

МИКОЛА ДОРОШКО

НОМЕНКЛАТУРА: КЕРІВНА ВЕРХІВКА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1917–1938 рр.)

МИКОЛА ДОРОШКО

**НОМЕНКЛАТУРА:
КЕРІВНА ВЕРХІВКА
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ
(1917–1938 рр.)**

Монографія

СКАНУВАННЯ
ANDRIYDM

Київ
Ніка-Центр
2008

УДК [94:329](477)“1917/1938”
ББК 63.3(4Укр)
Д69

Текст наведено в авторській редакції

Рецензенти:

Даниленко В.М., доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;

Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор

Дорошко М.С.

Д69 Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.

ISBN 978-966-521-484-7

В монографії підсумовуються наукові пошуки автора в дослідженні проблеми формування та функціонування компартійно-радянської номенклатури УРСР у 1917–1938 рр. Подано авторську концепцію організаційно-теоретичних передумов, основних етапів, особливостей та закономірностей конструювання апарату більшовицької влади в республіці у період, що розглядається. Висунуто ряд теоретичних положень, полемічних стосовно окремих традиційних уявлень про діяльність партійно-радянського керівництва УРСР та її наслідки. Широке використання архівних та інших джерел дозволило по-новому оцінити “внесок” керівного прошарку Радянської України в утвердження тоталітарного ладу в СРСР у 20–30-ті рр. XX ст., довести його причетність до творення голодомору 1932–1933 рр., з’ясувати мотиви знищення функціонерів УРСР сталінським режимом під час масового терору 1937–1938 рр.

Книга буде цікавою для науковців, аспірантів, студентів та викладачів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться проблемами вітчизняної історії.

УДК [94:329](477)“1917/1938”
ББК 63.3(4Укр)

© М.С.Дорошко, 2008
© Оригінал-макет. Видавництво «Ніка-Центр», 2008

ISBN 978-966-521-484-7

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	5
ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	15
1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми формування та функціонування номенклатури більшовицької партії в Радянській Україні	17
1.2. Історіографія предмета дослідження	30
1.3. Джерелознавство проблеми	48
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ КОМПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УСРР	57
2.1. Організаційно-теоретичні передумови, джерела та політико- ідеологічні принципи формування більшовицької номенклатури в Радянській Україні	59
2.2. Добір, розстановка та підготовка керівних кадрів	83
2.3. Соціальний тип, пільги та привілеї номенклатури	103
2.4. Контроль за номенклатурою	131
РОЗДІЛ 3. НОМЕНКЛАТУРА ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УСРР	163
3.1. Особливості формування представницьких органів влади та їх керівного складу	165
3.2. Організаційно-політичні пріоритети кадрового складу урядових структур	180
3.3. Формування керівних господарських кадрів республіки.....	205
3.4. Одержавлення профспілок і громадських організацій	215
РОЗДІЛ 4. ДІЯЛЬНІСТЬ НОМЕНКЛАТУРИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ 1917–1938 рр.	241
4.1. Більшовицький “експорт” в Україну тоталітарних структур влади та її носіїв у 1917–1920 рр.	243
4.2. Керівна верства УСРР на початку 1920-х років	254
4.3. Боротьба за владу в Кремлі у 1920-ті рр. та її вплив на розстановку сил у вищій ланці номенклатури УСРР	267

4.4. Регулювання керівництвом КП(б)У політики українізації	286
4.5. Партиїно-радянська номенклатура УСРР в добу сталінського комуністичного штурму 1929–1933 рр.	300
4.6. Політичні функціонери УРСР в умовах масового терору 1930-х років.....	325
ВИСНОВКИ	349
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	358

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Бунд	Загальний єврейський робітничий союз в Литві, Польщі й Росії
ВНК (ВЧК)	Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем
ВПШ	Вища партійна школа
ВРНГ	Вища рада народного господарства
Всеукраїревком	Всеукраїнський революційний комітет
Вукоопспілка	Всеукраїнська кооперативна спілка
ВУНК (ВУЧК)	Всеукраїнська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами
ВУРПС	Всеукраїнська рада професійних спілок
ВУЦВК	Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦВК	Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦРПС	Всеросійська Центральна рада професійних спілок
ГКК, Головнокооперком	Головний кооперативний комітет
Головсоцстрах	Головне управління соціального страхування
Держплан УСРР	Державний план УСРР
ДПУ (ГПУ)	Державне політичне управління
Закордот	Закордонний відділ ЦК КП(б)У
КДБ (КГБ)	Комітет державної безпеки
ЛКСМУ, КСМ, КСМУ, КСРМУ	Ленінська комуністична спілка молоді України
Наркомзем	Народний комісаріат земельних справ
Наркомпрод	Народний комісаріат продовольства
НКВС (НКВД)	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКЗС	Народний комісаріат закордонних справ
НК РСІ	Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції
Облікрозподіл	Обліково-розподільчий відділ ЦК КП(б)У
ОДПУ (ОГПУ)	Об'єднане державне політичне управління

Оргінстр	Організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У
Південбюро ВЦРПС	Південне бюро Всеросійської центральної ради професійних спілок
Поалей-Ціон (ЄСРП)	Єврейська соціалістична робітнича партія
Промбюро	Бюро з відбудови промисловості
Раднарком, РНК	Рада Народних Комісарів
РВК	Районний виконавчий комітет
РСДРП(м)	Російська соціал-демократична робітнича партія (меншовиків)
РСІ	Робітничо-селянська інспекція
РСФРР	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (з 1937 р. – РРФСР)
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УВО	Український військовий округ
УКП	Українська комуністична партія
УКП(б)	Українська комуністична партія (боротьбистів)
УНР	Українська Народна Республіка
УПСР	Українська партія соціалістів-революціонерів
УРНГ	Українська рада народного господарства
УСДРП	Українська соціал-демократична робітнича партія
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка (із січня 1937 р. – УСРР)
ЦВК рад України	Центральний Виконавчий Комітет рад України
Цекомбанк	Центральний комерційний банк
ЦК Допгол	Центральний комітет допомоги голодуючим
ЦКК	Центральна контрольна комісія
ЦК КП(б)У	Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України
ЦЛК	Центральна лікувальна комісія
ЦРК	Центральна ремонтна комісія
РКП(б)	Російська комуністична партія (більшовиків) (у 1898–1918 – РСДРП(б), з 1925 – ВКП(б))
Цупнадзвичком (Цупчрезком)	Центральне управління надзвичайних комісій УСРР

ВСТУП

Усі, хто колись вивчав історію Комуністичної партії Радянського Союзу, пам'ятають, що в офіційних виданнях Компартия України називалась бойовим загonom російської більшовицької партії. І така назва відповідала істині, позаяк від часу свого організаційного оформлення на I з'їзді КП(б)У у липні 1918 р. і до заборони діяльності в Україні у серпні 1991 р., КПУ була сліпою виконавицею директив більшовицького партійного центру в Москві, а отже його “бойовим загonom”. Єдина спроба продемонструвати свою самостійність навесні 1920 р., коли делегати IV конференції КП(б)У забалотували список членів ЦК, намічений ЦК РКП(б), але зрештою підкорились його волі, лише підтверджує вищесказане.

Такі очевидні факти, як той, що КП(б)У не була самостійною у прийнятті рішень, тим паче в період боротьби більшовиків за владу в Україні в добу Національної революції 1917–1921 рр., здавалось би, не повинні викликати дискусій на сімнадцятому році існування незалежної України – колишньої радянської республіки, що зазнала найбільших людських втрат за час панування ленінсько-сталінського комуністичного режиму. Однак мусимо констатувати, що ця тема лишається актуальною, адже у свідомості багатьох мешканців незалежної України досі побутує уявлення про те, що більшовики здобули владу в Україні завдяки “народній підтримці”. Як і в радянську добу історії, прихильники такої точки зору заперечують насильницький характер утвердження влади більшовицької партії в Україні й те, що принесена вона в Україну на червоногвардійських багнетах з Росії. Спираючись на значно перебільшені радянськими статистичними органами відомості про чисельний склад більшовицьких організацій України у 1917 р., і пишучи про значне зростання популярності більшовицьких ідей в Україні, адепти більшовизму впритул не помічають окупаційного характеру влади, накинутої тоді Україні.

Для захоплення влади в Україні й інших державних утвореннях, що виникли в результаті розпаду Російської імперії, більшовицький центр створював маріонеткові уряди, під прикриттям яких вводилися червоногвардійські загони з Радянської Росії. Скориставшись відсутністю боекдатних збройних формувань українських національних

урядів, вони силоміць нав'язали більшовицьку владу, здійснювали яку відряджені в Україну компартійні функціонери. Так в Україні було започатковано формування прошарку керівників “нової формації”, названої згодом номенклатурою більшовицької партії.

Попри те, що в дослідженні проблеми становлення та функціонування більшовицької партійно-радянської номенклатури – соціальної групи, що керувала реалізацією в Радянській Україні комуністичного “експерименту”, досягнуто вагомих наукових результатів, тема номенклатури залишається актуальною. Її вивчення диктується не лише потребою розібратися в хитросплетіннях кадрової політики більшовиків, а й бажанням привернути увагу наукової та політичної громадськості до необхідності активного інтелектуального освоєння радянського періоду історії України, адже та історична доба світоглядно і психологічно ще з нами й суттєво впливає на громадянські почуття і суспільну поведінку людей.

Сподіваємось, що науковий аналіз процесу формування та утвердження компартійно-державної номенклатури як керівної соціальної групи в Радянській Україні на основі сучасних концептуально-теоретичних та науково-методологічних підходів сприятиме розробленню практичних рекомендацій для політичної еліти незалежної Української держави, яка сформувалася на основі колишньої номенклатури УРСР і успадкувала чимало її “родових ознак”.

Мета і завдання монографії визначені з урахуванням наукової проблеми, актуальності обраної теми та стану її дослідження. Автор поставив за мету комплексно дослідити історію становлення партійно-радянської номенклатури Радянської України, визначити її місце в більшовицькій системі влади у 20–30-ті роки ХХ ст. та показати роль керівництва УРСР в утвердженні тоталітарного режиму в СРСР.

Об'єктом дослідження є партійні й радянські органи УРСР 20–30-х рр. ХХ ст., створені РКП(б) – ВКП(б) для реалізації в Україні комуністичної доктрини. Предметом дослідження виступає компартійно-радянська номенклатура УРСР у 1917–1938 рр.

Хронологічні рамки дослідження окреслені з урахуванням сучасної періодизації історії України. Їхня нижня межа співпадає з приходом до влади в Росії більшовицької партії, що, оголосивши війну Українській Центральній Раді в грудні 1917 р., виступила продовжувачем російських імперських традицій. Обмеження верхньої хронологічної межі 1938 р. зумовлене завершенням “великої чистки” лав вищої ланки номенклатури УРСР, наслідком якої стала майже поголовна її загибель.

Територіальні межі дослідження охоплюють радянські держав-

ні утворення на теренах України, відомі як радянська УНР (грудень 1917 – березень 1918 рр.), УСРР (січень 1919 – січень 1937 рр.) і УРСР (з січня 1937 р.). Проте специфіка обраної проблеми вимагала від автора постійного виходу за ці межі, задля того, щоб показати як компартійно-радянське керівництво республіки виконувало стратегічні рішення, ухвалені московським більшовицьким центром, у тому числі й у царині кадрової політики.

Антонов-Овсієнко В.О.

Артем (Ф.А.Сергєєв)

Варейкіс Й.М.

Гамарник Я.Б.

Аусєєм В.Х.

Балицький В.А.

Гринько Г.Ф.

Дзєржинський Ф.Е.

Блакитний (Еллан) В.М.

Бухарін М. І.

Затонський В.П.

Зінов'єв (Апфельбаум) Г.О.

Каганович Л.М.

Квірінг Е.Й.

Мануїльський Д.З.

Молотов (Скрябін) В.М.

Косіор С.В.

Лапчинський Г.Ф.

Петровський Г.І.

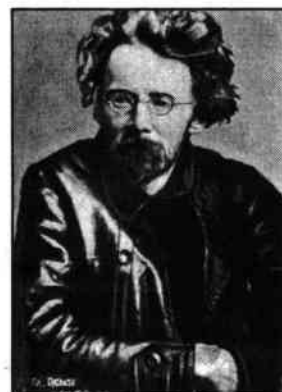
Постишев П.П.

Лебідь Д.З.

Любченко П.П.

Пятаков Г.Л.

Раковський Х.Г.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ
ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Скрипник М.О.

Троцький (Бронштейн) Л.Д.

Фрунзе М.В.

Чубар В.Я.

Шумський О.Я.

Яковлев (Епштейн) Я.А.

1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми формування та функціонування номенклатури більшовицької партії в Радянській Україні

Попри те, що історія формування і функціонування більшовицької партійно-радянської номенклатури має доволі значну літературу, методологічні підходи до вивчення цієї надзвичайно актуальної проблеми досі не усталилися. Такий стан речей диктує необхідність запропонувати власне бачення проблеми народження, формування та діяльності касти більшовицьких функціонерів, яка керувала реалізацією в Україні глобального соціального експерименту під назвою “побудова комуністичного суспільства”, на підставі концептуальних і методологічних підходів, що допомагають з’ясувати витoki, суть та характерні риси номенклатури.

Позаяк за радянської доби історії на дослідження зазначеної нами проблеми існувало “табу”, тема номенклатури, по суті, ще не має усталеного термінологічного апарату. Тому одні науковці використовують для означення більшовицької верхівки поняття “номенклатура”, інші – “новий клас”, треті – “правляча політична еліта” і т.д. Здавалося б, вживання різних термінів спільного предмета дослідження не носить принципового характеру, але це тільки на перший погляд, оскільки різниця у формулюванні дефініцій спричиняє розходження у постановці, а відтак й у вирішенні проблем як методологічного, так і прикладного характеру. Ставлячи загальне завдання визначення теоретико-методологічних засад досліджуваної нами проблеми, спробуємо уніфікувати її понятійний апарат.

Термін “новий клас” щодо правлячої верхівки комуністичного суспільства увів до наукового обігу російський філософ М.Бердяєв. Вважаючи, що радянська бюрократія була могутнішою і впливовішою від бюрократії царської Росії завдяки тому, що вона підпорядкувала своєму впливу усі сфери життя країни, Бердяєв охарактеризував її як “новий привілейований клас, який може жорстоко експлуатувати народні маси”¹.

До широкого вжитку поняття “новий клас” увійшло після виходу в 1957 р. роботи під однойменною назвою, написаної одним з колишніх лідерів СФРЮ політичний дисидент М.Джилас. Новим класом він назвав професійну партійну або політичну бюрократію, яка, на його думку, “користується, керує і розпоряджається, в кінцевому підсум-

¹ Бердяєв Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Репринтное воспроизведение издания YMCA-PRESS, 1955. – М.: Наука, 1990. – С.105.

Люстрації на с. 15:

Л.М. Каганович з класиками

Демонстрація на честь проголошення України радянською республікою, Харків, грудень 1917 р.

Члени Політбюро ЦК РКП(б): (зліва направо) Й.В.Сталін, О.І.Риков, В.І.Ленін, Л.Б.Каменєв

Більшовицькі вожді – Л.Д.Троцький, В.І.Ленін, Л.Б.Каменєв

ку, одержавленим і усупільненим майном, а також усім життям суспільства”. Дослідник вважав, що монопольне управління і розпорядження національним прибутком і багатствами сприяли перетворенню політбюрократії на особливий закритий привілейований прошарок або новий клас комуністичного суспільства. До нового класу, який, як вважав Джилас, веде свій родовід з часу створення ленінської “організації професійних революціонерів”, дослідник відносив тих, “хто виключно завдяки монополії на управління, отримує особливі привілеї і матеріальні переваги”. Називаючи політичну бюрократію пануючим класом, Джилас виходив з того, що вона мала специфічну приватну власність, яка виражалася у монопольному володінні правом на “розподіл національного доходу, регламентацію рівня заробітків, вибір напрямків господарського розвитку” тощо².

Слідом за Джиласом радянський емігрант М.Восленський, спираючись на ленінське формулювання класів, як великих груп людей, що відрізняються одна від одної ставленням до засобів виробництва, назвав номенклатуру панівним класом Радянського Союзу³. Назвавши комуністичну політбюрократію або номенклатуру класом, і Джилас, і Восленський знехтували однією, але дуже суттєвою ознакою, що властива усім панівним класам, а саме: приватною власністю на засоби виробництва. Як відомо, керівна верхівка комуністичного суспільства, на відміну від представників панівних верств будь-якого “антагоністичного” суспільства, не володіла засобами виробництва, а лише користувалася і розпоряджалася матеріальним продуктом, виробленим за допомогою цих засобів.

Щодо термінів “більшовицька партійно-політична еліта”, “правляча політична еліта” тощо, якими послуговуються при означенні партійно-радянської номенклатури СРСР та УРСР деякі з сучасних її дослідників⁴, то вживання ними поняття “еліта”, на нашу думку, базується на цілком хибній тезі, згідно з якою в Росії після жовтня 1917 р. сталася зміна еліт, тобто еліту самодержавного суспільства за-

мінила більшовицька еліта, яка утворилася з ленінської “організації професійних революціонерів”. Називаючи номенклатуру “елітою”, дослідники виходять з популярної на Заході елітистської теорії, механічно переносячи основні її засади на радянський ґрунт. Однак такий підхід не має під собою надійного теоретичного підґрунтя. І ось чому. Аналізуючи роботи і публічні виступи лідерів більшовизму, які слідом за К.Марксом відкидали поділ суспільства на “еліту” і “масу”, ми, принаймні, до 1937 р., не знаходимо в цих творах поняття “політична еліта” (цей термін у своїх останніх рукописах часто вживав лише М.Бухарін, перебуваючи під арештом в Москві 1937 р.⁵). Власне й самі більшовицькі вожді до еліти себе не зараховували.

Суть політико-соціологічної теорії еліт, сформульованої італійцями В.Парето і Г.Моска та німцем Р.Міхельсом і творчо розвинутої їхніми наступниками, полягає у тому, що будь-якому суспільству притаманний поділ на еліту і решту людей. Вони вважали, що еліта суспільства поділяється на політичну, економічну, адміністративну, військову, релігійну, наукову й культурну. На їх думку, поділ еліти на групи, що врівноважують одна одну, є реальною перешкодою до встановлення тоталітаризму. Виходячи з цього твердження, постає логічне запитання: оскільки в СРСР на рубежі 1920–1930-х років утвердився тоталітарний режим, чи можемо ми вести мову про наявність в радянському суспільстві еліт взагалі і політичної, зокрема?

Принагідно зазначимо, що в роботах радянських суспільствознавців поняття “еліта”, “політична еліта” щодо назви компартійної верхівки не застосовувалося взагалі. Це пояснюється не лише тим, що воно суперечило марксовому ідеалу безкласового суспільства, в якому немає місця елітному прошарку, але й тому, що поняття “еліта”, м’яко кажучи, якимось слабко асоціювалося з малограмотними і малокультурними представниками номенклатурної касты, які й складали у переважній більшості політико-адміністративну верхівку комуністичної держави. Чи не тому більшовики, а тим паче їх вожді, які вели далеко не аскетичний, а скоріше аристократичний спосіб життя, називали себе як завгодно – “професійними революціонерами”, “старою гвардією”, тільки не елітою суспільства.

Щодо вищої номенклатурної ланки, то її в СРСР зазвичай іменували узагальнюючими термінами на кшталт “партійний апарат”, “бю-

⁵ Бухарін Н.И. Тюремные рукописи Н.И.Бухарина: В 2 кн. – Кн.1. – Социализм и его культура. – М.: АИРО, 1996. – 258 с.

² Джилас Милован. Лицо тоталитаризма. – М.: Новости, 1992. – С.204.

³ Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / Предисл. М. Джиласа. – 1-е сов. изд. – М.: “Советская Россия” совм. с МП “Октябрь”, 1991. – С.34.

⁴ Див., наприклад: Саранцев Н.В. Большевицкая партийно-политическая элита: возникновение, становление, трансформация (начало 1900-х – конец 30-х гг.). – Автореф. дисс... д-ра ист. наук / Саратов. гос. соц.-эк. ун-т. – Саратов, 2002. – 37 с.; Фролов М.О. Компартийно-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя: Прем’єр, 2003. – 448 с.

рократична верхівка” тощо⁶. У 1930-ті роки, з легкої руки Й.Сталіна, коли компартія була названа ним “своєрідним орденом мечоносців всередині держави радянської”⁷, стосовно керівних кадрів стала застосовуватися ще й військова термінологія. Вона мала місце, зокрема, в одному з виступів Сталіна, датованого 1937 р., у якому генсек, наводячи приблизні кількісні дані номенклатури, зазначав: “У складі нашої партії, якщо мати на увазі її керівні прошарки, є близько 3–4 тисяч вищих керівників. Це, я б сказав, генералітет нашої партії. Далі йдуть 30–40 тисяч середніх керівників. Це – наше партійне офіцерство. Далі йдуть приблизно 100–150 тисяч нижчого партійного командного складу. Це, так би мовити, наше партійне унтер-офіцерство”⁸.

Не наважувалися віднести номенклатуру до елітного прошарку суспільства й вітчизняні та зарубіжні дослідники 50–80-х років ХХ ст. У роботах цього періоду вищу ланку керівництва СРСР та країн так званого соціалістичного табору їх автори найчастіше називають “політичною бюрократією”, “новим класом”, “новою аристократією”, але все ж не елітою. Прикладом таких праць є твори радянських політичних дисидентів А.Сахарова⁹ та Ю.Бадзьо¹⁰.

Таким чином, посилаючись на роботи представників радянської керівництва 1920–1930-х рр. та найбільш відомих дослідників номенклатури 50–80-х рр. ХХ ст. й, виходячи з класичного визначення еліти як “групи людей, яка вирізняється чи має привілеї порівняно з рештою суспільства з огляду наявності певних ознак чи матеріальних цінностей, що цінуються суспільством”¹¹, жодних підстав відносити більшовицьку керівну верхівку 1920–1930-х рр. до складу еліти суспільства не виникає. Вживання окремими дослідниками термінів “правляча політична еліта”, “компартійно-радянська еліта” і т. ін. означає, на

наш погляд, не що інше, як небажання зазирнути в корінь проблеми й намагання будь-що втиснути більшовицьких функціонерів до “прокрустового ложе” елітистської теорії, не надто замислюючись над тим, що до класичної політичної еліти суспільства радянські номенклатурники, як, до речі, і їх посттоталітарні нащадки, не мають жодного стосунку. Некоректно вести мову й про українську комуністичну еліту, оскільки радянська Україна не була незалежною державою, не мала вона й власної політичної еліти, яка будувала б свою політичну програму з урахуванням ціннісних орієнтирів українського етносу. Що стосується української національної еліти, то її початки були вирвані з корінням відразу ж після голоду-геноциду 1932–1933 років. За великим рахунком, компартійна влада в Україні якраз і мала своїми основними завданнями руйнацію традиційних духовних цінностей українського народу, історичної пам’яті та формування міфіологізованої свідомості населення.

Автор переконаний, що логічним і цілковито обґрунтованим для означенняправлячої більшовицької верхівки є використання поняття “номенклатура”, яке є *самоназвою* (виділено нами. – М.Д.) того керівного прошарку, що прийшов до влади на теренах колишньої Російської імперії внаслідок жовтневого перевороту 1917 р. Остаточню поняття “номенклатура ЦК КП(б)У” закріпилося за республіканським більшовицьким керівництвом і увійшло до широкого вжитку у 1920-ті рр. До цього керівники різних рівнів входили до реєстру відповідальних працівників всеукраїнського (губернського, повітового) масштабу. Поняття “номенклатура”, як основне, вживає переважна більшість вітчизняних та зарубіжних дослідників проблеми формування та функціонування апарату тоталітарної влади – С.Кульчицький¹², Т.Коржихіна і Ю.Фігатнер¹³, Т.Першина¹⁴, В.Сіроткін¹⁵ та інші. Існують між ними

⁶ Див.: Троцкий Л.Д. Уроки Октября (с приложением критических материалов 1924 г.). – Л.: Лениздат, 1991. – 366 с.; Раковский Х. Письмо о причинах перерождения партии и государственного аппарата // Приложение к книге Л.Троцкого “Преданная революция”. – М.: СП “ТЕРРА”, 1992. – С.311-314.

⁷ Сталин И.В. О политической стратегии и тактике русских коммунистов. Набросок плана брошюры. – Сочинения: В 13 т. – Т.5. – М.: Госполитиздат, 1953. – С. 62-87.

⁸ Волкогонов Д.А. Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2 кн. – Кн.1: Владимир Ленин, Иосиф Сталин, Никита Хрущев. – М.: Новости, 1996. – С.196-197.

⁹ Сахаров А.Д. Воспоминания: В 2 т. – М.: Права человека, 1996. – Т.2. – 862 с.

¹⁰ Бадзьо Ю. Право жити. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. – К.: “Таксон”, 1996. – 400 с.

¹¹ УСЕ: Універсальний словник – енциклопедія. – К.: “Тризна”, 1999. – С.469-470.

¹² Кульчицький С.В. УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917-1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1994. – 142 с.; Його ж. Партійно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С.3-15; Його ж. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1995. – 203 с. та ін.

¹³ Коржихіна Т.П., Фігатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С.25-38.

¹⁴ Першина Т.С. Господарська номенклатура в Україні 1943-1945 рр. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1997. – 114 с.

¹⁵ Сіроткін В.Г. Номенклатура в историческом разрезе // Через тернии. – М., 1990. – С.292-332; Его же. Номенклатура: Заметки историка // Вестник АН СССР. – 1990. – № 6. – С.12-26.

лише певні розбіжності щодо того, як називати номенклатуру – комуністичною, партійно-радянською чи партійно-державною.

Так, С.Кульчицький вважає, що керівну верхівку УРСР слід називати партійно-радянською, оскільки більшовицька партія, опанувавши органи законодавчої і виконавчої влади, сама перетворилася на державну структуру, ставши єдиним постачальником керівних кадрів до всіх ланок радянського апарату. На практиці це означало, що “будь-які ключові посади в радянських установах заміщувалися членами партії”¹⁶. Російський публіцист В.Сисоєв¹⁷ та французький дослідник Ніколя Верт¹⁸ послуговуються терміном “комуністична номенклатура”, а російський історик О.Хлевнюк¹⁹ – “партійно-державна номенклатура”. погоджуються з ним і українські дослідники В.Греченко та Ю.Шаповал – автори розділу “КП(б)У в міжвоєнний період” третього тому шеститомника “Політична історія України. XX століття” (К., 2003), називаючи більшовицьку номенклатуру партійно-державною²⁰.

Цілком погоджуючись з аргументацію професора С.Кульчицького і поділяючи його думку про те, що партія одержавлювалася, а державний апарат партизувався, на наше переконання, назви “комуністична”, “партійно-державна” і “партійно-радянська” номенклатура є тождесними й однаковою мірою характеризують той прошарок керівної верхівки радянської держави, обліком, добором та розстановкою якої опікувались обліково-розподільчі структури правлячої партії.

Певні (але не принципові) розбіжності існують серед науковців, що досліджують проблему номенклатури і в тому, що стосується визначення поняття “номенклатура”. Це пояснюється тим, що до самого краху радянської комуністичної імперії на початку 1990-х років інститут кадрової номенклатури, що склався в 1920–1930-ті роки був настільки утаємниченим, що визначення поняття “номенклатура” у специфічному радянському політичному смислі було відсутнім в енциклопедіях і

тлумачних словниках. Лише навчальний посібник “Партийное строительство”, що неодноразово перевидався у 1970–1980 ті рр., містив визначення номенклатури, як “переліку найважливіших посад, кандидатури на які попередньо розглядаються, рекомендуються і затверджуються” керівними партійними органами²¹. В цілому погоджуючись з цим визначенням, російські історики Т.Коржихіна та Ю.Фігатнер на початку 1990-х рр. висловили судження про те, що номенклатура “це не тільки перелік посад, але й документи, в яких приховані сутнісні механізми панування і відтворення касти “керівників” і заснована на них система, що приводить в дію цей механізм”²².

Немає серед дослідників проблеми однотайності і в тому, що стосується конкретних груп посадовців, які, власне, й становили більшовицьку кадрову номенклатуру. Так, М.Фролов зараховує до її складу вищих партійних керівників КП(б)У, керівників військових з’єднань Червоної армії та органів держбезпеки (ЧК-ОГПУ-НКВД), а також окремих науковців та діячів культури²³. Така класифікація, по суті, повторює ту, що її запропонували для поділу на групи української радянської інтелігенції В.Кремень, Д.Табачник та В.Ткаченко. Згідно з нею, інтелігенція поділяється на чотири групи. Першу складають партійно-державні та адміністративно-управлінські кадри, інші три – військова, наукова та творча інтелігенція й керівні кадри молодіжного руху та молодіжних організацій²⁴. Російська дослідниця О.Осокіна ділить номенклатуру на чотири групи: партійну, радянську, військову та інтелектуальну, визначаючи основним фактором належності до номенклатурного прошарку – доступ до спеціального постачання. Оскільки, на її погляд, окрім партійної й радянської номенклатури спеціальне постачання мали ще вища військова, наукова та творча еліта, то вони, отримуючи разом з посадами спецпостачання, ставали частиною правлячої номенклатури²⁵.

¹⁶ Кульчицький С.В. УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917-1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – С.49.

¹⁷ Сисоєв В. Сокровенные тайны коммунистической номенклатуры // Звезда. – 1992. – № 9. – С.155-171.

¹⁸ Черная книга коммунизма. Преступления. Террор. Репрессии.: Пер. с фр. / С.Куртуа, Н.Верт, Ж.Панне и др. – М.: “Три века истории”, 1999. – 767 с.

¹⁹ Хлевнюк О.В. Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1996. – 304 с.

²⁰ Політична історія України. XX століття.: В 6 т. / Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – Т.3. – К.: Генеза, 2003. – 448 с.

²¹ Партийное строительство: Учеб. пособие.: Авт. кол.: Н.А.Петровичев (рук.) и др. – 6-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1981. – С.300.

²² Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С.25.

²³ Фролов М.О. Компартийно-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування. – С.127.

²⁴ Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: “ARC-UKRAINE”, 1996. – С.381.

²⁵ Осокіна Е.А. За фасадом “сталінського изобилія”: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1999. – С.102.

На нашу думку, найповнішу інформацію і найбільш чітко уявлення про категорії працівників, які входили до складу вищої ланки номенклатури, подано в обіжниках обліково-розподільчих структур ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. В них міститься детальний перелік посад, власники яких і склали розподільчу та облікову номенклатуру. Відтак, до складу вищої ланки партійно-радянської номенклатури УРСР слід віднести усіх тих керівників, які отримували призначення на посади згідно з рішенням вищих партійних органів ЦК КП(б)У – політбюро, оргбюро і секретаріату, а також окремих українських вищих посадовців, які призначалися лише з санкції московського партійного центру. Саме ці керівники утворили партійно-радянську номенклатуру УРСР, історія становлення якої є предметом нашого дослідження.

Загалом, номенклатура – це явище, притаманне однопартійній системі, коли в країні діє політична партія, що керує державою, її громадянами і усією політичною системою суспільства. Номенклатурність, як одна з характерних рис командно-адміністративної системи управління безпосередньо пов'язана з непрофесіоналізмом і некваліфікованістю управління, оскільки головним був не відбір кадрів в результаті конкуренції знань і талантів, а номенклатурний добір, при якому на перше місце завжди ставилися відданість партії і комуністичному ладу, і лише потім – ділові якості.

Разюча відмінність основних принципів формування еліти й номенклатури не дає нам жодних підстав ототожнювати ці два поняття. Головне, що їх різнить, то це відсутність в абсолютній більшості номенклатури 20–30-х рр. ХХ ст. таких найважливіших для еліти ознак, як освіченість, інтелігентність, толерантність, відданість національним ідеалам та інтересам тощо. Кардинально відрізняє номенклатуру від еліти й те, що тільки за некомпетентної компартійної влади стала можливою поява управлінців, які могли “керувати” будь-якою галуззю чи сферою життєдіяльності суспільства.

Необхідною та важливою передумовою повного і об'єктивного висвітлення проблеми формування та діяльності номенклатури є вироблення теоретико-методологічних засад дослідження. Передусім це пояснюється тим, що дослідження феномену семидесятилітнього панування номенклатури українськими науковцями до початку 1990-х років не велося, оскільки в суспільствознавстві панувала марксистсько-ленінська методологія “соцреалістичного позитивізму”, що була зручною і доступною для істориків й не вимагала особливого інтелектуального напруження. Ніхто з дослідників не наважувався розглядати проблему становлення номенклатури в контексті формування тоталі-

тарного режиму, не визначалися місце та роль політичної бюрократії у процесі модернізації українського суспільства перехідного періоду 1920–1930-х років, під негласною забороною перебували усі аспекти історії радянського суспільства, у яких потрібно було аналізувати дії партійно-державної владної верхівки в цілому і окремих її представників, зокрема.

Зі звільненням українських дослідників від догматизму марксистсько-ленінізму, що мало своїм наслідком своєрідне відродження ілюзій, що в новій суспільно-політичній ситуації вони зможуть висвітлювати історію такою, якою вона була насправді, було закрито чимало “білих плям” історії, повернуто численні репресовані імена, але висвітлення історії становлення номенклатури та аналіз її діяльності й надалі залишаються у переліку малодосліджених тем. Такий стан настійливо диктує проведення конкретно-історичного дослідження феномену номенклатури, що передбачає формулювання чітких концепцій, розробку та використання нових теоретичних підходів.

Однією з основних дослідницьких засад у вивченні історії 20–30-х рр. ХХ ст., що допомагає зрозуміти складні перипетії процесу формування номенклатури є теорія тоталітаризму. Її використання дає можливість прослідкувати за тим, як створювались тоталітарні структури влади та дослідити політику партійно-радянського керівництва у різних сферах життєдіяльності суспільства. Разом з тим, слід пам'ятати, що при використанні цієї теорії досліджується здебільшого вплив влади на суспільство, але практично залишаються поза увагою зворотні процеси. Тобто, для творців цієї концепції, як і для радянських істориків, суспільство не було суб'єктом дослідження.

Іншою методологічною конструкцією, що дає змогу зрозуміти і, принаймні, частково пояснити виникнення феномену номенклатури, можна вважати теорію модернізації – провідну аналітичну парадигму пояснення глобального процесу, в ході якого традиційні (аграрні) суспільства перетворюються на сучасні (індустріальні). Виходячи з цієї теорії можна висловити припущення, що прихід до влади в Росії у жовтні 1917 р. декласованої “організації професійних революціонерів” хоч і не був неминучим, але цілком вписувався в загальносвітовий контекст. Адже й на Заході однією з визначальних ознак модерного суспільства стала загальностанова основа формування чиновницького апарату.

Проте на відміну від західного світу, процесові формування модерного суспільства в Росії суттєво перешкоджав царат. Його намагання запобігти руйнуванню традиційного станово-корпоративного устрою і сподівання, що в Росію не прийдуть притаманні Заходу суспільно-

політичні явища, такі як класова боротьба, революції, парламентаризм, конституціоналізм тощо, не лише прискорили розшарування суспільства, але й сприяли появі на політичній арені та швидкому зростанню популярності різноманітних політичних партій екстремістського, а то й відверто терористичного спрямування.

Однією з найрадикальніших з-поміж них була більшовицька партія “нового типу”, що прийшла до влади у жовтні 1917 р. і проголосила головною метою свого правління побудову безкласового суспільства. Щоправда, реалії життя доволі швидко змусили більшовиків відкинути цю теоретичну ідею і виступити не лише продовжувачем російської імперської традиції розчинення життя суспільства у житті держави, а й століттями підтримуваного стереотипу, згідно з яким народ підтримує державу, а держава вирішує проблеми народу. Успадкували більшовики від царату й традиційний принцип поділу суспільства на керівників і керованих, за яким на зміну колишнім панівним станам російського суспільства прийшла нова панівна верства радянського суспільства — більшовицька партійно-державна номенклатура, котра фактично протистояла усім соціальним верствам населення країни. Відрізнялась вона від еліти самодержавної Росії не лише способом формування, а й тим, що на класичний панівний клас номенклатура так і не перетворилась, оскільки владою і національними багатствами розпоряджалась не як власник, а як користувач.

Значимість застосування теорії модернізації в нашому дослідженні полягає також у тому, що вона допомагає нам визначити номенклатуру рушійною силою модернізаційного процесу в СРСР. Адже вирішення завдань індустріалізації промисловості та насильницької колективізації сільського господарства, що мало на меті прискорений процес перетворення СРСР з аграрної на індустріальну державу, потребувало наявності не лише каральних структур, але й розгалуженого апарату влади, який би очолив і контролював ці модернізаційні перетворення.

З іншого боку, слід підкреслити, що пояснення історії радянського суспільства 1920–1930-х років лише необхідністю модернізації та невідоротністю при її здійсненні “окремих недоліків”, або, використовуючи сталінський термін, “перегинів”, дає вагомі аргументи тим дослідникам, які, керуючись принципом “мета виправдовує засоби”, готові виправдати сплановані Кремлем штучний голодомор 1932–1933 рр., масові репресії 1930-х рр., інші злочини комуністичного режиму. При такому підході увага дослідників звертається саме на політику правлячого режиму, що нібито була зумовлена зовнішніми

обставинами на кшталт загрози нової світової війни і вимагала виконати за будь-яку ціну завдання “наздогнати і випередити”.

Не може дати теорія модернізації й відповіді на цілу низку інших питань, з-поміж них, зокрема, й на те, якою була роль суспільства у прийнятті тих чи інших рішень компартійно-радянського керівництва. Таким чином, як і при використанні теорії тоталітаризму, при здійсненні аналізу діяльності номенклатури в контексті модернізаційних процесів, що відбувалися в СРСР, робиться акцент на дослідженні історії розвитку держави та її інститутів, тоді як історія суспільства знову залишається на узбіччі.

Висвітлення діяльності номенклатури буде неповним, якщо ми знехтуємо дослідженням такого важливого чинника, як використання владою засобів та прийомів соціальної маніпуляції, що сприяли посиленню впливу компартійного керівництва на суспільство. Вивчаючи цю проблему, слід враховувати й те, що можливості маніпулятивного використання різних засобів пропаганди великі, але не безмежні, тому владні органи у здійсненні своєї політики були змушені спиратися на менталітет та побутові уявлення людей. Для більшовиків це було звичною практикою, оскільки саме врахування настроїв мас, їх уявлень про справедливе суспільство дозволило їм свого часу захопити та утримати владу. Тобто, досягнути причини утвердження та зміцнення номенклатури — опори тоталітарного режиму — неможливо й без вивчення “історії низу” або соціальної історії.

Досліджуючи взаємини влади та українського суспільства у руслі соціальної історії, слід зауважити, що основною її характерною рисою є спроба осмислити і показати світосприйняття реалій 1920–1930-х рр. в українському суспільстві, проаналізувати досить стрімку зміну стереотипів поведінки його членів, взаємовплив владних дій та суспільних настроїв. Виконання такого завдання потребує значної кількості соціологічних узагальнень.

Також нам потрібно визначити рівень політичної культури українського суспільства та його керівної верхівки, щоб дати відповідь на питання про причини готовності людей підкорятися владі, терпіти політичне насилля і навіть славити “вождя народів”. Фізичне знищення переважної більшості української номенклатури в добу Великого терору дозволяє нам зробити припущення, що рівень політичної культури українського суспільства та його керівної верхівки був практично тотожним. Враховуючи соціальне походження та невисокий інтелектуальний рівень переважної більшості функціонерів 1920–1930-х років таке твердження не видається сенсаційним.

Досліджуючи феномен радянської номенклатури не слід відмовлятися й від згадуваної вище елітистської політико-соціологічної теорії. Її використання у комплексі з основними методами історико-порівняльного аналізу дозволяє нам оцінити роль керівних кадрів комуністичного суспільства у процесах власне елітотворення та ротації еліти суспільства. Але при екстраполяції будь-якої теоретико-методологічної конструкції на дослідження історії становлення номенклатури слід пам'ятати, що розвиток науки передбачає зміну парадигм, методів, стереотипів мислення. У свою чергу, перехід від однієї парадигми до іншої часто не піддається логічному опису, бо кожна з них відкидає попередню і несе принципово новий результат дослідження, який не можна логічно вивести з відомих теорій. Тому використовувати будь-яку теорію потрібно творчо і з розумінням неприпустимості механічного перенесення її основних положень для пояснення різних за своєю суттю процесів та явищ.

Значну роль у збагаченні теоретико-методологічного арсеналу досліджень відіграють інші галузі соціально-гуманітарного знання. Для здійснення конкретно-історичного дослідження надзвичайно важливе значення має застосування інструментарію соціології та політології. Соціологічний інструментарій допомагає досягнути історію формування номенклатури, з'ясувати її соціальний тип, дослідити стиль життя, а також проаналізувати вплив соціодемографічних та структурних перетворень в суспільстві на формування її політико-адміністративної верхівки. Політологічний підхід дозволяє наблизитися до розуміння концепцій, якими керувалися і пояснювали свою діяльність учасники або очевидці історичних подій, а також з'ясувати настільки суспільство і його керівний прошарок усвідомлювали ті завдання, які виконувалися ними задля побудови комуністичного суспільства. Слабким місцем вказаних методологічних підходів є акцентування уваги насамперед на дослідженні універсальних, спільних рис процесу формування та діяльності номенклатури й ігноруванні специфічних рис того чи іншого процесу.

Якщо мову вести про загальносвітовий контекст, то варто сказати про те, що радянський досвід формування правлячої верхівки є унікальним. Передусім він проявляється в тому, що управління суспільством, яке перебувало у стані переструктурування здійснював тонкий прошарок людей. Невелика колода професіоналів-політиків безперервно тасувалася. Цей кадровий рух іноді здається безсистемним і хаотичним, але тільки на перший погляд. Насправді режим був зацікавлений у тому, щоб номенклатура не засиджувалася довго на одному місці

і не обростала “неформальними зв'язками”. Тому звичним явищем у цей період стала практика переміщення відповідальних працівників не лише на різні ділянки управління, але й з однієї республіки Союзу до іншої. У такий спосіб центральна влада, яка мусила враховувати нестабільність становища в республіках, намагалася мінімізувати негативну для себе дію етнорегіональних факторів.

Досліджуючи історію становлення номенклатури УРСР у 1920–1930-ті роки ми повинні неодмінно звернути увагу на її неповноцінність не тільки як еліти суспільства, але й на її другорядність щодо керівної більшовицької верхівки, що сформувалася в імперському центрі. Досвід функціонування української номенклатури у 20–30-х рр. ХХ ст. засвідчує: вона ніколи не була вільною у прийнятті життєво важливих, стратегічних рішень, а у тактиці лишалася вільною лише доти, доки центр не вбачав у її діяльності якоїсь небезпеки для себе. Найменша підозра щодо останньої автоматично спричиняла процес делегітимізації певних груп номенклатури. Вилучення з касти обраних, означало для більшовицьких функціонерів 1920–1930-х років не лише завершення кар'єри, але й початок переслідувань, гонінь та репресій. Такий підхід, функціонування якого є неможливим в середовищі класичної еліти, серед номенклатури перетворився на правило.

Принциповою позицією автора є також твердження про неукраїнський характер влади в республіці у досліджуваний період, що впливає з аналізу статистичних даних про кількісний та якісний склад номенклатури УРСР. Ці дані переконливо свідчать, що етнічні українці ніколи не перебували в більшості у керівництві такими ключовими владними структурами, як ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР, а також каральними органами, функцію яких у різний час виконували ВУЧК, ГПУ і НКВД УРСР.

Таким чином, дослідження історії формування та діяльності партійно-радянської номенклатури УРСР 20–30-х років ХХ ст. дозволяє нам охарактеризувати її як неелітарну, тобто некомпетентну, несамостійну і неукраїнську (у розумінні небажання та невміння відстоювати національно-державні інтереси УРСР). Дійти такого висновку автору вдалося не лише застосувавши комплексний підхід при вивченні історії становлення та основних етапів діяльності номенклатури, а й творчо використавши теорії тоталітаризму та модернізації, політико-соціологічну теорію еліт, інструментарій соціальної історії, а також такі загальноновизнані світовою історичною наукою методологічні підходи як історичний, соціологічний і політологічний.

1.2. Історіографія предмета дослідження

У реалізації основних дослідницьких завдань автор спирався на існуючі на сьогодні досягнення вітчизняної та зарубіжної історіографії. Попри те, що тема номенклатури вже не належить до числа табуйованих на пострадянському просторі, вона й досі є малодослідженою. Тому однією з найбільш ґрунтовних праць про пануючий в СРСР партійно-державний апарат тривалий час вважалася монографія М.Восленського²⁶, багаторазово перевидана різними мовами.

Головний здобуток цієї роботи в тому, що її автор відійшов від покладеної в основу офіційної радянської історіографії концепції радянської влади як форми диктатури пролетаріату. Але оскільки дослідник абстрагувався від аналізу змісту більшовицької комуністичної доктрини, то деякі його висновки видаються не достатньо виваженими і обґрунтованими. Так, наприклад, викликає сумнів спроба Восленського надати обмеженій номенклатурними рамками управлінській бюрократії рис сформованого пануючого класу, непереконливим видається й твердження про те, що радянські номенклатурники розпоряджалися засобами виробництва на правах колективної власності. Вразливим місцем праці вважаємо й те, що її автор не врахував особливості процесу становлення номенклатури в радянських республіках, у тому числі й в Україні.

Наявність цих недоліків дає нам підстави констатувати, що проблема формування та діяльності вищої ланки партійно-радянської номенклатури УРСР потребує глибокого, комплексного і всебічного дослідження. Здійснити його неможливо без проведення історіографічного огляду літератури, що включає усі більш-менш вагомні напрацювання, які принаймні опосередковано торкаються проблеми народження та утвердження в Українській РСР у 20–30-ті рр. ХХ ст. більшовицької номенклатури. Предметом нашого аналізу стали праці, в яких використано, як загальносоюзний, так і український матеріал. Вважаємо такий підхід виправданим, оскільки в основу процесу формування номенклатури УРСР, були покладені рішення, ухвалені московським партійним центром.

Історіографічне осмислення окремих аспектів досліджуваної нами проблеми розпочалося вже в 1920-х – на початку 1930-х рр. Одним з перших до вивчення проблеми формування більшовицької керівної

²⁶ Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / Предисл. М. Джиласа. – 1-е сов. изд. – М.: “Советская Россия” совм. с МП “Октябрь”, 1991. – 623 с.

верхівки УСРР звернувся відомий діяч Української Народної Республіки М.Шаповал. Використавши дані тогочасних офіційних видань та статистичних збірників УСРР, Шаповал проаналізував кількісний та національний склад української верхівки, яку він поділив на дві основні групи – політичне і господарське керівництво – і дійшов висновку, що Україна під більшовицькою владою стала московською колонією, якою керує російсько-єврейська меншість²⁷. Твердження політика, що був опонентом більшовицького режиму, хоч і не позбавлене надмірної категоричності, є доволі об’єктивним, оскільки базується на даних статистики, що віддзеркалювала реальне ставлення московського партійного центру до проблеми висування на відповідальну роботу працівників, що представляли в республіці корінну націю. Адже відомо, що вбачаючи ледь не в кожному українцеві потенційного сепаратиста, Москва з неохотою санкціонувала їх призначення на вищі посади в республіці. Особливо характерним було це для початкового періоду формування номенклатури УСРР, матеріалами якого оперував М.Шаповал.

В радянській Україні першими історіографами предмета нашого дослідження виступили безпосередні й провідні учасники подій, що сприяли утвердженню диктатури більшовицької партії на українських теренах. Їх роботи, а це були переважно виступи та статті керівних діячів РКП(б) та КП(б)У, опубліковані в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.²⁸, наукової цінності не представляють, але дозволяють сучасним дослідникам простежити процес формування основних засад кадрової політики більшовицької партії в період будівництва “основ соціалізму”.

На особливу увагу з-поміж цих праць заслуговують твори головного опонента Й.Сталіна у боротьбі за владу в Комуністичній партії та Радянській державі у 1920-ті рр. Л.Троцького²⁹ та його соратника

²⁷ Шаповал М. Хто керує Україною? // Нова Україна. – 1925. – № 2-3. – С. 5.

²⁸ Бухарин Н.И. Борьба за кадры: Речи и статьи. – М. – Л.: Молодая гвардия, 1926. – 350 с.; Затонський В. Національна проблема на Україні. – Харків: ДВУ, 1926. – 64 с.; Каганович Л. Українізація партії і боротьба з ухилами // Вісті ВУЦ-ВК. – 1927. – 27 вересня; Квириг Э.И. Избранные речи и статьи. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 485 с.; Лебедь Д. Советская Украина и национальный вопрос за пять лет. – Б.м.: Пролетарий, 1921. – 32 с.; Раковський Х.Г. П’ять років Української Радянської влади // Червоний шлях. – 1923. – № 4/5. – С. 88-106; Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. – Харків: ДВУ, 1928. – 71 с. та ін.

²⁹ Троцкий Л.Д. Сталин: В 2 т. / Под ред. Ю.Г.Фельштинского. – М.: СП “ТЕРРА”, 1990. – Т.1. – 342 с.; Т.2. – 303 с.; Его же. Политические силуэты. – М.: Но-

Х.Раковського³⁰. Аналізуючи процес становлення і розвитку партійно-державного апарату СРСР, Троцький, а за ним Раковський, дійшли висновку, що диктатура пролетаріату трансформувалася в диктатуру партійного апарату. Аналогічний висновок сформулював в опублікованій 1923 р. в Берліні роботі перший нарком юстиції РСФРР лівий есер І.Штейнберг³¹. Будучи апологетами комуністичної доктрини, Троцький і Раковський достеменно знали, хто узурпував владу, прикриваючись так званою диктатурою пролетаріату, і кривили душею, наголошуючи на трансформації режиму, але той факт, що практично одночасно тотожне судження було висловлене як безпосередніми творцями диктатури більшовицької партії, так і представником їх колишніх союзників – партії лівих есерів, є явищем симптоматичним, що проливає світло на справжню суть більшовицького політичного режиму.

Про специфіку утвердження в Україні більшовицької влади та її керівної ланки дають певну уяву окремі статистичні дані та інші матеріали, що містяться в опублікованих у 1920-ті – на початку 1930-х рр. перших узагальнюючих працях з історії КП(б)У³². Тоді ж вийшли друком декілька праць представників номенклатури УСРР, які допомагають сучасному досліднику простежити за процесом одержавлення профспілок та більшовизацією владних структур, перетворення комсомолу на резерв КП(б)У, проведенням чисток органів місцевої влади тощо³³.

вості, 1990. – 312 с.; Его же. К истории русской революции. – М.: Политиздат, 1990. – 447 с.

³⁰ Раковский Х. Письмо о причинах перерождения партии и государственного аппарата // Приложение к книге Л.Троцкого “Преданная революция”. – С.311-314.

³¹ Штейнберг И.З. Нравственный лик революции. – Берлин: Б.и., 1923. – С.99-100.

³² Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии (б-ов) Украины. – К.: Госиздат Украины, 1923. – 247 с.; Кулик І., Яворський М. Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України. – У 2 ч. – Ч.1. – Харків, 1923. – 70 с.; Михайлов В. История Коммунистической партии Украины: В самом сжатом очерке / Сост. по истории КП(б)У М.Равича-Черкаского. – Харьков: Пролетарий, 1925. – 93 с.; Попов Н.Н. Очерк истории Коммунистической партии (б-ков) Украины: Учебники и учебные пособия для сети партпросвещения и партсамообразования. – 4-е изд., испр. и доп. – Харьков: Пролетар, 1931. – 340 с.; Волін М. Історія КП(б)У: В стислому нарисі. – Харків: Пролетарій, 1930. – 188 с.

³³ Білокриницький С. Партія Леніна – організатор і керівник ленінського комсомолу. – Харків: Молодий більшовик, 1931. – 55 с.; Дукельський С. ЧК –ДПУ // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С.25-36; № 3. – С.16-25; Козелев Б. Как большевики боролись за руководство профсоюзами. – М.: Книгоизд-

З’являється у цей період і ціла низка робіт, в яких здійснено спробу дослідити актуальні проблеми висування на керівну роботу робітників і селян, добору та підготовки керівних кадрів для деяких ланок адміністративно-господарського апарату, у першу чергу, промисловості. Так, у праці О.Митрофанова³⁴, побудованій на матеріалах обстеження стану висуванства в СРСР, проведеного ЦКК ВКП(б) у 1925 р., були використані дані про хід висування робітників на керівні посади до партійно-радянського апарату на Донбасі, в Одесі та Уманському окрузі УСРР. В роботі І.Красницького³⁵ містяться дані про соціальний склад керівних працівників української промисловості, а Я.Тун, виходячи з більшовицьких принципів кадрової роботи, здійснив спробу обгрунтувати необхідність висування на керівну господарську роботу так званих практиків³⁶.

Позитивом цих праць є те, що їх автори, які були безпосередніми учасниками процесу формування керівного складу основних галузей адміністративно-господарського апарату, використали значний статистичний матеріал, що допоміг їм виявити кількісний та якісний склад керівних кадрів, однак ці дані потребують аналізу й узагальнень. В цілому згадані вище праці носять здебільшого описовий характер, а їх структура є досить одноманітною. Автори більшості робіт такого плану, як правило, вдавалися до цитування партійних документів та їх наступного коментування.

Велику кількість статей та нарисів, в яких висвітлюється процес висування на керівні посади в партійно-радянському апараті, вміщено на шпальтах тогочасних періодичних видань. Так, наприклад, про хід висуванства до адміністративно-господарського апарату регулярно інформували своїх читачів республіканські журнали “Вісті ЦК КП(б)У”, “Вестник профдвижения Украины” і “Кадри”, газети “Комуніст”, “Харківський пролетар”, “Киевский пролетарий”, “Комсомолец Украины” та ін. Зокрема, журнал “Кадри” – орган відділу кадрів ЦК КП(б)У, що видавався у 1930–1933 рр., приділяв значну увагу проблемі формування керівних кадрів промисловості. Однак усі без винятку статті про висування на керівну роботу робітників і селян, опубліковані на

во ВЦСПС, 1928. – 124 с.; Сухоплюев И. Очерк истории Всеукраинских съездов Советов // Знамя коммунизма. – 1923. – № 1-2. – С.106-114; Шлосберг Д. Перший всеукраїнський з’їзд профспілок // Літопис революції. – 1930. – № 3-4. – С.5-32.

³⁴ Митрофанов А.Х. Выдвижение рабочих и крестьян: По материалам местных контрольных комиссий РКП(б). – М.: Изд. ЦКК РКП(б) и НК РКИ, 1926. – 47 с.

³⁵ Красницький І. Боротьба за кадри. – Харків – К.: ДВУ, 1930. – 76 с.

³⁶ Тун Я. Кадри народного господарства. – Харків: ДВУ, 1930. – 190 с.

сторінках періодичних видань, мають одну суттєву ваду – популяризуючи висуванство, їх автори залишили поза увагою основний його недолік – прихід до управління виробництвом людей, які не мали відповідної освітньої та управлінської кваліфікації, що мало далекосяжні негативні наслідки. І все ж, незважаючи на відсутність глибокого та всебічного аналізу процесу висуванства та його наслідків, публікації на сторінках періодичних видань відіграли свою певну роль у справі накопичення даних щодо кадрової роботи КП(б)У.

Оцінюючи праці періоду 1920-х – початку 1930-х рр., зазначимо, що згадані монографії та статті навряд чи можна кваліфікувати як наукові, вони носять радше науково-популярний характер. Недоліком цих праць є їх суб'єктивізм і упередженість авторів, відсутність відповідної джерельної бази. Проте література цього періоду ще не надто обтяжена стереотипами та догматичними схемами, містить чимало фактів, свідчень, оцінок, які допомагають підняти завісу над формуванням кадрової більшовицької верхівки. Разом з тим, література 1920-х – початку 1930-х рр. з окресленої нами проблематики зайвий раз підтверджує висновок сучасних українських історіографів про те, що уже з перших років радянської влади, особливо після включення УСРР до Союзу РСР і утвердження тоталітаризму та централізму, історична наука ідеологізується, перетворюється в служанку режиму, відбувається монополізація історіографії під контролем більшовиків.

Завершеного вигляду ці тенденції набули в другій половині 30-х – першій половині 50-х рр. ХХ ст. У цей період, що пройшов під знаком задушливої атмосфери сталінського тоталітаризму, наукові дослідження в галузі історії практично не велися, оскільки історики були позбавлені можливості доступу до достовірних матеріалів, а історична наука перетворилася на ідеологічне знаряддя більшовизму і засіб утвердження режиму одноосібної влади. У тих роботах, що мали хоча б дотичний стосунок до висвітлення процесу становлення комуністичної номенклатури, лише дублювалися сталінські постулати і догми, покладені в основу підручника “Історія ВКП(б). Короткий курс”, що вийшов друком у 1938 р. Підручник став втіленням і відображенням ідеології сталінізму, згідно з якою теоретичне вирішення істориками окремих проблем зводилось, по суті, до добору необхідних цитат з творів основоположників марксизму-ленінізму, до яких було зараховано й Сталіна, або партійних документів. Вся практична дослідницька робота обмежувалася пошуком конкретних фактів для ілюстрації відповідних положень. Такий підхід до висвітлення історичних явищ проіснував в

незмінному вигляді до розвінчання культу Сталіна на ХХ з'їзді КПРС у 1956 р.

Тільки в добу хрущовської “відлиги” з'являються роботи, автори яких прагнуть об'єктивно дослідити окремі аспекти проблеми формування компартійної номенклатури. На особливу увагу в цьому плані заслуговує робота Ю.Бабка, який зосередив свою увагу на висвітленні національного аспекту у формуванні компартійного керівництва України³⁷. Але, як і в попередній період, у другій половині 50-х – 80-ті роки, проблема формування номенклатури в СРСР як самостійна не досліджувалась, незважаючи на те, що у цей час вийшла друком ціла низка праць радянських істориків, в тому числі й українських, присвячена проблемі встановлення “диктатури пролетаріату” та структур більшовицької влади в Україні³⁸. З-поміж робіт цього періоду, заснованих на загальносоюзному матеріалі, слід виділити монографії Ю.Гімпельсона³⁹, В.Дробіжева⁴⁰, М.Ірошнікова⁴¹, в яких досліджується історія органів радянського державного управління та громадських організацій.

Видані ще за радянської доби з притаманними для неї ідеологемами, ці та інші роботи потребують критичного ставлення до них, не-

³⁷ Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні у 1933-1937 рр. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 180 с.

³⁸ Бабій Б.М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917-1920 рр. / АН УРСР. Сектор держави і права – К., 1956. – 286 с.; Його ж. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 384 с.; Міщенко А.Г. Утворення комісаріату внутрішніх справ УРСР та його діяльність у галузі радянського будівництва (1919 р.) // Питання історії народів СРСР. – 1970. – Вип. 9. – С.23-32; Його ж. Створення соціалістичного апарату управління промисловістю на Україні в 1920 р. // Питання історії народів СРСР. – 1971. – Вип.11. – С.35 – 41; Потарикіна Л.Л. Ревкоми України в 1918-1920 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 156 с.; Рибалка І.К. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України і його діяльність // Учені записки Харківського державного університету. – Т.78. – Труды істфаку. – Т.5. – Харків, 1957. – С.35-48; Тригуб П.М. Архівні джерела про структуру, склад і діяльність Рад України у 1919-1920 рр. // Архіви України. – 1979. – № 4. – С.51-55; Шевченко Н.А. Президія ВУЦВК та її діяльність (лютий – травень 1920 р.) // Питання історії народів СРСР. – 1969. – Вип.6. – С.16-29.

³⁹ Гімпельсон Е.Г. Рабочий класс в управлении государством, ноябрь 1917 – 1920 гг. – М.: Наука, 1982. – 343 с.

⁴⁰ Дробіжев В.З. Главный штаб социалистической промышленности (Очерки истории ВСНХ. 1917 – 1932 гг.). – М.: Мысль, 1966. – 285 с.

⁴¹ Ирошников М.П. Создание советского центрального государственного аппарата. Совет Народных Комиссаров и народные комиссариаты. Октябрь 1917 г. – январь 1918 г. – М. – Л.: Наука, 1966. – 298 с.

зважаючи на використання авторами великого фактичного матеріалу. Адже підхід радянських істориків до вивчення деяких аспектів теми визначався настановами правлячої партії про “диктатуру пролетаріату”, “провідну роль робітничого класу в керівництві державою”, перетворення робітників на “господарів виробництва” тощо. Неспроможність цих догм й пов’язаних з ними політичних висновків настільки очевидна суспільствознавцям, що перестала бути предметом наукових дискусій.

Новий підхід до аналізу документів керівних органів партії та Радянської держави намітився у другій половині 1980-х рр., тобто в період перебудови радянського суспільства, коли було значно розширено доступ істориків до багатьох архівних фондів і відкрилися спецховища бібліотек. Відтоді радянські та українські дослідники почали брати під сумнів “правдиве” відображення реалій минулого, обґрунтовували нові погляди на роль діячів партії і держави у розробці та здійсненні політики у 1920–1930-ті роки, у формуванні суспільно-політичної атмосфери того часу. Нерідко траплялося й так, що гостро поставлене питання про переосмислення минулого, часто спрощувалося до “переоцінки”, а та, у свою чергу, зводилася до заміни позитивних моментів на негативні і навпаки. Як і раніше, історична наука продовжувала виступати жертвою політичної кон’юнктури, перебуваючи у залежності від тенденцій і напрямів політичного процесу. Знання про минуле використовувалися як знаряддя боротьби за прогрес суспільства, утвердження демократії, піднесення історичної самосвідомості народу. У зв’язку з цим, історія радянського суспільства 1920–1930-х років ставала лише приводом для розгляду сучасних реалій. Активне звернення до вивчення актуальних проблем історії тієї доби, у тому числі й проблем кадрової політики відбувалася переважно на потребу дня, а нові результати історичного аналізу адаптувалися до концепції про прогресивний рух радянського суспільства, який, мовляв, були неспроможними зупинити навіть злочини сталінської епохи.

Не дивно, отже, що дослідження другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст., хоча й викривали негативні явища сталінізму, але розглядали їх крізь призму соціалістичних деформацій і перероджень. У цей період українські історики С.Діброва, В.Даниленко, Г.Касьянов, С.Кульчицький, Ю.Шаповал та інші⁴² підготували низку праць, при-

⁴² Про минуле заради майбутнього / Ін-т історії партії при ЦК КПУ. – К.: Вид-во при КДУ, 1989. – 408 с.; Шаповал Ю.І. Сталін, сталінізм і Україна // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. – С.288-317; Його ж. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.; Даниленко В.М.,

свячених сталінізму в Україні, його суті та проявам в економічній, політичній та культурній сферах. Засуджуючи сталінізм, автори, разом з тим, не ставили під сумнів наукову основу ленінської теорії соціалізму, а лише вказували, що Сталін відійшов від неї, створив “державний”, “казарменний” соціалізм. Сталінська практика називалася антиленінською, антисоціалістичною. Так, наприклад, український радянський дослідник теорії та практики кадрової політики КПРС О.Спірін пов’язував ледь не всі негаразди соціалістичного будівництва з виникненням в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. адміністративно-командної системи управління, спрямованої на забезпечення всевладдя номенклатурної бюрократії. Критикував він і номенклатурний принцип призначення та переміщення керівних кадрів, який, на його думку, “перетворився на головний антидемократичний стрижень даної системи управління”, в межах якої “сформувалась і укорінилась кадрова політика, яка не мала нічого спільного з ленінськими вимогами...”⁴³.

До речі, терміном “сталінізм” радянські історики часів перебудови об’єднали все те із минулого 1920-х – початку 1950-х років, що здавалося неприйнятним і від чого слід було відмовитися у процесі самої перебудови радянського суспільства. Себто процес розчищення дослідницького простору від старих догм і стереотипів носив обмежений характер. Наукові новачі радянських істориків так і не вийшли за рамки панівної тоді методології та концепції гуманного демократичного соціалізму з людським обличчям. Оновлення історії знову відбувалося в рамках модернізованої ленінської концепції соціалізму.

Таким чином, радянська історична література, створена в 1920–1980-ті роки, сучасного читача, за великим рахунком, задовольнити не може, передусім через свою ідеологічну заангажованість. Один із загальних недоліків літератури радянського періоду історії – підхід до висвітлення діяльності керівництва правлячої партії і Радянської держави як абсолютно безпомилкової і такої, що виходила з глибоко наукового пізнання законів суспільного розвитку. При цьому ігнорувалася та обставина, що ця діяльність нерідко не відповідала навіть самим теоретичним положенням марксизму і що втілення в життя законодавчих актів радянської влади часто не співпадало з задуманим і проголоше-

Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.

⁴³ Спирин А.А. Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров (Из опыта работы партийных организаций Украины). – К.: Высшая школа, 1988. – С.17.

ним. В історіографії панувала апологетика всього, що було пов'язане з діяльністю В.Леніна, Комуністичної партії і Радянської держави. Звідси вибірковий, односторонній добір та аналіз документів епохи.

Характеристика стану дослідження більшовицької номенклатури в добу так званого “застою” 1970–1980-х рр. була б неповною, якби ми не згадали про твори радянських політичних дисидентів А.Сахарова та Ю.Бадзьо, які услід за одним з колишніх югославських лідерів М.Джиласом, заговорили про номенклатуру, як правлячий клас комуністичного суспільства. Так, академік А.Сахаров в інтерв'ю, що він дав кореспонденту шведського радіо і телебачення, характеризував радянське суспільство як класово-антагоністичне, повністю недемократичне, де вся повнота влади належить комуністичній партійній номенклатурі – соціалній групі людей, яка займає найвищу сходинку у владній ієрархії СРСР. Особливу увагу А.Сахаров приділив привілеям номенклатури, її зацікавленості в консервації свого панівного становища і всього обсягу влади над народом⁴⁴.

Український правозахисник Ю.Бадзьо вважав, що упродовж 20–70-х рр. ХХ ст. КПРС перетворилась на партію-клас, який мав свої власні інтереси та експлуатував трудящі маси. “...Радянський соціалізм, – узагальнював Бадзьо, – тримається лише на силі політичної організації суспільства” і “не є самоорганізацією, самодіяльністю ні робітників, ні селян, ні інтелігенції”, оскільки “не увійшов у їхню свідомість і зберігає свою цілісність лише завдяки диктатурі однієї партії”⁴⁵.

На відміну від дисидентської літератури, в офіційній радянській аж до розпаду Союзу РСР і заборони у законодавчому порядку діяльності КПРС у 1991 р., не було навіть натяку на існування в країні вибраної касты керманічів – партійно-державної номенклатури. Не йшлося про це ні в численних монографіях, присвячених феномену радянського бюрократизму⁴⁶, ні в інших виданнях другої половини 1980-х рр. або періоду так званої перебудови в СРСР. Радянські суспільствознавці, як і в попередні роки, ігнорували наявність в країні привілейованого прошарку управлінців, яким давно себе вважала номенклатура.

⁴⁴ Сахаров А.Д. Воспоминания. – Т.2. – С.449-456.

⁴⁵ Бадзьо Ю. Право жити. Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. – С.240-241.

⁴⁶ Макаренко В.П. Бюрократия и государство. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1987. – 189 с.; Его же. Бюрократия и сталинизм. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1989. – 362 с.; Бузгалин А.В., Колганов А.И. Анатомия бюрократизма. – М.: Знание, 1988. – 62 с.; Ефимов А. Элитарные группы, их возникновение и эволюция // Знание-сила. – 1988. – № 1. – С.166-173.

Зарубіжна історіографія, що нараховує сотні праць, присвячених вождям революції – В.Леніну, Й.Сталіну, Л.Троцькому, окремим представникам їх найближчого оточення і яка розглядається автором як складова частина історіографії проблеми, процес становлення номенклатури в СРСР комплексно також не досліджувала. Хоча література, що видавалась на Заході, містить чимало матеріалів, документів, з тих чи інших причин недоступних радянським історикам або зігнорованих ними. Сильною стороною багатьох праць зарубіжних авторів є постановка в них питання про необхідність дослідження проблеми формування та функціонування номенклатури СРСР та об'єктивне висвітлення ряду аспектів проблеми, які радянські історики оминали⁴⁷.

Так, англійський історик Е.Карр, глибоко дослідивши процес злиття Комуністичної партії з Радянською державою, підкреслив вирішальну роль у цьому обліково-розподільчих структур РКП(б), що здійснювали усі призначення на відповідальні посади в партійно-державному апараті. Також Карр дійшов висновку, що “ще до смерті Леніна була визнана і проголошена влада партії над усіма сторонами політики та системи управління”⁴⁸. Співвітчизник Карра М.Метьюз у своїй відомій праці про державну політику, що закріпила привілеї радянської еліти, зробив наголос на тому, що система привілеїв, притаманна способу життя партійно-радянської верхівки, виникла у перші місяці і навіть тижні після революції⁴⁹.

Відомий західний дослідник історії КПРС Л.Шапіро, проаналізувавши біографії близько 400 відповідальних працівників, дійшов висновку, що післяреволюційна організаційна структура партії була близькою до дореволюційної підпільної структури, а особи, які опини-

⁴⁷ Авторханов А. Технология власти // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С.117-137; Его же. Империя Кремля / The Empire of the Kremlin: Советский тип колониализма. – Garmish – Partenkirchen: Prometheus-Verl., 1988. – 425 с.; Его же. X съезд и осадное положение в партии // Новый мир. – 1989. – № 3. – С.193-205; Валентинов Н.В. Наследники Ленина. – М.: СП “ТЕРРА”, 1991. – 240 с.; Карр Э. История Советской России: В 4 кн. – Кн.1 – Т. 1-2. – Большевицкая революция 1917-1923. – М.: Изд-во “Прогресс”, 1990. – 768 с.; Коэн Стивен. Переосмысливая советский опыт: (Политика и история с 1917 г.) / Пер. Я.Зельцера. – Benson (Vt): Chalidze, 1986. – 217 с.; Мэтьюз М. Становление системы привилегий в Советском государстве // Вопросы истории. – 1992. – № 2-3. – С.45-61; Пайпс Ричард. Русская революция: В 2 ч. – М.: РОССПЭН, 1994. – Ч.1. – 398 с.; Ч.2. – 584 с.; Шапино Леонард. Коммунистическая партия Советского Союза / Леонард Шапино: Пер. с англ. Виктор Франк. – 2-е доп. изд. – Firenze: Aurora, 1975. – 933 с.

⁴⁸ Карр Э. История Советской России: В 4 кн. – Кн.1 – Т. 1-2. – С.189.

⁴⁹ Мэтьюз М. Становление системы привилегий в Советском государстве // Вопросы истории. – 1992. – № 2-3. – С.45.

лися при владі “ще задовго до революції були вірними провідниками ленінської політики в підпільних комітетах, у бойових організаціях, в профспілках і у більшовицькій пресі”⁵⁰. Виходячи з цього, Шапіро висунув гіпотезу, що “переродження характеру вищої партійної бюрократії, на яке скаржились як Ленін, так і опозиціонери після 1921 року, було... викликане, не зрушеннями у соціальному походженні вищої партійної еліти, а тією корупцією, яку несла необмежена влада”⁵¹. Наголошуючи на ролі обліково-розподільчого відділу ЦК РКП(б) у створенні сталінської номенклатури, що контролювала “всю державну машину”, Шапіро резюмував: “Історія Оргрозподілу – це історія успіху Сталіна у справі встановлення контролю над партією”⁵².

Колишній слухач Інституту червоної професури в Москві А.Авторханов, що опинився на Заході під час Другої світової війни, вважав, що вирішальний вплив на перетворення партії в слухняну, дисципліновану виконавицю волі свого апарату, що остаточно виводився з-під контролю рядових комуністів, справила сумнозвісна резолюція “Про єдність партії”, ухвалена Х з’їздом РКП(б)⁵³. Він же у своїй фундаментальній праці “Технологія влади” дослідив механізм створення в правлячій партії сталінської номенклатури або так званого “ордену мечоносців”. Ця “внутрипартійна партія”, – писав Авторханов, – “вербувалася з професійних політичних ділків, які повинні були володіти усіма людським якостями, крім однієї: морального гальма”⁵⁴. Писав Авторханов й про боротьбу українських націонал-комуністів за суверенні права УСРР, особливо наголошуючи на видатній ролі у цьому нерівному протистоянні М.Скрипника, якого автор називає лідером української “національної опозиції”. Написав Авторханов і про вирішальну роль у боротьбі з прихильниками українізації у керівній верхівці УСРР висуванця Сталіна П.Постишева, відрядженого ним на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У у січні 1933 р. для того, щоб “покінчити з українізацією” та головним українізатором М.Скрипником⁵⁵.

Даючи загальну оцінку працям зарубіжних істориків, що торка-

ються різних аспектів формування в СРСР партійно-державної номенклатури, слід зауважити, що їх суттєвим недоліком є те, що в них, з відомих причин, не використовувались матеріали радянських архівів.

Історики української діаспори, а до них ми відносимо й тих активних учасників українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., які опинилися у вимушеній еміграції, створили також цілу низку праць, в яких досліджуються окремі аспекти досліджуваної нами проблеми. Найбільш ґрунтовні праці належать авторам, які були безпосередніми учасниками революційних подій. Серед них – Ю. Бачинський⁵⁶, В. Винниченко⁵⁷, І. Мазепа⁵⁸, І. Майстренко⁵⁹, В. Наддніпрянець⁶⁰, Д. Соловей⁶¹, М. Стахів⁶², М.Прокоп⁶³, П.Феденко⁶⁴. У своїх працях вони аналізують природу радянської влади і роль у її встановленні РКП(б) та Раднаркому РСФРР. Головним недоліком цих праць, написаних переважно у 1920–1950 рр., є те, що в них не використовуються матеріали радянських архівів, базуються ж вони переважно на опублікованих радянських джерелах і спогадах учасників тих подій.

Найчастіше історики української діаспори зверталися до вивчення проблем поповнення КП(б)У вихідцями з так званих українських дрібнобуржуазних партій, “українізації” партійно-державного апарату,

⁵⁶ Бачинський Ю. Большевицька революція і українці. Критичні замітки. – Берлін: Вид-во “Укр. прапора”, 1925. – 48 с.

⁵⁷ Винниченко В. Відродження нації: В 3-х ч. / Репринтне відтворення вид. 1920 р. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч.І. – 348 с.; Ч.ІІ. – 328 с.; Ч.ІІІ. – 542 с.

⁵⁸ Мазепа Іс. Большевизм і окупація України: Соціально-економічні причини незрілості української революції. – Львів – К.: Б.в., 1922. – 155 с.

⁵⁹ Майстренко Іван. Сторінки з історії Комуністичної партії України. – Мюнхен: Сучасність, 1969. – 107 с.; Його ж. Історія Комуністичної партії України. – Б.м.: Вид-во “Сучасність”, 1979. – 259 с.

⁶⁰ Наддніпрянець Володимир. Українські націонал-комуністи: Їх роль у визвольній боротьбі України 1917-1956 рр. – Мюнхен, Б.в., 1956. – 104 с.

⁶¹ Соловей Д.Ф. Голгота України. – Ч.І: Московсько-большевицький окупаційний терор в УССР між першою і другою Світовою війною. – Вінніпег: Укр. голос, 1953. – 288 с.

⁶² Стахів Матвій. Третя Советська республіка в Україні: Нариси з історії воєнної інвазії Советської Росії в Україну і розвитку окупаційної системи в часі: листопад 1919 – листопад 1924. – Нью-Йорк: Б.в., 1968. – 244 с.

⁶³ Прокоп Мирослав. Україна і українська політика Москви. Ч.І. Період підготовки до другої світової війни. – Мюнхен: Вид-во “Сучасна Україна”, 1956. – 176 с.

⁶⁴ Феденко Панас. Український рух у 20 столітті. – Лондон: Наше слово, 1959. – 267 с.; Його ж. Марксистські і большевицькі теорії національного питання. – Мюнхен: Б.в., 1960. – 76 с.; Его же. Новая “История КПСС”. – Мюнхен: Б.в., 1960 – 141 с.

⁵⁰ Шапіро Леонард. Коммунистическая партия Советского Союза. – С.339.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. – С.448.

⁵³ Авторханов А. X съезд и осадное положение в партии // Новый мир. – 1989. – № 3. – С.193-205.

⁵⁴ Авторханов А. Технология власти // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С.131.

⁵⁵ Авторханов А. Империя Кремля / The Empire of the Kremlin: Советский тип колониализма. – С.138.

діяльності компартійної верхівки УСРР під час голоду-геноциду 1932–1933 рр., політичних чисток, яких зазнала українська верхівка в роки сталінського масового терору⁶⁵. Найактивніше досліджував окремі аспекти проблеми формування номенклатури І.Майстренко⁶⁶. Проаналізував він і процес перетворення радянської верхівки на панівну верству суспільства, але також, як і М.Восленський, дійшов хибного висновку про те, що “власником зліквідованої власності на засоби виробництва став у СРСР не народ, а партійно-державна бюрократія”⁶⁷.

Гідно оцінюючи внесок радянської і зарубіжної історіографії 1920–1980-х рр. у висвітленні окремих аспектів формування партійно-державної номенклатури в радянській Україні, зауважимо, що масштабне вивчення, як загальних проблем тоталітарного минулого, так і його конкретних тем, стало можливим лише після здобуття Україною державної незалежності. Саме на початку 1990-х рр. розпочався інтенсивний процес переосмислення історії радянської України 20–30-х рр. ХХ ст. крізь призму тогочасної системи економічних, соціальних і політичних відносин тоталітарного суспільства. Отримавши можливість неупередженого і широкого перегляду на основі нових документів і підходів усталених раніше висновків, українські історики відмовились від марксистсько-ленінської методології і – результати не забарились.

З-поміж праць українських дослідників, в яких на основі широкого конкретно-історичного матеріалу висвітлюються різні аспекти прояву тоталітаризму в Україні 1920-х – 1930-х років, найбільшу увагу привертають публікації С.Білоконя, В.Верстюка, В.Ченцова, Ю.Шаповала та інших⁶⁸. Названі видання, без сумніву, справили великий вплив на

⁶⁵ Гришко В. Український націонал-комунізм на історичній пробі доби українізації (1923-1933) // Сучасність. – 1978. – № 12. – С.56-81; Пастернак Є. Україна під більшовиками (1919-1939): Спроба історичної студії. – Торонто: Євшан-зілля, 1979. – 314 с.

⁶⁶ Майстренко І. Труднощі з реабілітацією Миколи Скрипника // Сучасність. – 1962. – № 3. – С.94-110; Его же. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии. – Б.м.: Сучасність, 1978. – 223 с.

⁶⁷ Майстренко І. Бюрократія і технократія, або про соціальну структуру СРСР // Сучасність. – 1981. – № 3-4. – С.138.

⁶⁸ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К.: Київське наукове товариство ім. Петра Могили, 1999. – 448 с.; Верстюк В. “Воєнний комунізм” на Україні // Маршрутами історії. – К.: Політвидав України, 1990. – С.97-134; Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 482 с.; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії / АН України, Ін-т нац. відносин і політології. – К.: Наукова думка, 1993. – 351 с.; Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, фак-

наукове розуміння тоталітаризму в Україні, усвідомлення сталінщини через українську соціально-економічну і політичну дійсність. Розглядаючи тоталітаризм у “національному українському розрізі”, автори доходять слушних висновків і узагальнень про те, що в Україні відбилися практично всі загальновідомі риси сталінізму. А “в умовах створеної ним же самим централізації та унітарності сталінізм неминуче набирив загальних для всієї країни особливостей і рис, властивих, звісно, кожному його варіантові на “регіональному рівні”⁶⁹.

З’ясовуючи суть, еволюцію, конкретну практику і наслідки сталінського тоталітаризму в Україні, вітчизняні вчені спиралися на позитивні здобутки зарубіжних дослідників⁷⁰, які розпочали вивчення явищ тоталітаризму, включаючи і його радянський різновид, значно раніше. Видання і перевидання їхніх книг має велике значення, оскільки відбувається процес інтеграції історичних знань.

Вагомим внеском до постановки проблеми дослідження партійно-державної номенклатури радянського періоду історії України через вивчення персоналій її провідних діячів стали роботи засновників напряму політичної портретистики в сучасній українській історіографії В.Волковинського і С.Кульчицького, В.Мельниченка та В.Солдатенка⁷¹.

Попри вищезазнані вагомні здобутки вчених, проблема становлення та функціонування партійно-радянської номенклатури як самостійна не досліджувалася, лише окремі її аспекти стали предметом наукового пошуку С.Кульчицького⁷² та науковців, очолюваного ним

ти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.

⁶⁹ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – С.322.

⁷⁰ Конквест Роберт. Большой террор / Пер. с англ. - Рига: Ракстниекс, 1991. – Т.1. – 416 с.; Т.2. – 430 с.; Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.

⁷¹ Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський: Політичний портрет. – К.: Політвидав України, 1990. – 270 с.; Мельниченко В.Е. Християн Раковський: Неизвестные страницы жизни и деятельности. – К.: Вища школа, 1992. – 159 с.; Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга пам’яті України”, 2002. – 352 с.; Його ж. Георгій Пятаков: миттєвості неспокоїної долі. – К.: Світгляд, 2004. – 331 с. та ін.

⁷² Кульчицький С.В. УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917-1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1994. – 142 с.; Його ж. Партійно-радянський апарат у системі влади // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. – С.3-15; Його ж. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад

відділу історії 20–30-х років ХХ століття Інституту історії України НАН України О.Ганжі, Г.Єфіменка, В.Марочка, О.Мовчан, В.Прилуцького⁷³. У цих працях, що спираються на широку джерельну базу, в тому числі на документи та матеріали колишніх спецховищ, окреслені найважливіші концептуальні підходи, що дозволяють висвітлювати проблему формування керівних кадрів партійно-державного апарату УРСР з урахуванням нових реалій, досліджено окремі аспекти роботи КП(б)У по забезпеченню кадрами відповідальних працівників сільських рад та комнезамів, кооперативних та культурно-освітніх установ, профспілок та громадських організацій.

Мабуть, що найгрунтовніше в сучасній історико-публіцистичній літературі досліджена проблема діяльності компартійно-державної номенклатури СРСР та УСРР під час голоду-геноциду 1932–1933 рр. З-поміж великої кількості публікацій з цієї проблеми вирізняються, передусім стаття М.Панчука, автор якої, залучивши велику кількість джерел, першим з вітчизняних істориків радянської доби дійшов висновку про безпосередню причетність Сталіна та його оточення до організації голодомору в Україні⁷⁴ і наукова розвідка В.Васильєва, у якій здійснено спробу реконструювати особливості мислення та дій більшовицьких керівників під час голодомору 1932–1933 рр.⁷⁵

реальної історії / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1995. – 203 с.; Його ж. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928 рр.). – К.: Основи, 1996. – 396 с.; Його ж. Україна між двома війнами. 1921-1939 рр. – Т.11. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с. – (Сер. Україна крізь віки); Його ж. Нотатки про українські революції / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2001. – 88 с.

⁷³ Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.) / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2000. – 208 с.; Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932-1938) / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2001. – 304 с.; Марочка В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.; Мовчан О.М., Реєнт О.П. Міжпартійна політична боротьба у профспілковому русі України // Український історичний журнал. – 1993. – № 7. – С.8-24; Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – 280 с.; Її ж. Українські профспілки в компартійно-радянській системі влади (20-ті рр.) / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2004. – 420 с.; Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939 рр.) / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2001. – 249 с.

⁷⁴ Панчук М.І. Злочин Сталіна та його оточення // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. – С. 35-66.

⁷⁵ Васильєв В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в

Першою спробою окреслити контури майбутнього комплексного дослідження проблеми формування більшовицької партійно-державної номенклатури у 1920-ті рр. стала стаття М.Дорошка і В.Колесника, опублікована 1993 р. в “Українському історичному журналі”⁷⁶.

За час, що минув відтоді, проблема формування і діяльності компартійно-радянської номенклатури в УСРР стала об’єктом монографії⁷⁷ та докторської дисертації М.Дорошка⁷⁸, кандидатської дисертації⁷⁹ та двох монографій М.Фролова⁸⁰.

Кандидатська дисертація та монографії М.Фролова присвячені деяким важливим аспектам проблеми становлення і функціонування компартійно-радянської еліти (себто, номенклатури) в УСРР у 1917–1928 рр. В них, зокрема, детально досліджується роль і місце вихідців з інших політичних партій у лавах більшовиків, особливості їх просування на керівні посади в партійно-державному апараті республіки. Особливу увагу автор приділив впливу тодішніх керівників КП(б)У на перебіг політичних подій в Україні, на умови формування більшовицької влади у 1917–1928 рр. Не зовсім аргументованим, на нашу думку, є лише те, що більшовицьку номенклатуру Фролов відносить до еліти українського народу.

Про те, що проблема формування номенклатури привертає все більшу увагу дослідників свідчить також вихід у світ третього тому шеститомної “Політичної історії України. ХХ століття”, в якому досліджуваної нами темі присвячено підрозділ під назвою “Створення партійно-державної кадрової номенклатури”. Його автори – В.Греченко та

1932-1933 рр. // Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933. – К.: Генеза, 2001. – С.12-80.

⁷⁶ Дорошко М.С., Колесник В.Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 40-51.

⁷⁷ Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2004. – 154 с.

⁷⁸ Дорошко М.С. Партійно-радянська номенклатура УРСР у 20-30-ті роки ХХ століття: Автореф. дис... докт. іст. наук / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 34 с.

⁷⁹ Фролов М.О. Вихідці із інших політичних партій у КП(б)У в 20-30-ті роки ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук / Запор. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2001. – 19 с.

⁸⁰ Фролов М.О. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування. – Запоріжжя, 2003. – 448 с.; Його ж. Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. – Запоріжжя: Прем’єр, 2004. – 800 с.

Ю.Шаповал – сформулювали, зокрема, оригінальний висновок про створення у структурі партії та держави певної піраміди влади, яка складалася “з трьох основних блоків: політичного керівництва, апарату і безпосередніх виконавців”, а “головною лінією зв’язку, на який нанизувалась піраміда, була вертикаль: наказ-виконання. Стрижнем цієї системи була посадова ієрархія”⁸¹.

Крім праць українських істориків тема номенклатури стала об’єктом наукового аналізу цілої низки російських дослідників – М. Геллера та О.Некрича⁸², Ю.Гімпельсона⁸³, Т.Коржихіної та Ю.Фігатнера⁸⁴, О.Осокіної⁸⁵, В.Сіроткіна⁸⁶, О.Хлевнюка⁸⁷. Дослідження різноманітних аспектів проблеми формування та функціонування сталінської номенклатури, дозволили їм сформулювати положення, які є вагомим внеском до вивчення проблем становлення тоталітарного режиму в СРСР і ролі у цьому процесі більшовицької верхівки.

Так, М.Геллер і О.Некрич, досліджуючи процес перетворення ленінської організації професійних революціонерів на замкнуту номенклатурну касту дійшли висновку, що він співпадає у часі з перетворенням більшовицької партії на державну структуру⁸⁸.

Ю.Гімпельсон, аналізуючи практику більшовицьких “верхів” у справі висування та розстановки керівників, їх соціальне походження, чисельність, партійність, соціально-класову належність, культуру та компетентність, дійшов висновку, що дореволюційну управлінську бюрократію замінила нова – “робітничо-селянська” партійно-державна

бюрократія на чолі з партійною елітою. Усіх управлінців він класифікує за належністю до галузей функціонування на адміністративно-політичну, економічну та правоохоронну еліти. Дослідник зробив спробу створити соціально-політичний портрет керівників-управлінців різних ланок державного апарату. Одним з найважливіших нам видається висновок Ю.Гімпельсона про те, що виникненню феномена номенклатури сприяла крайня централізація партійно-державного управління, при якій усі призначення на керівні посади відбувалися зверху донизу, а це сприяло тому, що номенклатура перетворилась на професійно-управлінську групу, яка розпоряджалась загальнонародною (державною) власністю у своїх корпоративних інтересах⁸⁹.

О.Хлевнюк у своїх роботах досліджує дві основні проблеми: організаційну роботу політбюро ЦК ВКП(б) у 30-ті рр. ХХ ст. та механізм прийняття рішень цього органу, що фактично виконував функцію вищого органу влади в СРСР, оскільки політбюро ЦК ВКП(б) не лише визначало основні напрями розвитку країни, а й виступало головним арбітром при вирішенні ключових міжвідомчих суперечок, безпосередньо організовувало виконання своїх постанов і намагалось контролювати усю систему влади. Залучивши до наукового обігу великий масив архівних джерел, що раніше були недоступними для використання, О.Хлевнюк не підтвердив широко поширену в історико-публіцистичній літературі кінця 80–90-х рр. ХХ ст. думку про протидію “радикалів” і “поміркованих”, аргументуючи це тим, що лінія поведінки кожного члена політбюро передовсім залежала від позиції, яку займав Сталін, а вирішальне слово, як засвідчують доступні дослідникам документи та матеріали, завжди залишалось саме за ним⁹⁰.

Підсумовуючи стан вивчення проблеми становлення та діяльності партійно-радянської номенклатури УРСР, слід зауважити, що попри наявність окремих вагомих наукових розвідок з даної проблематики, загальний стан дослідження проблеми дає нам підстави констатувати певне ігнорування науковцями цієї важливої теми, наслідком чого є брак серйозних, насамперед науково-документальних праць про механізм утворення та функціонування номенклатури в тоталітарних структурах влади, її місце і роль в системі комуністичної державності. Особливо недостатньо проаналізовано ці питання на прикладі Украї-

⁸⁹ Гімпельсон Е.Г. Советские управленцы 1917-1920 гг. – С.194.

⁹⁰ Хлевнюк О.В. Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. – С.7.

⁸¹ Політична історія України. ХХ століття. – Т.3. – К., 2003. – С.129.

⁸² Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – М.: Изд-во “МИК”, 2000. – 856 с.

⁸³ Гимпельсон Е.Г. Формирование советской политической системы. 1917-1923 гг. – М.: Наука, 1995. – 232 с.; Его же. Советские управленцы 1917-1920 гг. / РАН, Ин-т рос. истории. – М., 1998. – 259 с.

⁸⁴ Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С.25-38; Коржихина Т.П. Основные черты административно-командной системы управления // Формирование административно-командной системы. 20-30-е годы. Сб. статей / РАН. Ин-т рос. истории. – М.: ВО “Наука”, 1992. – С.146-164.

⁸⁵ Осокина Е.А. За фасадом “сталинского изобилия”: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. – М., 1999. – 297 с.

⁸⁶ Сироткин В.Г. Номенклатура в историческом разрезе // Через тернии. – М., 1990. – С.292-332; Его же. Номенклатура: Заметки историка // Вестник АН СССР. – 1990. – № 6. – С.12-26.

⁸⁷ Хлевнюк О.В. 1937 год: противостояние. – М.: Знание, 1991. – 64 с.; Его же. Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. – М., 1996. – 304 с.

⁸⁸ Геллер М., Некрич А. Утопия у власти. – С.121-122, 126.

ни, якій ленінсько-сталінське керівництво завжди надавало великого значення, відводячи їй роль своєрідного полігона для випробування політичних рішень, справедливо вважаючи, що утримання республіки у складі проголошеного в грудні 1922 р. Союзу РСР є ключовою умовою існування цього утворення з центром у Москві.

Пояснюється така ситуація тим, що в радянській історіографії 20–80-х рр. ХХ ст. формування партійно-державної номенклатури не могло бути об'єктом наукових досліджень, оскільки концепції наукових праць з питань кадрової політики мали відповідати ідеології правлячої партії, що наклала своєрідне табу на висвітлення процесів в керівній верхівці радянського суспільства, а також на дослідження механізмів та реальну спрямованість соціальних дій радянських правителів. Крім того, науковці були поставлені в умови, коли не було доступу до багатьох архівних матеріалів та інших джерел, що відносяться до персоналій, а наявність цензурних перепон не дозволяла публікувати результати об'єктивних досліджень. Що стосується зарубіжних вчених, то тема номенклатури фундаментально не досліджена передовсім через брак архівних матеріалів.

Таким чином, сучасний стан історіографії проблеми настійливо диктує необхідність проведення подальшого глибокого наукового дослідження, вимагає появи на нових концептуальних засадах, із залученням до наукового обігу раніше невідомих документів, узагальнюючої праці, в якій би комплексно досліджувалися процеси становлення та діяльності партійно-державної номенклатури радянської України в добу утвердження тоталітарного режиму в СРСР.

1.3. Джерелознавство проблеми

Правдиве відтворення процесу становлення партійно-радянської номенклатури УРСР у 1920–1930-ті роки потребує нових підходів до аналізу джерельної бази з даної проблематики. З огляду на вищевизначену наукову новизну, мету і завдання монографія побудована переважно на документальних джерелах, значна частина з яких уперше стали об'єктом спеціального наукового дослідження чи вводяться до наукового обігу. За походженням, формою й змістом, науковою та інформаційною цінністю їх умовно можна поділити на п'ять груп.

До першої належать опубліковані свого часу українське радянське законодавство, матеріали Всеукраїнських з'їздів рад, органів управління, правоохоронних та військових установ, стенографічні звіти з'їздів

ВКП(б) та КП(б)У⁹¹. Ці документи та матеріали, опубліковані в різний час в збірниках документів та стенографічних звітах різноманітних форумів партійних та державних органів, представлені в монографії досить широко. Серед виданих збірників документів, на наш погляд, не втратило наукового значення багатотомне видання “Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК”. У дослідженні визначеної проблеми джерелознавчу цінність мають резолюції, постанови та інші партійні документи, які дозволяють з'ясувати основні напрями кадрової політики більшовицької партії, простежити за зміною пріоритетів у формуванні кадрів номенклатурних працівників тощо.

Зберігає значення як джерело і двотомник “Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК”. Оскільки КП(б)У була філією РКП(б) – ВКП(б), а відтак і виконавцем усіх рішень Москви, опубліковані документи КП(б)У майже завжди дублюють рішення, ухвалені вищими органами партії. Інколи вони конкретизують завдання більшовиків республіки у галузі кадрової роботи.

Особливої уваги заслуговують збірники документів, опубліковані в останні роки, оскільки в них міститься велика кількість нових архівних документів, що торкаються найважливіших проблем політичної історії 20–30-х рр. ХХ ст., які з якихось причин не були оприлюднені раніше⁹².

До цієї групи документів належать і вітчизняні періодичні видання

⁹¹ Декреты Советской власти: Т.1-15. – М.: Госполитиздат, 1957 – 1999; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). 36. документів і матеріалів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 1084 с.; Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины (далі – СУ України). – Харьков, 1919. – № 1-38; 1920. – № 22-28; 1921. – № 7-26 та ін.; Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины 5-12 июля 1918 г.: Протоколы / Ин-т ист. партии при ЦК Компартии Украины. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 258 с.; РКП(б). Съезд, 8-й. Москва. 1919. Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1959. – 602 с.; VIII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. 17-20 січня 1924 р. – Харків: Вид-во Оргвідділу ВУЦВКу, 1924. – 203 с.; Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 20-29 листопада 1927 р.: Стен. звіт. – Харків: ДВУ, 1928. – 616 с. та ін.

⁹² Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.). / П.П.Бачинський (ред. – упоряд.). – К., 1999. – 640 с. (Реабілітовані історією); ВЧК-ГПУ: Документи и материалы / Ред.-сост. Ю.Г.Фельштинский. – М.: Изд-во гуманитарной литературы, 1995. – 272 с.; Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. – М.: МФД, 2002. – 912 с. та ін.

1917–1930-х рр., насичені багатим та різноманітним матеріалом, який допомагає розкрити найважливіші важелі та механізми прийняття рішень з кадрових питань у досліджуваній період. Це, зокрема, офіційні органи центральних державних та партійних органів – “Вісті ВУЦВК”, “Известия ЦК КП(б)У” (з 1928 р. – “Вісті ЦК КП(б)У), “Комуніст”, “Пролетарий” тощо. Наприклад, у “Вістях ЦК КП(б)У”, що видавалися упродовж 1921–1933 рр. (з перервою у 1924 р.), регулярно подавалася інформація про роботу обліково-розподільних структур ЦК КП(б)У, звіти про діяльність ЦК КП(б)У, що містили дані про національний, соціальний стан та освітній рівень членів більшовицької партії, про структуру та персональний склад керівних партійно-радянських, господарських, кооперативних, профспілкових та комсомольських органів, відомості про організацію учбового процесу у вищих закладах освіти номенклатури, матеріали про хід українізації партійно-державного апарату.

Цінним доповненням до матеріалів, вміщених у “Вістях ЦК КП(б)У”, є інформація в газетах “Комуніст”, “Більшовик України” тощо. У цих пресових виданнях публікувалися відповідні акти державної влади, стенограми, протоколи й постанови урядових, парламентських та партійних зібрань, виступи і статті партійно-державних керівників різних рангів, статистичні матеріали щодо чисельного та якісного складу КП(б)У та її номенклатури.

Зрозуміло, що інформація зазначених періодичних видань має фрагментарний характер і відбиває, переважно, офіційну позицію. У багатьох публікаціях свідомо прикрашався стан справ, замовчувалися об’єктивні труднощі і невирішені проблеми, подавалися суперечливі дані й відомості з питань внутрішньопартійної та міжфракційної боротьби. Водночас, пресові видання містять чимало подробиць, не зафіксованих в архівних джерелах або документальних збірках, що дозволяє глибше зрозуміти загальнополітичну атмосферу 1920–1930-х рр.

Третю групу джерел, широко представлених в монографії, складають статистичні довідники, в яких вміщено результати статистичних обстежень і які дозволяють проаналізувати соціальний, партійний, віковий склад та інтелектуально-освітній рівень управлінських кадрів⁹³. При цьому слід зауважити, що в 1920-ті роки ще не було відвертого маніпулювання цифрами, як в наступні десятиліття, коли статистика

⁹³ Итоги партийной работы на Украине за 1923 год. – Харьков: Пролетарий, 1924. – 310 с.; Руководящие кадры РКП. (большевиков) и их распределение. Изд. третье. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – 176 с.; Підсумки партперепису 1927 року. – Б.м.: Вид-во “Пролетарий”, 1928. – 181 с. та ін.

слугувала радянському режиму для показу у рожевому світлі результатів його політики. Тож в цілому цій статистиці можна довіряти, попри те, що вона не повна і в ній відсутня єдина класифікація. Загалом же, залучення малодосліджених архівних матеріалів, дозволило автору провести власні підрахунки, з’ясувати кількісний склад номенклатури, її соціальне походження, співвідношення представників окремих соціальних верств в різних ланках державного управління тощо.

Четвертий комплекс використаних автором джерел становлять праці партійних і державних діячів. Визнаючи праці М.Бухаріна, С.Косіора, В.Леніна, Г.Петровського, М.Скрипника, Й.Сталіна, Л.Троцького, В.Чубаря та інших більшовицьких лідерів джерелами, дослідник виходив із того, що їх автори були ідеологами і творцями кадрової політики більшовицької партії. Одні з них генерували ідеї, інші були виконавцями цих ідей. До того ж посади, які вони обіймали, давали їм можливість користуватися значною інформацією про стан і перспективи вирішення кадрової проблеми в державі “диктатури пролетаріату”.

Дотичною до цієї групи праць є мемуарна література, яка проливає світло на те, як самі учасники подій сприймали і оцінювали їх. Особливу групу матеріалів, що торкаються досліджуваної проблеми, складають праці активних учасників встановлення більшовицької влади в Україні Є.Бош⁹⁴, В.Затонського⁹⁵, Г.Лапчинського⁹⁶, М.Скрипника⁹⁷, О.Шумського⁹⁸, що були опубліковані переважно в 1920-ті рр., тобто в той час, коли в партійній верхівці ще зберігалися елементи демократизму, які дозволяли їй представникам висловлювати свої судження щодо тих чи інших подій сучасності. Радянські мемуари 1920-х рр. – це спогади людей, які стояли на боці комуністичного режиму, але попри їх суб’єктивність, спогади містять окремі важливі деталі, яких бракує в офіційних документах. Щодо мемуарної літератури, яка дозволяє

⁹⁴ Бош Е.Б. Год борьбы. – 2 изд. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 447 с.

⁹⁵ Затонский В. Из спогодів про українську революцію // Літопис революції: Журнал історії КП(б)У та Жовтневої революції (далі – Літопис революції). – 1929. – № 4. – С.139-172; № 5-6. – С.115-141; 1930. – № 5. – С.140-172.

⁹⁶ Лапчинский Г. Зарождения радянської влади та перші кроки в одному з міст українських // Червоний шлях. – 1925. – № 1-2. – С.121-145; Его же. Гомельское совещание: Воспоминания // Летопись революции. – 1926. – № 5. – С.36-50; Його ж. З перших днів Всеукраїнської Радянської влади: Спогади // Літопис революції. – 1927. – № 5-6. – С.46-66.

⁹⁷ Скрипник М. Дві революції // Літопис революції. – 1930. – № 6. – С.ХІІ-ХVІ.

⁹⁸ Шумський О. Стара і нова Україна // Червоний шлях. – 1923. – № 2. – С.91-109.

реконструювати кадрову політику 1930-х рр., то такою є лише відомі спогади М.Хрущова⁹⁹, окремі місця спогадів Л.Кагановича¹⁰⁰ та записи бесід російського поета Ф.Чуєва з В.Молотовим і Л.Кагановичем¹⁰¹. Своєрідним заміном мемуарів сьогодні можна вважати також нещодавно опубліковане листування радянських вождів у 1930-ті рр.¹⁰²

Попри всю важливість таких видань, вони, звісна річ, не можуть замінити суцільного дослідження архівних фондів вищих органів партійно-державної влади, значна частина яких стала доступною для дослідників лише з розпадом СРСР. Тому найголовніший і найцінніший масив джерельної бази монографії становлять архівні документи. У першу чергу це документи центральних радянських органів влади та управління, протоколи засідань політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК, стенограми з'їздів та конференцій КП(б)У, документи центральних та місцевих організацій профспілок, кооперативних та громадських організацій, так званих дрібнобуржуазних партій тощо. Ці та інші джерела виявлені в архівних фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), державних архівах Дніпропетровської, Донецької, Київської та Харківської областей. Значний масив документальних матеріалів, що розкривають реальні механізми утворення та функціонування апарату тоталітарної влади, зосереджені в Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ) та Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) в Москві.

В ЦДАВО України це фонди ВУЦВК (ф. 1), РНК УСРР (ф. 2), наркоматів УСРР (ф. 5 – наркомату внутрішніх справ, ф. 8 – наркомату юстиції, ф. 34 – ВРНГ УСРР, ф. 340 – наркомату продовольства, ф. 342 – наркомату охорони здоров'я, ф. 348 – наркомату соціально-

го забезпечення, ф. 539 – наркомату робітничо-селянської інспекції), профспілок УСРР (ф. 2605) тощо.

У фонді ВУЦВК найціннішими є матеріали Всеукраїнських з'їздів Рад (1917–1931 рр.), адже саме на з'їздах Рад формально визначалися політика і напрями діяльності законодавчої (ВУЦВК) і виконавчої (РНК) влади. Крім того, вони дають уявлення про людей, які приймали рішення, а отже, творили історію свого часу. Значна частина документів фонду ВУЦВК висвітлює роботу президії ВУЦВК, сесій, постійних і тимчасових комісій, що здійснювали контроль за діяльністю апарату Раднаркому, наркоматів, місцевих органів державної влади.

Переважає більшість документів фонду РНК України (1918–1946 рр.), що налічує 11 350 справ, відноситься до досліджуваного нами періоду, однак в 1941 р. значна кількість матеріалів РНК УСРР та інших центральних органів управління республіки була незаконно знищена. Зокрема, були повністю знищені документи українського уряду за 1927–1935 рр. В числі знищених, наприклад, оригінали постанов, протоколи засідань Уряду України і матеріали до них за 1921–1937 рр. та інші різновиди документів. Незважаючи на це, фонд Раднаркому України – один з найбільших, в ньому міститься значна якісна інформація про діяльність керівництва усіма галузями державного, господарського і духовного життя республіки.

Важливим джерелом інформації про здійснення контролю за діяльністю номенклатури є фонд 539, в якому зосереджені документи наркомату робітничо-селянської інспекції за 1918–1934 рр. Органи юстиції і суду представлені Нарком'юстом УСРР (1919–1941 рр.) і Верховним судом УСРР (ф. 24, 1921–1941 рр.). Документи цих фондів відбивають роботу з організації та вдосконалення судоустрою в республіці, охорони прав та інтересів державних, кооперативних, громадських організацій. Питання планування, фінансування, статистики характеризують документи Держплану УСРР (ф. 337, 1922–1931 рр.), Наркомфіну УСРР (ф. 30, 1918–1933 рр.), Центрального статистичного управління (ЦСУ) УСРР (ф. 582, 1920–1930 рр.).

Становлення промисловості республіки та діяльність партійно-державних органів по забезпеченню її керівними кадрами представлені документами фондів ВРНГ УСРР (ф. 34, 1918–1932 рр.), державних комітетів, виробничих об'єднань, трестів. У фонді Наркомзему УСРР, його галузевих установ та організацій (ф. 27, 1919–1932 рр.) знаходимо документи, що проливають світло на механізм добору та функціонування керівних кадрів для сільського господарства та кооперативних органів України.

⁹⁹ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1990. – №№ 2-12; 1991. – №№ 1-12; 1992. – №№ 1-3, 6-9, 11-12; 1993. – №№ 1-12.

¹⁰⁰ Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника. – М.: Вагриус, 1996. – 572 с.

¹⁰¹ Сто сорок бесед с Молотовым: Из дневника Ф.Чуева. – М.: Современник, 1991. – 289 с.; Чуев Ф. Так говорил Каганович. – М.: Московский рабочий, 1992. – 234 с.

¹⁰² Большевистское руководство. Переписка. 1921-1927: Сб. док. / Сост. А.В.Квашонкин, О.В.Хлевнюк, А.П.Кошелев, Л.А.Роговая. – М.: РОССПЭН, 1996. – 423 с.; Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 г. / Сост. О.В.Хлевнюк, Р.У.Дэвис, Л.П.Кошелева, Э.А.Рис, Л.А.Роговая. – М.: РОССПЭН, 2001. – 798 с.

Важливі дані щодо діяльності Центральної ремонтної (згодом – лікувальної) комісії (ЦРК/ЦЛК) при наркоматі охорони здоров'я УСРР зосереджено у фонді 342 (1919–1932 рр.), зокрема, в документах фонду містяться дані про обсяги фінансування ЦЛК та персональний склад вищої номенклатурної ланки, що перебувала на її обслуговуванні.

У ЦДАГО України автор використав документи та матеріали фонду керівних партійних органів КП(б)У (ф. 1), в якому вміщено матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК КП(б)У (опис 1), протоколи засідань політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У (відповідно, описи 6 і 7), матеріали “Окремої папки” рішень політбюро ЦК КП(б)У (опис 16), документи відділів ЦК КП(б)У (опис 20). Найціннішими з-поміж них є документи політбюро, оргбюро і секретаріату ЦК КП(б)У, що проливають світло на “анатомію” партійного керівництва кадровою роботою. Аналіз документів “Особливої теки” (протоколи з виписками та матеріали до них, довідки, постанови політбюро ЦК КП(б)У тощо) допомагає з'ясувати механізм утворення номенклатури, форми і методи її діяльності, тобто, сприяє вирішенню поставлених у монографії завдань. У фонді ЦК КП(б)У (ф. 22) вміщено матеріали, що проливають світло на діяльність контрольних партійних органів. Багато цікавої інформації для дослідника, що ставить завдання персоніфікувати людей, які ухвалювали та виконували рішення вищих партійних інстанцій зосереджено у фонді 39, в якому вміщено особові справи представників керівної верхівки КП(б)У (опис 4).

Чимало цінних матеріалів, що дозволили ґрунтовніше дослідити проблему, автор відшукав у фондах Російського державного архіву соціально-політичної історії. Використано, зокрема, документи та матеріали Центрального Комітету КПРС (ф.17), в якому містяться протоколи засідань політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК РКП(б) – ВКП(б) (описи 3, 4, 112–121, 161–165), матеріали обліково-розподільчого (1919–1924 рр.), організаційно-розподільчого (1924–1930 рр.) відділу ЦК РКП(б) – ВКП(б), Відділу розподілу адміністративно-господарських і профспілкових кадрів ЦК і Відділу керівних партійних органів ЦК (1934–1939 рр.) (описи 17–19, 23, 27–30, 34, 35, 67–70), де вміщено протоколи і виписки з протоколів засідань, стенограми засідань, постанови і циркуляри політбюро, оргбюро, ЦК ВКП(б), рішення центральних партійних органів з кадрових питань, циркуляри, положення та інструкції з питань добору, розподілу та обліку кадрів вищої ланки державної і партійної номенклатури тощо. Великий масив цінної для дослідника інформації містять матеріали особистих фондів керівників Комуністичної партії і Радянської держави Л.Кагановича

(№ 81), В.Молотова (№ 82), а також колекції документів Й.Сталіна (фонд № 558, опис 11).

В Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) автор опрацював матеріали фонду ЦК РКП(б) – НК РСІ СРСР (№ Р-374), у якому містяться протоколи і виписки з протоколів засідань, стенограми засідань, постанови і циркуляри політбюро, оргбюро, ЦК ВКП(б), президії, секретаріату, партколегії ЦКК, плани і звіти про роботу ЦКК та її місцевих органів, доповіді і доповідні записки за результатами перевірок виконання директив ЦК ВКП(б), огляди, довідки, інформаційні, статистичні і політичні зведення з партійного, політичного, громадського та економічного життя СРСР. Найявні в архіві матеріали перевірок діяльності партійних і радянських органів, їх керівного складу, доповідні записки про боротьбу з опозиційними угрупованнями в партії поглибили наші знання про суперечливі явища, що супроводжували процес формування сталінської номенклатури.

Даючи загальну оцінку архівним джерелам, використаним автором монографії, слід зауважити, що основний масив цих документів припадає на 1920-ті роки. Матеріали наступного десятиріччя збереглися гірше і хибують на фрагментарність. Крім того, вони значною мірою сфальсифіковані в ті роки на догоду політико-ідеологічній кон'юктурі. Більшою мірою це стосується документів громадських об'єднань, меншою – відомчої інформації закритого характеру.

Таким чином, дослідницьку базу монографії визначає поєднання джерел, різних за походженням, сутністю, специфікою відтворення дійсності, особливістю інформації. Їх добір визначився завданнями та методологічними підходами щодо реалізації даного наукового проєкту. Основні групи джерел, виокремлені автором, – це документальні (опубліковані й неопубліковані), а також праці партійних і державних діячів, мемуарна література, дані статистики, матеріали періодичної преси. Джерелознавчий огляд проблеми засвідчує, що в сучасних умовах дослідник теми номенклатури має в своєму розпорядженні оптимальний комплекс джерел для всебічного висвітлення найрізноманітніших аспектів історії номенклатури УСРР 1920–1930-х рр. Сукупність цих джерел, з-поміж яких чимало тих, що не використовувалися раніше істориками, стала основою наукового пошуку, зумовила новизну дослідження.

Неупереджене опрацювання усього масиву вищезазначених джерел на основі принципів історизму та об'єктивності, із застосуванням методів порівняльно-історичного аналізу, спеціально-історичних методів та системного і міждисциплінарного підходів дало змогу відтворити

кадрову політику КП(б)У з формування партійно-радянської номенклатури, отримати інформацію про її представників, виділити основні етапи утворення вищої ланки керівництва, простежити й докладно проаналізувати діяльність номенклатури УРСР у 1920–1930-ті рр.

Історіографічна розвідка допомогла з'ясувати недосліджені та вузькі місця в попередньому науковому розробленні теми дослідження, конкретніше окреслити її мету й завдання, критично переосмислити існуючий науковий доробок та уникнути тривіальних суджень і висновків.

Виконуючи дослідження, автор прагнув дотримуватись методологічної вимоги історизму, оцінки усіх фактів і явищ в контексті історичної епохи – її загальної і політичної культури, суспільної свідомості. Основні концептуально-теоретичні положення, що сформульовані в монографії й базуються на науковому аналізові сутності й еволюції номенклатури від її народження до перетворення на привілейований прошарок українського радянського суспільства і надійну опору сталінського тоталітарного режиму підтверджують неповноцінність української номенклатури як еліти суспільства, її несаможиттєвості та підпорядкованості московському партійному центру. Меншовартісність української радянської верхівки дісталася у спадок політичній еліті незалежної Української держави і є серйозною перешкодою на шляху демократизації суспільства і виходу України на цілком самостійний шлях розвитку. Правдиві уроки з радянського досвіду здатні плідно прислужитися на сучасному етапі державотворення. Адже в багатьох внутрішньо- і зовнішньополітичних проблемах сьогодення без труднощів проглядає історична спорідненість із подіями 1920–1930-х рр., відносяться їхні глибинні, сутнісні причини, виявляється не лише зовнішня, але й внутрішня детермінована схожість.

Відтак виникає обґрунтований логічний розрахунок розгледіти в пережитому досвіді найзагальніші, найбільш принципові риси можливих варіантів розв'язання подібних проблем на нинішньому етапі суспільного поступу, використати повчальні уроки минулого для конструктивного впливу на вибір основних засад кадрової політики на сучасному етапі українського державотворення. Задіяна при цьому нова методика і методологія, що передбачає при дослідженні минулого відмову від класових підходів, дає можливість неупереджено простежити логіку самої історії тих чи інших явищ та подій і виявити складний механізм взаємодії численних чинників, які визначали кінцевий історичний результат.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ КОМПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УСРР

2.1. Організаційно-теоретичні передумови, джерела та політико-ідеологічні принципи формування більшовицької номенклатури в Радянській Україні

Формування партійно-радянської номенклатури в Україні слід розглядати як невід'ємну складову процесу утворення більшовицької верхівки в країні Рад, оскільки УСРР від часу свого проголошення 5 січня 1919 р. була квазідержавним об'єднанням, центр влади якого був цілковито підпорядкований Москві. Щодо організаційних витоків номенклатури, то їх, на нашу думку, варто шукати в події, що відбулася влітку 1903 р. за межами Росії, коли на другому з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) внаслідок її розколу було створено більшовицьку партію “нового типу”, націлену на здобуття влади не парламентським, а насильницьким шляхом.

Теоретичні підвалини партії “нового типу” та її несучого каркасу – організації професійних революціонерів, були закладені В.Леніним у праці “Що робити?” (1902 р.). Ідеолог більшовизму вважав, що саме прошарок професійних революціонерів, стане ядром керівного апарату майбутньої держави диктатури пролетаріату. Екстремальні умови існування ленінської партії на початку ХХ століття та її відверта спрямованість на захоплення влади революційним шляхом об'єктивно підштовхували керівництво партії стати на шлях жорсткого централізму в організаційній будові партії. У свою чергу звуження демократичних принципів в діяльності партії призводило до нехтування виборністю, звітністю та контролем і сприяло, тим самим, складанню своєї підпільної ієрархії професійних революціонерів та отриманню ними апаратних навичок.

Вже 1904 р. один з майбутніх вождів більшовицької революції Л.Троцький відзначав, що тодішні “комітетники” або апаратні працівники ЦК після того як знайшли опору в принципах централізму, “втратили потребу спиратися на робітників”¹⁰³. 1905 р. на III з'їзді РСДРП В.Ленін говорив вже про “кастову тенденцію комітетників”, але провести резолюцію, яка б зобов'язувала партійні комітети надавати перевагу при формуванні свого складу робітникам, а не апаратникам, йому не вдалося.

Які ж критерії було покладено в основу формування касти майбутніх функціонерів? “Єдиним серйозним організаційним принципом для діячів нашого руху, – писав В.Ленін, – повинна бути: найсуворіша

¹⁰³ Троцький Л.Д. Сталин / Под редакцией Ю.Г. Фельштинского: В 2 т. – М.: СП “ТЕРРА”, 1990. – Т.1. – С.95.

Ілюстрації на с. 57

Мандат В.Я.Чубаря – делегата П'ятого Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських, червоноармійських та козачих депутатів

Х.Г.Раковський та Л.Д.Троцький, 1924 рік

Л.М. Каганович, Й.В. Сталін, П.П. Постишев, К.Є.Ворошилов, січень 1934 року

конспірація, найсуворіший вибір членів, підготовка професіональних революціонерів”¹⁰⁴. Такі критерії цілком відповідали тодішнім російським реаліям, які унеможлилювали відкриту діяльність політичних партій. Тому формування керівної верхівки більшовицької партії відбувалося під пильним контролем її вождя, головною життєвою метою якого було захоплення влади в Росії.

Характерною особливістю процесу формування партії більшовиків у період до жовтня 1917 р. було й те, що її, на думку відомого англійського історика Е.Карра, підтримували в основному робітники “порівняно низької кваліфікації, зайняті на великих підприємствах у відсталій важкій промисловості району Петербурга і на текстильних фабриках Петербурга і Москви”, в той час як представники меншовицького крила РСДРП знаходили прихильників серед найбільш кваліфікованих і організованих робітників в передових промислових центрах півдня країни¹⁰⁵. Тож не випадково, що саме маса російських некваліфікованих робітників, яка слугувала соціальною опорою більшовизму, з готовністю прийняла заклик партії до політичної революції як єдиного засобу встановлення диктатури пролетаріату, яка відкривала перспективу поліпшення їх економічного становища.

Сучасні дослідники вважають, що вже на час Лютневої (1917 р.) революції в Росії більшовики мали апарат, в якому переважали представники інтелігенції і колишні робітники, які перетворившись на професійних революціонерів, втратили зв'язок з класом, від імені якого вони проголосили намір здійснити “революційні перетворення”. Саме вони, вчорашні підпільники, посіли керівні посади в самодіяльних робітничих та солдатських радах, перебравши на себе функцію вершителей долі пролетаріату, а потім і всього народу. Так розвивалася і зміцнювалася тенденція до відокремлення партійного керівництва від мас, яке вдавало, що його власні інтереси тотожні інтересам робітничого класу. Жовтень 1917 р. організація професійних революціонерів зустріла у всеозброєнні. Виплекана своїм вождем В.Ленінім вона готова була перетворитися на ядро нового державного механізму.

Встановивши в результаті жовтневого перевороту диктатуру партії під виглядом “диктатури пролетаріату”, більшовики протягом семи десятиліть приховували від населення підконтрольної їм країни суть свого режиму, чудово усвідомлюючи неможливість запровадження дик-

татури робітничого класу від імені якого здійснювалася влада. Аналіз теоретичної спадщини вождів більшовизму дає підстави зробити висновки, що за твердженням про робітничу або навіть робітничо-селянську державу приховувалася диктатура політичної партії, що сама себе оголосила передовим авангардом пролетаріату і виступала від його імені. Це твердження визнав 1926 р. Л.Троцький, який посилаючись на В.Леніна писав: “Зображати справу так, що партія тільки вчителька, а диктатуру проводить клас, значить підмальовувати те, що є. Основним знаряддям диктатури є партія. В самому основному клас здійснює диктатуру через партію. Ось чому Ленін говорив не тільки про диктатуру класу, але й про диктатуру партії, в певному розумінні ототожнюючи їх”¹⁰⁶. Слова Л.Троцького не потребують коментарів, адже свого часу відомий теоретик анархізму М.Бакунін говорив, що весь клас не може всістися в урядове крісло.

Досягнувши влади, більшовицька партія, згідно з марксистською теорією поступового відмирання держави, мала намір зламати стару буржуазну машину управління і залучити до керівництва державою широкі верстви населення, але життя вкотре довело аксіому, що тільки практика є критерієм істини. Оскільки реалії післяжовтневого періоду йшли врозріз з теоретичними умоглядними конструкціями, вони вимагали від нової влади негайних рішучих дій. Не маючи наміру реально впроваджувати принципи демократії в повсякденне життя суспільства, вже в перші місяці свого правління більшовицьке керівництво вдалося до заходів, що прискорили формування однопартійного режиму в країні, продемонструвавши тим самим свої справжні, а не декларовані наміри. Головною метою більшовицької партії, як відомо, було перетворення Росії на дослідний полігон для проведення широкомасштабного експерименту по впровадженню комуністичних способу виробництва та системи розподілу матеріальних благ.

Для реалізації цього задуму більшовики ліквідували буржуазно-демократичні свободи, проголошені Лютневою (1917 р.) революцією, утвердили режим політичного терору, органом якого стала Всеросійська Надзвичайна Комісія (рос. аббревіатура – ВЧК), заборонили діяльність політичних партій, придушили робітничий та селянський рух і, фактично, скомунізували державний апарат. В результаті проведених заходів на підвладній більшовикам території було встановлено монопартійну систему, а правляча партія вже влітку 1918 р. перетворилась на держав-

¹⁰⁴ Ленін В.І. Що робити? Наболілі питання нашого руху / Пер. з 5-го рос. видання // Повне зібр.творів. – Т.6. – К.: Політвидав України, 1969. – С.133.

¹⁰⁵ Карр Э. История Советской России: В 4 кн. – Кн.1 – Т. 1-2. – Большевицкая революция 1917-1923. – С.53.

¹⁰⁶ Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР. 1923-1927. – В 4-х тт. – М.: СП “ТЕРРА”, 1990. – Т.1. – С.236.

ну, оскільки одні й ті ж особи керували і партійними, і державними органами. Цього було досягнуто завдяки організованому включенню членів партії до всіх владних структур шляхом призначення комуністів на ключові адміністративні посади. Свою владу партія поширювала завдяки суворій дисципліні, якої мали дотримуватися всі комуністи. Щоправда, уже в той час це була не стільки влада партії, скільки її апарату. Контроль за діяльністю керівника-комуніста за втіленням в життя партійних директив здійснювали партійні осередки, які згідно з рішенням VIII з'їзду РКП(б) (1919 р.) були створені в усіх радянських органах влади та громадських організаціях.

За кілька років Ленін та його однодумці створили таку модель влади в Росії, яка різко відрізнялась як від традиційної, російської, легітимності якої освячувала церква, так і від моделі, в основі якої – представницька демократія, залежна від голосів виборців. Це була так звана “диктатура пролетаріату”, носієм якої стала партія більшовиків. Від її імені диктатуру здійснював ЦК РКП(б), до складу якого входили партійні лідери, кожен з яких відповідав за конкретну ділянку роботи у партії і державі. Про наслідки встановлення диктатури партійної верхівки РКП(б), які були очевидні вже на початку 1920-х рр., одним з перших написав нарком юстиції у першому уряді Радянської Росії лівий есер І.Штейнберг, що перебував у вимушеній еміграції: “Диктатура партії, а пізніше невеликого кола партійних діячів, тобто незначної меншості, приводить до того, що влада ухиляється від усіх свідомих та ідейно-стійких своїх противників, а на місця управління ставить людей, їй відданих... Це веде до зростання та зміцнення чиновництва, до диктатури *бюрократії*, засилля тимчасових людей, до ще більшого відриву уряду від мас. Але, щоби вся ця система трималась, необхідне *постійне* користування знаряддям терору... Внаслідок цього, в середовищі самої бюрократії виділяється той її особливий прошарок, який безпосередньо володіє цими знаряддями терору, безпосередньо пускає їх у хід. Диктатура бюрократії при диктатурі терору означає насправді *диктатуру поліції*... При терористичній диктатурі меншості *всі* функції держави підпорядковані єдиному і всеохоплюючому поліцейському завданню”¹⁰⁷.

За апробованим у центрі сценарієм мали розвиватися події і на окраїнах колишньої Російської імперії, що розглядалися більшовицькими лідерами як плацдарм для поширення світової пролетарської революції на Захід. Одним з таких форпостів мала стати Україна, влада

в якій після жовтня 1917 р. перейшла під контроль Української Центральної Ради – вищого представницького органу українського народу. Не отримавши більшості в Українській Центральній Раді шляхом демократичних процедур більшовики оголосили їй війну. Військові дії проти УНР, основною метою яких було встановлення більшовицької диктатури за російським зразком, Раднарком Росії розпочав на початку грудня 1917 р.

Слід зауважити, що тогочасна Україна була специфічною колонією з русифікованими містами, населеними переважно прийшлим або ж зрусифікованим робітничим класом. Крім того, провідники російської нації в дожовтневий період послідовно насаджували міському населенню України меншовартість українського національно-визвольного руху, зводячи його значення нанівець. Ці обставини, а також незначний вплив у масах українських політичних партій привели до того, що вони брали за зразок відповідні російські опозиційні партії і, або ставали їхніми філіями, або навіть об'єднувалися з ними. Паразитуючи в такий спосіб на наслідках урядової асиміляції, російські соціал-демократи, як зазначав відомий діяч українського соціал-демократичного руху Л.Юркевич (Л.Рибалка), “організували пролетаріат в українських містах як російський пролетаріат, і цим відокремлювали його культурно від пролетаріату сільського, чим, звичайно, порушували єдність робітничого руху в Україні і уповільнювали його розвиток. За весь час їхньої діяльності вони ніколи не виступали на українській території проти національного поневолення і користувалися наслідками цього поневолення, як можливістю розширити свій вплив...”¹⁰⁸. Така тактика, яку сповідувала упродовж усього свого існування РСДРП, чималою мірою сприяла формуванню в Україні своєрідної “п'ятої колони”, що стала реальною опорою більшовиків в боротьбі за панування в Україні в добу національно-визвольних змагань українського народу.

Підсилювала залежність України від Москви ще й та обставина, що до літа 1918 р. в Україні не існувало не лише власної комуністичної партії, але навіть філії РКП(б), оскільки остання не визнавала ні за статутом, ні на практиці не те що незалежності, але навіть місцевої автономії компартій національних республік (таке великодержавницьке ставлення більшовиків до своїх “молодших братів” з національних окраїн Росії практикувалося ними і в дожовтневий період¹⁰⁹). Тож

¹⁰⁸ Рибалка Л. Російські соціал-демократи і національне питання. – Б.м.: Сучасність, 1969. – С.30.

¹⁰⁹ Головченко В., Дорошко М. Оксен Лола: однодумець Леніна чи український

¹⁰⁷ Штейнберг І.З. Нравственный лик революции. – С.99-100.

сподіватися на те, що українські більшовики утвердяться в Україні без підтримки радянської Росії не доводилося, оскільки їх чисельність була мізерною, а вплив більшовиків на більшій частині її території був надто слабким. Це визнавали самі тогочасні лідери більшовиків. Зокрема, М.Скрипник у 1923 р. згадував, що “фактично у 17 році на Україні не існувало жодного партійного центру більшовиків, жодного центру для скупчення сил пролетаріату у боротьбі проти того дрібнобуржуазного центру” (який уособлювала Центральна Рада. – М.Д.)¹¹⁰. Не менш переконливим свідченням незначного впливу партії більшовиків серед українського населення є й те, що на виборах до Всеросійських Установчих зборів за їх кандидатів проголосувало лише 10% українських виборців.

Крім того, більшовизм в Україні був чужонаціональним явищем. Один з відповідальних працівників ЦК КП(б)У початку 1920-х рр. С.Діманштейн, зокрема, писав, що в рядах більшовиків до 1917 р. було лише 273 українці¹¹¹. В липні 1918 р. на території України працювало 4364 члени більшовицької партії, з яких лише 130 осіб (3% від усього складу) називали себе українцями¹¹². Ядро КП(б)У періоду громадянської війни склали росіяни та євреї. Лише робітничий Донбас та Катеринослав, де у 1918 р. працювала велика кількість більшовицьких активістів, могли стати надійною опорою московського режиму (між іншим, в Донбасі росіян – членів партії було 72%, а в Катеринославі – 76,5%)¹¹³.

Тобто в Україні більшовики не могли спиратися на національні кадри не тільки через підозру в їхньому одвічному сепаратизмі, але й через елементарну їх відсутність. Виходячи з цього, керівний склад ЦК КП(б)У тривалий час формувалася переважно з росіян та євреїв. Так, у складі ЦК КП(б)У, обраному I з'їздом (липень 1918 р.), із 15 членів ЦК лише двоє були українцями, після II з'їзду (жовтень 1918 р.) – троє, а у виконавчому бюро ЦК КП(б)У, що складалося з трьох осіб – жодного

патріот? // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвид. зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України, 2002. – Вип. 6. – С.236-244.

¹¹⁰ Волін М. Перший з'їзд КП(б)У // Літопис революції. – 1928. – № 3. – С.23.

¹¹¹ Революция и национальный вопрос: Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. – М.: Б.и., 1930. – Т.3: 1917 февраль – октябрь. – С.197.

¹¹² Шкільник Михайло. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 роках: Спомини і роздуми. – Торонто: Б.в., 1971. – С.77.

¹¹³ Про минуле заради майбутнього. – С.26.

(до його складу входили Ш.Грузман, Г.Закс і Я.Яковлев (Епштейн)). Не надто змінилася ситуація і після III з'їзду КП(б)У в 1919 р.¹¹⁴.

Таку ж тенденцію можна було спостерігати і в національному складі вищих органів державної влади більшовиків – ЦВК рад України та Раднаркомі УСРР. Так, із 41 члена першого ЦВК, українців було лише 13, тобто менше третини¹¹⁵. У першому радянському уряді України – Народному секретаріаті, призначеному 28 (15) грудня 1917 р., із 24 народних секретарів та їх помічників лише шестеро були українцями¹¹⁶. У складі Раднаркому, утвореному 14 березня 1919 р., з 17 наркомів українців було п'ятеро¹¹⁷.

Наведені дані підтверджують неукраїнський характер більшовицької влади та її справжні наміри щодо України, які досить швидко розпізнав один із лідерів Української національної революції В.Винниченко. 1920 р. він писав: “Ніякої радянської (совітської) влади на Україні не було заведено... Владу всю захопила... купка людей з Російської Комунистичної партії. Ця влада спиралась на військову збройну силу навезених з Росії... полків червоної армії”¹¹⁸. Для більшовицької верхівки, що лише декларувала право націй на самовизначення, було краще, на думку В.Винниченка, “щоб на Україні вся влада була в руках своїх людей, позбавлених усякого українського патріотизму, не зв'язаних з українським народом ніякими традиціями й емоціями”¹¹⁹.

Солідаризувався з тезою В.Винниченка й член ЦК КП(б)У у березні-листопаді 1920 р. В.Блакитний (Еллан). Колишній боротьбист вважав, що головною причиною неукраїнськості КП(б)У є те, що у 1917–1918 рр., коли КП(б)У перебувала на стадії формування, в партію разом з фабрично-заводськими пролетарями “густо посунули, прагнучи до влади, та з переляку перед “українізацією” націонал-революціонерів містечкові і передміські елементи міщанства, лавочництва, обивательщини, ремісництва й “ловкі попутники” сумнівного со-

¹¹⁴ Михайлов В. История Коммунистической партии Украины: В самом сжатом очерке. – С.42.

¹¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.27.

¹¹⁶ Божко О.І., Яковлева Л.В. Протоколи перших засідань ЦВК // Архіви України. – 1989. – № 2. – С.32.

¹¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.11.

¹¹⁸ Винниченко В. Відродження нації: В 3 ч. Репринтне відтворення вид. 1920 р. – К.: Політвидав України, 1990. – Ч.ІІІ. – С.315.

¹¹⁹ Там само. – С.336.

ціального походження, стимульовані не революціонізмом чи класовою свідомістю, але можливістю пристосуватись до обставин для власної користі”¹²⁰. Саме ця непевна людська маса, продовжував Блакитний, “з додатком торбарського типу елементів, які без відповідного контролю з боку центрів, хвилею посунули з РСФСР на Україну” в 1918–1919 рр., та їх “ловкі попутники”, не змогли утримати владу в республіці й у більшості своїй виїхали до Росії, а словосполучення “український комуніст” відтоді стало “символом міщанства, обивательщини, безвладності і нездатності”¹²¹.

Що ж заважало більшовикам залучати до своїх лав та до керівництва КП(б)У національно-свідомих українців? Справа в тому, що залучення українців до управління державними і партійними справами, означало визнання права українського народу на самовизначення аж до його відокремлення у самостійну державу. Допустити цього більшовицькі доктринери не могли не лише через упереджене ставлення до України як до невід’ємної складової Росії або з тієї причини, що для більшості членів більшовицької партії, за свідченням М.Скрипника, Україна взагалі не існувала як національна одиниця¹²², а й через суто меркантильні міркування. “Ми не повинні підтримувати українців, – заявляв відомий київський більшовицький діяч Г.Пятаков, – оскільки їхній рух не вигідний пролетаріатові. Росія не може існувати без українського цукру, промисловості, вугілля, крупи тощо”¹²³.

Зважаючи на зазначені вище обставини, мусимо констатувати, що конфронтація між більшовиками і українськими національними урядами, що репрезентували намір українського народу здобути незалежність, була неминучою. Неспроможні прийти до влади, спираючись на підтримку широких верств населення, більшовики України поклалися при цьому на зовнішній чинник – “допомогу” з боку російської Червоної армії. Так було не лише у січні – лютому 1918 р., а й надалі – аж до остаточного встановлення більшовицької диктатури в Україні наприкінці 1919 р.

Неоднорідність складу КП(б)У та недовіра до України, що була слабкою ланкою радянської влади, вимагала від ЦК РКП(б) проведення особливо зваженої кадрової політики в республіці. Проте пошуком гармонії у стосунках різних соціальних та національних груп в

¹²⁰ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДА-ГО України). – Ф.57. – Оп.2. – Спр. 461. – Арк.1.

¹²¹ Там само.

¹²² Субтельний Орест. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1991. – С.304.

¹²³ Там само. – С.305.

КП(б)У Москва не переобтяжувалася, тому упродовж тривалого часу, аж до 1923 р., коли РКП(б) на своєму XII з’їзді проголосила політику “коренізації”, основним джерелом формування партійно-державної номенклатури в Україні були кадрові призначення, проведені Москвою або принаймні узгоджені з нею.

Добором відповідальних працівників в період жорстокої боротьби більшовиків за владу в Україні опікувався вождь революції В.Ленін, про що промовисто свідчить розпорядження щодо кадрів відповідальних політичних керівників, котре він дав у грудні 1919 р. члену оргбюро ЦК РКП(б) О.Стасовій: “... в Сибір більше не давати: у нас немає (відповідальних працівників. – М.Д.) На Україну *в с е*. Ленін”¹²⁴. Помітну роль у формуванні партійно-державного апарату УСРР цього періоду відігравав також Й.Сталін, який у 1919–1920 рр. був, по суті, представником РКП(б) в Україні, що підтверджується даними про обрання Сталіна делегатом загальнопартійних форумів від української парторганізації і про участь його в конференціях КП(б)У як фактичного її керівника, що знав реальний стан справ в організації, життя якої значною мірою проходило в постійних конфліктах між фракційними угрупованнями.

Архівні джерела також підтверджують, що найважливіші кадрові призначення в Україні у 1918–1919 рр. здійснив ЦК РКП(б). Так, на його засіданні 16 січня 1919 р. було ухвалено відрядити на посаду голови українського уряду Х.Раковського. В грудні 1919 р. ЦК РКП(б) оприлюднив директиву мобілізувати від кожної губернії і повіту Російської Федерації для роботи в Україні двох членів губкому або губвиконкому, трьох членів колегії губвиконкому або так званих “роз’їздних” працівників, по одному (в кожен повіт) члену колегії повітвиконкому. Лише за період з листопада 1918 р. по січень 1919 р. ЦК РКП(б) відрядив в Україну 618 партійних працівників¹²⁵. Призначення на найвищі посади отримали особи, безпосередньо причетні до встановлення більшовицької диктатури, передусім – представники організації професійних революціонерів. Прикметно, що ЦК РКП(б) будь-якого моменту міг не лише відрядити, але й відкликати функціонера з України у своє розпорядження, не погоджуючи це питання з харківським партійним центром.

Продовжувала Москва кадрові “ін’єкції” в Україну і в часи “дру-

¹²⁴ Ленін В.І. Помітки на телеграмі О.К.Пайкеса і записка в Оргбюро ЦК РКП(б) // Повне зібр. творів. – Т.51. – К.: Політвидав України, 1975. – С.91.

¹²⁵ Про минуле заради майбутнього. – С.65.

ного більшовицького пришестья” (лютий – серпень 1919 р.). Тоді ЦК КП(б)У розподілив на місцях 316 керівних працівників, половина з яких прибула з РСФРР¹²⁶.

Оскільки КП(б)У була лише підрозділом РКП(б) в Україні, партійний та державний апарат на її території створювалися на взірць відповідних структур радянської Росії. За аналогією з Москвою керівними органами ЦК КП(б)У були політбюро і оргбюро, вперше сформовані 6 березня 1919 р. на пленумі ЦК, обраного III з'їздом КП(б)У. До першого складу політбюро були введені: Г.Пятаков – секретар ЦК КП(б)У, А.Бубнов – голова Київської ради робітничих і селянських депутатів, Е.Квірінг – голова Української ради народного господарства (УРНГ), В.Мещеряков – нарком землеробства УСРР і Х.Раковський – голова Раднаркому УСРР. До складу організаційного бюро ЦК КП(б)У увійшли Г.Пятаков, П.Ровнер і Т.Харечко.

Виконавчим органом ЦК КП(б)У, покликаним розглядати поточні питання партійного життя та перевіряти виконання партійних рішень був секретаріат. До його складу входили секретар ЦК і технічні працівники, але з появою спеціальних відділів у ЦК, які відали окремими ділянками партійної роботи, його апарат і функції поступово розширювалися. У квітні 1919 р. почали функціонувати відділи зв'язку та інформації, обліку та розподілу, шкільний відділ. На початку 1920 р. при секретаріаті працював організаційний відділ, що складався з двох підвідділів – обліку й розподілу та інформації і зв'язку. Після V конференції КП(б)У (17–22 листопада 1920 р.) секретаріат зазнав істотних структурних змін: згідно з постановою пленуму ЦК КП(б)У від 23 листопада 1920 р. вперше були запроваджені посади першого і другого секретарів ЦК КП(б)У.

Упродовж тривалого часу перший або відповідальний секретар ЦК КП(б)У був більше канцелярським начальником, ніж політичною фігурою, адже за традицією, започаткованою В.Леніним після жовтня 1917 р., партійно-державну ієрархію очолював голова уряду. Тож неофіційною фігурою № 1 в партійно-державному керівництві УСРР у 1919–1923 рр. вважався голова Раднаркому УСРР Х.Раковський, який виконуючи волю московського партійного центру надійно контролював радянський апарат і партійну організацію республіки. Беззастережна підтримка та довіра з боку В.Леніна та Л.Троцького перетворила Х.Раковського на впливову та досить самостійну політичну фігуру.

¹²⁶ Історія КП (б)У в матеріалах і документах: Хрестоматія / Ін-т історії партії та Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У. – Вип.2: 1917-1920 рр.- Б.м.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. – С.417.

Про його неофіційне лідерство у республіканській партійній ієрархії переконливо свідчить той факт, що навіть засідання політбюро ЦК КП(б)У проходили або в приміщенні Раднаркому, або безпосередньо на квартирі голови Уряду.

Принагідно зауважимо, що започаткована ще в перші місяці більшовицької диктатури практика призначення центром відповідальних працівників в національні республіки без погодження з місцевими органами влади приховувала в собі небезпеку проникнення до їх складу авантюристичних елементів і людей, які сліпо виконували вказівки згори і заважала утворенню авторитетного більшовицького центру влади в Україні. Така практика, зокрема, привела до того, що ще до утворення КП(б)У при оргбюро ЦК РКП(б) в Москві у червні 1918 р. паралельно з існуючим загальноукраїнським центром почали створюватися керівні обласні центри – для Києва, Одеси, Харкова, тобто партійці, які не хотіли йти в підпілля, вигадували для себе роботу. Не претендуючи на керівництво областями, вони намагалися лише виправдати своє перебування в Москві. З цього приводу оргбюро ЦК РКП(б) на своєму засіданні 3 червня прийняло ухвалу: 1) За межами України повинен існувати тільки один радянський і один партійний центр, які обслуговують рух на Україні; 2) Організація обласних центрів потрібна в самій Україні на місцях, а не за межами України в Москві...; 3) Створення паралельних конкуруючих організацій неприпустиме. Наявних працівників треба зараховувати в різні відділи Народного Секретаріату, вільних – спрямувати для праці в Україну”¹²⁷. Слово “конкуруючих” свідчить про те, що створювані за межами України так звані “обласні центри” фінансувалися з державної кишені РСФРР і, посилюючи дестабілізацію обстановки в Україні, стимулювали проникнення до лав КП(б)У різного роду кар’єристів. Наявність такої тенденції підтверджувалася неодноразово, особливо виразною вона стала під час наступу білогвардійської армії генерала А.Денікіна влітку 1919 р., коли відбувалася масова еміграція членів КП(б)У на російську територію. Щоб не допустити загального розкладу КП(б)У, 2 жовтня 1919 р. ЦК РКП(б) прийняв рішення про розпуск центрального комітету КП(б)У і зосередження керівництва підпільною роботою в Україні в зафронтовому бюро комуністичної партії України.

Повернувшись у грудні 1919 р. разом з Червоною армією в Україну, члени КП(б)У одразу ж позаймали керівні державні посади в центрі

¹²⁷ Історія КП (б)У в матеріалах і документах: Хрестоматія. – Вип.2: 1917-1920 рр. – С.355-356.

і на місцях. Відновлення державного центру УСРР, яке відбувалося з величезними труднощами, ускладнювалось ще й тим, що Москва в обхід ЦК КП(б)У продовжувала відряджати своїх партпрацівників в Україну і тим самим, по суті, дезорганізувала його роботу. Причиною такого становища було те, що з одного боку, ЦК КП(б)У не мав у своєму складі ні достатньої кількості впливових політичних фігур, ні розгалуженого апарату, з іншого – центральне партійне керівництво не бажало створювати в Україні авторитетного центру влади. Тому по мірі опанування Україною, ЦК РКП(б) налагоджував зв'язки безпосередньо з губерніями, що, на думку членів політбюро ЦК КП(б)У того періоду А.Бубнова та Г.Пятакова, привело до фактичного зруйнування комуністичного центру в Україні, бо мало своїм наслідком недопущення до керівництва “більш або менш самостійних комуністів, зв'язаних з революційним рухом на Україні і здатних проводити політичні директиви ЦК РКП, враховуючи всі складні обставини місця і часу”¹²⁸.

Незважаючи на це, ЦК РКП(б) продовжував надавати значну кадрову “допомогу” своїм українським колегам. Лише в першому півріччі 1920 р. він розподілив для роботи в республіці 1232 працівники губернського, повітового та міського рівнів¹²⁹. Така “допомога” прискорила і без того швидке розростання державно-партійного апарату, який за жорсткої “воєнно-комуністичної” політики займався економічним перерозподілом, що супроводжувався постійними зловживаннями, задоволенням особистих і корпоративних інтересів, викривленням моральних принципів. Про цей період більшовицького панування в Україні Г.Лапчинський написав: “Нестримно централізаторська політика московського центру, що зводив нанівець всю самостійність місцевих органів..., русотяпство, заповнення всього радянського і партійного апарату покидьками з великоросійського центру дезорганізували країну...”¹³⁰.

Засилля у складі управлінських структур УСРР функціонерів, які зграями посунули в Україну з голодної Росії, було настільки помітним (незнайомі з психологією і ментальністю українського населення, вони поводити себе, як опричники), що викликало, з одного боку, згадуване “русотяпство”, на необхідності боротьби з яким наголошувало політбюро ЦК КП(б)У у своєму рішенні від 5 вересня 1920 р.¹³¹, з ін-

шого – змусило наркома освіти, колишнього боротьбиста Г.Гринька прискорити розроблення проекту закону про українізацію, відкинтий, однак, неукраїнською більшістю політбюро ЦК КП(б)У 9 вересня 1920 р., як такий, що “носить суто декларативний характер”¹³².

Як відомо, за монопартійного режиму будь-які ключові посади у партійно-державному апараті заміщуються тільки членами правлячої партії. В радянській Росії, а відтак і в Україні, не зливаючись організаційно, партійні і радянські органи влади все-таки зливалися на персональному рівні – кожен відповідальну посаду в радянському апараті посідав член партії. Оскільки критерій організаційного, політичного і теоретичного таланту при вступі в більшовицьку партію ніколи не формулювався, вирішальним чинником стала згода з партійною програмою. Як наслідок, в РКП(б) став формуватися прошарок виконавців волі партійного центру, що потребував авторитетів, вождів, символів, інших предметів колективного поклоніння.

Не маючи у своїх рядах достатньої кількості кваліфікованих управлінців, а також через те, що з так званої організації професійних революціонерів можна було сформувати лише кістяк або каркас влади, правляча партія неминуче мала абсорбувати до своїх лав усіх тих, хто лояльно ставився до нового режиму. Саме в цьому середовищі відданість ідеї, як правило, тісно переплілася з особистою відданістю вождю, корпоративністю і патерналізмом. Тому після перевороту 1917 р. було спрощено доступ до членства у більшовицькій партії. Це стало підґрунтям для вертикального і горизонтального розподілу праці у партійному середовищі. Тобто, реальна влада зосереджувалася в руках обмеженого кола вищих функціонерів і вождів, що були її носіями і належали до касти “професійних революціонерів”, а провідником влади ставав сформований з різних прошарків суспільства упродовж 20–30-х рр. ХХ ст. партійно-державний апарат, що являв собою тільки інструмент тоталітарної влади. Його верхівку складала партійно-радянська номенклатура, представники якої користувалися владою на правах довірених осіб.

Вихідці з яких соціальних прошарків та груп поповнювали ще недавно монолітний, виплеканий В.Ленініним апарат? Оскільки ленінська “організація професійних революціонерів” була надто малочисельною, щоб у велетенській країні замінити усі відповідальні посади в партійно-державному апараті, а вихідці з інших партій вважалися неблагонадійними, цей кадровий вакуум упродовж 1920-х років стрім-

¹²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.130. – Арк.72.

¹²⁹ Про минуле заради майбутнього. – С.65.

¹³⁰ Червоний прапор (орган ЦК Української комуністичної партії). – 1920. - 11 липня.

¹³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.8. – Арк.66.

¹³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.8. – Арк.68.

ко заповнюється робітниками-висуванцями, а також “буржуазними спеціалістами”, які змушені йти на службу до нової влади. Останнім, зазвичай, потрапити до нової “еліти” було набагато складніше, оскільки спочатку треба було довести свою лояльність режиму з тим, щоб вступити до лав державної партії. Щодо висуванства, яке було ініційоване X з’їздом РКП(б) та VI Всеукраїнською партконференцією, що відбулися 1921 р. і ухвалили рішення про висування членів партії від плуга і верстата на керівну роботу, то воно перетворилося на основне джерело поповнення керівних кадрів (головним чином, господарських) у другій половині 1920-х рр. після проголошення курсу державної партії на індустріалізацію і негласної вказівки на витіснення з керівництва промисловістю “буржуазних спеціалістів”, сигналом до втілення якої стала фальсифікація у 1928 р. “шахтинської справи”.

Іншим, не менш важливим джерелом формування партійно-державного апарату, стають вихідці з політичних партій – колишніх конкурентів РКП(б), які внаслідок утвердження однопартійної системи змушені були зійти з політичної сцени. Першими “некорінними” новобранцями більшовицької партії в Україні стали представники так званої “лівої течії” в УСДРП на чолі з Є.Нероновичем, які стали на позицію беззастережної підтримки жовтневого перевороту у Петрограді і виступили за створення незалежної української радянської держави. До складу групи, що нараховувала 225 членів, входили Ю. Медведєв – голова першого ЦВК рад України, створеного у грудні 1917 р., П.Буценко – секретар президії ВУЦВК у 1923–1929 рр., Є.Касяненко – відповідальний редактор газети “Вісті ВУЦВК” у другій половині 1920-х рр., П.Слинько, П.Попов, М.Врублівський, Г.Тимофєєва та інші. На I з’їзді КП(б)У, що відбувся у липні 1918 р. їх було прийнято до лав більшовицької партії. Цим самим КП(б)У залучила до своїх лав першу групу національно свідомих українців. Майже усі вони (за винятком тих, хто пішов із життя до початку 1930-х рр.) були репресовані в роки сталінських чисток, як “українські буржуазні націоналісти”.

Пам’ятаючи про нетривкість свого становища в Україні, більшовицькі лідери провели навесні 1920 р. блискучу операцію по знешкодженню впливу партії боротьбистів, яку змусили саморозпуститися, а її кращих представників прийняли до лав КП(б)У. Це була спроба надати радянській владі в Україні національного забарвлення. З цією метою політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У встановили квоти представництва для колишніх боротьбистів у Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (ВУЦВК), Раднаркомі УСРР та інших управлінських структурах. “Загравання” з боротьбистами розпочалося ще навесні

1919 р., коли пленум ЦК КП(б)У 8 квітня 1919 р. ухвалив постанову про включення до складу Раднаркому України боротьбистів М.Лебединця, Г.Михайличенка і М.Литвиненка, затверджених ВУЦВК УСРР на посадах наркомів юстиції, освіти та фінансів 12 травня 1919 р.¹³³

Після “саморозпуску” партії боротьбистів тимчасове бюро ЦК КП(б)У 25 березня 1920 р. прийняло постанову про затвердження членами губернських “трійок”, до складу яких входили секретар губкому, голова губвиконкому та голова губпрофспілки, десяти колишніх боротьбистів: М.Помаленького, С.Семка-Козачука, Н.Калюжного, О.Триліського, О.Лісовика, Г.Гринька, С.Лазорського, Е.Омельченка, П.Любченка, М.Паньківа. Всім їм належало також увійти до складу губернських комітетів КП(б)У¹³⁴. Всього ж КП(б)У залучила до своїх лав понад чотири тисячі (з близько 15 тисяч членів) тепер вже колишніх боротьбистів¹³⁵.

“Саморозпуск” партії боротьбистів став серйозною перемогою Леніна та його протеже в Україні Х.Раковського, який блискуче реалізував лєнінський план залучення на бік правлячої партії боротьбистів. “Ми, – відзначав В.Ленін на IX з’їзді РКП(б), – цю партію перереєстрували і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали, завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведеній т. Раковським, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв”¹³⁶. Таким чином, весною 1920 р. партія боротьбистів не просто влилася в КП(б)У, але й передала їй велику кількість свідомих українців, що відігравали в партійно-радянському керівництві УСРР видатну роль аж до чистки 1933 року. Серед них, в першу чергу слід відзначити таких відомих діячів як О.Шумський, Г.Гринько, В.Еллан-Блакитний, П.Любченко, Ю.Войцехівський, А.Хвиля та інші.

Залучаючи до партійно-державного апарату вихідців з інших партій, політбюро і оргбюро ЦК КП(б)У не лише встановлювали квоти їхнього представництва у складі ВУЦВК, РНК УСРР, інших органів

¹³³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.4.

¹³⁴ Там само. – Оп.20. – Спр.194. – Арк.50.

¹³⁵ Двенадцатый съезд Российской коммунистической партии (большевиков). Стенограф. отчёт. 17-25 апреля 1923 г. – М.: Изд-во “Красная новь”; Главполитпросвет, 1923. – С.454.

¹³⁶ Ленін В.І. Доповідь Центрального Комітету 29 березня: IX з’їзд РКП(б). 29 березня – 5 квітня 1920 р. // Повне зібр.творів – Т.40. – К.: Політвидав України, 1974. – С.253-254.

влади та управління, але їй давали дозвіл на видання газет, визначали розміри грошових субсидій, тобто повністю диктували їм умови поведінки. Виконавши завдання зміцнення своєї влади в Україні, більшовики, скориставшись так званою “перереєстрацією” КП(б)У 1920 р. і чисткою РКП(б) 1921 р., дуже швидко відмовились від послуг майже усіх боротьбистів. За даними М.Скрипника у 1923 р. у складі КП(б)У залишилося тільки 118 колишніх боротьбистів¹³⁷.

Усіх найвидатніших діячів УКП (боротьбистів) спіткала трагічна доля. Так, М.Лебединець був засуджений до розстрілу у справі так званого “об’єднання українських націоналістів” у грудні 1934 р. Л.Ковалів, який разом з Г.Гриньком підписав 17 грудня 1919 р. “Заяву представників ЦК КП(б)У і ЦК УКП(б) про співробітництво у складі Всеукрревкому”¹³⁸, проходив у березні 1935 р. у “справі боротьбистів” і був засуджений до позбавлення волі на десятирічний термін з конфіскацією майна. Таке ж покарання отримали Ю.Мазуренко – колишній начальник планово-фінансового сектора Наркомгоспу УСРР і М.Любченко – колишній член редколегії газети “Комуніст” – органу ЦК КП(б)У. О.Шумський – єдиний з-поміж боротьбистів, включений до складу політбюро ЦК КП(б)У на початку 1920-х рр. (працював у його складі у 1920–1921 рр.), також сповна відчув на собі усі “принади” сталінського режиму і пішов з життя 1946 р., як подекують, не за власним бажанням.

Така ж доля, як і партію боротьбистів, спіткала і нечисленну (близько 7700 членів) партію боротьбистів, яку КП(б)У поглинула у червні 1920 р., “заохотивши” її керівництво високими посадами в партійно-державному апараті УСРР. Найбільш відомими представниками цього українського відгалуження загальноросійської партії лівих есерів в українській верхівці були М.Алексеев, В.Качинський і Є.Терлецький. Списки керівних партійних та радянських працівників засвідчують, що багато колишніх боротьбистів обіймали відповідальні посади в губвиконкомах, господарських органах, трибуналах, були комісарами у збройних силах, активно співробітничали з органами ВУЧК-ГПУ¹³⁹.

¹³⁷ Національні моменти в партійнім і радянським будівництві (Доклад т.Сталіна і промови тт. Раковського, Скрипника і Гринька на XII з’їзді Р.К.П.) з резолюцією з’їзду по національному питанню. – Харків: Вид-во “Шлях освіти” при Наркомосі УС.РР., 1923. – С.40.

¹³⁸ ЦДАГО України. – Ф.43. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.1.

¹³⁹ Бриндак О.Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття / Одеський держ. ун-т ім. І.І.Мечникова. – Одеса: Астропринт, 1998. – С.97.

Ще на одного “донора” партійно-радянського апарату УСРР у 1920-ті рр. перетворилася Українська комуністична партія (УКП), що зорганізувалася у січні 1920 р. і бере свій початок з УСДРП (незалежних). УКП, що налічувала у часи найбільшого піднесення до трьох тисяч членів, проіснувала до 1925 р. і змушена була під тиском КП(б)У та за безпосередньої участі ГПУ УСРР самоліквідуватися. Рішення про ліквідацію УКП було прийняте 14 березня 1925 р. на з’їзді лівої фракції УКП, лідери якої М.Авдієнко, А.Драгомирецький і А.Річицький увійшли до складу паритетної комісії з прийому колишніх укапів до КП(б)У. До лав більшовицької партії прийняли лише колишніх членів лівої фракції УКП і групу Ю.Мазуренка, які виступили в пресі з “політичним засудженням національного ухилу УКП”¹⁴⁰. Під час сталінських чисток усі укаписти були репресовані. У найбільш витончений спосіб більшовики розправились з головним ідеологом партії А.Річицьким, якого було засуджено на розстріл, як члена ЦК КП(б)У, що не справився з керівництвом хлібозаготівлями на Херсонщині у 1933 р.

Отже, залучення до лав КП(б)У, а, відтак, і до роботи в партійно-державному апараті представників інших партій мало частково компенсувати відчутний дефіцит не тільки національно свідомих, але й освічених і кваліфікованих кадрів. Адже практично весь склад партії більшовиків не відповідав вимогам, що висувалися умовами мирного, нормального життя. Так, за даними партійного перепису 1922 р., серед членів КП(б)У вищу освіту мали лише 458 осіб, або 0,9% усіх партійців¹⁴¹.

Брак освіти та кваліфікації “герої” громадянської війни та провідники політики “воєнного комунізму” сповна компенсували вмінням командувати та вести апаратні інтриги. Це позначалося на моральному кліматі в апаратному середовищі. Тому деякі вихідці з інших партій, що були призначені на керівні посади в партійно-радянському апараті, не витримували такої атмосфери і добровільно йшли у відставку, як, наприклад, Є.Терлецький – колишній боротьбист, один з лідерів українського відгалуження загальноросійської партії лівих есерів, нарком юстиції УСРР у 1921 р. Мотивуючи своє прохання про відставку, він зазначав, що не зміг пристосуватися до рутинної роботи в наркоматі, яка супроводжувалася “дрібним, на особистому ґрунті інтриганством співробітників установи, якою мені доручено керувати”¹⁴². Не сприяла

¹⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.60. – Арк.35-35 зв.

¹⁴¹ Ітоги партпереписи 1922 года на Украине: В двух частях. – Харьков: ЦК КП(б)У, 1922. – С.21.

¹⁴² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.19. – Арк.102.

злагодженої роботі корінних більшовиків із новобранцями й політична недовіра Кремля до українців, внаслідок чого в КП(б)У як і раніше превалювали комуністи російського та єврейського походження.

До часу проголошення правлячою партією політики українізації у 1923 р. державний апарат УСРР залишався переважно неукраїнським. Особливо незначною була частка українців у керівних структурах урядового апарату. Так, станом на 1 січня 1923 р. у національному складі наркоматів УСРР переважали росіяни та євреї, чисельність яких відповідно складала 44 і 31,7%, українців серед номенклатури наркоматів нараховувалося лише 13,2% від усього складу¹⁴³.

З часом питома вага працівників українського походження у складі наркоматів республіки зросла, але це ніяким чином не торкнулося керівного складу КП(б)У та головного карального органу – ГПУ УСРР, що формувалися головним чином з осіб некорінної національності. Органи, один з яких впроваджував в республіці політику московського більшовицького центру, а інший – здійснював функцію нагляду за її реалізацією, були найбільш недоступними для українців. Так, верхівка ГПУ УСРР тривалий час складалася переважно з осіб російської національності. За даними на 1 січня 1922 р., 16 з 18 найважливіших посад в його апараті належало росіянам¹⁴⁴. В цілому українці в складі керівної верхівки УСРР, за станом на 1 січня 1923 р., становили лише 24 відсотки¹⁴⁵.

Попри надзвичайно вагому роль, яку відігравали в партійно-державному апараті представники колишніх українських політичних партій, кількісно їх значно переважали апаратники, що були вихідцями із загальноросійських та національних партій (меншовики, есери, анархісти, бундівці). Проілюструємо це за допомогою даних про партійний стаж і попередню партійну належність верхівки партійно-радянського апарату УСРР у 1923 р. Так, два з дев'яти губернських комітетів партії очолювали меншовик Б.Магідов і боротьбист І.Мусульбас, а кожен третій (16 з 48-ми) секретар окружного комітету вступив до РКП(б) з інших партій у 1917–1919 рр. Те ж саме спостерігаємо й серед відповідальних працівників державного апарату. Так, наприклад, до складу РНК УСРР входило п'ятеро вихідців з партії меншовиків – В.Балицький, С.Брон, М.Гуревич, В.Затонський і Ю.Рудий. Двоє з дев'яти голів губвиконкомів – колишні боротьбист Г.Гринько і есер

К.Федотов – були “некорінними” більшовиками. І, нарешті, вихідці з інших партій очолювали три губфінвідділи, сім відділів губнаросвіти і сім губземвідділів¹⁴⁶.

Як свідчать архівні дані, упродовж 1920-х рр. представництво в складі партійно-радянського керівництва УСРР вихідців з інших партій, незважаючи на партійні чистки та гоніння, залишалось стабільно високим. Так з 424 керівних працівників партапарату, що перебували на обліку в організаційно-розподільчому відділі ЦК КП(б)У у 1929 р., 65 осіб або 15,4% функціонерів до вступу в КП(б)У були членами інших політичних партій. Ще більша кількість “колишніх” входила до складу колегій наркоматів та обіймала посади голів окружних виконкомів, що становило, відповідно, 46,8 і 39 відсотків від їх загальної кількості¹⁴⁷. Яскравим свідченням того, що вихідці з інших партій були важливою складовою партійно-державного апарату в УСРР, слугує той факт, що при оргбюро і секретаріаті ЦК КП(б)У працювала комісія з попереднього розгляду анкет вихідців з інших партій, до складу якої неодмінно входили представники від ЦКК КП(б)У та ГПУ УСРР.

Важливим джерелом поповнення номенклатури, починаючи з 1920-х років, був комсомольський актив. Про те, що комсомольські функціонери були одним з найважливіших резервів партапарату свідчать дані статистики. Так, станом на 1 квітня 1926 р. понад 75% керівних комсомольських працівників переступили межу комсомольського віку (на той час він складав 22 роки) і були пов'язані з комсомолом своїм “апаратним становищем”¹⁴⁸. Тобто комсомол був тим трампліном, через який пролягав шлях до вищої номенклатурної касти. Функціонування комсомолу в іншій якості було б просто неприродним, зважаючи на те, що його створення ініціювала монопартія.

Отже, основними джерелами формування вищої ланки номенклатури в УСРР були “організація професійних революціонерів”, “буржуазні спеціалісти”, висуванці, члени ЛКСМУ та вихідці з інших партій.

За якими ж критеріями та принципами відбувався добір партійно-державної номенклатури? Найважливіших критеріїв було декілька – членство в партії, робітничо-селянське походження та активна участь у боротьбі за встановлення радянської влади. Ні морально-етичні якості претендента на входження до комуністичної “еліти”, ні його освітній та культурний рівень практичного значення не мали.

¹⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1373. – Арк.66.

¹⁴⁴ Там само. – Спр.1425. – Арк.16.

¹⁴⁵ Там само. – Спр.1659. – Арк.13.

¹⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1659. – Арк.18-29.

¹⁴⁷ Там само. – Спр.2895. – Арк.26.

¹⁴⁸ Там само. – Спр.2475. – Арк.95.

В основу кадрової політики Комуністичної партії були покладені ленінські теоретичні настанови щодо кадрів держави “диктатури пролетаріату”. Визначаючи критерії добору керівних кадрів, В.Ленін указував на необхідність оцінювати їх “... а) з точки зору добросовісності, б) з політичних позицій, в) знання справи, г) адміністративних здібностей...”¹⁴⁹. Ця своєрідна ієрархія якостей керівника, де пріоритет віддавався політичним, а не діловим, базувалась на утопічному марксистському положенні про пануючу роль “найбільш революційного класу сучасності” в державі “диктатури пролетаріату”. Внаслідок цього формування апарату державної влади відбувалось шляхом відчуження найбільш освіченої та культурної верстви населення і прилучення до керівництва державою найменш придатного до цього елементу – робітників та селян, котрі не мали ні спеціальних знань, ні навичок для здійснення складних управлінських функцій. Тому ті, хто прагнув потрапити до управлінської “касти”, йшли на все, лиш би довести свою причетність до пролетаріату.

Проникнення до владних структур кар’єристських елементів поступово приводило до підриву авторитету та монолітної єдності професійних революціонерів, які жовтневий переворот 1917 р. На відміну від дореволюційного часу, коли професійний революціонер спирався лише на свідомих членів підпільної організації, нарком чи голова губвиконкому спиралися вже на силу держави і матеріально залежних від неї урядовців. Колишньому професійному революціонерові, що став наркомом, стало важко відрізнити, що спонукає державного службовця виконувати його накази – революційна свідомість, чи намагання вислужитися. Та й сам професійний революціонер, ставши державним діячем, не залишився незмінним. Це показав досвід деяких більшовицьких функціонерів з України, які, вийшовши 1918 р. на еміграцію до РСФРР, влаштувалися там на керівну роботу і вкрай неохоче погоджувалися боротися за відновлення більшовицької влади в Україні. Крім того, значна кількість радянських керівників влилася в партію вже 1917 р., поспішно приписуючи собі партійний стаж з 1910, 1912 та інших дореволюційних років. Те ж саме відбувалося і в інших партіях, але з тією різницею, що вони, на відміну від більшовиків, не опинилися при владі.

Таким чином, по суті вже з перших днів після жовтневого перевороту професійні революціонери-більшовики втратили в партії пер-

вісну цементуючу роль. Створилися сприятливі умови для напливу до партії кар’єристських елементів. Цей наплив ставав тим сильнішим, чим більше партія дистанціювалася від проголошеної нею соціальної бази – тих мас, які йшли за нею у жовтні 1917 р. Так витворилося своєрідне і трагічне для більшовизму протиріччя. В зруйнованій і голодній країні утримувати владу можна було тільки методами безоглядної терористичної диктатури, що не зважала на волю мас. А диктатура мусила опиратися на кар’єристський і бюрократичний елемент, що забезпечував, нехай із страху, функціонування радянської влади.

І все ж, в основу кадрового забезпечення владних структур в Україні в період утвердження більшовицької влади було покладено принцип першочергового залучення до керівництва професійних революціонерів – вихідців з України або знайомих з місцевою специфікою їх колег з центру. Вони, в свою чергу, методом рекомендацій проводили до органів влади та управління своїх друзів, знайомих та колишніх співробітників. Тому від початків української радянської державності партійно-державна верхівка складалася за клановим принципом. Внаслідок цього в УСРР виникли впливові апаратні угруповання, які тривалий час визначали обличчя української влади і боролися між собою за сфери впливу.

У ЦК КП(б)У, наприклад, тривалий час “верховодила” катеринославська фракція, неформальними лідерами якої вважали Е.Квірінга – секретаря ЦК КП(б)У у 1923–1925 рр., Я.Яковлева (Епштейна) – члена політбюро ЦК КП(б)У у 1920 р., Д.Лебеда – другого секретаря ЦК КП(б)У у 1920–1924 рр., голову ЦК КП(б)У у 1924–1925 рр. та І.Клименка – другого секретаря ЦК КП(б)У у 1925–1927 рр. Більшість з них починала свій “шлях в революцію” робітниками катеринославських підприємств або більшовицькими заводськими агітаторами.

У політичному і державному житті Київщини 1920-х рр. найбільшим авторитетом користувалася група “янівців”, що дістала свою назву від імені Яна Гамарника. До неї належали такі відомі діячі, як Й.Якір, В.Затонський, Л.Картвелішвілі та інші. Обійнявши в 1919 р. командні посади в Південній групі 12-ї армії, вони підтримували один одного й надалі, очолюючи різні ділянки роботи у партійно-державному апараті.

Ці своєрідні клани фронтових друзів, сформовані в роки громадянської війни, в мирний час отримали високі посади в партійно-державному апараті і кинули виклик самому ЦК РКП(б). В.Ленін, використовуючи один клан проти іншого, ослабляв їх і таким чином зміцнював вплив ЦК. Але й цей засіб не завжди був ефективним, бо, як

¹⁴⁹ Ленін В.І. Телеграма М.М.Кніповичу 5 серпня 1921 р. // Повне зібр. творів. – Т.53. – К.: Політвидав України, 1975. – С.97.

ззначав в 1921 р. один з керівників ЦКК РКП(б) А.Сольц "...тривале перебування при владі в епоху диктатури пролетаріату справило свій розкладаючий вплив і на значну частину старих партійних працівників. Звідси бюрократія, звідси надто зухвале ставлення до рядових членів партії і до безпартійних робітничих мас, звідси надзвичайне зловживання своїм привілейованим становищем у справі самопостачання. Виробилася і створилася комуністична ієрархічна каста"¹⁵⁰.

За словами Й.Сталіна, це був своєрідний "генералітет" партії, до складу якого входили головним чином більшовики з дореволюційним партійним стажем. В роки громадянської війни та на початку 1920-х рр. вони переважали в усіх керівних органах партії і насамперед у ЦК, очолювали губернські, окружні партійні організації тощо. Навіть періодичні кадрові "перетасування" не могли зруйнувати цих угруповань. Переходячи з однієї номенклатурної посади на іншу, керівники груп перетягували за собою і своє оточення. Аналогічні процеси відбувалися на всіх владних рівнях.

Зрештою, цей малорухомий кадровий каркас уміло використав задля зміцнення своєї влади Й.Сталін. Застосовуючи, як пугало, резолюцію X з'їзду РКП (б) (березень 1921 р.) "Про єдність партії", він насамперед домігся ослаблення позицій представників так званої "ленінської гвардії" при ухваленні найважливіших рішень, оскільки опозиція існуючому курсу, якщо й могла утворитися, то лише серед її представників. Цьому сприяли не лише підконтрольний генсеку апарат ЦК, але й відносна стабілізація внутрішнього життя в країні, що позначилося на становищі та статусі номенклатурних працівників, переважна більшість яких саме в цей період отримала доступ до владних важелів та привілеїв, з ними пов'язаних. Це вже були сталінські висуванці, які отримали осілість і переконалися, що переведення з одного місця роботи на інше, з однієї сфери діяльності до іншої, стали скоріше винятком, а не правилом. Вони, як зазначав Л.Троцький, "перестали дивитися на призначення як на тимчасові, нетривалі і майже випадкові. Питання про призначення стало пов'язуватися з питанням про особисте життя, про умови життя сім'ї, про кар'єру"¹⁵¹.

Саме на початку 1920-х рр. партійно-державний апарат, що в перші роки після жовтня 1917 р. формувався дещо хаотично, отримав нового вождя – генерального секретаря ЦК РКП(б) Сталіна, який віднині стає організатором, розподільовачем і вихователем номенклатурної касты,

що поступово витісняє з апарату влади "ленінську гвардію". На думку Л.Троцького, Й.Сталін добирав людей за ознакою їх ворожості або байдужості по відношенню до його особистих противників, учив їх як організувати свою владу на місцях, як добирати співробітників, користуватися їх слабкими сторонами, протиставляти один одному тощо. Понад те, Й.Сталін розподіляв найбільш престижні посади, визначав розмір вигоди функціонера, добирав склад контрольних комісій, які, з одного боку, мали жорстоко переслідувати інакомислячих, з іншого – дивитися крізь пальці на зловживання, яких припускалися віддані генеральному секретареві чиновники. В такий спосіб формувалася нова привілейована каста, пов'язана круговою порукою своїх інтересів.

Щодо ленінської "старої гвардії", то вона стала жертвою ініційованого нею самою і перетвореного на основний у кадровій політиці принципу призначення комуністів на відповідальні посади в партійно-державних структурах. Оскільки призначенство, що за словами В.Винниченка, породило "кар'єризм, запобігання перед дужчим, зневаження слабшого, безконтрольність, занепад ініціативності, творчості і т.д.", було взято на озброєння усіма партійними органами – від первинного осередку до ЦК РКП(б)¹⁵². Нехтування принципом виборності, жорсткий централізм відкривали блискучі кар'єрні перспективи для різного калібру "служак", котрі звикли виконувати лише вказівки вищих інстанцій, а також різного роду авантюристів.

Якщо за ленінського правління про призначенство говорили як про засіб вимушений і тимчасовий, то генсек Й.Сталін перетворив його на основний у кадровій роботі. Про це явище, як про докоаний факт писав Л. Троцький у своєму листі до ЦК і ЦКК РКП(б) від 8 жовтня 1923 р., констатуючи, що "призначення секретарів губкомів – тепер правило. Це створює для секретарів незалежне, по суті, положення від місцевих організацій. На випадок опозиції, критики, незадоволення – секретар застосовує перекидання, користуючись центром... Призначений центром і тим самим майже незалежний від місцевої організації, секретар е, в свою чергу, джерелом інших призначень і переміщень – в межах губернії. Створюваний зверху донизу секретарський апарат все більше й більше самодостатньо стягує до себе усі нитки...". В результаті, підсумовував Троцький, за останній рік – півтора склалася "спеціальна секретарська психологія, головною

¹⁵⁰ Правда. – 1921. – 12 ноября.

¹⁵¹ Троцький Л.Д. Сталин: В 2 т. – М.: СП "ТЕРРА", 1990. – Т. 2. – С.133.

¹⁵² Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали. – Т.1. – Б.м.: Сучасність, 1983. – С.463-464.

рисуою якої стало переконання, що секретар здатний вирішувати усі ... питання без ознайомлення із суттю справи”¹⁵³.

Поступове витіснення “старої гвардії” сталінськими висуванцями відбувається на усіх щаблях влади. Розглядаючи компартію як “своєрідний орден мечоносців всередині Радянської держави” і підкреслюючи “значення старої гвардії всередині цього могутнього органу”, Й.Сталін демагогічно наголошував на необхідності “поповнення старої гвардії новими загартованими за останні три-чотири роки працівниками”¹⁵⁴. “Ленінський набір” 1924 р. став початком кінця безроздільної влади в партійно-державному апараті старих більшовиків. Статистичні дані початку 1925 р. лише підтвердили тенденцію до абсолютного превалювання в лавах правлячої партії тих комуністів, які вступили до ВКП(б) в післяжовтневий період: з 401 481 члена партії дореволюційний стаж мали лише 8 429 осіб¹⁵⁵.

Ще одним інструментом посилення влади підконтрольного Й.Сталіну партапарату стали так звані “планові перекидання” відповідальних працівників, що їх узаконила ІХ Всеросійська конференція РКП(б) у вересні 1920 р. з тим, щоб “дати їм (номенклатурникам. – М.Д.) можливість ширше вивчити радянський і партійний апарат і полегшити їм завдання боротьби з рутиною”¹⁵⁶. Також систематичні переміщення відповідальних працівників мали слугувати засобом, спрямованим проти зловживання владою. Починаючи з літа 1923 р. “перекидання” стало розглядатися не лише як засіб “виправлення у випадках розкладання і господарського обростання”, але й формою висування “на більш відповідальну роботу”¹⁵⁷. Це означало, що перетасування кадрів перетворювалося у вмілих сталінських руках ще й на засіб розпорошення сил опозиції. Відтепер в провину противникам вождя буде ставитися будь-яке їх відхилення від генеральної лінії партії в минулому.

У свою чергу, “вірнопідданим” вождя відкривалися небувалі донині перспективи, головне, щоб вони відповідали сталінському уявленню про основні критерії, за якими добиралися номенклатурники. “Що

значить правильно добирати працівників і правильно їх розставити на роботі”, – запитував диктатор у своїй промові на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б) і сам же відповідав: “Це значить добирати працівників, по-перше, за політичною ознакою, тобто, чи заслуговують вони політичної довіри, і, по-друге, за діловими ознаками, тобто, чи годяться вони для такої роботи”¹⁵⁸.

Отже, вивчення організаційно-теоретичних передумов, соціальних джерел та політико-ідеологічних принципів створення номенклатури підтвердило, що внаслідок тривалої боротьби за владу в Україні між різними політичними силами, яка перманентно тривала упродовж 1917–1921 рр., в республіці утвердилась диктатура РКП(б). Здійснювалась вона більшовицькими функціонерами, відрядженими Кремлем в Україну для реалізації в республіці комуністичної доктрини, які разом з місцевими відповідальними працівниками утворили ядро нової соціальної групи керівників – партійно-радянської номенклатури УРСР.

2.2. Добір, розстановка та підготовка керівних кадрів

Оскільки кадрові призначення періоду від жовтня 1917 до початку 1919 р. в усій Радянській державі носили скоріше стихійний, ніж системний характер, для конструювання партійно-державного апарату навесні 1919 р. у складі ЦК РКП(б) було утворено обліково-розподільчий відділ (скорочено – облікрозподіл або облікрозподвідділ ЦК). Саме він через деякий час став найміцнішою опорою Й.Сталіна у його боротьбі за владу в партії та державі, адже в облікрозподвідділі було зосереджено усю роботу з обліку, добору та розстановки керівних кадрів – номенклатури ЦК.

Офіційно такі широкі повноваження у кадровій роботі були закріплені за Облікрозподілом ЦК XII з’їздом РКП(б) у квітні 1923 р. У тексті резолюції “В організаційному питанні”, зокрема, зазначалося, що поряд з добором партійних кадрів, з’їзд визнає черговим завданням партії “посилення партійного керівництва у справі добору радянських, зокрема господарських та інших органів, що повинно здійснитися з допомогою правильної і всебічно поставленої системи обліку і добору керівників та відповідальних працівників радянських, господарських, кооперативних і професійних організацій”. Для виконання цього за-

¹⁵⁸ Авторханов А. Технология власти // Вопросы истории. – 1992. – № 2-3. – С.113.

¹⁵³ Цит. за: Валентинов Н.В. Наследники Ленина. – М.: СП “ТЕРРА”, 1991. – С.230.

¹⁵⁴ Сталин И.В. О политической стратегии и тактике русских коммунистов. Набросок плана брошюры. – Сочинения: В 13 т. – Т.5. – М.: Госполитиздат, 1953. – С.71.

¹⁵⁵ Партия в цифровом отношении. Материалы по статистике личного состава партии. Статистический отдел. – М. – Л.: Партиздат, 1925. – С.93-94.

¹⁵⁶ КПРС в резолюциях... – Т.2. – С.185.

¹⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.41. – Арк.39.

вдання з'їзд рекомендував розширити і зміцнити обліково-розподільчі органи партії “в центрі і на місцях для охоплення всієї маси комуністичних і співчуваючих комунізмів” працівників “у всіх без винятку галузях управління і господарювання”¹⁵⁹.

Для реалізації рішення партз'їзду було утворено комісію на чолі з В.Молотовим і Л.Кагановичем, яка підготувала відповідні документи та інструкції, на підставі яких оргбюро ЦК РКП(б) 12 червня 1923 р. ухвалило постанову “Про призначення”, в якій визначалися порядок добору і призначення відповідальних працівників. Того ж року в обліково-розподільчому відділі ЦК РКП(б), безпосередньо підпорядкованому секретаріату ЦК (читай – Сталіну), було створено комісії для перегляду складу відповідальних працівників промисловості, кооперації, торгівлі, транспорту, зв'язку, фінансово-земельних органів, освітніх установ, адміністративно-радянських органів, наркоматів закордонних справ і зовнішньої торгівлі¹⁶⁰. Поява цих комісій викликала різку реакцію Л.Троцького, який в листі до ЦК від 8 жовтня 1923 р., а потім і в праці “Новий курс” (грудень 1923 р.) констатував що “партія живе на два поверхи: у верхньому – вирішують, в нижньому – тільки дізнаються про рішення”¹⁶¹.

Але це зовсім не збентежило Сталіна, який об'єднавши 1924 р. обліково-розподільчий та організаційно-інструкторський відділи ЦК ВКП(б) в організаційно-розподільчий відділ на чолі з Л.Кагановичем зосередив у своїх руках усі важелі кадрової політики. Реорганізований відділ добирав та розподіляв не лише партійну, а й радянську номенклатуру, причому кількість призначень на керівні посади в державному апараті значно перевищувала. Так, з кінця 1925 до 1927 р. (у період між XIV і XV партз'їздами) оргрозподіл ЦК ВКП(б) здійснив 8 761 призначення, з них тільки 1 222 – на партійну роботу¹⁶².

16 листопада 1925 р. ЦК ВКП(б) ухвалив нове положення про порядок добору і призначення працівників і змінив номенклатури посад. Відтоді основна номенклатура поділялась на два списки – № 1 і № 2. До першого було віднесено посади, на які керівники призначалися виключно постановою ЦК, до іншого – посади, призначення на які передбачало просте узгодження з обліково-розподільчим відділом

ЦК. Крім того, до номенклатури № 1 було додано список “виборних посад”, призначення на які здійснювалися ЦК ВКП(б). Добір та призначення на посади, що не увійшли до основної номенклатури, здійснювалися за списками, що встановлювалися кожною установою за погодженням з облікррозподілом ЦК. Це була так звана “відомча номенклатура № 3”¹⁶³.

При підготовці нового положення деякі керівники державних органів протестували проти окремих норм порядку призначення. Зокрема, голова ВРНГ РСФРР П.Богданов у листі до В.Молотова від 27 жовтня 1923 р. висловив свою незгоду із списком посад, що підлягали затвердженню ЦК¹⁶⁴. Але сам номенклатурний принцип формування керівної верхівки в цілому не викликав заперечень і сприймався як необхідний атрибут кадрової політики.

Номенклатури посад, як відомо, не залишалися незмінними, а підлягали щорічному перегляду, тому в різні роки загальна кількість посад була неоднаковою. Номенклатури мали низку особливостей. По-перше, превалювала тенденція, згідно з якою на більшість номенклатурних посад призначення здійснювалось не за рішенням ЦК ВКП(б) або його оргбюро, а рядовими співробітниками оргрозподілу ЦК. Про це свідчить той факт, що найбільше призначень, здійснених у 1926 р. – 42,8% – припадає на відомчу номенклатуру № 3 (за номенклатурами № 1 і № 2 було здійснено відповідно 27,8 і 29,4% усіх призначень¹⁶⁵). По-друге, центр не здійснював розподілу на посади до владних структур союзних республік, оскільки ЦК республіканських компартій за зразком номенклатури “Молотова–Кагановича” самостійно розробляли аналогічні номенклатури посад. По-третє, за трьома номенклатурами проходили не лише працівники державних установ, але й громадських організацій – профспілок, кооперативів тощо. По-четверте, призначення на номенклатурні посади в облікррозподілі ЦК отримували не тільки члени партії, але й безпартійні. Там же, в обліково-розподільчому відділі ЦК, було зосереджено функцію управління долями усіх призначенців, оскільки у його підпорядкуванні знаходилися всі основні кадри керівників партійно-радянського апарату.

1930 р. організаційно-розподільчий відділ ЦК ВКП(б) був знову підданий реорганізації і поділений на два відділи – організаційно-інструкторський та відділ призначень. Перший займався призначеннями

¹⁶³ Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С.27.

¹⁶⁴ Там само.

¹⁶⁵ Там само. – С.28.

¹⁵⁹ КПРС в резолюциях... – Т.2. – С.436.

¹⁶⁰ Советская интеллигенция (История формирования и роста 1917-1965 гг.). – М.: Мысль, 1968. – С.136-137.

¹⁶¹ Троцкий Л. К истории русской революции. – С.168.

¹⁶² Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – С.89.

та переміщеннями в партапараті, другий – формуванням номенклатури держапарату.

Про значення обліково-розподільчого відділу ЦК РКП(б) та його структурних підрозділів на місцях красномовно свідчить та обставина, що, починаючи з 1920 р. один із секретарів ЦК здійснював кураторство за його роботою. Якщо в перший період свого існування відділ займався переважно мобілізацією комуністів, то в міру кількісного зростання адміністративного апарату і в зв'язку з виходом на перший план господарських завдань виникла потреба, як висловився Й.Сталін, “кожного працівника вивчати до кісточок”. Для цього ЦК РКП(б) на початку 1923 р. розширив апарат обліково-розподільчих відділів у центрі і на місцях з тим, щоб “дати партії можливість укомплектувати комуністами керівні органи наших основних підприємств і тим здійснити керівництво партії держапаратом”¹⁶⁶. Так втілювався в життя задум більшовицьких лідерів про повне підпорядкування партійному впливу керівних ланок державного, кооперативного, профспілкового апаратів.

Особливо масштабним процес більшовизації державних та громадських інституцій став після проведення у 1924 р. так званого “ленінського призову” до лав правлячої партії. Поповнення РКП(б) на понад 200 тис. нових членів і наступне залучення їх до практичної державної роботи означало активний наступ новобранців на позиції так званої “ленінської гвардії”. Для досягнення повного контролю над партією і державою Сталін та його оточення були готові знехтувати неготовністю нових членів партії до керівної роботи, в тому числі й через непроходження ними “будь-якого партійно-пропагандистського курсу”¹⁶⁷. Головним для генсека було розставити на всі ключові посади в партійно-державному апараті людей, які за його висловом, “можуть зрозуміти наші директиви і можуть провести їх чесно”¹⁶⁸.

За таких умов роль і вплив обліково-розподільчого відділу ЦК партії на формування кадрового поповнення зросли настільки, що відділ набув “велетенського значення”¹⁶⁹, ставши могутнім центром контролю партії над представницькими та виконавчими органами влади. Це означало визнання верховенства партії у сферах політики та

адміністративного управління. При остаточному визначенні політики головна роль партії забезпечувалась вищою владою політбюро ЦК. В адміністративному управлінні народні комісаріати підлягали контролю з боку наркомату робітничо-селянської інспекції, а після злиття 1923 р. останнього з ЦК РКП(б) – безпосередньому партійному контролю. На низовому рівні партійні фракції, підпорядковані партійним вказівкам і дисципліні, брали активну участь у роботі будь-якого офіційного або напівофіційного органу, що мав яке-небудь значення. Понад те, навіть у таких організаціях, як профспілки й кооперативи, не кажучи вже про основні промислові підприємства, партія шляхом кадрових призначень здійснювала ті ж керівні функції, що й у державі.

Таким чином, номенклатура була майже всеохоплюючою. Це була жорстка закрыта система, що включала і партійних, і безпартійних, тобто, номенклатурний працівник якоюсь мірою був навіть більше, ніж комуністом – він був людиною номенклатури. Сила номенклатурного принципу добору та розстановки кадрів полягала в передбаченій заздалегідь його незаконності, а отже, в безконтрольності та безвідповідальності працівника, адже в жодному законодавчому акті не йшлося про те, що нарком чи голова виконкому призначається ЦК партії. Не йшлося про існування номенклатурного принципу ні в статуті партії, ні в положенні про наркомати. Тобто номенклатура була, по суті, явищем утаємниченим – вона була і її нібито не існувало. Сталін вважав, що номенклатурниками, себто керівними працівниками, мають бути люди, “які вміють здійснювати директиви, можуть зрозуміти директиви, можуть прийняти ці директиви як свої рідні і вміють проводити їх у життя”¹⁷⁰, тобто над усе генсек ставив виконавську дисципліну.

Відповідно до своїх поглядів Сталін проводив лінію на підпорядкування партапарату, розпочавши її з добору до складу оргбюро і секретаріату ЦК людей, які були зобов'язані йому своєю кар'єрою, а, отже, віддані йому особисто. Технічний секретар засідань політбюро ЦК РКП(б) у 1923–1927 рр. і, одночасно, особистий секретар Сталіна Б.Бажанов у своїх спогадах писав, що “оргбюро виконує надзвичайно важливу для Сталіна роботу, воно добирає і розподіляє партійних працівників: по-перше, взагалі для відомств, що порівняно не так важливо, і по-друге, усіх працівників партапарату – секретарів і основних працівників губернських, обласних та крайових партійних організацій, що надзвичайно важливо, бо завтра забезпечить Сталіну більшість на з'їзді партії, а це головна умова для завоювання влади”¹⁷¹.

¹⁷⁰ Сталін І.В. Сочинения: В 13 т. – Т.5. – М.: Госполитиздат, 1953. – С.210.

¹⁷¹ Медведєв Р., Хмелинський П. Останній із сталінського оточення // Вітчиз-

¹⁶⁶ Двенадцатый съезд Российской коммунистической партии (большевиков). Стенограф. отчёт. 17-25 апреля 1923 г. – С.57.

¹⁶⁷ КПРС в резолюциях... – Т.3. – К.: Політвидав України, 1979. – С.46.

¹⁶⁸ Двенадцатый съезд Российской коммунистической партии (большевиков). Стенограф. отчёт. 17-25 апреля 1923 г. – С.56.

¹⁶⁹ Там само.

У самій партії, що за влучним спостереженням Троцького, ще за життя Леніна поділилася на “внутрішню” і “зовнішню”, Сталін, призначений за пропозицією Леніна генеральним секретарем ЦК РКП(б), лише зміцнив цей поділ, відтворивши знизу доверху весь партійний апарат і поставивши його над більшовицькою партією. Поки біля керма Радянської держави перебував Ленін, поділу партії на дві частини особливої уваги не надавали, але після того як він відійшов від активної політичної діяльності і в політбюро розпочалася жорстка боротьба за владу, Сталін виявився незаперечним фаворитом, оскільки зумів на той час підпорядкувати собі “внутрішню” партію. Це дало привід головному конкуренту Сталіна у боротьбі за владу в політбюро ЦК Л.Троцькому у листі до ЦК РКП(б) від 8 жовтня 1923 р. відкрито звинуватити керівництво апарату ЦК в “груповій політиці”. Подібні закиди пролунали і в “заяві 46-ти”, підписаній однодумцями Л.Троцького 15 жовтня 1923 р. Групову політику Й.Сталіна та його оточення Л.Троцький вбачав у тому, що “партійний апарат, незважаючи на ідейне зростання партії, продовжує вперто думати і вирішувати за всіх”. Щоб переломити ситуацію, писав Троцький, “партія повинна підпорядкувати собі свій апарат”¹⁷². Проте ні застереження Л.Троцького, ні “заява 46-ти”, ні запізніла вимога хворого В.Леніна “бути обережним на поворотах” вже не змогли спинити Й.Сталіна, який зумів створити номенклатуру ЦК — цю своєрідну партію в партії, що вербувалася з професійних ділків від політики.

На засіданні президії ЦК РКП(б) у 1923 р. Л.Троцький розповів про свою останню розмову з В.Леніним, під час якої вождь запропонував створити при ЦК спеціальну комісію з боротьби з бюрократизмом апарату. На це Л.Троцький відповів, що він не візьметься за створення такої комісії через те, що зараз “і на місцях, і в центрі створюється особливий добір чиновників і спеців, партійних і безпартійних, навколо відомих партійних керівних груп і осіб, в губернії, в районі, в центрі, тобто в ЦК. Тиснучи на чиновника, наткнешся на керівного партійця, в оточенні якого перебуває спец ...”¹⁷³. Слова Троцького зайвий раз підтверджують тезу про те, що ще за життя Леніна Сталін цілковито підпорядкував собі партійно-державний апарат.

У кінцевому підсумку усі призначення та переміщення були сконцентровані в руках секретаріату ЦК на чолі з генсеком, який узурпу-

на. — 1990. — № 4. — С.129.

¹⁷² Троцький Л. Сталинская школа фальсификаций. Поправки и дополнения к литературе эпигонов. — М.: Наука, 1990. — С.85.

¹⁷³ Там само. — С.85-86.

вав компетенцію оргбюро вирішувати усі організаційні, у тому числі й кадрові питання. Такий стан речей згодом був закріплений у статуті партії, де зазначалось, що поточною виконавчою і організаційною роботою керує секретаріат. У той час, коли секретаріат став легальним органом влади Й.Сталіна, апарат ЦК, підібраний ним особисто, перетворився на його могутню таємну зброю задля зміцнення влади. Реорганізація апарату ЦК, здійснена Й.Сталіним у кінці 1920-х років, призвела до витіснення “старих” більшовиків і утворення у самому ЦК, як говорили в той час, “нелегального кабінету Сталіна” або, як зазначалось в партійних документах більш пізнього періоду, “секретаріату тов. Сталіна”.

В офіційній постанові ЦК ВКП(б) 1929 р. про реорганізацію ЦК і його апарату йшлося про те, що викликана вона в першу чергу “величезним ускладненням завдань партійних керівників в умовах реконструктивного періоду”, особливо в області “добору, розподілу та підготовки кадрів”¹⁷⁴. Відтоді реорганізований апарат ЦК цілковито складався з працівників, особисто відданих Й.Сталіну, відповідно, справа добору та розстановки кадрів на номенклатурні посади була зосереджена в технічному апараті або так званому “кабінеті Сталіна”, до складу якого входили молоді, маловідомі, але здібні виконавці волі свого господаря.

1929 р. Й.Сталін, спираючись на підтримку ним же виплеканого апарату, здійснив “великий перелом”, розпочавши реалізацію політики нового комуністичного штурму. Слідом за цим остаточно утвердився тоталітарний режим. На відміну від фашистських режимів, що виростили з масових тоталітарних рухів, сталінська диктатура була встановлена “зверху” в результаті еволюції більшовицької влади, що створила тоталітарні механізми на основі реорганізації вже існуючих інститутів більшовизму — партії, одержавлених профспілок, молодіжних, жіночих та інших громадських організацій. Усі вони перетворились на елементи тоталітарної структури, на привідні паси сталінської держави.

Структура сталінської системи набула обрисів піраміди, що складалася з чотирьох рівнів (харизматичний вождь, бюрократична верхівка або номенклатура, середні та низові прошарки бюрократичної ієрархії, трудящі). Гігантський обсяг завдань, що взяла на себе партія-державна, вимагав постійного збільшення державної та господарської бюрократії. Проголосивши, що “кадри вирішують все”, Й.Сталін сприяв зміцнен-

¹⁷⁴ Авторханов А. Технология власти // Вопросы истории. — 1991. — № 6. — С.98.

ню стійкого прошарку державних чиновників, хоч і не скористався цим терміном, віддавши перевагу назві “номенклатура”. Її функція полягала в конкретній реалізації рішень, які приймалися на верхніх щаблях, в той час як вождь і олігархія, що оточувала його, були виразниками інтересів бюрократії в цілому і постійно її відтворювали.

За московським зразком створювалася і номенклатура ЦК КП(б)У. Налагодження обліку партійних працівників та їх розподіл в Україні було покладено на обліково-розподільчий відділ, створений при секретаріаті ЦК КП(б)У згідно з рішенням ЦК від 10 квітня 1919 р. З його першого звіту дізнаємося, що станом на 4 липня 1919 р. до відділу прибуло 316 комуністів, 182 з яких надіслав ЦК РКП(б). 220 осіб було направлено на партійну роботу, решту – 96 – у розпорядження радянських установ¹⁷⁵. Від початку створення відділ обліку та розподілу ЦК КП(б)У зосередив у своїх руках три основні функції: партійно-мобілізаційну, перерозподілу і масових переміщень комуністів, спрямованих на “оздоровлення партійних організацій на місцях”¹⁷⁶.

Головним завданням відділу стало налагодження обліку комуністів, які працювали в Україні. Усіх членів партії, що перебували на обліку, було поділено на чотири категорії. До першої, а отже, основної, входили вищі керівники партійних та радянських органів республіканського та губернського масштабу. До другої категорії відносились комуністи – апаратники губернських установ, третю – становили працівники повітового рівня, а четверту – “рядові партійці”¹⁷⁷.

Аналогічні функції було покладено на обліково-розподільчі підвідділи губернських комітетів КП(б)У. Зокрема, вони вели облік деяких категорій відповідальних працівників місцевого масштабу та резерву кадрів на висування, займалися “реєстрацією штрафних”, а також виявляли “кандидатів” на звільнення за різні партійно-адміністративні провини з високих апаратних посад і переводили їх на роботу до “верстата й плуга”¹⁷⁸.

Іншим заходом щодо впорядкування обліку відповідальних працівників в Україні стало видання 1921 р. двох циркулярів ЦК КП(б)У, згідно з якими запроваджувався облік працівників всеукраїнського масштабу. Циркулярні листи від 25 березня та 1 червня 1921 р. передбачали, що ЦК КП(б)У та його структурні підрозділи ведуть облік,

добирають, рекомендують та призначають такі категорії відповідальних працівників:

- членів, кандидатів у члени та завідуючих відділами ЦК КП(б)У;
- народних комісарів, членів колегій наркоматів та завідуючих відділами наркоматів;
- членів і кандидатів у члени ВУЦВК;
- завідуючих відділами та іншими важливими підрозділами ВУЦВК;
- членів і кандидатів у члени президії Вищої ради народного господарства України і завідуючих найважливішими відділами;
- голів та членів колегій главків;
- членів Особливої комісії з палива та членів Центральної посівної комісії при РНК УСРР;
- голову та членів колегії Вукоопспілки;
- голову та членів колегії Всеукраїнської Надзвичайної Комісії;
- членів і кандидатів у члени президії Південного бюро профспілок та голів ЦК окремих спілок;
- голову та членів колегії Південного бюро центрального комітету профспілки транспортників;
- редакторів газет всеукраїнського масштабу, завідуючого Всеукраїнським бюро Російського телеграфного агентства, голову та членів колегії Всевидаву;
- інших відповідальних партійних, радянських та профспілкових працівників всеукраїнського масштабу¹⁷⁹.

Таким був перший офіційний список відповідальних посад, володарі яких належали до партійно-державного керівництва УСРР, що 1923 р. вперше отримало назву “номенклатура ЦК КП(б)У”. Цей перелік свідчить про те, що вже 1921 р. на обліку у ЦК КП(б)У перебували керівники всеукраїнського, губернського та окружного масштабів, а також “працівники з дореволюційним стажем, господарники і адміністратори заводів і фабрик”¹⁸⁰, тобто керівники практично усіх ланок партійно-радянського апарату. Створення своїх органів обліку та розподілу партійних кадрів дозволило КП(б)У дещо послабити залежність від кадрових призначень центру.

На початку 1920-х років було вироблено і відповідний механізм призначення працівника на номенклатурну посаду: кандидатура пре-

¹⁷⁵ Известия ЦК РКП(б). – 1919. – 4 июля.

¹⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.330. – Арк.4.

¹⁷⁷ Там само. – Арк.36.

¹⁷⁸ Там само. – Спр.418. – Арк. 95.

¹⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.682. – Арк.71.

¹⁸⁰ Там само. – Спр.418. – Арк.4.

тендента, що з'являлась “з подачі” губкому КП(б)У або висувалась обліково-розподільчим відділом ЦК, мала пройти обговорення на засіданні оргбюро або секретаріату ЦК і тільки після цього вносилась на затвердження політбюро ЦК. Заміщення “виборних” посад відбувалось також лише з санкції політбюро, що “рекомендувало” відповідному органу влади та управління чи громадській організації затвердити того чи іншого кандидата на керівній посаді.

Завдяки цьому механізму у 1920-ті роки було створено цілком специфічну адміністрацію, що об'єднувала господарські, судові, політичні, військові, ідеологічні і репресивні (каральні) функції. Керівництво в політичній та ідеологічній сферах вищі партійні інстанції здійснювали опосередковано, в інших галузях – шляхом кадрових призначень на всі ключові посади у господарському, профспілковому та інших апаратах представників номенклатурної “касти”. Брак відданих більшовизму кадрів керівників сприяв значному поширенню практики, згідно з якою одні й ті ж особи обіймали по кілька керівних посад у партійно-радянських структурах, що підтверджується даними про персональний склад губернської верхівки УСРР станом на 1920 р. Так, голова Київського губвиконкому Я.Гамарник був одночасно членом бюро губкому КП(б)У, Я.Дробніс обіймав аналогічні посади у Полтаві, С.Кузнецов – у Харкові, І.Клименко – в Катеринославі, М.Рухимович – в Донбасі, М.Пахомов – в Олександрівську (нині – Запоріжжя), В.Аверін – в Одесі, П.Любченко – в Чернігові, О.Сербиченко – у Кременчуці, І.Ніколаєнко – на Волині, В.Порайко – в Подільській губернії, а голова Кременчуцької губпрофспілки Я.Пруссак обіймав, крім основної, ще дві посади – члена бюро губкому і члена президії губвиконкому. Ті ж В.Аверін та Я.Дробніс входили до складу ЦК КП(б)У, а останній разом з І.Клименком, М.Рухимовичем та О.Сербиченком були членами Всеросійського ЦВК¹⁸¹.

Коли в партійних органах склалися умови, за яких ті чи інші відповідальні працівники не досягали порозуміння, вони підлягали так званім “плановим перекиданням”. Одні й ті ж особи змінювали лише номенклатурні посади та місце своєї роботи. Переміщенням кадрів керівників з однієї посади на іншу, визнаним обов'язковим елементом кадрової роботи IX Всеросійською конференцією РКП(б) (вересень 1920 р.), в Україні опікувалося оргбюро ЦК КП(б)У, що, розглядаючи кандидатури працівників на “перекидання”, в першу чергу звертало

увагу на “взаємовідносини між ними й місцевими організаціями”¹⁸². Перерозподілом керівних господарських кадрів займалася спеціальна комісія ЦК КП(б)У¹⁸³.

Загалом же, КП(б)У ніколи не мала можливості проводити самостійну кадрову політику, що було наслідком не лише її організаційної несамотійності, але й традиційного побоювання Москвою горезвісного українського сепаратизму. Першою (і, по суті, останньою) серйозною спробою започаткувати проведення самостійної кадрової політики була згадувана нами нарада партійних працівників КП(б)У усіх місцевостей України, не зайнятих денікінцями, у білоруському Гомелі (листопад 1919 р.), ініційована Г.Лапчинським. Тоді з'явилася реальна можливість зібрати воедино розпорошені ліві політичні сили в єдину українську компартію, але Москва, як відомо, заблокувала діяльність усіх українських націонал-комуністів, які виступали за створення незалежної КП(б)У зі своєю власною зваженою кадровою політикою, що мала стати противагою стихійній кремлівській, суть якої, за влучним висловлюванням Д.Мануїльського полягала в тому, що “кожної весни ми ладнаємо чергову трупу на Україну, яка, погастролювавши там до осені повертається назад в Москву”¹⁸⁴.

На початку 1920-х рр. питання відносної незалежності КП(б)У від Кремля, в тому числі й щодо кадрових призначень, кілька разів ставив голова РНК УСРР Х.Раковський, який домагаючись для УСРР (а, відповідно, і для себе, як голови Уряду республіки) більших прав і повноважень, намагався встановити особливі відносини ЦК КП(б)У з московським партійним центром. Так, наприклад, у квітні 1921 р. Раковський відряджав до Москви відповідального секретаря ЦК КП(б)У Ф.Кона із завданням провести проект утворення українського відділу при ЦК РКП(б), аналогічного за статусом, що його мало постійне представництво уряду УСРР при Раднаркомі РСФФР. На думку Раковського, український відділ доводив би до відома ЦК РКП(б) потреби й пропозиції КП(б)У, в тому числі й у царині вирішення кадрових питань. Дізнавшись про плани “українців”, Сталін, як зазначає С.Кульчицький, ініціював прийняття спеціальної постанови оргбюро ЦК РКП(б), яка відмовляла українській партійній організації в її

¹⁸² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.685. – Арк.67.

¹⁸³ Там само. – Спр.1403. – Арк.1, 24.

¹⁸⁴ Лапчинський Г. Гомельское совещание: Воспоминания // Летопись революции. – 1926. – № 5. – С.40.

¹⁸¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.177. – Арк.5,7,71.

домаганнях¹⁸⁵. ЦК КП(б)У, підпорядкований Москві організаційно, змушений був прийняти це рішення “до відома”¹⁸⁶.

Така ж участь спіткала й наступну місію на чолі з заступником голови уряду УСРР М.Фрунзе у квітні 1922 р. На перешкоді українським домаганням знову став Й.Сталін, який розпочавши форсування процесу утворення союзної держави, недвозначно дав зрозуміти лідерам УСРР, що він, як генсек ЦК РКП(б), за жодних обставин не піде на розширення прав та повноважень периферійних парторганізацій, особливо у царині кадрових призначень.

Востаннє як голова українського радянського уряду Раковський виступив проти централізаторської кадрової політики центру щодо національних республік під час роботи XII з'їзду РКП(б) (березень 1923 р.). Констатувавши, що “центральному органам дано в десять, в двадцять разів більше прав, ніж вони мали... до створення союзної Конституції”, Раковський зажадав “відняти від союзних комісаріатів дев'ять десятих їх прав і передати їх національним республікам...”¹⁸⁷, однак Раковський, як і його емісари, так і не був почутий Кремлем. Тому, попри спроби окремих лідерів КП(б)У проводити самостійну кадрову політику, усі найважливіші кадрові призначення для Харкова здійснювалися або безпосередньо центром, або ж за його згодою. За таких умов говорити про відносно самостійну кадрову політику КП(б)У в досліджуваній нами період буде некоректно.

Виходячи з наявного порядку призначень на посади, жоден, навіть найвищий український функціонер, не був застрахований від того, що він у будь-який момент може бути відкликаний Кремлем для отримання нового призначення. Як приклад – ухвалення ЦК РКП(б) рішення про відкликання з посади наркома юстиції республіки М.Скрипника від 8 грудня 1922 р., яке не було виконане лише через надзусилля керівництва ЦК КП(б)У, які домоглися залишення останнього в Україні¹⁸⁸. З іншого боку, втручання центру в проведення кадрової політики на місцях, надавало можливість усім незадоволеним своєю роботою та становищем в Україні звертатися в обхід ЦК КП(б)У до своїх знайомих в московському керівництві з проханням відкликати їх з республіки¹⁸⁹.

У свою чергу республіканське керівництво було наділене правом будь-якого моменту надіслати запит до центру щодо відправки в Україну компетентного працівника для тієї чи іншої галузі роботи і нерідко користувалося цим правом¹⁹⁰.

Довгий час обліково-розподільчий відділ ЦК КП(б)У добирав і розподіляв не лише керівні кадри, а й усіх комуністів. Тільки у вересні 1925 р. було прийняте рішення про те, що “ЦК необхідно зосередити свою увагу на безпосередньому доборі працівників лише для найважливіших командних посад центрального апарату державних, господарських, торговельних, кооперативних, профспілкових та інших органів і для апарату їх місцевих органів, передавши добір працівників на інші посади окружкомам і відомствам під керівництвом окружкомів”¹⁹¹.

Організаційно-розподільчий відділ ЦК КП(б)У, а саме так йменувався з 1924 р. Облікрозподіл ЦК після об'єднання організаційно-інструкторського та обліково-розподільчого відділів, отримав завдання скласти “номенклатуру посад, працівники яких (члени партії і безпартійні) не можуть призначатися або переміщуватися без дозволу ЦК ні окружкомом, ні відомствами (номенклатура № 1 і № 2)”, тобто сформуванню номенклатури посад ЦК КП(б)У¹⁹². Детальний перелік номенклатурних посад, призначення на які неодмінно санкціонувались політбюро ЦК КП(б)У, був затверджений у лютому 1926 р.¹⁹³ За цим списком у полі зору політбюро знаходилося близько двох тисяч номенклатурних посад, перебування на яких, на нашу думку, давало їх володарям право зараховувати себе до складу партійно-державного керівництва УСРР у середині 1920-х рр.¹⁹⁴

Отже, у 20–30-х рр. ХХ століття в Україні склався своєрідний прошарок номенклатурних працівників, який являв собою досить міцний керівний організм і сконцентрував у своїх руках усю повноту влади в республіці в межах, дозволених Москвою. Персональний перелік українських номенклатурників мав би засвідчити, що коло керівних осіб було досить вузьким і потрапити до “клану вибраних”, як, до речі, й вибути з його лав, було нелегкою справою. Створювана система безжалісно розправлялася з усіма, хто проявляв самостійність, непослух, йшов супроти прийнятих нею правил і норм.

¹⁸⁵ Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – С.76.

¹⁸⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.13. – Арк.76.

¹⁸⁷ Двенадцатый съезд Российской коммунистической партии (большевиков). Стенограф. отчёт. 17-25 апреля 1923 г. – С.532.

¹⁸⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1420. – Арк.451.

¹⁸⁹ Там само. – Оп.6. – Спр.40. – Арк.9 зв.

¹⁹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1420. – Арк.405.

¹⁹¹ Там само. – Оп.7. – Спр.50. – Арк.152.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Там само. – Спр.59. – Арк.56-58 зв.

¹⁹⁴ Там само. – Спр.50. – Арк.149.

Показовою у цьому контексті є доля Георгія (Юрія) Федоровича Лапчинського – професійного революціонера, члена першого українського радянського Уряду – Народного секретаріату, сформованого 17 грудня 1917 р. Г.Лапчинський (1887–1938 рр.) вступив у партію більшовиків 1905 р., у 1917 р. очолював у Кременчуці міську Раду робітничих і солдатських депутатів, у складі першого уряду радянської України обіймав посади керуючого справами Уряду і народного комісара соціального забезпечення. В листопаді 1919 р. створив у Житомирі групу федералістів у складі КП(б)У, яка спільно з боротьбістами добивалася утворення самостійної Української комуністичної партії. У квітні 1920 р. був виключений з РКП(б) “за складання та розповсюдження декларації різко шовіністичного характеру”¹⁹⁵, в якій він заявляв, що РСФРР ставиться до УСРР як західноєвропейські імперіалістичні держави до своїх азіатських або африканських колоній. Згодом Г.Лапчинський став одним з лідерів УКП. Після її розколу займав ліву позицію (не сприйняв неп), запропонував своїм однодумцям перейти в підпілля. В 1922 р. виїхав за кордон з метою переселитися в одну з країн, де не було соціальної революції, й спробувати там продовжувати своє служіння робітничому класу. Для цього, як зазначав Г.Лапчинський у листі до секретаря ЦК КП(б)У Д.Мануїльського в липні 1922 р. він мав “і матеріальні можливості, і знання європейських мов, і здібність пристосовуватись до місцевих і національних особливостей роботи”¹⁹⁶. За кордоном жив у Варшаві, Берліні, потім перебрався до Італії¹⁹⁷. У 1926 р. після повернення в Україну політбюро ЦК КП(б)У поновило Г.Лапчинського у партії. Проте 1938 р. його спіткала доля всіх тих, хто на якомусь з етапів “соціалістичного будівництва” відстоював власні думки й переконання. Сталінська репресивна машина була до таких безпощадною.

Трагічна доля багатьох більшовицьких інтелектуалів є свідченням того, що система воліла спиратися не на самостійно мислячих керівників, а принаймні на тих, хто отримав бодай мінімальну партійно-фахову підготовку в навчальних закладах для номенклатурних працівників. До висновку про необхідність підготовки та виховання власних керівних кадрів в усіх сферах управління більшовицькі вожді прийшли лише після того, як втратили надію “роздмухати пожежу світової революції” і збагнули, що не кожна кухарка може опанувати справу державного

управління. Але перш, ніж це завдання стало першочерговим, пройшов певний відтинок часу, упродовж якого пріоритетною вважалася справа підготовки кадрів агітаторів та пропагандистів, оскільки саме вони мали донести до населення “правду” про незаперечні переваги майбутнього суспільного ладу.

Значення ідеологічної роботи серед населення підкреслює та обставина, що у складі Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР 1919 р. працював відділ радянської пропаганди, а упродовж лютого – березня 1919 р. функціонував народний комісаріат пропаганди, перетворений згодом на відділ агітації і пропаганди у складі ВУЦВК. В кінці грудня 1920 р. у складі ЦК КП(б)У було створено агітаційно-пропагандистський відділ (агітпропвідділ), тоді ж було сформовано аналогічні відділи в губкомах і повіткомах партії.

Кадри працівників агітпропвідділів спочатку готувалися в Москві, зокрема, в червні 1918 р. там відкрилася школа агітаторів та інструкторів при ВЦВК РСФРР, згодом реорганізована в Центральну школу радянської та партійної роботи, а в липні 1919 р. перейменована на Комуністичний університет ім. Я.Свердлова. В Україні кадри для агітаційно-пропагандистської роботи готувала вища партійна школа при ЦК КП(б)У, створена влітку 1919 р. у Харкові. Вже 1920 р. вона підготувала 285 партійних працівників. Від початку 1920-х рр. в УСРР була створена струнка система марксистської підготовки та виховання кадрів партійно-державного апарату, що структурно складалася з шкіл політграмоти, марксистських гуртків, радянсько-партійних шкіл I та II ступенів, губернських партійних шкіл.

Партійно-державне керівництво УСРР опановувало марксизм на Вищих повторних курсах перепідготовки відповідальних працівників (згодом – Вищі марксистські курси), які були створені 1921 р. при Центральній (згодом – вищій) партійній школі. Термін навчання на курсах, згідно з листопадним (1922 р.) рішенням оргбюро ЦК КП(б)У, становив шість місяців. Слухачі, кількість яких спочатку не перевищувала 25 осіб, зараховувалися на усі види державного утримання зі збереженням зарплати за основним місцем роботи¹⁹⁸. Випускники курсів отримували призначення на керівну роботу до вищих партійно-державних структур.

27 липня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення “приймати на курси виключно працівників, яких після закінчення курсів передбачалося висунути на більш відповідальну роботу або тих, хто має

¹⁹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 6. – Спр. 44. – Арк.63.

¹⁹⁶ Там само. – Оп.7. – Спр.36. – Арк.16 зв.

¹⁹⁷ Там само. – Спр.44. – Арк.63-63 зв.

¹⁹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.17. – Арк.150.

великий практичний стаж роботи, але яким в роботі заважає слабка грамотність і відсутність теоретичної підготовки”¹⁹⁹. “Повторникам” (а це були номенклатурники, які мали нижчу освіту) надавали стипендію у розмірі 150 карбованців на місяць і квартиру на час навчання.

14 серпня 1923 р. оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про збільшення набору на курси до 40–45 осіб, встановивши дев’ятимісячний термін навчання²⁰⁰. Цією постановою також вводився віковий ценз для слухачів курсів (він складав 40 років) і збільшувався перелік учбових дисциплін, обов’язкових для вивчення. Так, наприклад, в учбових програмах курсів на 1923 р. з’являються історія та географія України, українська мова. Про те, що слухачами курсів були представники вищого номенклатурного ешелону свідчить і та обставина, що курсанти мали ті ж самі пільги, що й члени ВУЦВК. Зрештою і самі повторні курси у серпні 1923 р. були підпорядковані ВУЦВК²⁰¹.

Вища партійна школа (ВПШ), створена 1920 р. як центральна партійна школа, готувала керівні кадри для губкомів партії, вищих органів господарського управління (УРНГ, губернських раднаргоспів), транспорту, правоохоронних органів, армії тощо. У зв’язку з цією багатопрофільністю ВПШ була поділена на сім секцій: партійну, педагогічну, політосвіти, промислово-земельну, адміністративно-правову та секцію КСМ (комсомолу). У ВПШ, зокрема, 1922 р., навчалось 235 слухачів²⁰². В лютому 1922 р. ВПШ була реорганізована на комуністичний університет імені Артема, в якому упродовж трьох років марксистську підготовку здобували комуністи з партійним стажем від трьох років і комсомольці, які не менше двох років перебували в складі молодіжної філії КП(б)У та мали принаймні річний партійний стаж²⁰³.

Підготовці власне більшовицьких керівних господарських кадрів упродовж першої половини 1920-х років належної уваги не приділялося, оскільки в цей період переважно більшістю підприємств керували, по суті, “буржуазні фахівці”, які перейшли на службу до нового режиму. Тому підготовка керівних кадрів для потреб народного господарства велася переважно на різноманітних курсах. Зазначимо, що перші в радянській Україні курси підготовки керівників трестів і

підприємств були організовані у 1922 р. при ВРНГ УСРР. Упродовж 1922–1928 рр. їх закінчили 133 господарники²⁰⁴.

Акцент на підготовку власних керівників промисловості було зроблено лише тоді, коли більшовицька партія на своєму XIV з’їзді (грудень 1925 р.) проголосила курс на індустріалізацію СРСР, а Україна стала однією з її основних баз. На партійному форумі, зокрема, було оголошено, що найважливішим завданням партії у сфері управління народним господарством є справа добору керівних господарських кадрів, підвищення їх професійно-технічного рівня і правильної розстановки.

Цілком логічно, що розробка шляхів вирішення кадрової проблеми в народному господарстві зайняла значне місце і в роботі IX з’їзду КП(б)У (грудень 1925 р.). В документах з’їзду наголошувалось на тому, що партійні організації республіки мають систематично висувати здібних робітників “на відповідальну і керівну роботу”²⁰⁵. Це означало, що з цього часу висуванство перетворювалося на основне джерело формування керівного складу промисловості. Особливого поширення воно набуло у другій половині 20–30-х рр. XX століття.

В кінці 1920-х рр. для перекваліфікації керівних промислових кадрів УСРР при філії Центрального інституту підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників було відкрито два різновиди курсів червоних директорів: загальні вечірні на 190 осіб (в Києві і Харкові) з трирічним терміном навчання і спеціальні тримісячні гірничі курси у Харкові на 50 осіб. Упродовж 1930–1931 рр. курси червоних директорів були створені в Одесі, Сталіно, Луганську, Дніпропетровську, Полтаві і Горлівці. Набір на курси, що передбачали дворічний термін навчання, становив 540 осіб²⁰⁶. Основним завданням курсів червоних директорів стало підвищення загального рівня спеціальних знань членів правління трестів і керівників підприємств у фінансовій, правовій і техніко-економічній сферах та поліпшення теоретичної, тобто марксистсько-ленінської підготовки.

Вирішити проблему дефіциту кваліфікованих керівних промислових кадрів покликані були промислові академії. Вже в першій промакадемії – Всесоюзній, що була відкрита 1927 р. в Москві, в березні 1928 р. від України навчалось 10 осіб, а в листопаді 1929 р. в затверджені

¹⁹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.49. – Арк.17 зв.

²⁰⁰ Там само. – Оп.7. – Спр.28. – Арк.109.

²⁰¹ Там само. – Арк.118 зв.-119.

²⁰² Там само. – Оп.20. – Спр.1425. – Арк.8-11.

²⁰³ Там само. – Оп.7. – Спр.35. – Арк.20.

²⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2717. – Арк.272.

²⁰⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. (далі – КПУ в резолюціях...). – Т.1. – К.: Політвидав України, 1976. – С.375.

²⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф.2605. – Оп.3. – Спр.866. – Арк.242-243.

ному оргбюро ЦК ВКП(б) списку слухачів Україну представляли вже 50 осіб²⁰⁷. Серед них заступник директора заводу ім.Леніна Укрсилікаттресту Г.Бурлакін, завідувач Петровським рудоуправлінням тресту “Донвугілля” П.Зімін та інші²⁰⁸.

У зв'язку з тим, що на початок 1930 р. лише 32,8% директорів з-поміж висуванців закінчили технічні курси²⁰⁹, а решта їх колег не мали навіть такої підготовки, 14 лютого 1930 р. в Харкові на базі курсів червоних директорів було відкрито Українську філію Всесоюзної промакадемії, першими слухачами якої стали 130 робітників. Навчались вони на машинобудівному, металургійному, гірничому, хімічному та будівельному факультетах. До кінця 1930 р. у філії навчалось близько 250 відповідальних працівників, 45% з них представляли вище господарське керівництво, 24% – середню ланку, ще 31% слухачів займали відповідальні посади в партійному і профспілковому апаратах²¹⁰.

Підготовка кадрів вищої кваліфікації у вищих закладах освіти вийшла на перший план лише тоді, коли партія взяла курс на проведення реконструкції народного господарства. Статистика свідчить, що на рубежі 20–30-х рр. ХХ ст. переважну більшість поповнення кадрів вищої і середньої кваліфікації в промисловості республіки складали випускники вузів. В 1931 р., зокрема, на керівну роботу було направлено 945 випускників вузів, тоді як висуванців – лише 101 чол.²¹¹

У 1931 р. в СРСР було створено 13 самостійних промислових академій, в тому числі українська з вечірніми відділеннями у Харкові, Києві, Дніпропетровську, Сталіно й Одесі. Станом на 1 серпня 1931 р. в українській промакадемії навчалось 117 осіб, у тому числі 106 робітників, дев'ятеро селян і двоє службовців. Статистичні дані засвідчують, що 112 слухачів були членами ВКП(б) і лише п'ятеро – безпартійними, середню освіту мали двоє, зате так звану нижчу – 115. Контингент слухачів складався з керівників підприємств (45 осіб), відповідальних працівників підприємств (28 осіб), керівників міських установ та працівників партійних, радянських і профспілкових організацій (36 осіб), які навчались на шести факультетах під керівництвом 80 викладачів²¹².

²⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2717. – Арк.75.

²⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф.34. – Оп.16. – Спр.985. – Арк.14.

²⁰⁹ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 5-15 червня 1930 р.: Стен. звіт. – Харків: ДВУ, 1930. – С.298.

²¹⁰ Бородаєв А. Підвищення технічного рівня керівників промисловості – в центр уваги // Кадри. – 1930. – № 3-4. – С.29.

²¹¹ ЦДАВО України. – Ф.34. – Оп.16. – Спр.985. – Арк.11.

²¹² Там само. – Спр.1388. – Арк.227.

На початку 1931–1932 навчального року на всі вечірні філії української промакадемії, де термін навчання складав три з половиною роки, було зараховано 368 осіб²¹³. Окрім того, в 1931 р. п'ятеро українських номенклатурників навчалися у всесоюзній промакадемії, троє – у Другій московській, а ще шестеро – в ленінградській. Перші випуски філіалів української промакадемії відбулися у 1934 р., проте така незначна кількість випускників звичайно ж не могла задовольнити потреби промисловості в керівних кадрах.

Велика кількість господарських керівників, як і раніше, проходили підготовку на курсах “червоних директорів”, мережа яких помітно зросла в роки першої п'ятирічки. Навчання на курсах продовжувалось два-три роки. Основним їх завданням було підвищення кваліфікації членів правлінь трестів і керівників підприємств у фінансовій, правовій і техніко-економічній галузях. Але надто низький освітній рівень слухачів – майже 90% з них мали нижчу освіту – створював додаткові труднощі у їх підготовці.

Обмеженість висуванства, як засобу вирішення кадрової проблеми, була очевидною, адже для того, щоб управляти, зізнавався більшовицький вождь В.Ленін, “треба бути компетентним, треба повністю і досконало знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту”²¹⁴. Забезпечити такими керівниками висуванство не могло. Та й діюча тоді система підготовки керівних кадрів була малоефективною. Прискорені темпи підготовки, які не гарантували якості знань, створювали в кінцевому підсумку тип керівника, який найбільше задовольняв командно-адміністративну систему.

Наслідком прискореної підготовки керівних кадрів стала значна плінність управлінських кадрів взагалі й промислових, зокрема. Наприклад, за період з 1 січня 1925 р. до 1 січня 1926 р. з 706 керівників підприємств України та їх помічників залишились на своїх посадах лише 54,48%, 32,33% керівників було змінено один раз, а 12,28% – двічі²¹⁵. Ці дані свідчать про нестабільність керівного складу, що пояснювалось як низьким рівнем кваліфікації і компетентності значної її частини, так і курсом на “пролетаризацію” апарату.

У кадровій роботі партійних та господарських органів ігнорува-

²¹³ ЦДАВО України. – Ф.806. – Оп.1. – Спр.1368. – Арк.7.

²¹⁴ Ленін В.І. Промова на III Всеросійському з'їзді робітників водного транспорту 15 березня 1920 р. // Повне зібр. творів. – Т.40. – К.: Політвидав України, 1974. – С.207.

²¹⁵ ЦДАВО України. – Ф. Р-337. – Оп.1. – Спр.3737. – Арк.17.

лися навіть ленінські застереження щодо необхідності бережливого ставлення до кваліфікованих фахівців²¹⁶. Тоді керівників оцінювали переважно за анкетними даними, ігноруючи їх ділові та моральні якості. В результаті – значна плінність керівних кадрів і, відповідно, підсвідоме виховання у їх середовищі безвідповідального ставлення до виконання своїх обов'язків. Про це, зокрема, писав у 1928 р. керуючий трестом “Донвугілля” Г.Ломов, який зазначав, що “внаслідок частого переміщення керівних працівників ми фактично знімаємо з них відповідальність за доручену їм справу”²¹⁷.

Ще активніше зміна керівного складу промислових кадрів розгорнулася в період “великого перелому”, тобто в той час, коли у зв'язку з прискореною індустріалізацією і згортанням непу, розпочалася реалізація сталінської теорії “загострення класової боротьби”, яка передбачала серед інших й завдання заміни керівних промислових кадрів. Так звана “шахтинська справа” (1928 р.) прискорила цей процес і продемонструвала рішучість сталінського керівництва відмовитись від послуг “буржуазних спеціалістів”. Керівні промислові кадри і, особливо, технічний персонал були піддані серйозній перевірці. Для її проведення в кожному окрузі УСРР були створені комісії, які займалися чистою апарату. На зміну “вичищенням” приходили, як правило, висуванці, які брали безпосередню участь у самій чистці.

Таким чином, ігнорування демократичних принципів у справі розстановки керівних промислових кадрів, підміна партійними органами господарських прискорили прихід на зміну старим спеціалістам кадрів “сталінського типу”, що орієнтувалися тільки на вказівки “зверху”. Звичайним явищем стала практика заміщення будь-якого керівника без пояснення причин. Така “розстановка” стала обов'язковою умовою функціонування адміністративно-командної системи.

Аналізуючи форми і методи виховної роботи, яку вела більшовицька партія у середовищі кадрів керівників, необхідно враховувати конкретно-історичні умови, в яких відбувалося становлення цих кадрів. Особливо “цінні” кадри прийшли до управління республікою та її народним господарством у другій половині 20-х – 30-ті роки ХХ століття, тобто в період, коли завершився процес усунення Сталіним своїх опонентів у керівництві партією і радянською державою та була

ліквідована будь-яка можливість співставлення думок. Створена в результаті суспільна атмосфера формувала світогляд нових керівників.

Основною формою ідейно-виховної роботи в номенклатурному середовищі, головними напрямками якої були марксистсько-ленінське виховання, підвищення культурно-технічного рівня і покращення побуту керівників, було навчання в системі політосвіти, університетах культури, будинках інженерно-технічних працівників, університетах вихідного дня. Масову ідейну підготовку забезпечувала також система радпартшкіл I та II ступенів і комуністичні університети. Так, наприклад, комуністичний університет імені Артема в період 1922–1928 рр. підготував 486 “політично освічених” керівних працівників²¹⁸.

Великий вплив на формування світогляду керівних кадрів трестів, промислових підприємств справляли також виступи їх колег – лідерів партійних, радянських, профспілкових та господарських органів на партійних конференціях, засіданнях партійно-господарських активів, пленумах окружних і районних комітетів партії, куди дуже часто запрошували й господарників. Так формувалася психологія керівників, які стали заручниками системи, основою функціонування якої стали наказ, розпорядження, директива. Ініціатива, компетентність, самостійність кадрів керівників були в ціні лише тоді, коли не суперечили директиві.

2.3. Соціальний тип, пільги та привілеї номенклатури

В офіційних виданнях статистичні дані про склад номенклатури ВЦК КП(б)У не публікувалися, оскільки вони склали державну і партійну таємницю. Щоб реконструювати чисельний склад номенклатури, а також дати якісну характеристику її представникам, потрібно скрупульозно вивчити та проаналізувати архівні джерела. Але навіть за цієї умови сприймати ці дані, як повністю правдиві не слід, оскільки представники керівної верхівки КП(б)У нерідко самі піддавали сумніву вірність цієї статистики, особливо це стосувалося даних про соціальний тип номенклатури. Так, зокрема, В.Затонський, у своєму виступі на X з'їзді КП(б)У (листопад 1927 р.), характеризує соціальний склад працівників апарату наркомату освіти, зазначав, що “у нас ще досі немає систематичного, правильного обліку”²¹⁹.

Перший перепис відповідальних працівників партійно-радянсько-

²¹⁸ Комунист. – 1928. – 8 червня.

²¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.229. – Арк.230.

²¹⁶ Ленін В.І. У Секретаріат ЦК. 27 квітня 1922 р. // Повне зібр. творів. – Т.54. – К.: Політвидав України, 1975. – С.247.

²¹⁷ Ломов Г. Наші завдання в Донбасі // Большевик України. – 1928. – № 20. – С.41.

го апарату УСРР було проведено у жовтні 1921 р. під час загальнопартійної генеральної чистки. Процедурі перепису передувала постанова обліково-розподільчого відділу ЦК від 17 березня 1921 р. “Про перепис відповідальних працівників”, згідно з якою усі центральні установи мали направити до відділу анкетні дані на відповідальних працівників всеукраїнського масштабу²²⁰.

Оскільки повні результати перепису не були опубліковані, ми, посилаючись на відомості архівних джерел, провели власні підрахунки кількості керівних посад (не працівників! – М.Д.) всеукраїнського масштабу у 1921 р., які й становили, на наш погляд, номенклатуру ЦК КП(б)У. Наші підрахунки дають підстави стверджувати, що тоді до вищої ланки номенклатури було віднесено 762 посади, призначення на які вимагало обов’язкового погодження з політбюро або оргбюро ЦК КП(б)У. 12 таких посад було зосереджено в апараті ЦК КП(б)У, 265 – у “центральных радянських установах” (ВУЦВК, РНК, Південбюро ВЦРПС та галузевих спілках, УРНГ і т.ін.) і 485 – у складі губернського апарату УСРР²²¹.

Важливі статистичні дані щодо кількості номенклатурних посад та осіб, що обіймали їх на початку 1920-х рр., містить “Довідник ЦК КП(б)У для членів і кандидатів у члени ЦК, ЦКК КП(б)У і народних комісарів України”, виданий облікрозподілом ЦК для службового користування. Проведені підрахунки дозволяють висловити припущення, що станом на 1 листопада 1923 р. номенклатура ЦК КП(б)У нараховувала 855 керівних посад²²².

Щоб охарактеризувати якісний склад номенклатури потрібно мати відомості про соціальний, партійний, національний склад та освітній рівень відповідальних працівників. Наприклад, дані перепису 1921 р. дозволяють визначити характерні особливості процесу комплектації керівного ядра наркоматів, їх губернських і повітових підрозділів, особовий склад яких нараховував 349 осіб. За класифікацією обліково-розподільчого відділу ЦК КП(б)У 49 з них входили до категорії працівників всеукраїнського масштабу, 159 – губернського, 101 – повітового, решта не класифікувалася, а отже, підлягала лише обліку. Найбільший відсоток з-поміж раднаркомівців склали представники інтелігенції – 37,4% або 148 осіб, майже тотожним був відсоток робітників і службовців, відповідно, 30,2% або 97 осіб і 29,9% або 96 осіб, селяни

були представлені вісьмома вихідцями (2,5%). У національному складі переважали росіяни та євреї, чисельність яких складала відповідно 141 (44%) і 101 особи (31,7%), українців в номенклатурі наркоматів нараховувалося лише 42 особи або 13,2% від усього складу. Характерно, що 41,1% (143 особи) відповідальних працівників наркоматів УСРР становили вихідці з інших партій. Щодо освітнього рівня управлінців наркоматів, то він залишався невисоким, що було вже традицією для більшовицької верхівки тих років: лише 51 (15,8%) мали вищу освіту і 94 (29,2%) – середню²²³.

Зробивши ставку в комплектуванні вищої ланки номенклатури на вихідців з робітничого класу і селянства, державна партія опинилася в ситуації, коли практично весь її склад не відповідав вимогам, що висувалися самим життям. Змушений був визнати цей факт і ЦК КП(б)У, який характеризує кадри республіканської партійної організації констатував, що “в партії є групи членів, які, іноді, при робітничому або селянському походженні виховувалися винятково в умовах воєнного комунізму на роботах, що не давали можливості одержати яку-небудь спеціальність, а в сучасних умовах, коли спеціалізація і кваліфікація є основною вимогою, що висувається до члена партії, вони мало або цілком непридатні до використання”²²⁴.

Не набагато вищими від загальнопартійних були показники кваліфікаційного та освітнього рівня керівництва КП(б)У. Лише дев’ятеро з 21 члена ЦК КП(б)У у 1922 р. мали вищу або незакінчену вищу освіту (між іншим, усі вони у графі “соціальний стан” були записані як вихідці з інтелігенції, у той час як їхні колеги із середньою або початковою освітою усі як один значилися робітниками). Таку ж ситуацію спостерігаємо й у середовищі губернської верхівки, де вищу освіту мали лише семеро, а середню – 14 керівників із тих 82-х, що потрапили на олівець обліковців ЦК КП(б)У²²⁵.

Дані про партійний стаж верхівки КП(б)У показують, що від початку формування номенклатури панівне становище “професійних революціонерів” все більше піддається сумніву з боку тих, хто приєднався до партії переможців у 1917-му і наступних роках, щоб отримати керівні посади. Зокрема, у складі губернської компартійної верхівки у 1922 р. останніх було більше, ніж тих, хто мав дореволюційний партій-

²²³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1373. – Арк.66.

²²⁴ Отчёт Центрального комитета коммунистической партии (большевиков) Украины и его отделов за период с VI по VII-ую партконференции (декабрь 1921 г. – март 1923 г.). – Харьков: Изд. ЦК КП(б)У, 1923. – С.47.

²²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1373. – Арк.68-69 зв.

²²⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1373. – Арк.31.

²²¹ Підраховано за: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1373. – С.68-89.

²²² Підраховано за: ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1659. – Арк.17 зв. –

ний стаж, зокрема, 37 із 68 партійних функціонерів, згідно з анкетами, стали членами більшовицької партії після 1917 р., 29 представників губернського партійного керівництва були вихідцями з так званих дрібнобуржуазних партій²²⁶. Свідченням того, настільки стрімко в КП(б)У зменшувався відсоток тих, що вступили до більшовицької партії до 1917 р., є дані про те, що станом на листопад 1927 р. їх у складі КП(б)У налічувалося лише 863 чол., що становило 0,8% усіх її членів²²⁷.

Статистичні дані, вміщені в “Довіднику” за 1923 р., дають ще багатший матеріал для роздумів та узагальнень щодо якісного складу номенклатури, адже подають точні дані про персональний склад партійної та раднаркомівської верхівки, а також відомості про членів ВУЦВК та ЦВК СРСР від України, керівний склад Південного бюро ВЦРПС, ГПУ УСРР, Збройних сил України та Криму тощо.

855 посад, що склали номенклатуру ЦК КП(б)У у 1923 р., розподілялися між різними ланками партійно-радянського апарату наступним чином: 49 були зарезервовані за членами та кандидатами у члени ЦК і членами ЦКК КП(б)У, 81 – належала губернській верхівці, 163 – номенклатурі округів (до неї входили секретарі окружкомів КП(б)У, голови окрвиконкомів і голови окрпрофспілок), 47 – номенклатурі КСМУ, 250 – за членами і кандидатами у члени ВУЦВК, 68 – представниками республіки в ЦВК СРСР, 43 – верхівкою Раднаркому УСРР, 48 – керівництвом ГПУ УСРР, 43 – Південбюро ВЦРПС і 63 – командним складом Збройних сил України та Криму²²⁸.

Зауважимо, що номенклатурних посад було значно більше, ніж людей, що їх посідали, оскільки деякі з вищих партійно-державних функціонерів одночасно обіймали по кілька посад. Наприклад, командувач Збройними силами України та Криму М.Фрунзе, який за посадою входив до складу Раднаркому УСРР, одночасно був членом ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У, політбюро ЦК КП(б)У, ЦВК СРСР і ВУЦВК. Нарком юстиції УСРР М.Скрипник обіймав посади члена уряду, ЦК КП(б)У, ЦВК СРСР і ВУЦВК та був кандидатом у члени політбюро ЦК КП(б)У. По кілька посад обіймали й керівники українських губерній. Так, секретар Полтавського губкому партії Б.Магідов був кандидатом у члени ЦК КП(б)У, членом ЦВК СРСР і ВУЦВК, а голова Полтавського губвиконкому О.Сербіченко входив до складу ЦВК СРСР, ВУЦВК і бюро Полтавського губкому партії.

Конструюючи узагальнений образ високого українського посадовця першої половини 1920-х років, звертаємо увагу на те, що, як правило, був він з інтелігентів або службовців, рідше – робітників, за національністю – росіянином або євреєм, зрідка – українцем, здебільшого не був вихідцем з прошарку професійних революціонерів, мав початкову або середню (досить рідко – вищу) освіту і був готовий заради службової кар’єри і власного благополуччя підтримати того партійного лідера, який гарантує йому, як представникові номенклатури ЦК КП(б)У, стабільно високий статус державного посадовця та рівень життя. Таким лідером, як відомо, став генеральний секретар ЦК РКП(б) Й.Сталін.

Щоби зміцнити свою владу в партії і державі, усі важелі кадрової роботи генсек поступово зосереджує в руках підконтрольного йому партапарату. Відтак збільшується не лише кількість посад в партійно-державному апараті, призначення на які здійснюються центральними партійними органами, але й, відповідно, кількість людей, які зобов’язані своїм призначенням особисто Сталіну. Свідченням все більшої централізації у справі добору та розстановки кадрів є, наприклад, статистика призначень, які здійснювалися вищими інстанціями ЦК КП(б)У. Так, за переліком, затвердженим у лютому 1926 р. у полі зору політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК перебувало близько двох тисяч номенклатурних посад²²⁹.

Стийка тенденція до надмірного розбухання управлінського апарату у другій половині 1920-х років підтверджується даними спеціального обстеження керівних кадрів КП(б)У, проведеного станом на 1 січня 1927 р., що охопило 3 257 відповідальних працівників. Унаслідок курсу державної партії на пролетаризацію апарату, проголошеного XIV з’їздом ВКП(б) у грудні 1925 р., значно зріс відсоток робітників у складі партійного, господарського та профспілкового апаратів, який відповідно становив 53,3, 69 і 75,5%²³⁰. Правдивість цих показників викликає великий сумнів, адже відомо, що значна частина так званих “робітників” до цього соціального стану не мала ані найменшого відношення. Досить високими темпами у цей період проходила українізація апарату, свідченням цього є зростання кількості представників корінної нації у складі керівних кадрів з 15 до 39 відсотків за період від 1 січня 1923 р. до 1 січня 1927 р. Найпомітніше – відповідно, до 54,8, 51,4 і 46% – зросла кількість українців у складі ВУЦВК, серед голів

²²⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Стр.1373. – Арк.68-69 зв.

²²⁷ Там само. – Оп.1. – Спр.230. – Арк.391.

²²⁸ Там само. – Оп.20. – Спр.1373. – Арк.17 зв. – 32 зв.

²²⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.59. – Арк.149.

²³⁰ Там само. – Оп.20. – Спр.2440. – Арк.13.

окружних виконкомів і секретарів окружкомів КП(б)У. Щодо партапарату в цілому, то як і раніше представники корінної національності складали менше половини його чисельності, а точніше — 37,9%²³¹.

Кампанії з проведення механічної українізації та пролетаризації вищого номенклатурного прошарку в УСРР не сприяли підвищенню рівня компетентності керівництва, адже відсоток функціонерів, які мали початкову або домашню освіту невпинно зростав і становив на час проведення кадрового обстеження у 1927 р. практично дві третини керівного складу КП(б)У. Незмінним курс на залучення до партійно-радянського керівництва вихідців з найменш освічених верств населення залишався і в наступні роки. Про яку компетентність владної верхівки можна вести мову, якщо з 271 делегата II Всеукраїнської конференції КП(б)У (квітень 1929 р.) лише шестеро мали вищу і незакінчену вищу, а 14 — середню освіту²³². Решта, у тому числі й тогочасні лідери УСРР С.Косіор, Г.Петровський і П.Постишев, закінчили лише початкову школу.

Особливо значним прошарок такого роду “фахівців” був у складі господарської верхівки республіки. Незважаючи на серйозні завдання, що постали перед промисловістю УСРР у період її корінної реконструкції, виробництвом продовжували керувати переважно малоосвічені комуністи. Так, наприклад, у 1928 р. з 66 членів правління промислових трестів України вищу освіту мав кожен п’ятий, тобто 14 керівників, а з 269 директорів підприємств лише 14 осіб мали вищу технічну освіту²³³.

Після того, як на рубежі 1920—1930-х рр. Сталін сконцентрував усю повноту влади в партії і державі в своїх руках, відбулося не тільки значне збільшення кількості номенклатурних посад, рішення про затвердження на які ухвалювалися вищими партійними інстанціями, але й перерозподіл кадрових повноважень структурних підрозділів ЦК КП(б)У. Від 1931 р. основна кількість призначень на номенклатурні посади в партійно-державному апараті була зосереджена в секретаріаті ЦК. Так, наприклад, політбюро ЦК КП(б)У своїми рішеннями затверджувало 804 посадовців (проти 432 у 1930 р.), а секретаріат 8 563 (проти 834 у 1930 р.), 90 українських керівників затверджувалися ЦК ВКП(б). Всього ж розподільча номенклатура ЦК КП(б)У станом на 15 липня 1931 р. нараховувала 10 996 посад²³⁴.

Принагідно зауважимо, що різке зростання управлінського апарату республіки практично не позначилося на кількісному складі вищої номенклатури, оскільки він з середини 1920-х рр. залишався практично незмінним і налічував у 1931 р. 894 посади²³⁵, тобто номенклатура упродовж 1930-х рр. приростала за рахунок збільшення штатів низових ланок партійно-радянського апарату управління.

Показниками, що зазнали суттєвих змін у 1930-ті рр. стали дані, що засвідчили різке зменшення у складі номенклатури професійних революціонерів та вихідців з інших партій. Після сталінських чисток 1930-х рр. представників “старої гвардії” у складі КП(б)У майже не залишилося. Наприклад, лише 21 делегат з 460, що мав право вирішального голосу на XIV з’їзді КП(б)У (травень — червень 1938 р.), вступив до лав більшовиків у період до 1917 р.²³⁶, що становило 2,1% від усього складу делегатів з’їзду (для порівняння на XIII з’їзді (травень — червень 1937 р.) дореволюційний партійний стаж мали 17,7% делегатів)²³⁷.

Узагальнений тип українського номенклатурника 1930-х років нагадує посадовця УСРР першої половини 1920-х років лише невисоким рівнем освітньо-фахової підготовки. За іншими якісними показниками картина різко змінилася: у складі партійно-радянського апарату значно зросла частка висуванців з народних низів та українців за походженням, у той же час різко зменшилося представництво вихідців з інших партій, які стали жертвами чисток та масових репресій. Крім того, у процесі створення сталінської номенклатури зі складу керівництва майже повністю було вичищено так звану “ленінську гвардію”, на зміну якій прийшли посадовці, що вступили до лав державної партії заради отримання різноманітних пільг та привілеїв. Вони, як відомо, перебували у прямій залежності від ступеню монополізації влади в країні правлячими групами.

Отже, якщо першим і найважливішим кроком до побудови тоталітарної держави є встановлення однопартійної системи, то другою обов’язковою умовою — зрощування партії і держави. Остаточне утвердження політичної монополії більшовицької партії було неможливим без перетворення держави на своє монопольне володіння. Лише за цієї умови партія може роздавати таку власність своїм членам під виглядом державних служб, посад та привілеїв, з тим, щоб зацікавити їх матеріально у зміцненні єдності партії і держави.

²³¹ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.20. — Спр.2440. — Арк.13.

²³² Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.320. — Арк.1-272.

²³³ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.20. — Спр.2717. — Арк.65-67.

²³⁴ Там само. — Спр.4589. — Арк.79.

²³⁵ Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.20. — Спр.4589. — Арк.79.

²³⁶ Підраховано за: ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.557. — Арк.1-57.

²³⁷ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.543. — Арк.337.

Призначення на посади у радянському апараті членів більшовицької партії означало об'єднання партії і держави, своєрідне зрощення державного і партійного апаратів. В результаті держава стала партійною (власністю партії), а партія – державною. В.Ленін був одночасно вождем партії і головою Раднаркому РСФРР, Л.Троцький – членом політбюро ЦК РКП(б) і головою Реввійськради республіки, Й.Сталін – членом політбюро і наркомом у справах національностей, Х.Раковський – членом політбюро ЦК КП(б)У і головою українського Уряду і т.д. Тобто, з метою зміцнення зв'язку між правлячою партією, державними установами і масовими організаціями, кожному більшовицькому партійному функціонеру відводилося декілька ролей, вони обіймали низку посад. Причому зрощення партійних і державних посад відбувалося до самого низу, усією ієрархічною драбиною. Звісно, що найважливіші посади після жовтневого (1917 р.) перевороту одержали члени РКП(б) і, перш за все, її ветерани – професійні революціонери. Членство в більшовицькій партії, таким чином, стало першим і найважливішим з-поміж привілеїв, оскільки воно надавало можливість обійняти державну посаду.

Не маючи у своїх рядах достатньої кількості кваліфікованих управлінців, а також через те, що з так званої організації професійних революціонерів можна було сформувати лише кістяк або каркас влади, правляча партія неминуче мала абсорбувати до своїх лав усіх тих, хто лояльно ставився до нового режиму. “Новобранці” не лише вливалися до партійних лав, але й поповнювали ряди номенклатури. А вже належність до номенклатурної касти автоматично надавала доступ до користування усіма пільгами та привілеями, що склалися у певну систему одночасно з більшовицькими владними структурами. Адже жовтневий переворот у Петрограді, що привів до влади в Росії більшовицьку партію, поклав початок не лише формуванню нової правлячої “еліти” – партійно-державної номенклатури, але й її пільг та привілеїв, що нерозривно пов'язані із самою природою тоталітарного режиму, який базувався на командній, нежиттєздатній, затратній економіці, якій не притаманні будь-які серйозні матеріальні стимули до праці. За таких умов пільги і привілеї є, по суті, своєрідною формою заохочення неефективної праці за умов майже постійного гострого дефіциту і виникають тоді, коли держава перетворюється на приватну власність носіїв влади.

Становлення пільг та привілеїв партійно-державної номенклатури, що охоплювали практично всі життєво-необхідні інтереси людини – від розподілу матеріальних благ і послуг до фактичної негідсуд-

ності носіїв влади, їх право займати будь-яку посаду незалежно від компетенції і на гарантоване просування по службі тощо, відбувалося в період 1917–1920 рр., коли більшовицька партія перетворилася на державну і колишні робітники, солдати, селяни або чиновники, що увійшли до складу партійно-державної номенклатури, утворили нову соціальну групу зі своїми власними правами. Їх статус у суспільстві, їх матеріальне положення, хлібний пайок, звички, доступ до привілеїв і влади, а також закони, якими регулювалася їхня поведінка, відокремили їх від решти суспільства. Більшість з них думали, що саме у такий спосіб вони набули нової якості авангарду, фактично ж вони перетворилися на привілейований прошарок, а комуністична партія стала для них джерелом усіх життєвих благ.

Процес становлення номенклатурних привілеїв проходив практично одночасно з формуванням нової “еліти” і бере свій початок вже в перші місяці, навіть тижні після жовтневого перевороту. Біля витоків формування номенклатурних привілеїв стояв В.Ленін. Саме з його “легкої руки” члени Ради народних комісарів практично одразу ж після приходу до влади отримали платню, яка дорівнювала прибуткам осіб, що належали до багатих класів.

1 грудня 1917 р. Ленін власноручно написав проект постанови РНК, в якому пропонував “...призначити максимальну платню народним комісарам 500 карбованців на місяць бездітним і прибавку 100 карбованців на кожну дитину”²³⁸. Між іншим, через місяць В.Ленін пояснив, що “декрет про 500 крб. місячної платні членам Ради Народних Комісарів означає *приблизну* норму вищих розмірів платні”²³⁹, тобто, можна було встановлювати і більш високу зарплату. Таким чином, вищих урядовців більшовицька влада одразу ж урівняла в прибутках з представниками “багатих класів”, оскільки, за Леніним, туди входили “особи..., які мають доход в 500 крб. на місяць і більше...”²⁴⁰.

В.Ленін був далекий від думки, що революція в Росії здатна одразу ж привести до загальної матеріальної рівності²⁴¹, тому він припускав існування “тимчасових” переваг в оплаті праці на користь новітніх політфункціонерів. Замаскувати цю нерівність мав запроваджений

²³⁸ Ленін В.І. Про оклади вищим службовцям і чиновникам. Проект постанови РНК // Повне збір. творів. – Т. 35. – К.: Політвидав України, 1973. – С.101.

²³⁹ Ленін В.І. Про норму оплати вищих службових осіб. Проект постанови РНК // Повне збір. творів. – Т.35. – С.209.

²⁴⁰ Ленін В.І. Записка Ф.Е.Дзержинському з проектом декрету про боротьбу з контрреволюціонерами і саботажниками // Повне збір. творів. – Т.35. – С.150.

²⁴¹ Ленін В.І. Держава і революція // Повне збір. творів. – Т.33. – С.89.

1922 р. партійний максимум (партмаксимум) зарплати відповідальним працівникам, що давав можливість зберегти в центрі і в губкомівських апаратах розподільчий “талонний” режим, введений для представників нової “еліти” в роки громадянської війни. Посилаючись на те, що партмаксимум (розмір якого становив від 125 до 200 крб. на місяць) не дозволяє апаратникам купувати продукти і промислові товари на ринку, генсек ЦК РКП(б) Й.Сталін домігся збереження для партійної верхівки режиму доби “воєнного комунізму”: її забезпечення йшло через управління справами ЦК РКП(б) і ЦК національних компартій у вигляді пайків, державних дач, путівок у санаторії тощо.

Характерно, що незабаром після запровадження нової економічної політики секретаріат ЦК РКП(б) ввів для партійно-державної номенклатури свій “неп” – продуктової пайок, що включав безкоштовне щомісячне отримання 1,2 кг м’яса, масла і цукру, 162 цигарки і три коробки сірників²⁴². У такий спосіб компенсувалася порівняно невелика платня, призначена більшовицьким керівництвом відповідальним працівникам, яка, згідно з декретом від 23 червня 1921 р., була обмежена 100–150% від середньої зарплати працівників тих підприємств або установ, де раніше працювали представники нової політико-адміністративної верхівки²⁴³.

Проте рівень життя номенклатури аж ніяк не залежав від розміру зарплати. Реальне матеріальне становище визначалось передовсім натуральним забезпеченням, що ніде не фіксувалося. Це – спеціальні продовольчі пайки (“броньпайок”, “посилений пайок”, “червоноармійський”, “академічний” та інші пайки) і разові виплати або так звана “матеріальна допомога”. Приховану частину зарплати отримував кожен відповідальний працівник. Наявний документальний матеріал не дає змоги підрахувати у грошовому еквіваленті сукупний дохід будь-якого номенклатурника, адже статистика його зарплати і вартості отриманих ним матеріальних благ і послуг завжди були засекречені. Однак, враховуючи те, що додаткові блага і послуги надавалися представникам номенклатури або безкоштовно, або за символічною ціною, використовуючи метод порівняльного аналізу можна скласти приблизну уяву про вартість цих благ.

²⁴² Сироткин В.Г. Вехи отечественной истории: Очерки и публицистика. – М.: МО, 1991. – С.176.

²⁴³ Тариф ответственных работников в профсоюзных, экономических, советских и партийных организациях: Постановление ВЦСПС // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства РСФСР (далі – СУ РСФСР). – М., 1921. – № 53. – Ст. 326. – С. 421-422.

Попри те, що партмаксимум дещо гальмував зростання грошових доходів номенклатури, рівень оплати праці усіх відповідальних працівників неухильно зростав, помітно випереджаючи рівень прибутків рядових робітників – гегемона революції, від імені якого державна партія здійснювала соціально-економічні перетворення в СРСР. Так, якщо мінімальна зарплата рядового робітника в квітні 1924 р. становила 15 крб., а робітник – висуванець отримував в середньому 75–90 крб., то сім’я вищого посадовця КП(б)У тільки на лікування отримувала додатково по 100–120 крб. на місяць²⁴⁴. Але навіть такого розміру платні функціонерам було, вочевидь, замало, про що свідчить текст звернення секретаріату ЦК КП(б)У до ЦК РКП(б), датований 10 квітня 1924 р., знайомлячись з яким, можна дійти висновку про те, що український ЦК вже не вперше ставив питання про необхідність прискорення збільшення розміру основної зарплати відповідальним працівникам²⁴⁵. Це зайвий раз підтверджує той незаперечний факт, що вся країна жила згідно із законами непу, а партдержапарат – за правилами “воєнного комунізму”.

Зміцнивши свої позиції, номенклатура поступово узаконила високі заробітки і привілеї. Згідно з декретом від 31 березня 1925 р. працівники партапарату були поділені на сім категорій, а їх зарплата відповідала семи вищим розрядам 17-розрядної профспілкової шкали, введеної в дію декретом Уряду РСФРР від 23 червня 1921 р.²⁴⁶ Найвищий оклад відповідального партпрацівника становив тоді 175 крб., в той час як середня зарплата промислового робітника – близько 50 крб. В наступні роки тенденція підвищення зарплати партпрацівникам понад встановлену законом межу збереглася, що підтверджують партійні документи. Тоді ж були прийняті рішення, в яких йшлося про те, що відповідальні партійні працівники не мають права на інші доходи, окрім отримання партмаксимуму, гонорарів від друкованих робіт і викладання. Існувала й ціла низка підзаконних актів, в яких говорилося про незаконний характер нелегальних заробітків номенклатури. Так, наприклад, у вересні 1925 р. було оголошено про неприпустимість отримання додаткових винагород за роботу відповідальних працівників у різноманітних комітетах.

Щоб притлумити невдоволення трудящих мас населення зловживаннями керівної верхівки партійно-радянського апарату, ЦК КП(б)У

²⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.40. – Арк.2,89.

²⁴⁵ Там само. – Спр.37. – Арк.130 зв.

²⁴⁶ Данилова Е.Н. Действующее законодательство о труде. – М.: Книгоизд-во ВЦСПС, 1927. – С.421.

у 1926 р. здійснив показову акцію, суть якої полягала у значному скороченні зарплати членам ВУЦВК “від верстата і плуга”, кількість яких завжди була дозована і незмінно мізерна у порівнянні з загальною чисельністю партійно-радянської номенклатури. Саме тим, хто мав уособлювати владу народу, тобто депутатам-селянам, ЦК КП(б)У у травні 1926 р. прийняв рішення скоротити розмір заробітної платні. Мотивувалось таке рішення тим, що “значна кількість платні, що потрапляє в господарство селянина, сприяє раптовому піднесенню господарства та переходу до вищої майнової групи, що ... викликає докори селянських мас та підриває авторитет обраних”²⁴⁷. До речі, посадовий оклад члена ЦВК СРСР у 1926 р. складав 225 крб., а розмір партмаксимуму, встановлений для українських номенклатурників у травні 1926 р. дорівнював: для працівників центрального апарату – 210 крб., а для відповідальних працівників “першого, другого і третього поясів” – відповідно 182 крб. 70 коп., 164 крб. 40 коп. і 147 крб. 20 коп.²⁴⁸

Ще раніше було прийняте розпорядження, згідно з яким номенклатурникам, які отримували прибутки понад дозволений партмаксимум, рекомендувалось вносити надлишки до партійної каси. Проте самі по собі ці обмеження грошових прибутків партчиновників не йшли в будь-яке порівняння з доступними їм матеріальними благами. В 1920-ті роки вони, в першу чергу, асоціювались з привілейованим постачанням продуктами і споживчими товарами.

Після того, як у 1930-ті роки держава взяла під свій контроль доходи громадян, концепція “несправедливої” відмінності в матеріальних статках була цілковито відкинута комуністичною партією. Партмаксимум було скасовано, натомість відповідальні працівники і апаратники отримали підвищену зарплатню. Збільшено також додаткову допомогу із різноманітних закритих фондів, зокрема, було створено окремі закриті розподільники, де номенклатурники купували кращі або відсутні на ринку товари за нижчими цінами.

В процесі перетворення партійної влади із суспільного обов’язку на матеріальний привілей відомості про грошове утримання членів політбюро, кількість прислуги і виділених для їх обслуговування автомашин, розміри особняків і дач і т. ін. були кваліфіковані як державна таємниця і зберігались в архівах у спеціальних пакетах – “особливих папках”, що мало засвідчити недоторканний статус вищого партійно-державного керівництва. Депутатська недоторканність, між іншим, та-

кож бере свій початок у тому часі, про що ми дізнаємося із постанови ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 30 серпня 1921 р., згідно з якою усім “особливо відповідальним працівникам” УСРР видавалося посвідчення, що давало право на безкоштовний проїзд, зберігання та носіння холодної і вогнепальної зброї, позачерговий прийом в державних інстанціях тощо. В постанові зазначалося, що власник такого посвідчення “не може бути заарештований, його квартира і він особисто не підлягають обшуку, а речі, що йому належать – реквізиції і конфіскації без особливого на те письмового дозволу” голови РНК УСРР і голови ВУЦВК²⁴⁹.

З-поміж цілої низки пільг, якими користувалися номенклатурники упродовж 1920–1930-х рр. чільне місце займало привілейоване постачання продовольством. Вперше про необхідність його планового розподілу згадувалося постанові російського Раднаркому від 27 жовтня (9 листопада) 1917 р.²⁵⁰ Незабаром з цією метою було створено наркомат продовольства, а також значну кількість контрольованих урядом кооперативів. Оскільки військовослужбовцям та їх сім’ям в роки громадянської війни надавався посилений військовий пайок, службовці невоєнізованих організацій будь-що намагалися зареєструватися як військовослужбовці. Лише в 1919 р. до цієї категорії спеціальним розпорядженням було віднесено працівників ЧК, міліції, робітників деяких особливо важливих підприємств, партфункціонерів і службовців радянських та комсомольських органів.

Нарешті, декретом РНК РСФРР від 30 квітня 1920 р. відповідальним працівникам, яких було прирівняно до робітників і службовців найважливіших підприємств, надавалося право отримувати товари натурою і додаткові пайки. Це були так звані “відповідальні пайки”. У грудні 1920 р. до декрету про безкоштовне забезпечення продовольством окремих категорій населення було внесено пункт про зарахування відповідальних працівників до категорії людей, що потребують такої допомоги.

У 1920-ті рр. в Україні було створено цілу низку структур, що обслуговували керівні кола та їх сім’ї. Зокрема, у квітні 1921 р. для управління ідальнею ВУЦВК і РНК УСРР і дачею “Помірки”, а також

²⁴⁹ Об удостоверении для особо ответственных работников: Постановление ВУЦИК и Совнаркома УССР от 30 августа 1921 г. // СУ Украины. – 1921. – № 16. – С.568-569.

²⁵⁰ Постановление Совета Народных Комиссаров о расширении прав городских самоуправлений в продовольственном деле // Декреты Советской власти. – Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1957. – С.26.

²⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2207. – Арк.17.

²⁴⁸ Там само. – Спр.2205. – Арк.37.

для забезпечення відповідальних працівників харчуванням, була створена господарська комісія ВУЦВК і РНК УСРР, що була самостійним органом і підпорядковувалася тільки вищому органу представницької влади та Уряду. До контингенту, що харчувався в названій їдальні, було зараховано членів ЦК КП(б)У і ВУЦВК, наркомів УСРР, уповноважених РСФРР при РНК УСРР, членів Держплану, Південбюро ВЦРПС, президії Харківського губвиконкому, губпарткому, губекомнаради, завідувачів губвідділами та окремих осіб, прикріплених до їдальні персонально²⁵¹. Станом на 1 червня 1923 р. їдальню відвідувало 528 осіб, 355 з них були членами сімей номенклатурників²⁵².

Також на господарську комісію було покладено обов'язок забезпечувати сім'ї відповідальних працівників продовольчими пайками. Так, у середині 1923 р. місячний пайок сім'ї номенклатурника був таким (у фунтах): борошно біле — 28 фт, борошно житнє — 18, крупа — 7 (з них 3 фт рису), макарони — 3, сир голландський — 4, м'ясо — 30, масло вершкове — 5, жири рослинні — 3, цукор — 6, кондитерські вироби — 2,5, чай — 0,5, мило господарське — 2 (дітям — 3 фт), кофе — 1,4, какао — 1, копченості — 8, овочі — 45, сіль — 1, шоколад (тільки дітям) — 1 фт, яйця — 60 шт., молоко — 60 стаканів, цигарки чоловікам — 1 тис. шт., сірники — 10 коробок²⁵³. Таким чином, працівники керівних партійно-державних органів та їх сім'ї мали пристойний прожитковий мінімум харчових продуктів. І це в той час, коли і в місті, й на селі населення продовжувало страждати від недоїдання, помирали діти та престарілі, залишався високим відсоток різних захворювань, що були наслідком голодування.

Господарська комісія, штат якої 1923 р. складав 42 працівники (для порівняння: в 1921 р. — 5 осіб), мала у своєму розпорядженні цілу низку підсобних господарств: містечко Помірки, хутір Новий Харків, що в 4-х верстах від Харкова, з ділянкою 130 десятин, де були орні землі, землі під вигін, сади, городи, будівлі, колишній хутір поміщика Яснопольського, що в 12 верстах від Харкова, який нараховував орних земель — 147 дес. (з них під будівлями, ріллею, городами — 54 десятини), хутір Уси — в 17 верстах від Харкова мав 112 дес. орних земель, ще 14 десятин займали будівлі й городи. Дачні землі в Помірках (в 6 верстах від Харкова) нараховували 13 дач, що розмішувалися на 29 дес., дачне містечко “Зелений гай”, що знаходилося в 16 верстах від Харкова

також підпорядковувалося господарській комісії РНК УСРР²⁵⁴. Усі дачі були обладнані державним майном, включно з меблями і сільськогосподарськими знаряддями.

Між іншим, державні дачі у представників нової “еліти” з'явилися у 1919 р. Започаткував їх роздачу номенклатурним працівникам В.Ленін, оселившись разом з Н.Крупською і своєю сестрою Марією 25 жовтня 1918 р. у маєтку Горки, що раніше належав поміщику Рейнботу. Очевидець розповідав, що в особняку “все було ... незвичайним — вишукані меблі, килими, люстри, на кожному кроці венеціанські дзеркала в позолочених рамах”²⁵⁵. Проте Ленін наказав нічого в особняку не міняти, а сам будинок він скромно називав “наша дача”. З того часу слово дача закріпилось за численними палацами номенклатури, як привласненими, так і побудованими за державний, тобто, народний кошт.

Фінансове забезпечення пільг та привілеїв, якими користувалися номенклатурники, було покладене на державний бюджет та різноманітні фонди. Так, 1921 р. при ВУЦВК було створено особливий фонд, з коштів якого надавалася грошова та матеріальна допомога родичам загиблих і померлих відомих діячів більшовицької партії. Для забезпечення родин партійних працівників при ЦК КП(б)У функціонував фонд взаємодопомоги, наповнення якого відбувалось за рахунок “обов'язкових для всіх членів партії відрахувань 1% основного заробітку і 1/3 додаткового”²⁵⁶.

Також у 1921 р. при ЦК КП(б)У було створено “фонд допомоги політпрацівникам” і комісію з питань покращення побуту комуністів²⁵⁷, через яку номенклатурні працівники на початку 1920-х рр. отримували грошову та речову допомогу білизною, взуттям та верхнім одягом²⁵⁸.

1922 р. політбюро ЦК КП(б)У створило “фонд допомоги комуністам”, замаскувавши за фасадом цієї назви одну з найважливіших статей формування партійного бюджету, який наповнювався, у першу чергу, за рахунок “добровільних” фінансових ін'єкцій з боку органів державної влади та управління, які, зазвичай, очолювалися членами більшовицької партії. Наприклад, у квітні 1922 р. УРНГ, Наркомпрод, наркомат охорони здоров'я, Наркомфін, Південбюро ВЦРПС, ВУЧК, Раднарком УСРР та ВУЦВК отримали завдання зробити обов'язковий

²⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф.30. — Оп.1. — Спр.671. — Арк.11.

²⁵⁵ Известия. — 1978. — 22 января.

²⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.7. — Спр.10. — Арк.149 зв.

²⁵⁷ Там само. — Арк.204 зв.

²⁵⁸ Там само. Арк.178.

²⁵¹ ЦДАВО України. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.368. — Арк.7, 39.

²⁵² Там само. — Ф.30. — Оп.1. — Спр.1026. — Арк.28.

²⁵³ Там само. — Арк.26.

внесок до каси ЦК КП(б)У на суму 19 млрд 700 млн крб. 20 відсотків від цієї суми мали поступити в розпорядження КСМУ, 10 – ЦК КП(б)У, решта – пропорційно поділена між 12 губерніями²⁵⁹. Важливим джерелом поповнення активів фонду стали також вилучені у церкви цінності і валюта, які були перераховані секретаріатом ЦК КП(б)У згідно з рішенням оргбюро ЦК від 7 квітня 1922 р.²⁶⁰ Для матеріальної допомоги армійським політпрацівникам ЦК КП(б)У у червні 1922 р. створив “таємний фонд для Укрполітуправління”²⁶¹.

Привілеї розподілялися згідно з місцем кожного в номенклатурі посад, тобто, ієрархічній структурі влади відповідала така ж система пільг і привілеїв. Оскільки природа цих привілеїв носила незаконний характер, ЦК РКП(б) і радянський уряд упродовж 1920-х років закріпили пільги, започатковані в роки громадянської війни, у законодавчому порядку. Характер привілеїв, серед яких домінували матеріальні блага, був зумовлений особливостями досліджуваного періоду. Тому найчастіше у листуванні наркоматів, відомств, громадських організацій з ЦК КП(б)У, РНК УСРР фігурували спецпайки, спеціальні, спецлікарні та санаторії, партійний максимум та матеріальна допомога сім'ям номенклатурників, квартири, дачі, закордонні відрядження і т. ін. Відповідальність за вирішення побутових проблем номенклатури була покладена на управління справами ЦК КП(б)У, господарську частину ВУЦВК і управління справами РНК УСРР.

Надзвичайно важливим привілеєм, що його отримали носії нової влади, було першокласне медичне та курортне обслуговування відповідальних працівників та їх сімей. Підвищена турбота про стан здоров'я “нової еліти” різко дисонувала з примітивним медобслуговуванням населення. Для відновлення здоров'я номенклатури 1922 р. була офіційно узаконена так звана “відпустка ЦК”, яка включала в себе повне грошове, продовольче та медичне обслуговування. Така відпустка, згідно з постановою оргбюро ЦК КП(б)У від 11 квітня 1922 р., надавалася “секретарям губкомів, членам бюро губкомів, головам губвиконкомів, головам і секретарям губрадпрофів, центральним працівникам наркоматів, членам колегій, наркомам і центральним працівникам тієї ж категорії”, тобто вищій ланці номенклатури УСРР²⁶².

Контроль за станом здоров'я відповідальних працівників та їх ро-

дичів було покладено на Центральну ремонтну комісію (ЦРК), створену при Раднаркомі УСРР. Очолював ЦРК заступник наркома охорони здоров'я УСРР. ЦРК мала свій спеціальний фонд, з якого виділяла кошти для лікування та оздоровлення номенклатурників, що входили до списків осіб, які мали право користуватися її послугами. Відбір до основного та додаткового списків ЦРК був досить жорстким і контролювався центральними партійними інстанціями (передовсім оргбюро ЦК КП(б)У), адже належність до списку осіб, яких обслуговувала ЦРК, надавала право на безкоштовне лікування в найкращих вітчизняних та зарубіжних санаторіях. Так, зокрема на балансі РНК УСРР у 1920-ті рр. перебували санаторій Харакс в Криму, де лікували хворих на туберкульоз, пансіонати в Дергачах, урядова дача в Помірках тощо. Українська номенклатура ревно охороняла право розпоряджатися своїми курортами від зазіхань центральної влади, що в особі наркома охорони здоров'я СРСР М.Семашка наполегливо домагалася контролю над курортами України через призупинення їх кредитування²⁶³.

Керівництво УСРР мало можливість безкоштовно лікуватися в санаторіях Берліна (Німеччина) і Карлсбада (Чехо-Словаччина) упродовж двох – трьох місяців щорічно. Попри те, що положення ЦРК про медобслуговування в санаторіях і будинках відпочинку поширювалося лише на політфункціонерів, цим правом користувалися й їх сім'ї.

Згідно рішення секретаріату ЦК КП(б)У від 17 травня 1923 р. “товаришам, які направляються на партліжка”, відраховували кошти із ремфонду у розмірі місячної платні за місцем роботи із збереженням заробітку за час перебування на лікуванні²⁶⁴. Для лікування за кордоном видавалося по 150 дол. США або 200 крб. золотом і безкоштовні квитки на проїзд в обидва кінці²⁶⁵.

З метою утримання в належному стані санаторіїв для нової “еліти” секретаріат ЦК КП(б)У 20 квітня 1922 р. створив спеціальний фонд²⁶⁶. Окрім отримання коштів на лікування, номенклатурники мали право безкоштовного проїзду на курорт в обидва кінці у м'якому вагоні. У той час як відпустки робітників не перевищували 18 робочих днів, відповідальні працівники закріпили за собою право на 1,5–2 місячні відпустки, що підкріплювалося рішенням ЦРК у кожному конкретному випадку.

²⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.671. – Арк.60 зв.

²⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.17. – Арк.48.

²⁶¹ Там само. – Арк.68.

²⁶² Там само.

²⁶³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1649. – Арк.166.

²⁶⁴ Там само. – Спр.1653. – Арк.69.

²⁶⁵ Там само.

²⁶⁶ Там само. – Спр.1420. – Арк.126.

Окрім права на безкоштовне лікування усіх членів сім'ї номенклатурника в найкращих закордонних та союзних санаторіях, постійне членство у списках Ремкомісії ЦК КП(б)У також давало право на безкоштовне харчування в ідальні Раднаркому, отримання грошової, речової та інших видів матеріальної допомоги з боку держави, на яку було перекладено тягар утримання функціонерів та їхніх родин. Ось чому потрапити до основного списку ремонтної комісії вважалось престижною справою для кожного номенклатурника, оскільки таке членство автоматично було гарантоване лише ветеранам більшовицької партії, тобто тим, хто став її членом не пізніше 1905 р.

Дані про персональний склад ремкомісії у 1923 р. засвідчують, що до її основного списку входили члени ЦК і ЦКК КП(б)У, народні комісари, їх заступники та члени колегій наркоматів, президія ВУЦВК та його члени, що працювали у Харкові, завідувачі відділами ЦК КП(б)У, члени ЦК ЛКСМУ, Південбюро ВЦРПС, голови ЦК галузевих спілок, голови правлінь трестів, члени політуправління УВО, правління ВУКСу та відповідальні працівники комуністичного університету імені Артема²⁶⁷.

Фонд для лікування відповідальних працівників у 1923 р. мав у своєму розпорядженні кошти на суму 1,3 млрд. крб., отримані шляхом реалізації матеріальних цінностей та коштовних речей, вилучених більшовицьким режимом у підконтрольного йому населення²⁶⁸. Окрім коштів, здобутих у такий спосіб, ремкомісія розпоряджалася коштами центрального лікувального фонду у сумі 120 тис. зол. крб. Цей фонд, створений згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 4 травня 1923 р., фінансувався з коштів, що надходили від міжнародної діяльності наркомату зовнішньої торгівлі та резервного фонду ЦК КП(б)У. Кошти фонду використовувалися для збільшення розміру матеріальної допомоги сім'ям функціонерів на лікування²⁶⁹. Саме за рахунок фонду відповідальні працівники, що відіжджали за кордон, лише на кишенькові витрати отримували по 150 дол. на місяць²⁷⁰.

Відповідальні працівники губерньського і окружного масштабів теж мали можливість скористатися коштами фонду, 50% яких спрямовувалися на місця. Іншим важливим джерелом поповнення скарбнички місцевих ремфондів були кошти, які партійним структурам "добровільно" переказували банки, господарські та кооперативні організації. Це

спонсування мало на меті не лише отримання режиму найбільшого сприяння цим організаціям, але й дозволяло користуватися коштами ремкомісій керівним працівникам структур – донорів фондів. Так тривало, доки оргбюро ЦК КП(б)У своїм циркуляром від 15 червня 1925 р. не заборонило місцевим парторганізаціям наповнювати ремфонди у такий спосіб²⁷¹.

Створення ремфонду дало можливість задовольнити потреби в лікуванні та оздоровленні практично всіх категорій номенклатури. Зокрема, "товаришам, які не отримували направлень на партліжка", з коштів ремфонду виділялася матеріальна допомога, що дорівнювала розміру їх місячної зарплати. Тим представникам верхівки, що отримували направлення на так звані "держліжка" виділялася матеріальна допомога у розмірі, еквівалентному їх півторамісячній зарплатні, а тим функціонерам, що не отримували направлень ні на "партійні", ні на "державні" ліжка, ремфонд видавав грошову допомогу у розмірі, що не перевищував 200 крб. золотом. Ті з номенклатурників, які лікувалися за кордоном, отримували матеріальну допомогу, еквівалентну 300 крб., в іноземній валюті²⁷².

Намагання у будь-який спосіб потрапити до списків центральної ремонтної комісії змусило ЦКК КП(б)У обмежити кількість "обраних" 150 особами. Зокрема, проект постанови з цього питання від 25 березня 1924 р. передбачав, що повноправними пацієнтами центральної ремонтної комісії могли вважатися лише ті функціонери, які отримували "основну санітарну картку" і "спеціальну карту режиму". Між іншим, відомості про стан здоров'я номенклатурника, що містили ці два спецдокументи дуже часто були визначальними при вирішенні його подальших кар'єрних перспектив²⁷³.

Для якісного лікування та медичного обслуговування представників нової "еліти" наркомат охорони здоров'я був зобов'язаний "забезпечити лікування партпрацівників центрального списку шляхом виділення відповідних кадрів лікарів з усіх спеціальностей"²⁷⁴. Послугами кращих лікарів, а також безкоштовними медпрепаратами користувалися усі члени сім'ї відповідального працівника. Ті функціонери, що вибували з складу номенклатури, автоматично втрачали й членство у списках ремкомісії. Виняток складали лише старі більшовики і невелика частина колишніх підпільників.

²⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.28. – Арк.166 ш.

²⁶⁸ Там само. – Спр.31. – Арк.15.

²⁶⁹ Там само. – Оп.6. – Спр.40. – Арк.74 зв.

²⁷⁰ Там само. – Арк.27 зв.

²⁷¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.40. – Арк.17.

²⁷² Там само. – Оп.7. – Спр.31. – Арк.29.

²⁷³ Там само. – Спр.37. – Арк.29.

²⁷⁴ Там само.

Розбухання бюрократичного апарату у другій половині 20-х рр. мало своїм наслідком збільшення кількості функціонерів, які обслуговувалися Центральною ремонтною комісією, попри регуляторні заходи, що здійснювалися центральними партійними органами. Так, 13 червня 1925 р. оргбюро ЦК КП(б)У затвердило положення про ЦРК, яким обмежувалось коло осіб, що обслуговувались комісією, до двохсот і визначалась головна функція ЦРК, як організації з “систематичного ремонту здоров’я і обслуговування кваліфікованою меддопомогою активу керівних працівників центральних установ”²⁷⁵.

Згідно з цим положенням, до складу ремкомісії ЦК входили: нарком охорони здоров’я, член партійної колегії ЦКК і член ЦК КП(б)У, який очолював комісію. Бюджет ЦРК мали утворювати спеціальні суми, виділені ЦК КП(б)У і кошти, що надходили з Головоцсоцстраху. На чолі окружних ремонтних комісій, що створювалися згідно з положенням про ЦРК і були їй підзвітні, перебували члени окружкомів КП(б)У²⁷⁶.

Режим найбільшого сприяння у справі підтримання здоров’я було надано вищій номенклатурі ЦК КП(б)У у складі 20–25 осіб. Медичний огляд цієї категорії функціонерів лікарі ЦРК мали проводити не рідше одного разу на місяць, причому “не тільки на квартирі, під час відпочинку, але й під час роботи, на службі, одразу після доповідей, засідань та ін.”²⁷⁷. Так “полум’яні революціонери” турбувались про власне здоров’я.

Більшовицькі політфункціонери стали й найбільш привілейованою групою квартиронаймачів в СРСР, оскільки їхнє житло знаходилось в найкращих будинках центральних вулиць і колишніх престижних готелях. Цю норму було закріплено лєнінським декретом від 16 серпня 1918 р., який дозволив народним комісаріатам приймати пропозиції відповідального управління Московської ради про оренду окремих готелів і будинків для службових приміщень і проживання відповідальних працівників. У вересні 1922 р. було навіть опубліковано спеціальний перелік готелів Москви, закріплених за державними установами, мешканці яких не підлягали виселенню²⁷⁸.

Аналогічними були рішення ЦК КП(б)У та РНК УСРР щодо квартирних привілеїв української номенклатури. Питання забезпечення

житлом представників нової “еліти” було передане до компетенції ВУЦВК, що створив спеціальний квартирний фонд для відповідальних працівників. Вищі партійно-державні діячі проживали у найкращих квартирах центральних кварталів Харкова, Києва, Одеси, інших адміністративних центрів УСРР, наймаючи для їх утримання обслуговуючий персонал. Окрім права на позачергове отримання житла, сім’ї номенклатурників користувалися низкою інших преференцій. Так, наприклад, у 1925 р. 70 вищих посадовців УСРР реалізували право на безкоштовний робочий кабінет²⁷⁹, надане їм рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 23 листопада 1923 р.²⁸⁰

Користування житлом було, по суті, безкоштовним, так як відповідальні працівники, згідно з рішенням кошторисно-фінансової комісії ЦК КП(б)У від 6 лютого 1923 р., мали право на компенсацію за державний кошт сум, які вони сплачували за проживання в будинках ЦК КП(б)У, господарської комісії РНК, ВУЦВК та ін.²⁸¹ Тобто, утримання квартир номенклатурників, окрім сплати за воду, перекладалася на госпчастину ЦК КП(б)У²⁸². Те, що житлової проблеми для номенклатурних працівників не існувало, підтверджує той факт, що відповідальні працівники ЦК КП(б)У та ЦК ЛКСМУ, які перебували на постійній роботі в апараті і не мали помешкань, отримували їх упродовж місяця²⁸³.

Досить просто вирішувалася і проблема дачного відпочинку сімей номенклатурників. Оскільки на початку 20-х рр. лише деякі з партфункціонерів мали в своєму розпорядженні державні дачі, ЦК КП(б)У своїм рішенням надав у користування сім’ям відповідальних працівників облаштовану усім необхідним для відпочинку дачу в Помірках, що під Харковом, де вони могли проживати почергово²⁸⁴. Як правило, вище керівництво проживало в колишніх “панських” маєтках, величезних багатокімнатних квартирах або в новозбудованих віллах, як, наприклад, родина всеукраїнського “старости” Г.Петровського, для якої 1923 р. під Харковом було побудовано великий будинок, до якого вела асфальтована дорога.

Ще одним важливим привілеєм номенклатури можна вважати її право на безкоштовний проїзд у поїздах. Особливі правила, що регу-

²⁷⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.50. – Арк.18.

²⁷⁶ Там само.

²⁷⁷ Там само. – Арк.16.

²⁷⁸ Перечень гостиниц г. Москвы, закрепленных за государственными учреждениями // СУ РСФСР. – 1922. – № 57. – Ст. 724. – С.935.

²⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.54. – Арк.56.

²⁸⁰ Там само. – Оп.20. – Спр.1649. – Арк.147

²⁸¹ Там само. – Спр.1674. – Арк.3.

²⁸² Там само. – Арк.6.

²⁸³ Там само. – Спр.2208. – Арк.31.

²⁸⁴ Там само.

лювали поїздки відповідальних працівників ВЦВК, РНК, наркоматів у військових справах, пошти і телеграфів, закордонних справ РСФРР були розроблені ще у вересні 1918 р. Їм надавалися у постійне користування вагони всіх класів, у тому числі й салони. 9 січня 1920 р. уряд заборонив довготермінове використання вагонів в особистих цілях, проте аж до 1926 р. існувала система надання індивідуальних вагонів. Так, воєначальникам, згідно з їх рангом, надавалися в користування салон-вагони, вагони-ресторани і м'які вагони. Декрет РНК РСФРР від 23 липня 1920 р. зберігав за наркоматами право користуватися окремими вагонами (їх кількість становила до 5% від загального парку вагонів). Аналогічні рішення згодом були ухвалені виконавчими структурами усіх союзних республік, у тому числі й УСРР.

До розряду виняткових привілеїв належало право вищої номенклатури на закордонні поїздки та відрядження. Від самого початку більшовицького панування воно було дуже обмеженим, аж доки не перетворилось на рідкісний політичний привілей. Відбір провадився дуже ретельно і регламентувався декретом Раднаркому Російської Федерації, прийнятим у квітні 1919 р., згідно з яким закордонні паспорти, що до того часу видавалися не лише НКЗС РСФРР, але й деякими місцевими радами, іншими організаціями та установами, віднині міг видавати тільки НКЗС і то лише особам, від'їзд яких "не викликав заперечень" з боку народних комісаріатів військових і внутрішніх справ. Від червня 1919 р. на НКЗС РСФРР було покладено обов'язок отримувати від усіх радянських організацій, що направляли своїх співробітників у службових справах за кордон, документи, які б засвідчували необхідність такої поїздки, а також гарантії їх відданості та лояльності режиму.

Між іншим, закордонний паспорт з візою для громадянина РСФРР станом на вересень 1921 р. коштував 3 тис. крб., тобто дорівнював тодішній місячній зарплаті спеціаліста вищої кваліфікації, а віза на повторну поїздку – 100 тис. крб. Державні службовці, які відправлялися у ділову поїздку, паспорт отримували безкоштовно.

Від травня 1922 р. право виїзду за кордон було різко обмежене, а поїздки дозволялися лише за "особливим рішенням" НКЗС, що видавалося лише після отримання довідки органів ГПУ про відсутність законних перешкод для поїздки. Отримати таку довідку можна було лише за наявності шести документів, в тому числі заяв від двох громадян, які раніше не перебували під слідством і не притягувалися до суду про політичну благонадійність особи, що виїздила за кордон, довідки з місця роботи тощо. Закордонний паспорт був дійсним упродовж шести місяців. Усі ці обмеження, зазвичай, не стосувалися номенклатурної

касти. Наприклад, довідка ГПУ не вимагалися від членів ВЦВК, наркомів і їх заступників, членів колегій наркоматів, керівних працівників губвиконкомів. Дозволи на закордонні відрядження в УСРР видавала створена при ЦК КП(б)У комісія у закордонних відрядженнях.

Слід зазначити, що номенклатурники та їх родини настільки вполювали цей особливий привілей, що нерідко ним зловживали. Тому 12 березня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про заборону відряджень з метою відпочинку та лікування, за винятком "особливо важливих випадків"²⁸⁵, а 4 липня 1922 р. ухвалило рішення заборонити "посилку за кордон в особистих або сімейних справах"²⁸⁶. Однак ці рішення стосувалися далеко не всіх номенклатурників, оскільки 17 березня того ж року оргбюро ЦК КП(б)У утворило "спецфонд для закордонних відряджень на лікування членів партії за рахунок цінностей, що залишилися від Закордоту"²⁸⁷.

Однією з ознак належності до номенклатури було право на отримання персональної пенсії. Вперше вони були встановлені декретом Раднаркому РСФРР від 16 липня 1920 р., що передбачав виплату пенсій особам, які "мають особливі заслуги перед Робітничо-Селянською Революцією в боротьбі з світовим імперіалізмом, з контрреволюцією буржуазії і поміщиків, а також у справі соціалістичного будівництва і партійної роботи"²⁸⁸. 10 серпня 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) затвердило порядок видачі "посилених пенсій" сім'ям осіб, які мали значні заслуги перед республікою²⁸⁹. Розмір пенсії був доволі значним, зокрема у лютому 1923 р. персональні пенсії було встановлено на рівні, який у два рази перевищував найвищий розмір зарплати відповідальних радянських і профспілкових працівників. У разі інфляції пенсії автоматично підвищувалися у такому ж співвідношенні.

4 січня 1921 р. Раднарком УСРР видав декрет "Про пенсії особам, які мають особливі заслуги перед революцією", згідно з яким право на підвищену пенсію отримали особи, які мають особливі заслуги "у справі соціалістичного будівництва, партійної і профспілкової робо-

²⁸⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1420. – Арк.92.

²⁸⁶ Там само. – Оп.6. – Спр.30. – Арк.2

²⁸⁷ Там само. – Оп.20. – Спр.1420. – Арк.102.

²⁸⁸ О пенсиях лицам, имеющих особое заслуги перед Рабоче-Крестьянской Революцией: Декрет СНК РСФСР от 16 июля 1920 г. // СУ РСФСР. – 1920. – № 66. – Ст.300. – С.316.

²⁸⁹ Деятельность Центрального Комитета партии в документах (события и факты). Июль – август 1920 г. // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 2. – С.122.

ти”²⁹⁰. Рішення про призначення персональної пенсії приймала спеціально створена для цього комісія, що функціонувала при наркоматі соціального забезпечення.

Взявши владу, більшовики оголосили про доступність вищої освіти для всіх громадян, які досягли 16 років, незалежно від статі і національності, однак на практиці було не зовсім так, адже здійснення заходів, спрямованих на підтримку при вступі до вузів вихідців з робітників та селян, означало автоматичну дискримінацію тих соціальних груп, що раніше давали більшість студентства. Так, наприклад, профспілковий циркуляр, опублікований в газеті “Труд” 15 травня 1923 р., відкрито закликав приймати до вузів тільки робітників і членів комуністичної партії²⁹¹, а правила, затверджені в березні 1924 р., встановлювали систему квот, згідно з якою перевага при вступі надавалась молодим людям, які закінчили робітничі факультети. Інші вакансії заповнювали кандидати, висунуті партійними, комсомольськими і профспілковими органами²⁹². Існувала різниця і в платі за навчання у вищих закладах освіти, що була введена 22 березня 1923 р. і становила 50 крб. в новій ревальвованій радянській валюті. При цьому, однак, допускалось чимало винятків, що стосувались інвалідів війни, найбільш вразливих робітників і селян, дітей рядових червоноармійців і матросів, командирів, комісарів, армійських і флотських працівників, військово-адміністративних службовців. Тобто, можливості отримання освіти для різних соціальних верств створюваного тоталітарного суспільства можна однозначно кваліфікувати як такі, що надавали суттєву перевагу тим станам, від імені яких більшовицька влада здійснювала “революційні перетворення”.

Вагомі привілеї отримав командний склад Червоної армії. Зокрема, за військовими командирами і начальниками по закінченні громадянської війни були закріплені персональні оклади, які постійно зростали. Якщо у 1921 р. платня командира корпусу становила 150 крб. і була сумірна тій, що її отримувала значна частина номенклатурних працівників інших галузей, то вже 1924 р. її розмір у три рази перевищував показник середньої зарплати в країні в цілому. У березні 1926 р. керівний склад Червоної армії отримав право на пенсії та страхові виплати на дуже вигідних умовах. Певними преференціями у радянському суспільстві користувалися й діти вищих армійських чинів, зок-

рема, вони мали переваги при вступі до вищих закладів освіти, звільнялися від плати за навчання тощо.

Найсуттєвішим привілеєм для усіх членів більшовицької партії, вважався той, що надавався їм у справі судочинства. Неписаним законом партії ще в роки громадянської війни стало положення, згідно з яким судова справа на комуніста мала передаватися до відповідних органів лише після її розгляду партійною інстанцією. Тому зокрема, при порушенні справи проти представників вищого номенклатурного прошарку суд керувався, у першу чергу, рішенням, що ухвалювалося з кожного конкретного питання політбюро ЦК КП(б)У. В 1920 р. при ЦК КП(б)У для розгляду таких справ було створено партійний суд. Але навіть цього права на безкарність за перевищення своїх повноважень членам номенклатурного клану було, вочевидь, недостатньо, вони хотіли цілковито підпорядкувати діюче судочинство. Слабкою реакцією на такі дії керівних осіб були окремі рішення ВУЦВК, в яких йшлося про “неможливість втручання адміністративних органів в діяльність судових установ”, зокрема, від таких дій застерігала однойменна постанова ВУЦВК від 22 червня 1921 р. Однак ця та інші постанови ухвалювалися вищими державними та партійними інстанціями не для того, щоб впровадити в життя принцип загальної рівності та відповідальності перед законом, а лише для заспокоєння громадської думки.

Шанси уникнути справедливого суду за несправедні вчинки суттєво зростали у випадку наявності великого стажу перебування у лавах більшовицької партії. Цією обставиною та можливістю доступу до різноманітних пільг пояснюється запекла “боротьба” за збільшення партійного стажу, що її вели не тільки “правовірні” більшовики, але й їх колишні опоненти, що вступили до лав правлячої партії. Ті з “колишніх”, що перейшли до більшовицького табору, не просто активно включалися в роботу, щоб завоювати довіру і змити своє “ганебне” минуле, але й у будь-який спосіб намагалися збільшити свій стаж перебування в лавах більшовицької партії. Характерним прикладом, що підтверджує сказане, є рішення оргбюро ЦК КП(б)У від 7 вересня 1920 р., згідно з яким колишнім боротьбистам, що вступили до лав РКП(б), зараховувався партійний стаж від часу утворення партії боротьбистів. Їх, зокрема, було прирівняно в усіх правах, що їх надавав партійний стаж, до “старих членів партії комуністів”²⁹³.

Отже, один лише перелік преференцій, що їх отримали представники номенклатурної касти перед іншими членами радянського сус-

²⁹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.610. – Арк.1.

²⁹¹ Шишкин С.Н. Права учащихся и учащих. – М.: Б.и., 1925. – С.55.

²⁹² Там само. – С.45.

²⁹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.5. – Арк.82.

пільства, засвідчує, що разом з формуванням тоталітарного режиму в СРСР відбулося становлення цілісної системи як законодавчо закріплених, так і прихованих пільг та привілеїв номенклатури. Увірувавши в те, що цими пільгами вони користуються на законних підставах, більшовицькі функціонери поступово набули рис того класу, на зміну якому вони прийшли у жовтні 1917 р. Слово “совбур” – радянський буржуа – у застосуванні до привілейованого сановника дуже рано й практично одночасно увійшло до словника і рядового комуніста, і пересічного громадянина країни Рад.

Про привілейований статус номенклатури в радянському суспільстві, як про доконаний факт, колишній голова РНК УСРР Х.Раковський в 1928 р. писав: “У пролетарській державі, де капіталістичне накопичення не дозволено членам правлячої партії, диференціація була спочатку функціональною, а потім перетворилася на соціальну”, тобто, “соціальне становище комуніста, який має у своєму розпорядженні автомобіль, гарну квартиру, регулярну відпустку і отримує партмаксимум, відрізняється від становища комуніста, який працює на вугільних шахтах і одержує від 50 до 60 крб. на місяць”²⁹⁴. Ще більшою була прірва між життєвим рівнем номенклатурника і рядового громадянина.

Властиво, що безконтрольність і особливий статус носіїв нової влади породжували зловживання службовим становищем представників правлячої верхівки. Стрімке перетворення учорашніх підпільників, борців зі старим режимом на когорту відповідальних працівників з особливим статусом і привілеями, викликало серйозну кризу у стані правлячої партії. Особливо гостро вона проявилася восени 1920 р. під час дискусії про профспілки, коли опозиція в РКП(б) відкрито заявила про існування проблеми у стосунках партійних “верхів” і “низів”.

Головною причиною кризи в партії опозиція називала невідповідність нового статусу державної партії її програмним засадам, оскільки проголосивши себе партією пролетаріату, РКП(б), а точніше її верхівка, вже в роки громадянської війни перетворилася, на їх погляд, на касту привілейованих членів суспільства. В ситуації, що склалася, опозиція в РКП(б) пропонувала позбавити будь-яких привілеїв партійне керівництво.

На ІХ конференції РКП(б) (вересень 1920 р.) вже не тільки опозиція, але й деякі делегати з когорти професійних революціонерів го-

²⁹⁴ Письмо Х.Г. Раковского о причинах перерождения партии и государственного аппарата 2 августа 1928 г. // Троцкий Л. Что такое С.С.С.Р. и куда он идет? – Париж: “Слово”, 1988. – С.12.

ворили про розтлінний вплив привілеїв на внутрішньопартійне життя. “Нам потрібно домогтися того, – заявляв О.Риков, – щоб кожен комуніст знав, що ми також в тому ж суді відповідаємо за свої зловживання, навіть більше, ніж спеці. Якщо кожен з наркомів .., членів ВЦВК знатиме, що також підсудний загальним судам і також може бути посаджений в концентраційний табір .., то ця хвороба буде зжита на тривалий час”²⁹⁵. Особливо гострій критиці таке становище в партії піддали представники опозиції Т.Сапронов, Є.Ігнатов та ін. Саме їхні виступи змусили делегатів конференції ухвалити рішення про створення спеціальної комісії з п’яти осіб, що мала виробити практичні заходи для усунення нерівності між “спецами” і відповідальними працівниками, з одного боку, і трудящою масою, з іншого²⁹⁶. Створювалася також Контрольна комісія, яка “повинна мати право приймати усілякі скарги і розглядати їх, погоджуючи з ЦК”²⁹⁷. Попри ці рішення, привілеї ліквідовано так і не було, а спеціальну комісію незабаром розпустили.

ХІ з’їзд РКП(б) в 1922 р. висунув вже більш скромне завдання – покласти край великій різниці в оплаті праці різних груп комуністів, тобто, у даному випадку, малозабезпечена категорія партійців хотіла наблизитись за рівнем свого добробуту до номенклатурної касты, але остання, відгородивши себе від суспільства, навіть у своєму середовищі створила ієрархію чинів та соціальних бар’єрів.

Про те, що створення системи напівприхованих привілеїв номенклатури час від часу викликало незадоволення рядових партійців, свідчить також циркуляр ЦК і ЦКК РКП(б) “Про боротьбу з надмірним споживанням і зі злочинним використанням службового становища членами партії” за № 58 від 19 жовтня 1923 р. Поява циркуляра була викликана різкою невідповідністю в доходах номенклатури і рядових партійців та робітників промислових підприємств, підтвердженням чому є лист секретаря Полтавського губкому КП(б)У Б.Магідова генсеку Й.Сталіну від 10 листопада 1923 р. В ньому Магідов писав, що в той час, коли максимальна платня “рядового члена партії, що працює біля верстата” складала 25–30 зол. крб., члени союзного ЦВК і ВУЦВК у вересні отримали платню розміром в 100, а в жовтні – 150 зол. крб. А ще, зазначав лідер полтавських комуністів, тільки у вигляді так зва-

²⁹⁵ РКП(б). Конференция, 9-я. Москва. 1920. Протоколы. – М.: Политиздат, 1972. – С.149.

²⁹⁶ Известия ЦК РКП(б). – 1920. – 20 декабря.

²⁹⁷ РКП(б). Конференция, 9-я. Москва. 1920. Протоколы. – С.187.

них партійних внесків він, як секретар губкому сплачував 40 зол. крб.: 35 – в комісію з поліпшення побуту комуністів і п'ять – як членський партвнесок, що є свідченням великої різниці в оплаті праці керівного функціонера і рядового партійця чи робітника. Виходячи з цього, Магідов робив висновок, що необхідно “...нам самим, керівникам мас, бути трішечки скромнішими – слугувати прикладом і зразком. А цього насправді немає”²⁹⁸.

У руслі викладених ідей та настроїв слід сприймати й пропозицію скасувати партмаксимум та пайки і збільшити зарплату апаратникам, поставивши її розмір в залежність від ефективності керівництва економікою, висловлену у 1924 р. народним комісаром фінансів РСФРР Г.Сокольниковим. Генсек оцінив пропозицію наркомфіна і ... збільшив розмір партмаксимуму для комуністів, які працювали в галузі економіки до 360 крб.²⁹⁹

Така ж доля спіткала й інші рішення та циркуляри вищих партійних інстанцій, спрямовані на ліквідацію окремих привілеїв номенклатури. Власне, це був закономірний результат, адже досягнувши повної єдності партії і держави і перетворивши останню на свою приватну власність, більшовики отримали можливість роздавати цю власність своїм членам під виглядом державних служб, посад та привілеїв з тим, щоб зацікавити їх матеріально у зміцненні свого режиму.

Як показує історія, усі революції та перевороти, попри добрі наміри і словесну еквілібристику їх лідерів, мають властивість повторюватись в своїх основних рисах. Одним з мотивів, що спонукають політичних діячів і політичних авантюристів до боротьби за владу є свідоме чи підсвідоме прагнення користуватися всіма благами, доступ до яких відкриває перемога над політичними опонентами і власним народом. Особливо спотворених форм влада над “усім і усіма” набула в країнах з низьким рівнем розвитку демократичних інститутів. Серед них – більшість країн так званого соціалістичного табору на чолі з колишнім СРСР, де нова “еліта” – партійно-державна номенклатура закріпила своє панування, створивши систему номенклатурних привілеїв. Ця система стала найбільш потворним і цинічним витвором авторів комуністичного експерименту.

2.4. Контроль за номенклатурою

Світовий досвід показує, що будь-які пільги та привілеї, якими скористується бюрократичний прошарок суспільства, неминуче породжують численні зловживання. Не став винятком чиновницький апарат, створений більшовиками. Проблема здійснення контролю за діяльністю апарату влади в СРСР, що постала перед більшовицькою партією практично одразу ж після жовтневого перевороту, в історичній літературі досліджувалась здебільшого в контексті контролю над усіма партійцями і обмежувалася рамками діяльності у цьому напрямку таких контролюючих органів як Центральна контрольна комісія (ЦКК) ВКП(б) і Наркомат робітничо-селянської інспекції (НК РСІ) СРСР. На наше переконання, номенклатура УСРР у 20–30-ті рр. ХХ ст. стала об'єктом подвійного контролю, що здійснювався, як офіційними партійно-державними структурами, так і органами ВЧК – ГПУ – НКВД. Органи державної безпеки встановили паралельний контроль не лише за усіма сферами суспільного життя, а й за носіями влади.

Оскільки у роки громадянської війни структурного підрозділу, що здійснював контроль за партійно-радянською номенклатурою не існувало, ця проблема розв'язувалась у відносно простий спосіб – звинувачених за зловживання посадовців – членів державної партії суду не піддавали, щоб не дискредитувати нову владу, а як покарання використовували відправку їх на фронт.

В радянській Росії наркомат РСІ створено 7 лютого 1920 р., коли сесія ВЦВК РСФРР на підставі директиви ЦК РКП(б) затвердила “Положення про робітничо-селянську інспекцію”. На новостворений орган було покладено обов'язок стежити за дотриманням законності в державному апараті, вести боротьбу з бюрократизмом, тяганиною, безгосподарністю, вносити пропозиції про поліпшення організації та діяльності установ³⁰⁰.

Створення партійних контрольних комісій ініціювала ІХ конференція РКП(б) (вересень 1920 р.), яка прийняла рішення утворити “... з найбільш безпристрасних і тих, що користуються загальною довірою, товаришів” Контрольну комісію РКП(б)³⁰¹. Поява комісій, як відомо, була напряму пов'язана з черговим загостренням взаємостосунків партійних “верхів” і “низів”, тобто апарату РКП(б) і рядових партійців.

²⁹⁸ Большевицкое руководство. Переписка. 1921-1927. – С.283-284.

²⁹⁹ Сироткин В.Г. Вехи отечественной истории: Очерки и публицистика. – С.176.

³⁰⁰ Положение о Рабоче-Крестьянской инспекции РСФСР // Декреты Советской власти. – Т.7. – М.: Политиздат, 1975. – С.212-215.

³⁰¹ КПРС в резолюциях... – Т.2. – К.: Політвидав України, 1979. – С.187.

Подолати розбіжності у партійному середовищі також були покликані рішення про створення спеціальних друкованих органів для здійснення більш широкої критики місцевих і центральних установ партії; ухвала про недопущення будь-яких репресій проти однопартійців тільки за те, що вони інакше мислять з тих чи інших питань, вирішених партією; прикріплення до первинних партійних організацій усіх відповідальних працівників, незалежно від займаної посади; проведення ротації партійних кадрів; вироблення практичних заходів для ліквідації нерівності в умовах життя відповідальних працівників і трудящих³⁰².

На X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.), де продовжилося обговорення проблеми “верхів” і “низів”, основними причинами внутріпартійної кризи були названі надмірна централізація, що “розвивала тенденцію до перетворення її в бюрократизацію і відриву від мас”, “система бойових наказів”, і “необхідні привілеї”, що “ставали ґрунтом для різного роду зловживань”³⁰³. Подолати кризу планувалося за допомогою контрольних комісій, що створювалися в центрі та на місцях. Вони мали охороняти єдність та авторитет партії, а також боротися з бюрократизмом, кар’єризмом і зловживанням службовим становищем, порушеннями програми і статуту партії, “поширенням чуток та інсинуацій, які підривали авторитет партії”. Забезпечити єдність партії покликані були й генеральні чистки, у ході яких вилученню з лав більшовицької партії підлягали ті її члени, які не заслугоували на політичну довіру.

Таким чином, Центральна контрольна комісія РКП(б), а саме таку назву вона отримала після X з'їзду партії, з одного боку перетворювалася на своєрідне знаряддя терору стосовно інакомислячих в рядах партії, з іншого — служила своєрідним “пугалом” для тих політфункціонерів, які порушували загальноприйняті для цієї своєрідної касты “правила гри”. 1923 р. на пропозицію Леніна з метою поліпшення діяльності партдержапарату та контролю над ним ЦКК РКП(б) і НК РСІ були об'єднані. Саме цю структуру Сталін використав для боротьби з опозиціями так званому “генеральному курсу” партії.

Завершеного вигляду система органів партійного контролю за діяльністю номенклатури набула після того, як у кінці 1920-х рр. у складі напівлегального “секретаріату т. Сталіна” на базі колишнього таємного відділу ЦК ВКП(б) було створено “особливий сектор” на чолі з особистим секретарем генсека О.Поскр'ябишевим. “Особливий

сектор” був органом нагляду за вищою ланкою партійно-державної номенклатури, у тому числі й за керівництвом НКВД. Здійснювала свої специфічні функції ця структура, отримуючи інформацію про відповідальних працівників через власну агентурну мережу. Згодом ця інформація (а туди потрапляли навіть матеріали особистої листування функціонерів) трансформувалася у персональні справи, які були заведені на усіх керівних працівників і зберігалися у спеціальному підсекторі “особливого сектора”.

А.Авторханов стверджував, що вже на кінець 1928 р. усі основні кадри секретарів обкомів, крайкомів і ЦК національних компартій склалися з осіб, що пройшли через “особливий сектор” і були призначені на посади сектором кадрів — ще одним важливим структурним підрозділом “секретаріату т. Сталіна”³⁰⁴. На місцях також вводився інститут “особливих секторів”, завідувачі яких формально підпорядковувалися секретареві обкому (крайкому, ЦК), але фактично були підвітними тільки “секретаріату т. Сталіна”. У розпорядженні місцевих “спецсекторів” перебували так звані “партінформатори”, які перебували поза партапаратом, і досить кваліфікований штат працівників у самому апараті — від трьох до десяти осіб: завідувач, один чи два інструктори, шифрувальник, друкарка тощо. Завідувач “сектора” брав участь в усіх засіданнях бюро і секретаріату відповідного парторгану як працівник, що веде протокол. У такий спосіб Сталін збирав додаткову інформацію про думки та помисли керівних діячів, адже номенклатура усіх без винятку органів влади та управління неодмінно запрошувалася для участі в роботі різноманітних партійних форумів. Специфічна інформація, отримана від таких неофіційних спецструктур, як “особливі сектори”, стала в нагоді Сталіну у часи проведення масових чисток.

Щодо об'єднаного органу ЦКК — НК РСІ, то він, після того як виконав завдання по знешкодженню опозиції сталінському курсу, був ліквідований на XVII з'їзді ВКП(б) (січень 1934 р.). Натомість було утворено Комітет партійного контролю при ЦК ВКП(б), що отримав інші, ніж колись ЦКК, функції. За цією структурою, без змін, залишилася, по суті, лише одна, проте, найважливіша функція — тримати у постійній напрузі членів державної партії, а особливо її привілейований прошарок. Адже найбільшим покаранням для номенклатурника

³⁰² КППС в резолюціях... — Т.2. — К.: Політвидав України, 1979. — С.185-187.

³⁰³ Там само. — С.200.

³⁰⁴ Авторханов А. Технология власти // Вопросы истории. — 1992. — № 2-3. — С.121.

будь-якого масштабу залишалося позбавлення членства в державній партії, що було рівнозначним його політичному (а у 1930–1940-х рр. і фізичному) небуттю.

Аналогічні центральним органи контролю створювалися і в радянській Україні. Так, в середині січня 1919 р. у складі уряду УСРР було створено відділ контролю, а вже 29 січня на його основі сформовано народний комісаріат державного контролю, який у своїй діяльності керувався декретом і положеннями про держконтроль РСФРР та законодавством УСРР про завдання та основні засади діяльності органів державного контролю. На новостворений наркомат було покладено функції здійснення нагляду за дотриманням законності, фінансовою і господарською діяльністю установ та організацій, збереженням грошових і матеріальних цінностей республіки. На місцях були створені губернські відділи контролю, до складу яких входили представники губкомів партії, губвиконкомів і губернських рад профспілок.

Після остаточного закріплення більшовиків в Україні було здійснено реорганізацію органів державного контролю, зокрема, 25 лютого 1920 р. уряд УСРР видав розпорядження “Про реорганізацію всіх установ Держконтролю на Україні”³⁰⁵, згідно з яким на територію республіки була поширена чинність Положення про робітничо-селянську інспекцію РСФРР від 7 лютого 1920 р. Всі установи державного контролю УСРР були перетворені на Всеукраїнську робітничо-селянську інспекцію, в губерніях і повітах було утворено відділи РСІ, а у волостях – осередки сприяння РСІ.

Наркомат РСІ та його структурні підрозділи здійснювали контроль за роботою всіх ланок управління, підприємств, установ, громадських організацій, вели боротьбу із зловживаннями, розкраданням народного майна, стежили за дотриманням “соціалістичної” законності, впровадженням декретів і розпоряджень органів радянської влади. Важливим завданням НК РСІ було вдосконалення діяльності державного апарату, тобто здійснення контролю над його працівниками.

Як свідчить практика, контрольні комісії, створені для підтримки партійної єдності і для боротьби із зловживаннями в комуністичному середовищі, генсек ЦК РКП(б) Сталін досить швидко перетворив на своє власне знаряддя в боротьбі за владу в партії та державі. Саме контрольні комісії, як зазначено в енциклопедії “Гражданская война и военная интервенция в СССР” “зіграли велику роль в очищенні партії від

³⁰⁵ О реорганизации всех учреждений Госконтроля на Украине: Распоряжение Совета Народных Комиссаров УССР от 25 февраля 1920 г. // СУ Украины. – 1920. – № 8. – Ст.72. – С.87.

класово чужих і елементів, що переродилися, розгромі антиленінських угруповань, посиленні пролетарського ядра партії”³⁰⁶. Однак енциклопедія замовчує той факт, що найбільш суттєву допомогу у вирішенні завдань ЦКК – НК РСІ надали органи державної безпеки.

В історичній науковій та публіцистичній літературі ще з радянських часів усталився стереотип, що органи державної безпеки “недрімаючим оком” здійснювали нагляд за усіма сферами життєдіяльності суспільства, в тому числі й за компартійно – державними структурами та їх працівниками. Однак, дослідники лише побіжно згадували про те, у який спосіб здійснювався контроль силовими структурами над представниками вищої ланки номенклатури і керівниками усіх рівнів на місцях та до яких наслідків він призвів.

З історії відомо, що вже в період громадянської війни Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами (рос. абревіатура – ВЧК) здійснювала негласний контроль за керівними кадрами (в першу чергу – господарськими) і найбільш гучні справи про спекуляцію та посадові злочини передавала на розгляд Особливого революційного трибуналу. Останній був створений при ВЧК декретом Раднаркому РСФРР від 21 жовтня 1919 р. Як зазначалося у декреті, Особливий ревтрибунал “...у своїх судженнях керується виключно інтересами революції і не зв’язаний будь-якими формами судовиробництва”³⁰⁷.

Отримання надзвичайними органами державної безпеки таких широких і важкодоступних для контролю (з боку партійних і радянських установ) повноважень не на жарт занепокоїло не лише функціонерів державної партії, але й рядових комуністів. Захистити від чекістського свавілля членів партії покликаний був циркуляр ЦК РКП(б) “Про подвійну відповідальність комуністів”, видрукуваний 18 серпня 1920 р. на шпальтах видання “Известия ЦК РКП”. В ньому, зокрема, наголошувалося, що за вчинений злочин комуніст передовсім несе відповідальність перед партією і лише потім – у судовому порядку³⁰⁸.

Органами, що вели досудовий розгляд справ підозрюваних у скоєнні злочинів комуністів, стали контрольні комісії більшовицької партії.

³⁰⁶ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С.285.

³⁰⁷ О борьбе со спекуляциями, хищениями в государственных складах, подлогами и другими злоупотреблениями по должности в хозяйственных и распределительных органах: Декрет СНК РСФСР от 3 ноября 1919 г. // СУ РСФСР. – 1919. – № 53. – Ст. 504. – С.545-546.

³⁰⁸ Известия ЦК РКП. – 1920. – 8 августа.

Створила контрольні комісії і українська філія РКП(б) – КП(б)У. Загальне керівництво ними було покладене на Центральну контрольну комісію КП(б)У (ЦКК) КП(б)У, утворену 26 листопада 1920 р.

ЦКК, що створювалася для охорони партійної єдності і розгляду скарг членів партії, одразу ж заявила про себе, як про конкурента Всеукраїнської надзвичайної комісії (рос. аббревіатура – ВУЧК) у справі контролю за представниками номенклатурної касти. Підставою вважати так, слугувало те, що до складу ЦКК було введено кількох колишніх чекістів, а очолив ЦКК КП(б)У колишній голова Харківської губернської надзвичайної комісії (губчека) і Харківського губернського революційного трибуналу (губревтрибуналу), член більшовицької партії з 1905 р., в минулому робітник харківського заводу “ВЕК” Сильвестр Покко.

Рішучість, з якою взявся до справи голова ЦКК, серйозно занепокоїла передовсім керівників таких структур як Верховний ревтрибунал і ВУЧК, що мали не лише особливий статус у системі влади, але й виконували функцію вищих контролюючих інстанцій. Однак, незважаючи на існування циркуляра ЦК РКП(б) “Про подвійну відповідальність комуністів”, органи ЧК, особливі відділи, трибунали, народні суди та інші структури, наділені судово – слідчими функціями і правом порушувати в судовому порядку кримінальні справи проти комуністів, певний час ігнорували документ, що спричинилося до виникнення тертя з партійними органами.

Розрядити ситуацію мав таємний циркуляр ЦК РКП(б) за № 153 від 7 травня 1921 р. за підписом секретаря ЦК В.Молотова, що містив конкретні вказівки стосовно того, як мають діяти судово-слідчі органи при порушенні справ щодо комуністів. Зокрема, циркуляр встановлював, що протягом 24 годин судово-слідчі органи мали поінформувати відповідний партійний комітет про порушення кримінальної справи щодо члена цієї організації, а у разі арешту члена партії до губкому партії у той же термін мала надійти відповідна інформація.

Крім того, судово-слідчі органи на прохання місцевих партійних комітетів повинні були надати інформацію про характер справи і можливість ознайомлення з нею, а також “зобов’язані звільняти комуністів, заручившись підтримкою партійного комітету за персональною відповідальністю тих членів РПК (районний партійний комітет. – М.Д.), кого на це уповноважує комітет”³⁰⁹.

Здавалося б, що цей документ має покласти кінець міжвідомчій

конкуренції ЦКК і органів ВЧК, однак в УСРР вона переросла, по суті, в конфлікт, який посилювався жорсткою позицією С.Покко, яку він зайняв щодо правопорушників з чекістського середовища. Ситуація, що склалася, стала предметом окремої розмови на засіданні політбюро ЦК КП(б)У в липні 1921 р. Безпосереднім приводом до розгляду питання стала скарга голови ВУЧК В.Манцева в ЦК КП(б)У про упереджене ставлення ЦКК до справ про партійців – працівників ЧК, засуджених за “різке порушення комуністичної і пролетарської моралі”³¹⁰.

Намагаючись захистити своїх підлеглих, керівник ВУЧК “застерігав”, що у разі, коли постанова ЦКК буде “приведена до виконання і вказаних тт. доведеться зняти з адміністративних посад”, услід за цим наступить “занепад роботи в ЧК”³¹¹. У листі до ЦК КП(б)У Манцев у відкритій формі зажадав від вищої партійної установи вплинути на ЦКК, лінія поведінки якої щодо ВУЧК, суперечила, на його думку, лінії ЦК КП(б)У³¹².

Останньою краплею, що переповнила чашу терпіння Манцева стала, ймовірно, газетна стаття “Залізною мітлою”, у якій йшлося про виключення з партії голови Волинської губчека Потапова за зловживання “своїми привілеями і становищем”³¹³. Потапов, – писав автор статті, “докерувався” до того, що піддавав арештам тих своїх підлеглих, які не бажали виконувати “доручення особистого характеру”³¹⁴. Саме таких “потапових” (а серед особового складу органів ВУЧК їх було чимало, на що вказував, зокрема й В.Ленін), прикриваючись особливим статусом надзвичайності, яким каральні органи користувалися практично з перших днів більшовицького правління, захищав В.Манцев від санкцій з боку ЦКК КП(б)У і НК РСІ УСРР.

У своєму прагненні допомогти підлеглим він був послідовним і щирим, адже при цьому він керувався наказом по Центральному управлінню надзвичайними комісіями України (рос. скорочення – ЦУП-ЧРЕЗКОМ) при Уряді УСРР (так у період з 17 березня 1920 р. до початку березня 1921 р. називалась ВУЧК) № 11 від 4 березня 1921 р., один з пунктів якого зазначав: “Вважаючи, що Чека є бойовим органом диктатури пролетаріату, особливо важливим в умовах загострення громадянської війни, що громадянська війна потребує швидкої й

³¹⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 24. – Арк.72.

³¹¹ Там само.

³¹² Там само. – Арк.74.

³¹³ Там само. – Арк.73.

³¹⁴ Там само. – Арк.72.

³⁰⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 640. – Арк.10.

нешадної розправи з ворогами Радянської влади, Робітничо-селянська інспекція у своєму нагляді над можливими злочинами окремих агентів Чека повинна особливо стеретися того, щоб не зробитись опорою невдоволеного міщанства...”³¹⁵.

Оскільки ухвалу будь-якого рішення, а тим більше керівної директиви, ВУЧК погоджувала з Москвою, Манцев, що був переконаний у своїй правоті і, відповідно, в неправильності дій свого недавнього підлеглого Покко, поскаржився Ф.Дзержинському. Надвпливовий шеф Луб’янки відреагував миттєво, про що свідчить фактичне засудження з боку ЦК КП(б)У тактики поведінки ЦКК “щодо надзвичайних органів”, що пролунало з вуст виконувача обов’язки секретаря ЦК КП(б)У Ф.Кона³¹⁶.

Про те, що ЦКК була “поставлена на місце”, свідчить розгляд справи колишнього голови Верховного революційного трибуналу УСРР, згодом голови Херсонської губчека, члена РСДРП(б) з 1907 р. О.Аросєва, проти якого ЦКК КП(б)У 11 лютого 1922 р. висунув 14 пунктів звинувачень, з-поміж яких: самоуправство, перевищення влади та зловживання нею в особистих корисливих цілях, безпідставні самочинні арешти за одноосібними постановами, використання апарату губчека для розправи з підлеглими та використання підлеглих для виконання особистих доручень, невиконання партійних обов’язків, зухвала заява губернській контрольній комісії і таке інше³¹⁷. Попри більш ніж серйозні звинувачення, ЦКК КП(б)У “врахувавши колишні заслуги старого партійця”, залишила його не лише в партії, але й у складі номенклатури, про що свідчать факти з його подальшої біографії: з 1924 р. О.Аросєв перебував на відповідальній дипломатичній та державній службі.

Заради справедливості слід зазначити, що підхід до подібних явищ з боку вищого партійно-державного керівництва був диференційованим, бо, скажімо, колишній голова Запорізької губчека Рудаков за аналогічні вчинку Аросєва дії був таки виключений з партії, попри те, що ЦКК КП(б)У провадження справи щодо нього припинила³¹⁸.

Починаючи з 1923 р., коли ВУЧК була реорганізована в Державне політичне управління (рос. аббревіатура – ГПУ) УСРР, його керівник В.Балицький обійняв ще й посаду наркома внутрішніх справ, а ЦКК КП(б)У була об’єднана з НК РСІ УСРР, обидві об’єднані структу-

ри працювали вже узгоджено, доповнюючи одна одну. З цього часу вони стають надійною опорою генерального секретаря ЦК РКП(б) Й.Сталіна у боротьбі за владу, що розгорнулася в Кремлі після відходу від справ В.Леніна. Тобто і ЦКК – НК РСІ, і ГПУ – НКВД були втягнуті у внутрішньопартійну політичну боротьбу.

Щоб витіснити з керівного ядра партії так звану “стару гвардію” і замінити її своїми висуванцями, Сталін залучив на свій бік вищих посадовців ВЧК – ГПУ на чолі із своїм давнім соратником Ф.Дзержинським, які володіли різною, у тому числі й компрометуючого характеру, інформацією про всіх більш-менш впливових діячів партії та Радянської держави.

У цьому Сталін не був оригінальним, адже подібну специфічну інформацію свого часу нерідко використовував В.Ленін для того, щоб зміцнити більшовицьку диктатуру. Зокрема в Україні вона була застосована у 1920 р., коли за допомогою органів ЧК правлячим режимом було здійснено “лагідне знищення” (термін професора С.Кульчицького) Української комуністичної партії (боротьбистів).

Конфіденційну інформацію про своїх опонентів, що її генсек отримував від чекістського керівництва, він використовував як засіб їхньої дискредитації. Внаслідок цього, вже 1925 р. лідерство Сталіна в компартії та державі стало беззаперечним, а переважну більшість керівної верхівки складали чиновники – його висуванці, які були зацікавлені в призначеннях, підвищеннях, пільгах та привілеях, тобто під політичним реалізмом розуміли турботу насамперед про власні інтереси. Так само вміло Й.Сталін використав для зміцнення своєї влади ще один ленінський винахід – генеральні чистки партії. Від часу проведення першої генеральної чистки партії 1921 р. до складу спеціальної контрольної комісії неодмінно делегувалися член ЦКК і представник ВЧК – ГПУ.

Але якщо представництво ЦКК у складі комісії впливало з її прямого призначення та було логічним продовженням її функціональних обов’язків, то наявність серед її членів відповідального працівника – чекіста була викликана не лише особливим статусом силових структур у більшовицькій системі влади, але й їх прагненням закріпити за собою право втручатися в усі сфери суспільного життя. Усією своєю попередньою діяльністю ВЧК зарекомендувала себе не лише структурою, що боролася з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами, але й органом, що виконував специфічну функцію боротьби з політичними опонентами державної партії. Використання більшовицькою партією органів ВЧК для встановлення паралельного контролю над

³¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 640. – Арк.33 зв.

³¹⁶ Там само. – Оп. 6. – Спр. 24. – Арк.72.

³¹⁷ Там само. – Оп. 7. – Спр. 14. – Арк. 106.

³¹⁸ Там само. – Спр. 20. – Арк. 13.

суспільством ставило чекістів у цілком особливе, незалежне становище щодо місцевих, у тому числі й республіканських, органів влади. Це давало змогу московському партійному центру мати ще один важіль впливу на регіони.

Відомо, що ще за життя В.Леніна Й.Сталін шляхом кадрових перемішень забезпечив собі підтримку з боку силових та контролюючих структур. Тому, коли восени 1923 р. Л.Троцький звинуватив Й.Сталіна та його прибічників в узурпації влади та бюрократизації партії, генсек відреагував на ці закиди своєрідно, розпочавши “нешадну” боротьбу із зловживаннями у вищих ешелонах влади, використовуючи інформацію про негідні вчинки номенклатурних працівників, своєчасно надану органами ГПУ.

Кампанія боротьби із зловживаннями номенклатури, для керівництва якою ЦКК РКП(б) у вересні 1923 р. ініціювала створення при своїй партійній колегії особливої комісії на чолі з відомим чекістом Я.Петерсом, мала вибіркового характеру і була використана передовсім для відсторонення від влади опонентів сталінському курсу. “Комісія Петерса”, яка фактично так і не приступила до виконання своїх обов’язків у зв’язку з тим, що її функції були передані партколегії ЦКК РКП(б), мала широке коло завдань, виконання яких мало сприяти поверненню моральної довіри до нової влади та приведенню її у певну відповідність до декларованих принципів. Наведемо перелік цих завдань, оскільки саме він дає змогу оцінити масштаби зловживань у середовищі нової “еліти” на шостому році існування радянської влади.

Отже, головними завданнями комісії були: “боротьба із зловживаннями посадових осіб при виконанні службових обов’язків, з придбанням у приватну власність автомобілів, колясок та коней, з надмірною розкішшю при обладнанні власних квартир та службових приміщень за державний кошт; ... з особами, які грають на тоталізаторі, в карти, лото; ... з тими, що допускають надмірні витрати на ресторани, кафе і т. ін. з державної кишені; ... з використанням службового персоналу” та “... службових відряджень в особистих цілях ...”³¹⁹.

Особливе занепокоєння ЦК РКП(б) викликало те, що вища номенклатура, згідно з інформацією ГПУ, поступово набула звичок справжнього пануючого класу, що виявилось у використанні службового транспорту в корисливих цілях, придбання за державний кошт розкішних автомобілів, карет і коней, використанні для поїздок на курорти протекційних вагонів і т.ін.

Окремі члени партії, як зазначалося у циркулярі ЦКК РКП(б) по боротьбі із зловживаннями від 11 листопада 1923 р., мали навіть “власні конюшні з біговими кіньми і грати на перегонах”³²⁰. Документ зазначав, що тільки протягом 1923 р. на закупівлю для відповідальних працівників 700 службових автомобілів за кордоном було витрачено 1 млн. 842 тис. крб. золотом, а середньодобова вартість утримання цих автомобілів складала 30 золотих карбованців³²¹.

В заключній частині наведеного циркуляра, прийнятого під тиском партійних “низів”, йшлося також про необхідність ліквідації великої різниці в оплаті праці між ними і вищою ланкою партійно-державного керівництва. Це положення документа стало своєрідною реакцією на численні скарги рядових комуністів щодо фактів безпідставних виплат апаратникам премій, натуральних видач (особливо часто практикували таке наркомати фінансів і продовольства), великих розмірів матеріальної допомоги, що виплачувалась усім членам сім’ї номенклатурника тощо. Необхідний рівень життя відповідальних працівників, підсумовував циркуляр, “має забезпечуватися більш високою зарплатою і підлягати відповідній бухгалтерській перевірці”³²².

Наслідуючи діям центру, ЦК КП(б)У у 1923 р. також створив комісію по боротьбі із зловживаннями керівних кадрів на чолі з секретарем ВУЦВК В.Єрмощенком, що працювала до грудня 1924 р., а потім була ліквідована згідно з рішенням оргбюро ЦК КП(б)У³²³.

Незважаючи на вибіркового характеру боротьби із зловживаннями високих посадовців, спільна боротьба силових та контролюючих структур нерідко мала своїм наслідком розкриття гучних справ на кшталт “красношоковщини”, “херсонщини” і т. ін. Поява таких справ не дивує, адже недемократичні умови діяльності верхівки суспільства сприяли зловживанню владою, що подекуди виявлялося у своєрідній формі – створенні місцевих мікрокультів. Про деякі з них, за погодженням з вищими партійними органами, повідомляла тодішня преса. Зокрема, у 1925 р. газети рясніли повідомленнями про те як ЦК КП(б)У, за сприяння органів ГПУ УСРР, викрив протизаконні дії керівної верхівки Херсонського округу і організував показовий суд над її представниками.

Найтиповішими рисами так званої “херсонщини”, як зазначало-

³²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1640. – Арк.24.

³²¹ Там само.

³²² Там само. – Арк.75.

³²³ Там само. – Арк.83 зв.

³¹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1640. – Арк. 23.

ся в постанові ЦК КП(б)У, були незаконня, адміністративні утиски, хабарництво, казнокрадство, розкрадання народного майна, пияцтво тощо³²⁴. До суду у цій справі було притягнуто 266 осіб, в тому числі чотирьох голів райвиконкомів, голову районного комітету незможних селян (комнезаму), 27 начальників і співробітників міліції, 68 голів сільських рад, 15 голів сільських комнезамів, п'ятьох народних суддів і слідчих, трьох секретарів партійних і комсомольських осередків і т. ін.

За статтю 105 (зловживання владою) Кримінального Кодексу УСРР було засуджено 70 осіб, за статтю 106 (перевищення влади) — 31, за статтю 113 (розтрата і привласнення) — 130, за статтю 114 (хабарництво) — 31 особа³²⁵. За схожим сценарієм у 1927 р. пройшов судовий процес за фактами зловживань і перевищення влади очільниками Шепетівської окружної партійної організації³²⁶.

Подібні факти викривалися ЦКК регулярно, а тому вимагали кардинальних змін у формуванні владних структур. Однак система добору та розстановки керівних кадрів залишалася традиційною, а викриття і засудження таких явищ, як “херсонщина”, мало скоріше пропагандистське значення, оскільки боротьба із зловживаннями була однією з умов існування створюваної тоталітарної системи. Показові судові процеси над тими, хто підозрювався у зловживанні владою, мали, як правило, політичне забарвлення. Вони використовувалися вищими владними структурами для посилення свого авторитету і переконання широких трудящих мас у відданості існуючій владі ідеям справедливості.

Між іншим, партколегія ЦКК КП(б)У пильнувала не лише за діями і вчинками представників партійно-державної номенклатури на місцях, але й за поведінкою відповідальних працівників дипломатичного відомства УСРР. Саме пильність партслідчого ЦК КП(б)У Мухіна коштувала членства в партії, а відтак і кар'єри, торговельному представнику УСРР у Німеччині П.Жигалку, якого було звинувачено у придбанні для особистого користування за рахунок представництва книг на суму 500 крб., численних відрядженнях в особистих цілях та в інших “гріхах”, у тому числі й у “небажанні скомунізувати апарат торгпредства”. Виключили Жигалку з лав державної партії, як “елемент, що розклався”, за “безгосподарність, некомуністичну поведінку”, а також

за приховування інформації про те, що він і в минулому притягувався до партійної відповідальності³²⁷.

Зауважимо, що нерідко узгоджені дії ЦКК-РСІ і органів ГПУ приносили вагомі результати, особливо коли йшлося про боротьбу з корупцією у вищих ешелонах влади. Так, наприклад, саме інформація В.Балицького про хабарництво високих посадовців тресту “Донвугілля” та керівництва Макіївського райкому партії, стала приводом до відлучення від роботи декількох відповідальних працівників Донецького регіону в 1929 р.³²⁸

Ці факти є зайвим свідченням того, що органи ВЧК — ГПУ — НК-ВД, які від початку свого функціонування мали неофіційний статус структури, призначеної для придушення опозиції небільшовицького походження, за часів сталінського правління отримали і закріпили за собою право стежити за поведінкою та настроями членів державної партії, які, таким чином, підпадали під подвійний контроль — партійних контрольних комісій і радянської таємної політичної поліції. Остання вела активну і цілеспрямовану боротьбу за розширення свого впливу, доводила необхідність і важливість свого існування, працюючи в “тіні” і збираючи через своїх таємних співробітників компрометуючі матеріали, що у потрібний момент використовувались контролюючими та каральними органами.

В цьому чекісти беззастережно послуговувались ленінськими настановами про те, що аморальність, якщо вона в інтересах партійної справи, може бути моральною. Цю тезу швидко засвоїли і впровадили в життя. Старий більшовик член ЦКК ВКП(б) С.Гусев (Я.Драбкін) в своєму виступі на XIV з'їзді ВКП(б) заявив: “... Ленін нас колись учив, що кожен член партії має бути агентом ЧК, тобто дивитись і доносити... В нас є ЦКК, у нас є ЦК, я думаю, що кожен член партії повинен доносити. Якщо ми від чого-небудь і страждаємо, то це не від доносів, а від того, що не доносять... Можна бути чудовими друзями, але якщо ми починаємо розходитися в політиці, ми змушені не тільки рвати нашу дружбу, але йти далі — доносити”³²⁹.

Поряд з донесеннями таємних співробітників, яких органи ВУЧК-ГПУ впровадили до усіх структур тоталітарної влади, як інформативний матеріал про діяльність того чи іншого відповідального працівника також широко використовувалися дані анкетних опитувань, введені в

³²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2535. — Арк.6-7.

³²⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 73. — Арк.292-293.

³²⁶ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2535. — Арк.40-51.

³²⁷ XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 18-31 декабря 1925 г.: Стеногр. отчёт. — М. — Л.: Гос. изд-во, 1926. — С.600-601.

³²⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1640. — Арк. 189.

³²⁵ Там само. — Оп. 6. — Спр. 73. — Арк.292-293.

³²⁶ Там само. — Оп. 20. — Спр. 2535. — Арк.40-51.

практику організаторами з'їздів, конференцій, нарад партійних, радянських та інших органів влади та управління. Згодом анкетні дані стали основним джерелом інформації про номенклатуру, що накопичувалася і зберігалася в обліково-розподільчому відділі ЦК КП(б)У та його структурних підрозділах. Анкетні методи роботи з кадрами застосовувалися по всій країні і відігравали свою роль під час чисток та підготовки до їх проведення.

Неабияк прислухалися зміцненню більшовицької диктатури й керманічі ВУЧК – ГПУ – НКВД республіки. Найпомітнішою з-поміж них є постать Всеволода Балицького, який за час перебування на чолі чекістських органів УСРР в 1923–1937 рр. (з перервою в 1931–1932 рр.) безпосередньо працював з трьома лідерами КП(б)У – Е.Квірінгом, Л.Кагановичем і С.Косіором – і ставав у нагоді кожному з них, коли потрібно було сфабрикувати “націоналістичний ухил” або не допустити поширення в республіці ідей, “блоків” та “ухилів”, опозиційних сталінському курсу. У цих делікатних справах він був незамінним, оскільки мав “компрометуючі матеріали” на “опозиціонерів”, на основі яких згодом виростили політичні справи. Будь-який номенклатурник, який хоч одного разу перебував в тій чи іншій “опозиції” генеральній лінії партії (читай, особисто Й.Сталіну) або ж якимось чином виявив співчуття опозиціонерам, одразу ж потрапляв у поле зору чекістської структури.

Так, наприклад, у 1927 р. Балицький сприяв трансформації “справи” наркома освіти УСРР О.Шумського, незадоволеного місцем українських кадрів в ієрархії КП(б)У, в цілий “націоналістичний ухил”. Він же, оперуючи на X з'їзді КП(б)У міфічними даними про “українську опозицію” спровокував розправу над тими, хто підтримав свого часу троцькістсько-зінов'євську опозицію.

Тоді ж, у 1927 р., одеський окружний відділ ГПУ УСРР вів безперервний нагляд за такими відомими українськими “троцькістами”, як І.Ніколаєнко, М.Голубенко та іншими опозиціонерами – авторами відомої “заяви 84-х”, які приїздили до Одеси для агітації опозиційної платформи³³⁰. У січні 1935 р. нарком внутрішніх справ УСРР В.Балицький став організатором складання списків виключених у 1926–1928 рр. “за належність до троцькістів і троцькістсько-зінов'євського блоку”³³¹.

Особливо ретельно контролюючі структури пильнували за тими

³³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2535. – Арк.56-59.

³³¹ Там само. – Спр. 1640. – Арк.6.

представниками партійно-державної номенклатури, які прихильно ставилися до українського національного відродження і займали активну позицію в період проведення політики українізації. Коли на початку 1930-х рр. почалося згорання українізації і розправа з українською інтелігенцією, компрометуючий матеріал, зібраний більшовицькими органами державної безпеки проти тих, хто виявляв симпатії чи співчуття до надання Україні більшої самостійності, став у нагоді.

Ось тут вже проявив себе у всій “красі” В.Балицький, з іменем якого пов'язане формування негативного ставлення до всього українського, як до джерела “контрреволюції”. Якщо у 1920-ті роки ГПУ фабрикувало справи, за якими проходили переважно “українські буржуазні націоналісти” з середовища інтелігенції, то в період масових репресій 1930-х років за такими справами, як “Український національний центр” (“УНЦ”, 1931–1932 рр.), “Українська військова організація” (“УВО”, 1933, 1938 рр.), “Об'єднання українських націоналістів” (“ОУН”, 1934 р.), “Українська контрреволюційна націоналістична організація” (1936 р.), “Контрреволюційна боротьбистська організація” (1937 р.) та ін., проходили вже представники не тільки української інтелігенції, але й партійно-радянської номенклатури УРСР.

Так, у 1933 р., коли емісар Й.Сталіна в радянській Україні, секретар ЦК КП(б)У П. Постишев разом з головою ГПУ УСРР В.Балицьким повели наступ проти чергового “націоналіста” – наркома освіти М.Скрипника, розпочався збір компрометуючих матеріалів і на “особистого недруга” Балицького секретаря ЦК КП(б)У П.Любченка та інших високопосадовців – колишніх боротьбистів, які входили до номенклатури ЦК³³². Згодом зібрані дані були використані повною мірою для здійснення нових репресій.

Система фабрикування політичних справ проти удаваних опонентів влади набагато пережила своїх творців і стала у пригоді ще не одному диктатору і не лише в СРСР. Як часто трапляється в житті, на Балицького – одного з її творців – у 1937 р. чекав трагічний і логічний фінал. Його метод спрацював й цього разу безвідмовно. В результаті, колишній нарком, звинувачений в організації “антирадянського заклоту співробітників НКВД” розділив долю мільйонів радянських людей, що стали жертвами сталінських чисток та репресій.

Таким чином, архівні документи переконливо свідчать, що у 20–30-ті роки ХХ століття партійно-державна номенклатура УСРР стала об'єктом подвійного контролю, що здійснювався, з одного боку, пар-

³³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр.12. – Арк.38.

тійними і радянськими контролюючими структурами, такими як ЦКК і НК РСІ, а, з іншого, – органами ВЧК – ГПУ – НКВД. Встановлення паралельного контролю за носіями влади в УСРР сприяло не лише остаточному перетворенню української номенклатури на слухняну виконавицю волі Кремля, але й фізичному знищенню усіх тих представників верхівки, які прихильно поставилися до ідей українського національного відродження.

На ще один засіб зміцнення влади в центрі і в національних республіках керівництво РКП(б) перетворило чистки партійного та державного апаратів. В проведенні чисток цілком знадобився досвід, набутий більшовиками у справі поглинення своїх політичних супротивників. Цей досвід неодноразово використовувався лідерами РКП(б) у боротьбі з партійними функціонерами, які перебували в опозиції офіційному курсу правлячої партії у 20–30-ті роки.

Вперше про необхідність проведення чистки партійних рядів більшовицькі лідери заговорили на VIII з'їзді РКП(б) в березні 1919 р., проте громадянська війна і відсутність в структурі центральних органів партії авторитетного контролюючого органу дещо затримали її практичне проведення. Більш того, IX конференція РКП(б) у вересні 1920 р., прийняла рішення, в якому містилося застереження, що “які б то не було репресії проти товаришів за те, що вони є інакомислячими у тих або інших питаннях, вирішених партією, недопустимі”³³³.

Однак Ленін задля досягнення показного однодумства і зміцнення своїх позицій в партії готовий був знехтувати будь-яким партійним рішенням, а тому наполегливо проводив лінію на очищення організації від незгодних з генеральним курсом партії (таку лінію поведінки не лише перейняв, але й суттєво “вдосконалив” послідовник Леніна Й.Сталін). На тій самій конференції Ленін ініціював створення Контрольної комісії РКП(б), яка мала здійснювати нагляд за чистотою партійних рядів.

X з'їзд РКП(б) (березень 1921 р.) конкретизував основні завдання новоствореної структури і санкціонував проведення першої генеральної чистки партії. Вона, як зазначав В.Ленін, була спрямована проти тих колишніх меншовиків, які “вступили до партії пізніше початку 1918 року” і яких “треба б залишити в партії, приблизно, не більш як одну соту частину ...”³³⁴.

В УСРР, де спектр “неблагонадійних” був ширший – колишні боротьбисти, боротьбисти, опозиціонери в лавах державної партії тощо – Москва ще в 1920 р. ініціювала проведення перереєстрації КП(б)У, залучивши до її проведення ВУЧК. Причиною перереєстрації стала поразка під час виборів нового складу ЦК КП(б)У, якої зазнали на IV Всеукраїнській партконференції (березень 1920 р.) партфункціонери, що їх волів бачити на чолі КП(б)У московський партійний центр. Формальним приводом до висловлення Кремлем недовіри ЦК КП(б)У стало несприйняття більшістю делегатів конференції тез ЦК РКП(б) про запровадження всеохоплюючої мілітаризації праці, підготовлені Л.Троцьким, а також заперечення авторитарних методів і надмірної централізації керівництва, що стали вже традиційними для партії “нового типу”. Найрішуче проти тез ЦК РКП(б) виступила група “демократичного централізму”, представники якої мали найбільший вплив саме в Україні. До неї, зокрема, входили секретарі Харківського та Полтавського губкомів КП(б)У Т.Сапронов і Я.Дробніс, секретар засідань політбюро ЦК КП(б)У Рафаїл (Р.Фарбман), інші відомі партійні функціонери, більшість з яких були відряджені на роботу в Україні центральними партійними органами.

Головною причиною нечуваного в більшовицькій практиці демаршу однієї з її республіканських філій стали не стільки “тези Троцького”, скільки безпринципна поведінка більшості членів складу ЦК КП(б)У попереднього скликання, які, на думку багатьох делегатів IV партконференції, самоусунулися від боротьби за владу в республіці в період протистояння більшовиків з денікінцями, продемонструвавши, тим самим, свою цілковиту залежність від рішень Кремля. Особливо різкій критиці делегати конференції піддали кадрову політику ЦК РКП(б), який, цілковито ігноруючи український ЦК, надсилав своїх уповноважених в республіку без його відома. З цього приводу делегат Й.Бик заявив, що “ЦК КП(б)У нічого не зробив, так як зробити не міг, оскільки ЦК КП(б)У – це тільки фікція, це тільки одна вивіска ... Члени ЦК відкликалися без усяких на те причин, а на їх місце посилались призначенці”³³⁵. Інший делегат, О.Латонін, додав, що ЦК КП(б)У – “не фікція .., а ширма, якою прикривався ЦК РКП(б)”³³⁶.

Найвлучнішу характеристику працівникам, яких центр відрядив в Україну, дав один з тодішніх керівників ЦК КП(б)У Я.Яковлев (Епштейн). Наголосивши на тому, що з Москви відряджалися переважно

³³³ КПРС в резолюціях... – Т.2. – С.185.

³³⁴ Ленін В.І. Про чистку партії // Повне зібр.творів. – Т.44. – К.: Політвидав України, 1974. – С.115.

³³⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 53.

³³⁶ Там само. – Арк.62.

недосвідчені й низької моралі кадри, Яковлев їдко зауважив: “До нас направляли цю сарану, покидьків Російської Комуністичної партії, яка заповнювала всі пори нашого радянського організму і прижилась для того, щоб краще поїсти на Україні, і при першому ж гарматному пострілі утікала...”³³⁷. Секретар ЦК КП(б)У С.Косіор у заключному слові визнав справедливості такої оцінки щодо більшості працівників, надісланих центром, однак ця заява не вплинула на загальне невдоволення роботою ЦК КП(б)У минулого скликання і конференція завершилася обранням до складу ЦК КП(б)У, передовсім, “децистів” або їм співчуваючих. Залишившись у меншості, прибічники лінії ЦК РКП(б) на чолі з Х.Раковським відмовилися від голосування і покинули конференцію.

Оскільки КП(б)У була лише філією РКП(б) із статутними правами на рівні губернської організації, політбюро ЦК РКП(б) не визнало легітимними результати виборів і призначило замість новообраного ЦК КП(б)У тимчасове бюро ЦК у складі 13 чол. на чолі з С.Косіором. Увійшли до його складу і двоє колишніх боротьбистів – В. Блакитний (Еллан) та О.Шумський. Прикметно, що усі ці події відбувалися в присутності Й.Сталіна, який представляв центр на Всеукраїнській конференції й був упродовж 1919 – першої половини 1920 р., по суті, куратором КП(б)У.

Бунт в КП(б)У подавлявся швидко і рішуче. Вже 17 квітня 1920 р. ЦК КП(б)У фактично розформував Полтавський губком КП(б)У на чолі з Я.Дробнісом – колишнім бундівцем, членом більшовицької партії з 1906 р., фундатором і першим керівником місцевих органів КП(б)У на Полтавщині. Самого Дробніса відкликали до Харкова, а переважну більшість “децистів” (М.Богуславського, В.Косіора, Т.Сапронова та ін.) ЦК РКП(б) відкликав з України. Для “зміцнення” КП(б)У Облікрозподіл ЦК РКП(б) у березні – листопаді 1920 р. надіслав 838 комуністів з Росії, які були затверджені на керівних посадах не нижче відповідального працівника губернського масштабу³³⁸.

“Наведенням порядку” у своїй українській філії упродовж 1920 р. займалися, змінюючи один одного, відомі компартійні діячі Л.Троцький, Г.Зінов’єв, Л.Каменєв, А.Луначарський, А.Йоффе, Ф.Дзержинський. Останній, як свідчать протоколи засідань політбюро ЦК КП(б)У за період від травня до липня 1920 р., фактично став куратором українсько-го політбюро, до складу якого входили Х.Раковський, Г.Петровський,

О.Шумський, С.Косіор та Я.Яковлев. Разом з верхівкою КП(б)У та місцевими працівниками, які зберегли вірність центру, посланці Москви влітку 1920 р. розгорнули роботу з перереєстрації всього складу КП(б)У. Результатом її стало масове виключення з рядів КП(б)У “незгодних”. Так, наприклад, тільки Харківська міська парторганізація зменшилася на 1,9 тис. членів (до перереєстрації в її рядах налічувалося 6,5 тис. комуністів)³³⁹. Всього ж тимчасове бюро ЦК КП(б)У відмовило в перереєстрації більш ніж третині членів партії³⁴⁰.

Знешкодження опозиції у лавах КП(б)У проводилося паралельно з ліквідацією небезпечної для більшовицької диктатури багатопартійності. Так, у березні 1920 р. ЦК КП(б)У змусив прийняти рішення про самоліквідацію Українську комуністичну партію (боротьбистів), “заохотивши” її керівництво високими посадами в партійно-державному апараті УСРР. Близько чверті боротьбистів на підставі індивідуальних заяв було прийнято до лав КП(б)У, але восени 1920 р. під час перереєстрації більшовицька партія звільнилася від більшої її частини. Така ж доля спіткала і нечисленну (близько 7700 членів) партію боротьбистів, яку КП(б)У поглинула у червні 1920 р. Після усіх здійснених з боку ЦК РКП(б) заходів комуністичний центр в УСРР перестав серйозно непокоїти керівництво державної партії, але й надалі “рука Москви” твердо скеровувала кадрову політику в Україні, провідником якої виступав обліково-розподільчий відділ ЦК КП(б)У, створений у квітні 1919 р.

Перша загальнопартійна чистка РКП(б) розпочалася в жовтні 1921 р. під керівництвом “Центральної перевіркової комісії” на чолі з В.Залуцьким. Для її проведення ЦК КП(б)У створив у серпні 1921 р. Всеукраїнську комісію для перегляду і чистки партії і, відповідно, так звані “трійки” на місцях. Характерно, що під час чистки 1921 р. перевіряли не лише членів партії, але й позапартійних працівників державних установ.

Результатом чистки стало виключення з лав правлячої партії 24% її членів, проте головного завдання – відлучення від керівної роботи якомога більшої кількості колишніх меншовиків вона не виконала. Останні й надалі відігравали досить помітну роль у внутріпартійному житті РКП(б). Внаслідок чистки 1921 р. з КП(б)У було виключено 21 260 комуністів або 21,7% від загальної кількості членів партії. Серед

³³⁹ Юрійчук Є.П. Становлення і характер Радянської влади в Україні: Історико-правові аспекти (1917-1922 рр.) Навч. посібник / Ін-т змісту і методів навчання, Чернівцький держ. ун-т. – К., 1998. – С.79.

³⁴⁰ Кульчицький С.В. УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917-1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – С.70.

³³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк.60.

³³⁸ Там само. – Оп.20. – Спр.330. – Арк.29.

основних причин виключення фігурували такі, як негідна поведінка – у 31,6% випадків, порушення дисципліни – у 27,3%, “чужий елемент” – у 19,9%, посадові злочини – у 10,6% випадків. Найгрунтовніше “каток” чистки пройшовся територіями Одеської, Кременчуцької та Київської губерній, де відсоток “вичищених” склав відповідно 44,6, 27,6 і 25,3%³⁴¹. Найбільш масових репресій зазнали представники інтелігенції – з партії було виключено понад сім тисяч її представників, що складало 47% від загальної кількості “вичищених”³⁴².

Промосковське керівництво КП(б)У використало чистку 1921 р. і як засіб максимального послаблення позицій в партійно-державному керівництві України колишніх боротьбистів. Так, восени 1922 р. був знятий з посади наркома освіти Г.Гринько, який намагався здійснювати компартійні директиви 1919 р. про українізацію. Ще раніше, у грудні 1921 р. на VI конференції КП(б)У до нового складу ЦК не були обрані ні член політбюро О.Шумський, ні В. Блакитний (Еллан), які були членами ЦК попереднього складу. Зокрема, В.Блакитний не потрапив до ЦК КП(б)У, ймовірно за те, що напередодні конференції випустив брошуру під назвою “КП(б)У і шляхи її зміцнення”, в якій писав (у дусі директив ЦК РКП(б)) про необхідність очищення КП(б)У “від міщанських шкурницьких елементів, які прилипали до влади, а не до комунізму”. Ці “елементи” мали великий вплив у КП(б)У, і В.Блакитний своєю брошурою налаштував їх проти себе. Шумського не було обрано до складу ЦК як колишнього боротьбиста, що відстоював право УСРР на суверенне існування. Загалом же, після чистки з понад 4 тис. членів УКП(б), прийнятих до лав КП(б)У, “уціліло” лише 118.

У цілому станом на 1922 р. у КП(б)У залишилось 4,7 тис. вихідців з небільшовицьких партій: 40,7% від їх загальної кількості склали меншовики, 16,8% – праві есери, 15,1% – бундівці, 9,7% – ліві есери і 16,6% – інші, в тому числі й представники так званих українських дрібнобуржуазних партій боротьбистів і борьбистів. До чистки 1921 р. близько 7,6 тис. партійців з 37,9 тис., тобто кожен п'ятий член більшовицької партії (19,6%), в минулому був членом іншої партії³⁴³.

Проведення чисток переслідувало далекосяжні цілі, оскільки виключення з лав партії означало не лише відлучення від партійної

годівниці, але й позбавляло легальної можливості висловлювати свої погляди в межах існуючої політичної системи. Виключення з партії, встановлювала інструкція ЦК РКП(б) 1923 р., “є вищою мірою покарання”, оскільки воно означає “громадянську і політичну смерть для виключеного”³⁴⁴.

Інструкція 1923 р. лише підтверджувала циркулярний лист від 21 жовтня 1919 р., в якому йшлося про значення та наслідки для кожного комуніста виключення зі складу РКП(б) і циркуляр ЦК РКП(б) “Про подвійну відповідальність комуністів”, опублікований 18 серпня 1921 р. в “Известиях ЦК РКП(б)”. Суть цих документів полягала в тому, що справа члена партії мала розглядатися спочатку партійним судом і лише в тому разі, коли останній застосовував до комуніста, що звинувачувався, вищу міру партійного покарання – виключення з лав більшовицької партії – справа передавалася для провадження цивільного судочинства.

Зважаючи на те, що із запровадженням нової економічної політики перед більшістю населення відкрилися два шляхи соціального “просування”: або стати успішним, багатим буржуа, або ж забезпеченим і привілейованим чиновником, більш перспективним і привабливим (що й підтвердила історія) в умовах радянської дійсності все ж видавався останній. Тому безпечніше й надійніше було опинитися в когорті тих, перед якими, завдяки членству у лавах державної партії, відкривалися заманливі кар'єрні перспективи, що набули особливо привабливих обрисів після того, як генеральним секретарем РКП(б) було обрано Й.Сталіна.

Відомо, що саме він виплекав апарат, який з часом перетворився на його головну опору у боротьбі за владу в комуністичній партії та радянській державі. Завоювання апарату влади Сталін розпочав із підпорядкування собі Робітничо-Селянської інспекції – відомства, яке згідно з ленінським задумом мало контролювати всі ланки державного апарату. Сталін, призначений 1919 р. на посаду наркома РСІ, використав його для зміцнення свого владного становища, а згодом перетворив наркомат на свою опору в боротьбі з внутріпартійною опозицією. Тому, коли тяжкохворий В.Ленін вже не міг впливати на перебіг подій і в керівництві партії розпочалася запекла боротьба за владу, Й.Сталін та виплеканий ним апарат зустріли ці події у всеозброєнні. Тепер генсек ЦК міг сміливо спиратися у боротьбі за владу на створену ним бюрократичну структуру.

³⁴¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1349. – Арк. 1-2.

³⁴² Там само. – Арк.4.

³⁴³ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: “Глобус”, “Вік”; Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій Альбертського Університету, 1992. – С.39.

³⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1640. – Арк.87.

Переконавшись в тому, що Сталін та його найближче оточення зосередили у своїх руках усі найважливіші важелі впливу для прийняття кадрових рішень, 15 жовтня 1923 р. Л.Троцький та його прибічники виступили із “заявою 46-ти”, де йшлося про те, що режим фракційної диктатури, який склався в партії “пережив сам себе”, партія поділена на “секретарську ієрархію”, партійних функціонерів, що добираються ЦК, і на масу рядових членів, які практично не беруть участі у партійному житті. Автори “заяви” закликали до встановлення “товариської єдності та внутріпартійної демократії”, але отримали у відповідь рішення ЦК РКП(б) про проведення нової чистки партійних рядів, формально спрямованої на очищення партії від дрібнобуржуазного елемента, реально – на виявлення усіх прибічників Л.Троцького і знешкодження їхнього впливу в партії та державі.

Наступна чистка, що відбувалася 1924 р., проводилася переважно в партійних осередках господарських та управлінських установ, а також у вищих закладах освіти. Її мета – під виглядом чистки від ненадійних елементів звільнити партію від інтелігентних, критично мислячих особистостей та від студентської молоді, яка виявляла симпатії до лівої троцькістської опозиції в партії. В УСРР вістря цієї кампанії було спрямоване ще й на чистку апаратів тих губерній, у яких було зосереджено найбільшу кількість вихідців з інших партій. Передовсім, це стосувалося Одеської парторганізації, де за словами тодішнього секретаря губернського комітету партії М.Хатаєвича 40% відповідальних працівників були вихідцями з так званих дрібнобуржуазних партій³⁴⁵. Наступного, 1925 р., чистка проходила головним чином у сільських осередках у зв'язку із збільшенням “куркульських” елементів на селі й приєднанням до них деяких сільських комуністів. Саме від цих партійців і намагалися звільнитися.

І все ж бажання вищого партійного керівництва позбутися “попутників” не було основною причиною чисток 1924–1925 рр., адже остаточне утвердження монопартійності в СРСР на початку 20-х рр., досягнуте за допомогою державних каральних органів, свідчило про те, що опозиція існуючому курсу, якщо й могла утворитися, то лише серед представників “ленінської гвардії”, яка катастрофічно втрачала вплив на прийняття найважливіших питань державного життя, у той час як позиції Й.Сталіна та його найближчого оточення невпинно зміцнювалися.

Розпочинаючи у 1929 р. реалізацію політики суцільної колек-

тивізації, Сталін ініціював проведення чергової партчистки, що мала стати генеральним оглядом партійних лав після того, як новий вождь партії розгромив усі опозиції своєму курсу на форсоване будівництво соціалізму в одній, окремо взятій, країні. Чистка, що розпочалася відразу ж після квітневого (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б), що засудив “правий ухил”, тривала цілий рік. Виключалися всі, хто солідаризувався з позицією М.Бухаріна і його групи, а то й просто підозрювався в цьому. В КП(б)У ні ідейно, ні організаційно міфічний “правий ухил” оформлення не дістав, тому основна увага акцентувалася на боротьбі з “правоопортуністичною практикою”, “примиренством” стосовно “правого ухилу” і з тими, хто у 1930 р. допустив “перегини” в проведенні колективізації.

Нова генеральна чистка партії розпочалася в УСРР у травні 1929 р. з перевірки вищої номенклатури – членів ЦК і ЦКК КП(б)У. Ніхто з членів ЦК і ЦКК КП(б)У не був під час чистки виключений з партії. Разом з тим, чистка виявила такі негативні явища серед керівних працівників, як аморальні вчинки, бюрократизм, приховування недоліків. Зі складу керівних партійних кадрів було виключено 68 відповідальних працівників окружного рівня. Всього з КП(б)У було виключено 24 204 особи, або 9,8%, на 34 483 особи (14% складу КП(б)У) були накладені партійні стягнення³⁴⁶. В цілому упродовж 1929–1931 рр. з лав ВКП(б) було виключено близько 250 тис. членів, переважна більшість яких належала до так званого “правого ухилу”³⁴⁷.

Ліквідувавши усі “ухили” та “опозиції” своєму “великому перелому”, Сталін не зустрів тепер у партії сил, які могли б чинити опір його політиці в країні. З цього часу він отримав необмежені можливості у проведенні кампаній широкомасштабних чисток і репресій в країні.

Рішення про наступну чистку ЦК ВКП(б) прийняв 10 грудня 1932 р. Вказуючи на характер і мету чистки, секретар ЦК ВКП(б) Л.Каганович у промові на московському міському партактиві 22 травня 1933 р. зазначив, що “в процесі чистки партія має звільнитися від:

- 1) класово чужих і ворожих елементів, які шахрайськи пролізли в партію;
- 2) відкритих і прихованих дворушників;
- 3) порушників залізної дисципліни партії;
- 4) переродженців, що зрослися з куркулем і буржуазією;

³⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.332. – Арк.58.

³⁴⁷ Дамье В.В. Тоталитарные тенденции в XX веке // Мир в XX веке. – М.: Наука, 2001. – С.75.

³⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1800. – Арк.123.

5) бюрократів, кар'єристів та шкурників”³⁴⁸

Керівництво чисткою КП(б)У було покладене на “другого першого секретаря” ЦК КП(б)У П.Постишева, відрядженого Сталіним в Україну у січні 1933 р. Біографічні дані Постишева засвідчують, що це було його друге тривале відрядження в Україну – вперше уродженець пролетарського Іваново-Вознесенська з'явився в республіці в кінці вересня 1923 р. у розпал кампанії з “переміщення” відповідальних працівників УСРР, що була ініційована Сталіним з метою очищення республіки від відвертих і прихованих прихильників Л.Троцького. Розпочавши свою кар'єру в Україні відповідальним працівником організаційно-інструкторського відділу Київського губкому КП(б)У, Постишев вже у листопаді 1924 р. був обраний секретарем Київського губкому КП(б)У, а згодом увійшов до складу політбюро ЦК КП(б)У. Ще в період свого першого перебування в республіці упродовж 1923–1930 рр. Постишев зарекомендував себе непримиренним борцем з усіма проявами так званого “націонал-ухильництва” в КП(б)У, до яких було віднесено “хвильовизм”, “шумськизм” та “волобуєвщину”. Тож не дивно, що набутий Постишевим досвід став у пригоді Сталіну та його оточенню в реалізації політики суцільної колективізації українського села, найтрагічнішим наслідком впровадження якої став голодомор 1932–1933 рр.

Друге “пришестя” Постишева в Україну сталося тоді, коли її поглинув голодний мор, а Сталіну, який був його творцем, потрібно було знайти офіційних “стрілочників”, щоб перекласти на них свою власну вину за рукотворну трагедію. Як засвідчує текст рішення ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р., в якому керівництво КП(б)У отримало завдання “вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи” із партійних і радянських організацій України³⁴⁹, винуватців голоду швидко було знайдено. Ними були оголошені “українські буржуазні націоналісти” в лавах КП(б)У, для боротьби з якими, що підтверджує ухвала ЦК ВКП(б) з “українського питання” від 24 січня 1933 р., в республіку на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У і фактичного диктатора України було відряджено П.Постишева.

Відбуваючи в Україну, сталінський емісар отримав низку завдань, головними з-поміж них були: розгром “націоналістичної контрреволюції” в радянському будівництві, зокрема, в культурі, розгром

“націоналістичного ухилу” М.Скрипника, перевірка усіх ділянок соціалістичного будівництва, де мала місце контрреволюція, перебудова форм і методів керівництва українською культурою³⁵⁰. Таким чином, Постишев отримав сталінську санкцію на нищення української культури, централізацію та русифікацію партапарату, тотальне пограбування села і розправу з усіма “націоналістами”, в тому числі в середовищі номенклатури.

Для прискореного виконання цих завдань НКВД УСРР під керівництвом нового “старого” наркома В.Балицького отримав завдання сфальсифікувати декілька політичних справ про шпигунів і дворушників із середовища українських націоналістів, які нібито пробралися до лав партії для проведення підривної роботи. Головне вістря чистки і репресивних заходів каральних органів було спрямоване проти так званих “націонал-ухильників”, вихідців з дрібнобуржуазних партій та колишніх опозиціонерів у лавах державної партії.

Першими під постишевський репресивний “каток” потрапили номенклатурники УСРР – вихідці з українських політичних партій. Передусім репресивна політика спрямовувалась на вилучення з лав КП(б)У національно-свідомих більшовиків-скрипниківців, колишніх боротьбистів і укапівців. Це з часом підтвердив у своїй доповіді на пленумі Київського обкому КП(б)У 5 січня 1937 р. П.Постишев, який заявив про те, що “в 1933 році ЦК КП(б)У під керівництвом свого Центрального Комітету, під керівництвом тов. Сталіна при дуже активній і великій допомозі органів Наркомвнудсправ... завдав серйозного удару агентурі українського націоналізму” в керівних партійно-державних структурах³⁵¹. “Ця агентура, – продовжував доповідач, – складала тоді блок трьох, тісно пов'язаних між собою організацій” – так званої “Української військової організації” (УВО), колишніх боротьбистів і колишніх укапівців³⁵².

Діючи згідно з вказівками центру, українські енкаведисти об'єднали у складі “УВО” “скрипниківців” Бадана і Ерстенюка, “шумськиста” Васильківа і цілу когорту провідних діячів української культури, науки та представників інтелектуальної еліти, звинувативши їх у проведенні роботи, направленої на відрив УСРР від Радянського Союзу. На чолі так званої “Української військової організації”, спецслужби “поставили” відкликаного ще 1927 р. Москвою О.Шумського. Разом з Балицьким

³⁵⁰ Там само.

³⁵¹ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). – Ф.81. – Оп.3. – Спр.220. – Арк.29.

³⁵² Там само.

³⁴⁸ Правда. – 1933. – 1 июня.

³⁴⁹ Постишев П.П. В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії. – Б.м.: Партвидав ЦК КП(б)У, 1935. – С.63.

Постишев особисто допитував головних фігурантів у “справі УВО”, про що свідчив у грудні 1933 р. один з ув’язнених, колишній директор видавництва “Молодий більшовик”, виходець з УКП М.Грицай. Він, зокрема, заявив, що заарештований 23 листопада 1933 р. колишній голова Укрнауки Ю.Озерський говорив йому про те, що члени “організації”, знаючи головну мету приїзду Постишева в Україну, були переконані у неминучості замаху на Постишева, так як “тут в УСРР і за Збручем громадська думка, ініціатором, автором всіх цих заходів по розгрому “УВО” та націоналістично налаштованих людей, вважає Постишева – графа Бобринського наших днів. У тому ж сенсі, як погроми 1914 р. в Галичині приписували графу Бобринському, так і тепер погромником вважають Постишева”³⁵³.

Другу з трьох викритих НКВД “націоналістичних організацій” складала на думку ініціаторів її фабрикування, колишні боротьбисти – Озерський, Приходько, Сліпанський, Білаш, Христовий та інші, які, обіймаючи керівні посади в радянському апараті, “не порвали, – на думку Постишева, – зі своїм минулим і вели в лавах КП(б)У підривну дворушницьку роботу”³⁵⁴. Діяльність цієї “організації” скеровували, відкликани в різний час з України О.Шумський, М.Полоз і П.Солодуб, які склали так звану “керівну головку”³⁵⁵. Їй нарешті, третя “організація” складалася, переважно, з колишніх укапістів на чолі з А.Річицьким, М.Авдієнком і М.Грицаєм, які також обіймали високі номенклатурні посади.

Перші підсумки тотального погрому українського елемента в КП(б)У були підведені Постишевим у його виступі з політичним звітом ЦК КП(б)У на XII з’їзді більшовиків України 24 січня 1934 р. Не приховуючи ненависті до всього українського, фактичний лідер КП(б)У Постишев зауважив, що партія трохи запізно розпочала боротьбу з українським націоналізмом у своїх лавах і віддав, по суті, офіційну команду відкрити вогонь по ширих “українізаторах” з номенклатурного середовища: “Треба було сказати більшовику – бий Бадана, не бійся, бий Василя Сірка – не бійся! Бий Черняка – не бійся, бий Озерського – не бійся, бий їх цю націоналістичну наволоч, яка тут розперезалася, знахабніла, почувала себе прекрасно – ці “висуванці”, в яких було 100% крові від поміщика, від Коновальця, Скоропадсь-

³⁵³ Даниленко В.М., Кузьменко М.М. Соціальний та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомату. Біографічні нариси. – Севастополь: “Вебер”, 2003. – С.19.

³⁵⁴ РДАСПІ. – Ф.81. – Оп.3. – Спр.220. – Арк.29.

³⁵⁵ Там само.

кого! Треба було сказати – бий, не бійся, бий міцніше!”³⁵⁶. Наслідки постишевського погрому українських кадрів не забарилися. Тільки з наркомату освіти упродовж 1934 р. “вичистили” двісті “націоналістів і ворожих елементів”, а це був фактично увесь наявний штат цієї установи, в обласних відділах народної освіти кадровий склад змінили на 100%, в районних – на 90%³⁵⁷.

Оприлюднений на січневому (1936 р.) пленумі ЦК КП(б)У звіт Постишева про підсумки перевірки партійних документів в КП(б)У лише підтвердив, що одним з головних завдань перманентної чистки, що продовжувалась упродовж 1933–1936 рр. було вилучення зі складу партії колишніх боротьбистів, укапістів та “інших націоналістичних угруповань, що були в наявності на Україні”³⁵⁸. Тоді ж “опричник” України Балицький оголосив “націоналістів” головними винуватцями “сільськогосподарського прориву 1931–1932 рр.”³⁵⁹, переклавши на них вину за організацію голоду 1932–1933 рр. Про те ж саме натякнув у своїй промові на XIII з’їзді КП(б)У (травень – червень 1937 р.) Постишев: “В чому суть помилки, яка була допущена (ЦК КП(б)У. – М.Д.) в 1933 році”, – звертався він до залу і сам же відповів: “тоді ЦК КП(б)У прогледів націонал-ухильників” на чолі з Скрипником³⁶⁰.

Точних даних вилучених з КП(б)У “націоналістів”, троцькістів та “правих” фактично не існує, оскільки вони ніколи не публікувались, але аналізуючи матеріали партійних форумів, доповідей керівників партії та інформацію тогочасних періодичних видань, можна зробити висновок, що основна мета організаторів чистки, перевірки та обміну партдокументів, що були проведені в 1933–1936 рр., була досягнута і зі складу КП(б)У були виключені майже всі колишні боротьбисти, укапісти, бундівці, західноукраїнські комуністи – емігранти, меншовики, есери, троцькісти тощо.

Надто захопившись викорчовуванням в республіці “українського духу” Постишев не зогледівся як новими головними ворогами сталінського “генерального курсу” було призначено троцькістів і “правих”. Цей недогляд коштував Постишеву не лише втрати усіх посад в Україні на підставі постанови ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. “Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У і недоліки в роботі ЦК КП(б)У”, але й породив недовіру до нього Сталіна,

³⁵⁶ Даниленко В.М., Кузьменко М.М. Вказ. праця. – С.28.

³⁵⁷ Там само. – С.29.

³⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.469. – Арк.114.

³⁵⁹ Там само. – Арк.148.

³⁶⁰ Там само. – Спр.487. – Арк.154.

результатом чого стало звинувачення Постишева в "... неправильному відношенні до українських кадрів"³⁶¹, що, на думку авторів постанови призвело до того, що очолюваний ним "апарат Київського обкому був захоплений фактично троцькістами"³⁶². Захопившись боротьбою з "націоналістами", Постишев не помітив як змінився партійний курс, а сам він опинився в оточенні "людей ..., які не знають мови ..., історії і культури українського народу", більш того "майже всі вони (основна головка), — як "зізнався" Постишев, — виявилися троцькістами, ворогами"³⁶³.

Як і в січневій постанові ЦК ВКП(б) 1933 р., що на неї полюбляв посилалися упродовж усього другого періоду свого перебування в Україні Постишев, керівництво КП(б)У та Київської парторганізації було звинувачене у розвалі кадрової роботи. Однією з головних причин провалу в кадровій роботі на Київщині було визнано клановий принцип формування кадрової верхівки. На цьому, зокрема, наголосив у своєму виступі на XIII з'їзді КП(б)У Косіор: "...ми помічали слабкість тов. Постишева до своїх людей, — підкреслив доповідач, — він вірив тільки тим, кого знав, або кого рекомендував хто-небудь з своїх людей. У нього така система шкідлива була"³⁶⁴. Стверджуючи це, Косіор ставив під сумнів не лише постишевські методи роботи з кадрами, але й усю практичну роботу партії у справі добору, підготовки, виховання і розстановки керівних кадрів, якщо її наслідками змогли скористатися "вороги", які на думку Сталіна, мали можливість "вільно проникати в партію, проникати у її найвищі установи"³⁶⁵.

3 лютого 1937 р. пленум ЦК КП(б)У звільнив Постишева від обов'язків секретаря ЦК КП(б)У і секретаря Київського обкому партії, оголосивши йому догану з попередженням "за притуплення політичної пильності при доборі кадрів в Київському обкомі КП(б)У"³⁶⁶. Як відзначив у звітній доповіді ЦК на XIII з'їзді КП(б)У її перший секретар С.Косіор "Постишев ... постраждав за виняткову втрату елементарної більшовицької пильності, за те, що припустив оточити себе ворожими троцькістськими елементами, за те, що цілком і забагато вірив тим людям, які його оточували"³⁶⁷.

³⁶¹ ЦДАГО України. — Ф.57. — Оп.2. — Спр.490. — Арк.92.

³⁶² Там само. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.526. — Арк.115.

³⁶³ Там само. — Спр.487. — Арк.162-163.

³⁶⁴ Там само. — Арк.127.

³⁶⁵ Там само. — Арк.10.

³⁶⁶ Там само. — Ф.39. — Оп.4. — Спр.163. — Арк.7.

³⁶⁷ Там само. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.487. — Арк.117.

Намагаючись віднайти головну причину падіння Постишева, висломо припущення, що Сталін, вочевидь, не зміг пробачити своєму вчорашньому фавориту його прагнення стати на один щабель з ним, потураючи створенню в Україні "культу Постишева". Про масштаби цього "культу" можна судити з виступу на XIII з'їзді КП(б)У головної "жертви" постишевської кадрової політики співробітниці УАМЛІНу Ніколаєнко, яка зазначала, що в тогочасній Україні склалася ситуація, коли "... все, що де-небудь робиться ... все з Постишева починається й закінчується Постишевим", а київський обком "перевищує ЦК партії"³⁶⁸.

Зняття з усіх посад в Україні сталінського емісара П.Постишева та відкликання його в розпорядження ЦК ВКП(б) означало не тільки завершення "ери Постишева" в Україні, але й сигналізувало про початок проведення насильницької ротації усієї української керівної верхівки. Упродовж 1937–1938 рр. було репресовано майже всю партійно-радянську верхівку УСРР. Самого ж Постишева, який згідно з рішенням ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. був переведений на посаду першого секретаря Куйбишевського міськкому і обкому ВКП(б), було репресовано і розстріляно 26 лютого 1938 р.³⁶⁹

У результаті чистки 1933 р. та масових репресій, що настали слідом, чисельність КП(б)У зменшилась майже вдвічі. Станом на квітень 1937 р. в КП(б)У перебувало на обліку 296 643 комуністи, що на 253 790 осіб менше, ніж на 1 січня 1933 р. Між іншим, в КП(б)У залишилось лише 8,2% тих, хто вступив в партію до 1920 р.³⁷⁰

Періодичні чистки, як відомо, є однією з найсуттєвіших ознак тоталітарного режиму. Без них він не здатний ні функціонувати, ні існувати. Система чисток є приреченням цього режиму, а носії системи — невільниками цієї закономірності. Проведення періодичних партійних чисток в Радянській державі є ще одним підтвердженням цієї жахливої закономірності. Практика партійних чисток (1921, 1924, 1925, 1929/1930 і 1933–1934 рр.) продемонструвала, що чистки були завжди пов'язані з великими змінами у політиці партії. Крім того, від часу прийняття X з'їздом РКП(б) резолюції "Про єдність партії" партійні чистки перетворились на легальну зброю партапарату для розправи з потенційними опонентами генеральному курсу партії.

Усі норми такого внутріпартійного життя були закладені В.Леніним,

³⁶⁸ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.488. — Арк.49.

³⁶⁹ Там само. — Ф.39. — Оп.4. — Спр.163. — Арк.1.

³⁷⁰ Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні у 1933-1937 рр. — С.125.

різниця лише в тому, що за життя Леніна чистки були періодичними, а за Сталіна вони стали перманентними. Саме на X з'їзді РКП(б) були ухвалені рішення за якими партапарат остаточно виводився з-під контролю партії і перетворювався на самодостатню і суверенну силу, а партія перетворювалась на слухняну, дисципліновану й мовчазну виконавицю волі свого апарату.

З кінця 1920-х років чистки перетворилися на легальний засіб розправи всесильного партапарату з потенційними “ворогами народу”. Особливо жорстоко і цинічно московський партійний центр провадив боротьбу з інакомислячими в КП(б)У, нібито відіграючись за те, що упродовж тривалого часу Україна чинила запеклий спротив більшовицькому пануванню. Чистки в Україні набули нечуваних масштабів, а їх наслідки стали справжньою трагедією для українського народу. Сталінські репресії в Україні дали привід Л.Троцькому, якого важко запідозрити в симпатіях до України, висловити думку про те, що “ніде утиски, чистки, репресії та всі види бюрократичного хуліганства не набували такого вбивчого розмаху, як на Україні, в боротьбі з могутніми підґрунтовими прагненнями українських мас до більшої свободи і незалежності”³⁷¹.

Таким чином, оцінюючи процес становлення партійно-радянської номенклатури в радянській Україні в цілому, підкреслимо, що головна його особливість полягає в тому, що жовтневий більшовицький переворот 1917 р., який припинив кадрову спадкоємність і виштовхнув до вершин влади людей з раніше безвладних соціальних верств, започаткував реалізацію однієї з основоположних ідей марксизму щодо залучення трудящих до управління державою “диктатури пролетаріату”, які, на думку “класиків”, будуть одночасно керуючими й керованими, а державне управління поступово перетвориться на самоврядування трудящих. Ні основоположники марксизму, ні лідери більшовиків не мали навіть уяви про те, як реалізувати декларовані принципи, а тому їх наміри створити державне народовладдя практично одразу привели до створення антидемократичного диктаторського режиму, опорою якого стала “робітничо-селянська” партійно-державна бюрократія на чолі з партійною верхівкою.

За основу при формуванні номенклатури була взята “організація професійних революціонерів”, яка складала “генералітет” більшовицької партії “нового типу”, створеної у 1903 р. З-поміж більшовиків,

особливо серед так званих “професійних революціонерів”, було чимало безкорисливих, освічених, здібних і навіть талановитих людей, але ці люди (їх була меншість), що посіли керівні посади в державному апараті були відомі в партії як революційні вожді, теоретики і пропагандисти, досвіду ж управління вони не мали. Одночасно з ними до складу управління влились десятки тисяч “людей з народу”, малограмотних, малокультурних, просто кар’єристів, які скористались членством у більшовицькій партії у своїх цілях. І “професійні революціонери”, і просто управлінці спільними зусиллями створили тоталітарний режим, а той, у свою чергу, виплекав і утвердив образ “ідеального” керівника, де компетентність, демократизм, всебічна освіченість, чесність і принциповість не були серед головних чеснот. У фаворі були гарна анкета, пробивна сила та вміння проводити “генеральну лінію” партії. Тим самим, система сама тиражувала непрофесіоналів, тобто людей мало- або зовсім не освічених, некомпетентних, але таких, що засвоїли лозунги поточного моменту. Це були псевдофахівці, які нерідко досягали вершин керівництва та управління. Про те, що саме такі “фахівці” мали абсолютну перевагу у середовищі більшовицької кадрової номенклатури, свідчить навіть побіжний аналіз якісного складу керівної верхівки УСРР 20–30-х років ХХ століття.

³⁷¹ Цит. за: Камінський А. В полоні традиційного великодержавництва // Сучасність. – 1975. – № 4. – С.87.

Ілюстрації на с. 163

Делегати від Солонянської сільради на Дніпропетровщині передають Г.І.Петровському подарунок від колгоспників. Перший зліва – С.В.Косіор, 1933 р.

Типовий ордер на обшук та арешт, 1934 р.

Г.І.Петровський виступає з бронев автомобіля

Формування тоталітарних структур влади в Україні відбувалося у відповідності з більшовицькими доктринальними постулатами, в основу яких було покладено Марксову ідею диктатури пролетаріату. Більшовицький вождь В.Ленін, даючи визначення диктатури, лише конкретизував ідею свого попередника, підкресливши при цьому, що диктатура “означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв’язану владу, що безпосередньо на насильство спирається”³⁷².

Оскільки більшовики ототожнювали диктатуру пролетаріату з диктатурою власної партії, то й усю владну вертикаль в підконтрольній їм державі почали вибудовувати, виходячи з принципу “демократичного централізму”, що був покладений в основу організаційної будови партії “нового типу”. Це означало, що усі владні структури Радянської Росії створювалися за принципом абсолютного підпорядкування нижчих ланок вищим з метою забезпечення цілковитого контролю державної партії над усіма сферами життєдіяльності суспільства. Трьома “китами” на яких трималася диктатура більшовицької партії в Росії були: розгалужений партійний апарат, сконструйований за принципом демократичного централізму, більшовизовані ради робітничих, солдатських та селянських депутатів і силові структури (передовсім, Всеросійська надзвичайна комісія і Червона армія). Аналогічні російським органи влади та управління створювалися більшовиками й в Україні, але їх формування мало свою специфіку, оскільки на більшій частині території республіки, що в цей час переживала добу національно-державного відродження, більшовизм залишався маловпливовою політичною течією. Ця обставина справила помітний вплив на процес утвердження диктатури ленінської партії на українських теренах.

3.1. Особливості формування представницьких органів влади та їх керівного складу

Найважливішою сферою діяльності компартійних комітетів, аж до Центрального, стало “радянське будівництво”, тобто утворення мережі рад з контрольованим складом депутатів. Щоби збагнути як функціонував компартійно-радянський владний тандем і яка роль у ньому відводилася радам, слід звернутися до подій Лютневої (1917 р.) революції в Росії, що перетворила ради з органу класового представ-

³⁷² Ленін В.І. До історії питання про диктатуру (Замітка) // Повне зібр. творів. – Т.41. – К.: Політвидав України, 1974. – С.364.

ництва на структуру, що претендувала на роль вищого органу законодавчої влади в країні.

Лютнева революція несла в собі два антимонархістських начала – демократичне і радянське. Однак ні державна Дума, що була органом цензової демократії, а тому не могла представляти усього народу, ні ради, які були не більше, ніж громадською організацією, стихійно заснованою народними масами і керованою представниками соціалістичних партій, яких ніхто не обирав, не були легітимними органами влади. Але після того, як у ніч на 2 лютого 1917 р. Тимчасовий уряд, сформований Тимчасовим комітетом державної Думи, узгодив з Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів програму перетворень на період до скликання Установчих зборів, було створено прецедент, внаслідок якого Петрорада виступила як вищий законодавчий орган влади. Ще більше позиції рад у структурі новопосталих органів влади Російської держави зміцнилися по тому, як Петроградська рада призначила наглядовий комітет за діяльністю уряду, а самі думці передали для схвалення виконкому Петроради список членів уряду на чолі з князем Г.Львовим, хоча виконком вирішив за краще “залишити це питання на совісті буржуазії”³⁷³.

Про те, що ради виступали у період так званого “двовладдя”, як законодавчий орган влади, свідчить і телеграма військового міністра О.Гучкова генералу М.Алексєєву 9 березня 1917 р.: “Тимчасовий уряд не володіє будь-якою реальною владою і його розпорядження здійснюються лише в тих межах, що їх допускає Рада робітничих і солдатських депутатів, яка має у своєму розпорядженні найважливіші елементи реальної влади, оскільки війська, залізниці, пошта і телеграф в її руках. Можна прямо сказати, що Тимчасовий уряд існує лише доти, доки це допускається Радою...”³⁷⁴.

Військовий міністр був правий і неправий водночас. Правий, оскільки отриманий радами у ході Лютневої революції статус вищого представницького органу російської демократії давав підставу більшовицькому лідеру В.Леніну оголосити ради органом влади і зосередити зусилля на оволодінні ними зсередини. Неправий, тому що есери і соціал-демократи розглядали ради як тимчасові органи революції і не бажали перетворювати їх на органи влади. Метою революції вони вважали скликання Установчих зборів. Лідери цих партій не сумнівалися,

³⁷³ Пайпс Ричард. Русская революция: В 2 ч. – М.: РОССПЭН, 1994. – Ч.1. – С.329.

³⁷⁴ Шляпников А. Канун семнадцатого года. Семнадцатый год. В 3 т. – Т.2. – Кн. 1 – 2. – М.: Политиздат, 1992. – С.236.

що завоюють більшість у цьому представницькому органі, а тому примусили ради віддати владу Тимчасовому комітету Державної Думи.

Лідер більшовиків розумів, що внаслідок демократичних процедур його партія не отримає владу в свої руки, тому й висунув, як основне, гасло “Вся влада – радам!”. Через ради, що були класовою організацією і протиставлялися загальнонародним інститутам, більшовики прагнули встановити свою диктатуру. Переконаність Леніна в тому, що його партія витіснить з рад конкурентів, ґрунтувалася на частковому збігові платформи більшовиків з вимогами рад. Після того, як більшовики оголосили своїми, запозичені ними у конкурентів з соціалістичного табору, гасла припинення війни, соціалізації землі та передачі промислових підприємств в управління трудових колективів, радянська і більшовицька програми співпали, що і визначило кінцевий успіх ленінської партії.

До жовтневого перевороту більшовиків ради не були владою. Вони стали державною владою тільки злившись з компартійною диктатурою. В період після жовтня 1917 р. склад рад став формуватися не робітниками і солдатами, як у перші місяці Лютневої революції, а більшовиками. Їх політичні опоненти, невдоволені таким розвитком подій, були згодом знищені ВЧК на чолі з Ф.Дзержинським.

Більшовицька партія воліла не брати на себе відповідальності за поточні справи, тому повним обсягом державних функцій розпорядчого типу були наділені саме ради, які були позбавлені політичного впливу. У такий спосіб утворився політичний феномен, названий радянською владою. Через систему рад диктатура компартійних вождів заглиблювалася в народні низи, в результаті чого створювалася цілковита ілюзія народовладдя. Правляча більшовицька партія заборонила або знешкодила всі інші партії, але сама, як і до жовтня 1917 р., поділялася на дві частини з принципово різними функціями: внутрішньою і зовнішньою. Внутрішня, номенклатурна партія (до жовтня 1917 р. відома як організація професійних революціонерів), була важелем диктатури вождів і нервовим центром усіх радянських, профспілкових, силових та інших органів. Зовнішня партія складалася з мільйонів рядових членів, які виконували функцію “передавального паса” від народних низів до владних верхів.

В основу функціонування рад як державних органів більшовики поклали принцип неподільності влади, властивий диктаторським режимам. Більшовицька партія не заперечувала самого факту встановлення диктатури, але заявляла, що це – диктатура пролетаріату. Щоправда, зауважувала: ради є державною формою диктатури проле-

таріату, а більшовики – революційним авангардом робітничого класу. З цього логічно випливало, що після встановлення контролю над радами “диктатура пролетаріату” ставала диктатурою партії більшовиків. Оскільки більшовицька партія будувалася на принципах “демократичного централізму”, який вимагав безумовної підпорядкованості її нижчих ланок вищим, то завдяки цьому диктаторська влада зосереджувалася на верхньому щаблі компартійно-радянської конструкції – в Центральному комітеті РКП(б).

Перехід до однопартійного режиму вимагав від більшовицької партії прискореного формування особливої структури органів державної влади і управління, що мали забезпечити всеохоплюючий контроль більшовицького керівництва над усіма сферами суспільного життя. Програма створення інституцій, що обслуговували новий режим і забезпечували його міцність, вперше була викладена у відвертій формі на VIII з’їзді РКП(б) в березні 1919 р. “Комуністична партія, – читаємо в резолюції “В організаційному питанні”, – ставить собі за завдання завоювати вирішальний вплив і повне керівництво в усіх організаціях трудящих: у професійних спілках, кооперативах, сільських комунах і т.д. Комуністична партія особливо добивається проведення своєї програми і свого повного панування в сучасних державних організаціях, якими є Ради. ...РКП повинна завоювати для себе безроздільне політичне панування в Радах і фактичний контроль над усією їх роботою”³⁷⁵. Це означало, що більшовицький партійний контроль над урядовою політикою помножений на негласний контроль з боку ЧК над усіма державними та недержавними структурами, доповнювався і ставав більш дієвим внаслідок організованого включення членів партії до всіх підрозділів адміністративного апарату, оскільки правляча партія через свій обліково-розподільчий відділ здійснювала призначення на всі ключові посади.

З’єднання диктатури більшовицької партії з владою радянських органів давало В.Леніну можливість створювати централізовану державу в довільних формах. Конституційні конструкції такої держави не мали значення, бо за ними приховувалася не відображена в конституціях диктатура жорстко централізованої партії. Цю особливість влади більшовики використали для розбудови національних держав на окраїнах колишньої імперії. Ззовні вона здавалася істотною поступкою визвольному руху пригноблених народів.

Перший експеримент з конструювання національної радянської

державності більшовицькі вожді поставили в Україні. 25 грудня 1917 р. у зайнятому червоногвардійцями Харкові вони проголосили владу рад. За паралельною Українській Центральній Раді формою національної державності залишилася стара назва – Українська Народна Республіка. Радянський уряд України був названий спочатку не Раднаркомом, як у Петрограді, а Народним Секретаріатом. Після утворення маріонеткового харківського уряду РНК РСФРР дістав можливість воювати з Центральною Радою з-за його спини, уникаючи звинувачень в розв’язанні війни проти українського національного уряду.

Позаяк у 1918 р. більшовикам закріпитися в Україні не вдалося, процес офіційного формування структур представницької влади республіки розпочався під час “другого пришествия” більшовиків у березні 1919 р. Тоді, на III Всеукраїнському з’їзді рад, було прийнято першу Конституцію радянської України, згідно з якою органами державної влади УСРР проголошувалися ради (з’їзди рад) робітничих, червоноармійських та селянських депутатів. Форма державного і політичного устрою УСРР визначалася як “радянська влада”, а її сутнісний зміст, як “диктатура пролетаріату”, себто державна влада робітничого класу, що здійснюється у союзі з трудовим селянством. У Конституції УСРР 1919 р., що практично дублювала Конституцію РСФРР 1918 р., вказувалося на те, що законодавча влада належить Всеукраїнському з’їздові рад, а в період між з’їздами – Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітету (ВУЦВК).

Повноваження ВУЦВК законодавчо закріплювала стаття 10 Конституції, що встановлювала, що ВУЦВК є носієм усієї повноти влади в республіці у період між всеукраїнськими з’їздами рад й виразником суверенітету українського радянського народу. Право бути обраним до ВУЦВК – повноважного органу державної влади України між з’їздами рад – було надане громадянам УСРР обох статей незалежно від віросповідання, національності, осілості, які на день виборів досягли 18 років та займалися громадсько-корисною працею³⁷⁶.

Такі норми були прописані в Конституції, але фактично політична влада як в РСФРР, так і в “незалежній” УСРР належала РКП(б). Більшовики встановили на опанованій ними території тоталітарний політичний режим, що не знаходив будь-якого відображення у конституціях радянських республік, але існував реально. На практиці це означало лише одне – самоутвердження Комуністичної партії (біль-

³⁷⁵ КППС в резолюціях... – Т.2. – С.75.

³⁷⁶ Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки. – Харків: Всеукр. держ. вид-во, 1920. – С.10.

шовиків) України – складової частини Російської компартії – правлячою партією, тобто головним суб'єктом державної і політичної влади в УСРР. В умовах максимальної централізації керівництва і найжорсткішої внутрішньопартійної дисципліни реальна влада була зосереджена в руках політбюро ЦК КП(б)У (в 1920–1922 рр. до його складу входило 5–9 чол.), далі – в руках Центрального комітету КП(б)У та його апарату і, нарешті, в руках місцевих компартійних комітетів – губернських, повітових, районних.

Чому ж тоді РКП(б) докладала таких величезних зусиль на “радянське будівництво”? А тому, що саме ради, які перетворилися на всепроникаючу і всеохоплюючу владу, нерозривно зрощену з організаційною структурою більшовицької партії, надавали РКП(б) статус державної партії. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів з пролетарських мас міста і села, стали, на думку С.Кульчицького, “ефективним “передавальним пасом” від керівних органів державної партії до всього населення”³⁷⁷. Зрештою, саме ради, згідно з задумом В.Леніна, мали надати владі державної партії легітимного статусу. Тому перетворившись на державну, більшовицька партія проголосила, що однією з найважливіших галузей своєї діяльності вона вважає “радянське будівництво”, метою якого було перетворення рад на підконтрольні партійному апарату структури.

Намір більшовиків контролювати ради вимагав втручання в процедуру виборів. Партія, що здійснювала диктатуру за допомогою радянських органів влади, не могла дозволити собі підірвати її, пустивши на самоплив формування персонального складу рад. Тому від самого початку до складу Центрального виборчого комітету (Центрвиборчкому), що опікувався виборами делегатів на з'їзди Рад, входили лише більшовики. Так до складу Центрвиборчкому, вперше сформованого при ЦВК рад України у 1920 р. для проведення виборів делегатів на IV з'їзд Рад, політбюро ЦК КП(б)У включило тільки більшовиків – Я.Яковлева (голова), О.Шумського (від ЦК КП(б)У), Попрелова (від НКВС), К.Карлсона (від ВУЧК) і Канарського (від НК'юсту)³⁷⁸.

Маючи незаперечну перевагу у складі виборчих комісій усіх рівнів більшовики вже 1920 р. при формуванні органів радянської влади забезпечили за членами КП(б)У абсолютну більшість у їх складі. Наприклад, тільки у складі губвиконкомів комуністи становили 91,1%

³⁷⁷ Кульчицький С.В. УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917-1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – С.48.

³⁷⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.5. – Арк.4.

від загальної чисельності обраних членів³⁷⁹. Для конструювання представницьких органів влади державна партія вдавалася до випробуваної практики ультиматумів, що висувалися політичним опонентам, або ж до органів ВУЧК, що володіла широким спектром засобів “переконання”.

Наскільки свавільним було втручання більшовиків у процедуру виборів показала практика “радянського будівництва” в Україні у перші місяці 1919 р. Щоб не допустити до влади своїх тимчасових союзників – боротьбистів, яких підтримувало українське село, більшовики застосували норми партійного представництва для участі у роботі III Всеукраїнського з'їзду рад. На засіданні ЦК КП(б)У 5 лютого 1919 р. було вирішено і спеціальною постановою Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 13 лютого ухвалено, що на III Всеукраїнський з'їзд рад кожна сільська волость матиме право надіслати одного депутата (населення волості складало в середньому від 10 до 12 тис. осіб), міста і фабрично-заводські поселення делегували на з'їзд одного представника від 10 тис. населення, таке ж представництво мали й кожен полк або частина Червоної армії, що налічували до 1 тис. осіб³⁸⁰.

Ця постанова викликала вкрай негативну реакцію боротьбистів. “Політика на Україні, – писав один з їх лідерів М.Полоз у листі до представника ЦК РКП(б) в Україні Й.Сталіна, – здійснюється врозріз всьому, про що говорилося між нами... Вирішено створити “комуністичний” з'їзд рад, який, очевидно, повинен вотирувати злиття з Росією. Надсилаються накази місцевим органам влади про те, що на з'їзд треба обирати тільки комуністів. З'їзди проводять в атмосфері військового терору. Вибори на з'їздах проводяться за мажоритарною системою, тобто штучним створенням більшості в декілька голосів, значна меншість позбавляється всякого представництва, хоча ця меншість стоїть цілковито на радянській платформі ... В результаті вашої партійної диктатури, здійснюваної за майже повної відсутності у вас на Україні підготовлених партійних працівників, знайомих з місцевими умовами, дискредитується ідея радянської влади навіть в очах робітників”³⁸¹. Але на ці закиди державна партія не реагувала, бо їй за будь-яких умов необхідно було забезпечити потрібний склад депутатів рад усіх рівнів аж до Всеукраїнського з'їзду рад.

За ідентичним сценарієм відбувалося й конструювання складу

³⁷⁹ Верстюк В. Становлення радянської влади // Історія України: нове бачення. У 2 т. / НАН України, Ін-т історії України. – Т.2. – К.: Україна, 1996. – С.163.

³⁸⁰ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.2. – Спр.15. – Арк.81.

³⁸¹ Там само. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.21.

вищого представницького органу на III з'їзді Рад (березень 1919 р.). Зокрема, ЦК КП(б)У наполягав на введенні до складу ВУЦВК 100 осіб. Виступаючи від імені фракції комуністів, делегат А.Іванов зачитав список, у якому значились прізвища 89 членів та 22 кандидатів у члени ВУЦВК від КП(б)У³⁸². Список претендентів до складу ВУЦВК від партії боротьбистів у кількості 29 осіб представив Н.Калюжний. Фракція лівих есерів (борьбистів) не виставила свого списку кандидатур, але вимагала від з'їзду, щоб він на пропорційних засадах резервував у складі ВУЦВК місця для їхніх представників³⁸³. В результаті III Всеукраїнський з'їзд рад більшістю голосів при чотирьох, що утримались, проголосував за пропозицію чисельно переважаючої комуністичної фракції й обрав до складу ВУЦВК на правах її членів 90 комуністів і десятих боротьбистів, а до числа кандидатів 22-х комуністів і п'яťох боротьбистів. Жоден представник партії лівих есерів до складу ВУЦВК не потрапив через її "контрреволюційні дії"³⁸⁴.

Оскільки персональне голосування по кандидатурах не проводилося, склад ВУЦВК був затверджений списком, до якого увійшли майже всі члени ЦК КП(б)У та народні комісари колишнього Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР, зокрема, Артем (Ф.Сергєєв), К.Ворошилов, Я.Гамарник, В.Затонський, Ф.Земіт, А.Іванов, Е.Квірінг, С.Косіор, Ю.Коцюбинський, В.Мещеряков, М.Подвойський, О.Хмельницький, О.Шліхтер та ін. Членом ВУЦВК також було обрано члена ЦК РКП(б), наркома внутрішніх справ РСФРР майбутнього "всеукраїнського старосту" Г.Петровського.

Переважну більшість членів ВУЦВК склали працівники центральних і місцевих державних установ – заступники наркомів та завідувачі відділами уряду (В.Межлаук, О.Скороход, М.Рухимович), голови губернських виконавчих комітетів: Катеринославщини (В.Аверін), Київщини (А.Бубнов), Харківщини (П.Кін), голова Полтавської міської ради П.Буценко, члени місцевих партійних і виконавчих комітетів М.Безчетвертний, О.Ластовський, П.Слинько, І.Смирнов, представники командування Червоної армії В.Антонов-Овсієнко, В.Примаков, М.Голубенко. До складу ВУЦВК увійшло й троє жінок – А.Балабанова, С.Гопнер та С.Соколовська.

Нетривкість більшовицької влади в Україні і надто часта змінюваність її верхівки, безпосередньо позначалася й на персональному складі

ВУЦВК, який вмщував ледь не все тогочасне українське керівництво. Те, що у складі новообраного ВУЦВК лише В.Затонський, А.Іванов, Ю.Коцюбинський, Г.Лапчинський, М.Скрипник і М.Тарногородський були членами ВУЦВК двох попередніх скликань, обраних на I Всеукраїнському з'їзді рад (грудень 1917 р.) та II з'їзді рад (березень 1918 р.), є зайвим свідченням нетривкого становища більшовиків в Україні. До складу ВУЦВК третього скликання увійшли представники семи національностей: українці, росіяни, євреї, латиші, поляки, болгари й німці. Освітній рівень усіх членів вищого представницького органу більшовицької влади з'ясувати не вдалося, але згідно з відомостями на 41 члена ВУЦВК вищу освіту мали 17 осіб, середню – 14, початкову – шість, домашню – чотири³⁸⁵.

Згідно з Конституцією ВУЦВК був колегіальним органом і всі найважливіші питання його діяльності мали розглядатися на сесійних засіданнях, але вже на першому його засіданні для організації поточної роботи була утворена президія ВУЦВК, до складу якої увійшли тільки члени КП(б)У. Г.Петровський став головою (причому був обраний заочно, оскільки ще працював у цей час на посаді наркома внутрішніх справ РСФРР), С.Косіор – секретарем, а К.Ворошилов, В.Затонський та О.Хмельницький – членами. Після рішення пленуму ЦК КП(б)У від 12 квітня 1919 р. про введення до складу президії ВУЦВК представника партії боротьбистів, один з її лідерів – М.Полоз – зайняв у президії місце О.Хмельницького³⁸⁶. А 5 травня замість введеного до складу оргбюро ЦК КП(б)У С.Косіора секретарем ВУЦВК було призначено Г.Лапчинського³⁸⁷.

Незважаючи на те, що президія ВУЦВК, згідно з Конституцією не значилася в переліку вищих органів державної влади та управління УСРР і офіційно не мала жодних повноважень, у протоколах і стенограмах засідань вищого представницького органу влади та в його рішеннях вона називалась офіційним органом ВУЦВК. Тобто, президія, створена для організації роботи у міжсесійний період, по суті, узурпувала всю повноту влади ВУЦВК. Відтепер саме президія вирішувала найрізноманітніші питання – від затвердження персонального складу керівництва наркоматів до попереднього розгляду декретів, доповідей та звітів, що виносилися на затвердження ВУЦВК. Таким чином, з перших кроків діяльності вищого законодавчого органу УСРР, президія

³⁸⁵ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.11-15.

³⁸⁶ Там само. – Спр.9. – Арк.7.

³⁸⁷ Погребінський М.Б. Станіслав Вікентійович Косіор. – К.: Політвидав України, 1967. – С.149.

³⁸² III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенограф. звіт. – Харків: ДВУ, 1932. – С.218.

³⁸³ Там само. – С.219.

³⁸⁴ Там само. – С.220.

перебрала до своїх рук його повноваження, мотивуючи своє рішення тим, що, мовляв, більшість членів ЦВК, які представляли місцеві ради не мали змоги вчасно прибувати на засідання через те, що знаходились на фронтах громадянської війни.

IV Всеукраїнський з'їзд рад (травень 1920 р.) узаконив існуючий порядок, надавши президії ВУЦВК конституційних повноважень, як одному з вищих органів державної влади УСРР. На з'їзді було "обрано" новий склад ВУЦВК у кількості 82 членів і 44 кандидатів. Членами ВУЦВК стали 74 більшовики (у тому числі Г.Зінов'єв, В.Ленін та Л.Троцький, як почесні члени), член закордонної комуністичної групи В.Винниченко, троє лівих есерів (борьбистів) – М.Алексєєв, В.Качинський та Є.Терлецький, член Української комуністичної партії (УКП) А.Річицький та троє безпартійних – А.Колюгора, Ф.Козюра та Л.Цигикало³⁸⁸. Новий склад ВУЦВК являв собою "збірну" вищої ланки номенклатури партійного, радянського, урядового та військового відомств УСРР із вкрапленням до неї лідерів лояльних до більшовизму партій боротьбистів та укапістів, згоду на входження яких до складу ВУЦВК 14 травня 1920 р. надав ЦК КП(б)У³⁸⁹. Персональний склад новообраного ВУЦВК значно відрізнявся від попереднього – до нього увійшло 62 нових члени, тобто ротація торкнулася майже 76% його членів³⁹⁰.

До складу президії ВУЦВК з'їзд обрав сім чоловік, четверо з яких (Г.Петровський, В.Затонський, Д.Мануїльський та О.Шумський) належали до вищого керівництва КП(б)У. Постійно діюча президія ВУЦВК отримала досить значні повноваження аж до скликання надзвичайних засідань. Це привело до остаточного підпорядкування вищого органу державної влади його президії, а також нівелювало роль ВУЦВК як постійно діючого законодавчого органу, бо практично всі найважливіші питання поточної політики вирішувалися вузьким колом членів президії ВУЦВК. Інші члени, які мали постійну роботу за межами ВУЦВК, лише формально виконували свої обов'язки його членів.

Робота Всеукраїнських з'їздів рад знаходилась під пильним контролем ЦК КП(б)У та його політбюро, що регламентували усі кроки ВУЦВК: встановлювали квоти представництва делегатів від партій, губерній, повітів, волостей та військових частин, визначали порядок денний з'їзду та його президію, добирали й "рекомендували" склад

президії та ВУЦВК в цілому тощо. Тому від початку свого існування ВУЦВК здебільшого виконував функції, властиві скоріше органу соціального забезпечення, аніж вищому органу представницької влади. Так, наприклад, із семи комісій ВУЦВК, що працювали 1921 р., щонайменше п'ять – центральна комісія незаможних селян, вища житлова комісія, а також комісії з покращення побуту робітників, допомоги хворим і пораненим інвалідам війни та демобілізованим, допомоги голодуючим, – виконували функції своєрідного "всеукраїнського соцзабезу"³⁹¹. Виконуючи, таким чином, практично усі функції органів виконавчої влади, ВУЦВК не переймався лише виконанням своєї основної функції – законотворчої, яка, згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 26 травня 1920 р. була зосереджена у Раднаркомі. Зокрема, наркоми, крім своїх безпосередніх обов'язків, отримали завдання готувати проекти декретів³⁹².

Головною турботою вищих партійних інстанцій і надалі залишався персональний добір тих, хто мав дисципліновано затверджувати на законодавчому рівні рішення, ініційовані державною партією. Оскільки кількісний склад "народних обранців" у вищому законодавчому органі неухильно зростав і, наприклад, в 1925 р. налічував вже 393 особи (301 член і 92 кандидати у члени ВУЦВК)³⁹³, то найбільшою "проблемою" парторганів була та, кого з номенклатурників провести в делегати з'їзду за так званим "центральним", а кого – за губернським списками, що заздалегідь погоджувалися з ЦК КП(б)У. Зі збільшенням кількості членів ВУЦВК на початку 20-х рр. зростав і кількісний склад його президії. Вже 1921 р. президію ВУЦВК складали голова, два секретарі і 13 членів³⁹⁴.

Усі члени президії ВУЦВК, згідно з циркуляром ЦК КП(б)У від 25 березня 1921 р., називалися "відповідальними працівниками Всеукраїнського масштабу", а отже, входили до складу вищої номенклатури КП(б)У³⁹⁵. До її числа, згідно з циркуляром, оприлюдненим ЦК КП(б)У 1 червня 1921 р., було віднесено усіх членів і кандидатів у члени ВУЦВК³⁹⁶. Зважаючи на те, що до складу ВУЦВК зазвичай входили представники вищої ланки партійних, радянських, господарських, військових органів, масових та громадських організацій, підконтрольних

³⁹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.731. – Арк.2.

³⁹² Там само. – Оп.6. – Спр.8. – Арк.22.

³⁹³ Там само. – Спр.58. – Арк.67 зв.

³⁹⁴ Там само. – Оп.20. – Спр.731. – Арк.2.

³⁹⁵ Там само. – Спр.682. – Арк.26.

³⁹⁶ Там само. – Арк.71.

³⁸⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.731. – Арк.4.

³⁸⁹ Там само. – Оп.6. – Спр.11. – Арк.3.

³⁹⁰ Там само. – Арк.4.

державній партії, партійні циркуляри про облік кадрів всеукраїнського масштабу зайвий раз підтверджували особливий статус номенклатури радянських органів як важливої складової партійного “генералітету”.

Як своєрідний резерв кадрів працівників всеукраїнського масштабу з вересня 1920 р. в полі зору обліково-розподільного відділу ЦК КП(б)У перебували члени і кандидати у члени губвиконкомів, які належали до категорії відповідальних працівників губернського масштабу³⁹⁷. Адже контроль за формуванням виконавчих комітетів місцевих рад – губернських, повітових та волосних, які були створені у першій половині 1920 р. після проведення місцевих з’їздів рад, вважався не менш важливим завданням більшовицької партії. Безпосереднє адміністративно-командне керівництво радами та їх виконкомами було покладено на відповідні партійні комітети, які висували комуністів на роботу до радянського апарату і мали завдання не допустити на виборні радянські посади опонентів правлячої партії. Зазвичай більшовики розмовляли зі своїми політичними супротивниками мовою ультиматумів або через “посередництво” ВУЧК. Наслідки застосування таких методів “роботи” відомі: від “саморозпуску” партій боротьбистів і борьбистів до широкомасштабних політичних репресій щодо партій лівих есерів (інтернаціоналістів) і меншовиків.

Усунувши з політичної арени інші партії, КП(б)У перетворилася на одну з вагомих складових держапарату, а її представники вже у 1920 р. очолювали виконавчі комітети усіх дванадцяти українських губерній. Один лише перелік прізвищ голів губвиконкомів – В.Аверін, Я.Гамарник, Я.Дробніс, І.Клименко, П.Любченко, В.Порайко – засвідчує, що одні й ті ж особи входили до керівного складу партійних і радянських органів губернського і повітового рівня, а суміщення посад ставало нормою³⁹⁸. Це означало, що вже 1920 р. більшовицька партія перестала опікуватися формальною стороною питання про розмежування владних повноважень в системі “партія-ради” і фактично проігнорувала у своїй практичній діяльності рішення VIII з’їзду РКП(б) (березень 1919 р.) про те, що “змішувати функції партійних колективів з функціями державних органів, якими є Ради, ні в якому разі не слід. Таке змішування дало б згубні результати ... Свої рішення партія повинна проводити через радянські органи, в рамках Радянської конституції. Партія старається керувати діяльністю Рад, але не заміняти їх”³⁹⁹.

Ілюзія повновладдя рад потрібна була більшовицькій партії, доки на політичній арені функціонували партії-конкуренти, після їх поглинення та заборони імітація повновладдя органів народного представництва застосовувалася лише у випадках аж надто відвертих провалів політики правлячої партії. У такому разі партійний апарат, який володів усією повнотою політичної влади, великодушно перекладав відповідальність за поточні справи на радянські органи.

Вторгнення партії в діяльність рад було настільки потужним, що навіть В.Ленін визнав, що нічого вже неможливо змінити: “... як правляча партія, – говорив він на X з’їзді РКП(б) у 1921 р., – ми не могли не зливати з “верхами” партійними “верхи” радянські, – вони у нас злиті і будуть такими”⁴⁰⁰. Таким чином, партійне керівництво радами привело фактично до злиття компартійних та державних структур. Підтверджує це і той факт, що працівники радянських органів, як і партфункціонери підлягали контролю як ЦКК КП(б)У, так і НК РСІ УСРР, оскільки усі партійно-радянські посадовці вважалися “виконавцями партійних рішень”⁴⁰¹.

Починаючи з 1920 р. партійні комітети КП(б)У повністю контролювали роботу рад: призначали дату виборів до рад усіх рівнів, формували виборчі комісії, керували їх роботою, визначали кількісний склад керівної верхівки президії губернських та повітових виконкомів, кількісний склад членів комуністичної фракції, регулювали квоти представництва для членів так званих дрібнобуржуазних партій, безпартійних, робітників, селян та жінок, формували порядок денний зібрань, висували представників на з’їзди рад усіх рівнів⁴⁰². Комуністи – члени виборчих комісій настільки ретельно виконували вказівки парткомів, що нерідко виникали ситуації, коли їх дії потребували певної кореляції, а подекуди й прямого нагадування про “непотрібність в усіх місцях проводити заздалегідь складений список майбутніх депутатів”⁴⁰³.

Така ретельна опіка з боку партійних органів, зрештою, привела до парадоксальної ситуації, коли всі ради – від вищих до місцевих – формально (тобто, згідно з законом) мали усі права і повноваження, але фактично були витіснені з політичної арени. Сам принцип повновлад-

³⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.683. – Арк.2.
³⁹⁸ Там само. – Спр.183. – Арк.70.
³⁹⁹ КПРС в резолюціях... – Т.2. – С.75.

⁴⁰⁰ Ленін В.І. X з’їзд РКП(б). 8-16 березня 1921 р.: Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б) 8 березня 1921 р. // Повне зібр. творів. – Т.43. – К.: Політвидав України, 1974. – С. 14.

⁴⁰¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.192. – Арк.38.

⁴⁰² Там само. – Спр.227. – Арк.13, 21-23.

⁴⁰³ Там само. – Спр.405. – Арк.170.

дя рад був спочатку формалізований, а пізніше і зовсім вихолощений. Особливо помітним це було при здійсненні найважливішої функції рад – законотворчої, що залишалася вторинною. Адже проведенню з'їзду рад чи сесії ВУЦВК завжди передували пленум ЦК, партійна конференція, а то й з'їзд партії, на яких обговорювалися і ухвалювалися рішення з кардинальних питань економіки, політики та культури. У такий спосіб будувалася робота рад усіх рівнів.

Про участь у законотворчому процесі представників від робітничого класу і селянства взагалі говорити не доводиться, оскільки вони лише своєю фізичною присутністю на сесіях парламенту та одностайним голосуванням “за” уособлювали владу трудящих. Така ситуація щодо висуванців з народних низів (більше як 60% з них, на думку авторів постанови політбюро ЦК КП(б)У від 10 вересня 1926 р., не були, між тим, зразком у роботі та побуті) змусила політбюро дати вказівку “зобов'язати фракцію ВУЦВК встановити приїзд членів ВУЦВК – низових працівників не менше одного разу на 2 місяці для інформації про прийняті ВУЦВК та РНК закони, забезпечуючи їх необхідними матеріалами і необхідною в їх діяльності на селі та на виробництві літературою, а також для отримання від них інформації про їхню роботу”⁴⁰⁴.

Оскільки український радянський парламент не був професійним, а головне його призначення полягало лише у механічному прийнятті законів та затвердженні партійних рішень, вищі партійні органи неодноразово ставили питання про те, щоб скасувати зарплатню рядовим членам ВУЦВК. Зокрема, 19 січня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову, в якій містилась рекомендація встановити принцип безкоштовної роботи членів ВУЦВК, позаяк вони отримували платню за місцем основної роботи⁴⁰⁵. Логіка у прийнятті такого рішення була, оскільки переважна більшість членів ВУЦВК одночасно обіймала найвищі посади в структурі партійних та державних органів, і, відповідно, отримувала платню за роботу, що була для них основною. На думку членів політбюро, заробітну плату за роботу у ВУЦВК мали отримувати лише функціонери, апаратники, технічні працівники, а також члени вищого законодавчого органу, які “приїздили на сесії з тим, щоб була забезпечена законодавча робота ВУЦВК”⁴⁰⁶. Зрештою, постанова від

19 січня 1924 р. не була втілена в життя, однак у 1926 р. секретаріат ЦК КП(б)У, опікуючись тим, щоб члени ВУЦВК “від плуга і верстака” не відривались від свого звичного середовища, рекомендував значно скоротити їм платню і встановити її на рівні зарплати голови сільради⁴⁰⁷.

Дані інформаційних довідок ЦК партії, де відзначались, як масові, такі явища, як скасування партійними органами виборів до рад, проведення добору та висування кандидатів до рад партійними комітетами і т.ін. засвідчують, що вже на середину 1920-х рр. ради всіх рівнів остаточно перетворились з органів влади на додаток до партійних комітетів. Чим вищий був рівень ради, тим більшу роль в доборі і висуванні кандидатур відігравав партапарат, провідні функціонери якого визначали, хто буде депутатом ради або делегатом з'їзду. Тому з'їзди рад були, за своїм складом, тими ж партз'їздами і скликались лише для законодавчого підтвердження вироблених парторганами рішень.

Внаслідок цього, процес зрощування партійного та державного апаратів призвів до функціонального злиття і змішування компетенцій різних за своїм призначенням органів. Межі втручання парторганів в діяльність держапарату ставали все більшими, всеохоплююча регламентація поглиблювала бюрократизм, а її носії поступово перетворились на своєрідну корпорацію партійних, радянських і господарських керівників, що використовували своє становище не в інтересах справи, а в корисливих цілях. В результаті фактичного злиття партійного та радянського апаратів було утворено єдиний партійно-державний апарат, головною метою функціонування якого стало зміцнення і концентрація влади в руках партійно-радянської номенклатури. Закінченого характеру ця тенденція набула з остаточною становленням тоталітарного режиму в СРСР на рубежі 20–30-х рр. ХХ століття.

Сталінська конституційна реформа, проведена в СРСР 1936 р., не змінила статусу рад, як складової компартійної диктатури, вона тільки надала їм вигляду парламенту. Реформу проводили партапаратники, які одразу пристосувалися до прямих, пропорційних і рівних виборів при таємному голосуванні. Тому, як і раніше, партійні комітети могли дозувати і контролювати соціальний, національний і партійний склад радянського депутатського корпусу.

⁴⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.86. – Арк.38.

⁴⁰⁵ Там само. – Оп.20. – Спр.1800. – Арк.19.

⁴⁰⁶ Там само.

⁴⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2207. – Арк.17.

3.2. Організаційно-політичні пріоритети кадрового складу урядових структур

Оскільки вожді більшовизму вважали, що й на решті території колишньої Російської імперії, що перебувала в орбіті їхнього впливу, влада мала формуватися за зразком, апробованим у центрі, Україна також мусила перетворитися на радянську республіку на чолі з більшовицьким урядом. Перший український радянський уряд – Народний Секретаріат – у складі 13 секретарів (12 з них були більшовиками), був сформований ЦВК рад України 17 грудня 1917 р. Уряд став своєрідним прикриттям, з-за спини якого Раднарком Росії дістав можливість анонімно воювати з Центральною Радою. Так як місцевого партійного центру в Україні тоді ще не існувало, В.Ленін поставив над харківським урядом тимчасового надзвичайного комісара району України Г.Орджонікідзе, який фактично був його головою.

Лише у березні 1918 р., коли більшовики змушені були залишити Київ, Народний Секретаріат отримав свого керівника. Ним став професійний революціонер українець Микола Скрипник. Про ступінь самостійності та якісний склад так званого першого українського радянського уряду найвлучніше висловився його “військовий міністр” Василь Шахрай: “Що це за уряд український, – скаржився він своєму колезі Г.Лапчинському, – що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови? Що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи й не чуло раніше їхніх прізвищ?”⁴⁰⁸.

Маловпливовим був і Тимчасовий робітничо-селянський уряд України під керівництвом Г.Пятакова, створений московським партійним центром під час другого більшовицького походу в Україну, що розпочався в кінці 1918 р. Кремлівського наглядача над урядом цього разу приставлено не було, але кабінет Пятакова роздирали внутрішні чвари, внаслідок чого 16 січня 1919 р. більшість членів уряду проголосувала за звільнення його з посади голови уряду і призначення Артема (Ф.Сергеєва). Пятаков не визнав результатів голосування і заявив, що оскільки його призначено на цю посаду рішенням ЦК РКП(б), він утримуватиме свої повноваження до іншого рішення з Москви.

Розв’язав урядову кризу В.Ленін, надіславши на голову уряду УСРР свого протеже Х.Раковського, який 29 січня 1919 р. реорганізував уряд і назвав його за аналогією з російським Радою Народних

Комісарів. В основу його функціонування було покладено принцип, згідно з яким уряд УСРР, створений постановою ЦК РКП(б), був його органом і проводив усі розпорядження і накази центру беззаперечно. Однак і другий український радянський уряд, уповноважений Москвою впровадити політику “воєнного комунізму”, проіснував недовго, оскільки влітку 1919 р. змушений був евакуюватися до Росії під тиском селянських повстань в Україні.

Трете “пришестя більшовиків в Україну” готувалося вже значно ґрунтовніше, про що свідчить документ під назвою “Тези з українського питання”, з яким 19 листопада 1919 р. Х.Раковський звернувся до В.Леніна. Центральною в документі була теза про необхідність подальшого існування УСРР як формально незалежного державного утворення зі спільними з РСФРР центрами управління обороною і “командними висотами” економіки. Тези Раковського були підтримані Леніним і вже 4 грудня VIII Всеросійська партконференція ухвалила резолюцію “Про радянську владу на Україні”, згідно з якою УСРР визнавалася формально незалежною державою. Це була основна тактична поступка більшовицької партії українцям після другої невдалої спроби більшовиків закріпитися в республіці.

Іншою поступкою стало укладення політичного союзу КП(б)У з партіями боротьбистів, що відкололися від УПСР, і боротьбистів, які походили з українського відгалуження загальноросійської партії лівих есерів. Наслідком цього вимушеного компромісу став трипартійний склад Всеукраїнського революційного комітету, утвореного у Москві 11 грудня 1919 р. замість давно вже не діючих президії ЦВК і РНК УСРР. Крім трьох більшовиків – Г.Петровського, Д.Мануїльського і В.Затонського – до Всеукрревкому увійшли боротьбист Г.Гринько і боротьбист В.Качинський.

Боротьбисти, налаштовані на розбудову реальної, а не фіктивної української радянської державності, головною умовою своєї співпраці з більшовиками поставили категоричну відмову від підпорядкування України Росії в економічному та військовому відношенні, тобто вимагали перегляду рішення пленуму ЦК КП(б)У від 27 травня 1919 р., продиктованого московським центром, у частині об’єднання військового командування і раднаргоспів обох республік. Нагадаємо, що рішення ЦК українських комуністів потягнуло за собою прийняття 1 червня 1919 р. декрету ВЦВК РСФРР про “військово-політичний союз”, згідно з яким керівництво п’ятьма галузями (військовий комісаріат, раднаргоспи, залізниця, фінанси, праця) зосереджувалося в єдиних московських колегіях. 14 червня ЦВК рад України затвердив

⁴⁰⁸ Цит. за: Історія українського війська / В.Гриневич, Л.Гриневич, Р.Колісник та ін. – Львів: Світ, 1996. – С.55.

цей декрет на території “незалежної” УСРР і запропонував урядовим установам негайно провести його в життя.

Про спротив боротьбистів підпорядкуванню Москві військового і господарського республіканських відомств свідчить стенограма засідання представників КП(б)У та УКП(б) від 12 грудня 1919 р. Зокрема, коли представники КП(б)У Х.Раковський і С.Косіор стали переконувати боротьбистів Г.Гринька і Л.Коваліва в тому, що “немає потреби створювати окремі апарати, якщо є російські із представниками в них від України”, то останній зауважив, що “загальна постановка політики, що не поведе за собою створення економічного і військового центрів на Україні, буде фікцією”⁴⁰⁹.

Однак спротив боротьбисти чинили недовго, позаяк лідери КП(б)У, застосувавши політику “батога і пряника”, досить швидко “переконали” своїх тимчасових союзників у його недоцільності. Капітулювали боротьбисти 22 січня 1920 р., коли їх представник Г.Гринько поставив свій підпис під декларацією Всеукрревкому “Про військову політику на Україні”, в якій надзвичайний орган влади УСРР зобов’язувався здійснювати військове будівництво в республіці, виходячи з положень угоди між ВУЦВК та ВЦВК від 1 червня 1919 р. про об’єднання військових сил України та Росії. Щоб заохотити боротьбистів і борьбистів (останніх у Всеукрревкомі на той час представляв вже Є.Терлецький) до подальшої співпраці, більшовики запропонували їм посади наркомів освіти та юстиції у майбутньому коаліційному уряді, підкріпивши пропозицію відповідним рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 22 січня 1920 р.

Це засідання політбюро заслуговує на окрему розмову, оскільки саме на ньому Х.Раковський, Д.Мануїльський та С.Косіор ухвалили продиктоване Москвою рішення про утворення у складі українського уряду лише семи самостійних наркоматів: внутрішніх справ, землеробства, освіти, юстиції, охорони здоров’я, соціального забезпечення і продовольства. Але, зважаючи на те, що наркомпрод УСРР у своїй роботі мав діяти “за розробленим загальним планом” з наркомпродом РСФРР, а кандидатури наркомів внутрішніх справ, соцзабезпечення та охорони здоров’я України голова уряду Раковський мав узгодити з відповідними наркоматами РСФРР, харківський субцентр РКП(б) отримав дозвіл призначити фактично лише трьох наркомів⁴¹⁰.

Таким чином, управлінський апарат УСРР і, передусім, його уряд,

створювалися як продовження відповідних державних структур радянської Росії.

Характерною рисою радянського ладу є взаємопроникнення законодавчої, виконавчої і судової гілок влади, тому досліджуючи діяльність уряду – Раднаркому УСРР та його структурних підрозділів не слід забувати, що вона проходила у тісному взаємозв’язку з роботою Всеукраїнських з’їздів рад і ВУЦВК. Формально РНК УСРР вважався виконавчим органом влади, але подекуди виконував законодавчі функції, зокрема, частина його декретів і постанов приймалися спільно з ВУЦВК. Згідно з положенням про Раду Народних Комісарів УСРР її очолював голова, який відповідав за своєчасне і правильне впровадження постанов і заходів уряду, видавав відповідні розпорядження про їх виконання, скликав засідання РНК, керував підготовкою питань до засідань, а також самими засіданнями уряду, затверджував постанови комісії адміністративно-фінансової та з розгляду законодавчих передбачень тощо.

Уряд УСРР був підзвітний Всеукраїнському з’їзду рад і ВУЦВК, звітувався перед ними за проведену роботу, а також представляв їм на затвердження плани своєї роботи. До складу уряду зазвичай призначалися лише члени ВУЦВК. У тому разі, коли на посаду народного комісара висувався не член ВУЦВК, то до затвердження складу уряду вищим законодавчим органом цей нарком виконував свої обов’язки, маючи звання “керуючого народним комісаріатом”.

Усі наркоми вважались членами Раднаркому, а їх заступники брали участь у роботі уряду з правом дорадчого голосу. Призначав і відкликав народних комісарів ВУЦВК. При кожному наркоматі існувала колегія, кількісний склад якої визначався окремо для кожного наркомату. Нарком мав право призначати, перемішувати і звільняти усіх відповідальних працівників наркомату, крім тих, яких призначали ВУЦВК та РНК УСРР.

Раднаркому УСРР підпорядковувалися усі виконавчі комітети рад, а їх голови були підзвітні голові уряду. Робочим органом Раднаркому було управління справами, а в його секретаріаті (точніше, в довідково-інформаційному підрозділі) систематизувалися відомості про керівний склад і склад членів колегій центральних і губернських установ. Функції обліку особового складу наркоматів та спостереження за їх переміщеннями по службі були зосереджені в адміністративному підрозділі загально-адміністративного відділу Управління справами РНК УСРР.

Незважаючи на те, що усі принципові політичні рішення приймалися в Москві, український радянський уряд на початку 20-х років мав

⁴⁰⁹ Історія українського війська. – С.188.

⁴¹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.3.

достатню свободу дій в реалізації цих рішень і виявляв досить ініціативи (особливо, коли його очолював Х.Раковський), враховуючи місцеву специфіку. Оскільки керівна верхівка КП(б)У і персональний склад РНК УСРР частково співпадали, для більшовицької партії не існувало проблем, пов'язаних з проведенням виробленого курсу в Україні.

Продемонструємо процес добору та розстановки керівних кадрів урядових структур радянської України на прикладі двох його структурних підрозділів – наркомату закордонних справ (НКЗС) та ДПУ – НКВС (рос. аббревіатура ГПУ – НКВД). Такий вибір зумовлений тим, що зовнішньополітичне відомство, незважаючи на взяте зобов'язання координувати свою роботу з російським НКЗС, мало відносну свободу дій, тоді як чекістські органи УСРР були цілковитою креатурою Кремля.

“Договірна федерація”, що об'єднувала радянські республіки до утворення СРСР у грудні 1922 р., давала можливість центру контролювати практично усі сфери життя національних республік. Однак існувала одна галузь, в якій контроль партії з абсолютного перетворювався на відносний. Це була зовнішньополітична діяльність республік, що її Москва не могла контролювати безпосередньо. Центр, як міг, оберігав “незалежні” республіки від широких контактів із закордоном, оскільки їхня активність у зовнішньополітичній сфері загрожувала, у перспективі, перетворити формальну незалежність на дійсну. Тому роботу українських дипломатів на тлі жорсткого кураторства центру над зовнішньою політикою УСРР у 1921–1922 рр., можна охарактеризувати як своєрідний феномен. Англійський історик Е.Карр у зв'язку з цим зазначав, що Україна “була єдиною республікою договірної федерації, яка широко користувалася правом здійснювати свою зовнішню політику, а саме: укладати договори з державами, що визнали УСРР, відкривати власні дипломатичні і торговельні представництва”⁴¹¹.

На думку С.Кульчицького така активність української радянської дипломатії пояснюється тим, що очолював наркомат закордонних справ УСРР на початку 1920-х рр. голова українського Раднаркому Х.Раковський, якого Кремль свого часу відрядив керувати Україною і якому цілковито довіряв. У тому, що УСРР дістала вихід на міжнародну арену, відіграли свою роль не тільки дипломатичні здібності, зв'язки та особисті знайомства Х.Раковського з багатьма європейськими політиками, але й відсутність у нього коренів в українському

партійно-радянському середовищі. Вважаючи Х.Раковського своїм, Москва могла не турбуватися про небезпеку пожвавлення українського сепаратизму.

Саме завдяки наполяганням голови уряду УСРР на початку січня 1921 р. при уряді РСФРР була утворена дипломатична місія УСРР у складі Ю.Коцюбинського (голова), В.Ауссема і В.Ляха. А вже 14 січня 1921 р. представник УСРР на радянсько-польських мирних переговорах у Ризі Е.Квірінг надіслав на розгляд політбюро ЦК КП(б)У доповідну записку “Про дипломатичні представництва УСРР”, в якій пропонував відкрити представництва УСРР у Польщі, країнах Балтії, та державах, де розташовувались етнічні українські землі й де була зосереджена українська еміграція, зокрема, у Чехо-Словаччині, Румунії та Австрії. Щодо інших країн Квірінг висловив побажання, щоб представники наркомату закордонних справ УСРР працювали у російських посольствах у ранзі радників або секретарів⁴¹². Свої пропозиції Квірінг мотивував тим, що “ми не можемо відмовлятися від самостійних посольств УСРР, поскільки передача повноважень УСРР російським послам означала б для цих держав фіктивність усіх розмов про суверенну Україну, давала б дуже сильну зброю нашим ворогам”⁴¹³. Тобто йшлося про елементарний камуфляж, витіснення з свідомості західних політиків “тіні уряду УНР”, що продовжувала існувати у вигляді місії УНР при більшості урядів європейських держав⁴¹⁴. ЦК КП(б)У підтримав цю пропозицію і навіть видав директиву щодо можливих керівників українських дипломатичних представництв⁴¹⁵.

Результати не забарилися: 14 лютого 1921 р. Коцюбинський та спеціальний посланник уряду УСРР Ф.Кон уклали у Москві перший у короткій історії незалежної дипломатії УСРР договір про встановлення дипломатичних відносин з Литвою, у серпні 1921 р. УСРР уклала мирний договір з Латвією, а в листопаді – з Естонією. Того ж року повноважним представником УСРР у країнах Балтії було призначено колишнього борьбиста і наркома юстиції УСРР Є.Терлецького, а колишній борьбист О.Шумський був призначений українським послом у Варшаві. У грудні 1921 р. повноважним представником УСРР в Австрії було призначено Ю.Коцюбинського, а після злиття в єдине представництво дипломатичної місії УСРР в РСФРР і повноважного

⁴¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.18. – Арк.222, 225.

⁴¹³ Там само. – Арк.225.

⁴¹⁴ Там само. – Арк.222.

⁴¹⁵ Там само. – Арк.230.

⁴¹¹ Карр Э. История Советской России: В 4 кн. – Кн.1 – Т. 1-2. – Большевицкая революция 1917-1923. – С.309.

представництва УСРР у справах народного господарства, керівник останнього М.Полоз очолив цей об'єднаний орган.

Дипломатичні зв'язки УСРР з іншими державами давали можливість налагоджувати взаємовигідне економічне співробітництво. За ініціативою Х. Раковського у складі РНК УСРР утворено наркомат зовнішньої торгівлі, а в кінці 1921 р. – експортний фонд, що становив 60 млн. крб. золотом. Голова українського уряду домогся істотної самостійності в роботі наркомату зовнішньої торгівлі (НКЗТ), до сфери інтересів якого увійшли Польща, Чехо-Словаччина, Румунія, Туреччина, балканські держави.

У 1922 р., з відомих причин, ініціативи уряду Раковського в галузі зовнішніх відносин все частіше натикаються на протидію Кремля: спочатку УСРР не дозволили відкрити повноважне представництво в Італії, а в квітні 1922 р. український уряд змушений був ліквідувати свою дипломатичну місію в країнах Балтії. Щоправда у вересні 1922 р. Москва прийняла рішення про заснування української місії в Туреччині, а в листопаді 1922 р. відкрито місію УСРР в Німеччині. Це були останні вагомі здобутки уряду УСРР у зовнішньополітичній сфері.

Позбавити радянські республіки права на самостійні зовнішні зносини можна було лише об'єднавши їх у складі федерації під зверхністю Росії, що й передбачав сталінський план “автономізації”. Для його реалізації ЦК РКП(б) в січні 1922 р. розіслав у республіки договірної федерації циркуляр про ліквідацію республіканських наркоматів закордонних справ. У розділі документа, де визначалися центральні органи керівництва зовнішньою політикою договірних держав (автором цього розділу вважають наркома закордонних справ РСФРР Г.Чичеріна), представництво країн-учасниць договору у міжнародній сфері покладалося на НКЗС РСФРР. Натомість особливі інтереси республік мали забезпечувати “особливі комісаріати із закордонних справ”, які підпорядковувались НКЗС РСФРР і діяли за його директивами. Згідно зі статтями 20 і 21 циркуляру у віданні НКЗС РСФРР перебували: питання оголошення війни й укладення миру, визначення державного кордону з сусідніми країнами, проведення зовнішньоекономічної і торгівельної діяльності, дипломатичне, зовнішньоторгівельне і консульське представництва сторін договору. Виключне право укладати міжнародні договори з іноземними державами надавалося уряду РСФРР. За республіками залишалося право підписувати двосторонні міждержавні угоди з питань, які складали їх окремий інтерес (ст.

22). Проте, й ці міжнародні угоди НКЗС республік мав погоджувати з НКЗС РСФРР (ст. 24).⁴¹⁶

Обмеження Раднаркомом РСФРР повноважень республік у сфері зовнішньої політики й міжнародних відносин у майбутній федерації викликало невдоволення дипломатів та урядовців УСРР. Що підтверджує листування між українськими дипломатами Л.Ковалівим, В.Ауссемом і В.Яковлевим у вересні – жовтні 1922 р.⁴¹⁷ і лист Х.Раковського до першого секретаря ЦК КП(б)У Д.Мануїльського від 29 вересня 1922 р., в якому він, зокрема, зазначає, що “збереження незалежності України мало б великий міжнародний резонанс, в тому числі й тому, що мільйони українців за кордоном, орієнтуються і будуть орієнтуватися все більше і більше на радянську Україну”⁴¹⁸.

Така лінія поведінки українських урядовців пояснюється передусім тим, що у 1921–1922 рр. УСРР офіційно визнали і встановили дипломатичні відносини Грузія, Литва, Латвія, Естонія, Польща, Чехо-Словаччина, Італія, Австрія, Туреччина, Німеччина.

Боротьба уряду УСРР за збереження зовнішньополітичних prerogativ нерозривно пов'язана не лише з активізацією процесу утворення СРСР, а й співпала у часі з жорсткою боротьбою за владу в керівництві правлячої партії – РКП(б), що точилася після фактичного відходу від справ через хворобу більшовицького вождя В. Леніна. У ній, як відомо, зійшлися амбіції Л.Троцького та претензії на лідерство з боку так званого “керівного ядра” політбюро ЦК РКП(б) у складі Й.Сталіна, Л.Каменева та Г.Зінов'єва. Оскільки обидва процеси відбувалися паралельно, то голова Раднаркому УСРР автоматично був втягнутий у боротьбу за владу: й тому, що очолював найбільшу після РСФРР національну республіку, й через те, що вважався (й небезпідставно) соратником Л. Троцького.

Враховуючи те, що підтримка керівництва УСРР була бажаною для кожного з претендентів на ленінську політичну спадщину, боротьба за Україну набувала особливого підтексту, оскільки обидва головні претенденти на лідерство в більшовицькій партії і радянській державі – Й. Сталін і Л. Троцький – будь-що намагалися залучити на свій бік найбільш численнішу периферійну партійну організацію – українську. Безпосередньої участі у цій боротьбі Х. Раковський не брав, але його симпатії

⁴¹⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1639. – Арк.54 – 55.

⁴¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.Р.- 4 сч. – Оп.1с. – Спр.591. – Арк.82, 87.

⁴¹⁸ Мельниченко В. Христиан Раковский: неизвестные страницы жизни и деятельности. – К., 1992. – С.58.

цілковито належали давньому політичному соратнику Л. Троцькому, що автоматично перетворювало його на супротивника Й. Сталіна.

Прагнучи нівелювати вплив Раковського і заручитися підтримкою КП(б)У, Сталін ставить за мету відкликати Раковського з України, зробивши ставку на підтримку цього кроку Д. Мануїльським – першим секретарем ЦК КП(б)У. Освічений, честолобний й, що важливо для Сталіна, противник будь-якої, навіть обмеженої, самостійності України і КП(б)У, Д. Мануїльський, отримавши задоволення генерального секретаря партії більшовиків у своєму майбутньому членстві в ЦК РКП(б) взамін на підтримку сталінського плану національно-державного будівництва, рішучим противником якого виступив голова Уряду УСРР Х. Раковський.

Про те, що в особі Д. Мануїльського Й. Сталін отримав надійного союзника у боротьбі з прихильниками більшої самостійності республік, передусім з Х. Раковським, промовляє й той факт, що навіть після того, як прихильники сталінського плану в керівних структурах РСФРР відмовилися від його реалізації, Д. Мануїльський продовжував пропагувати його в Україні аж до повторного засудження плану “автономізації” XII з’їздом РКП(б) у квітні 1923 р.

Не реалізувавши свій задум перетворити національні республіки на автономні утворення у складі РСФРР, Сталін домігся ліквідації відносно самостійності республік на міжнародній арені. Про це промовляє рішення Конституційної комісії, утворена жовтневим (1922 р.) пленумом ЦК РКП(б), яка ухвалила створити в союзному Раднаркомі 10 комісаріатів двох категорій: злитих (що перебували в Москві) та об’єднаних (місцевий апарат яких підпорядковувався Москві не безпосередньо, а через відповідні уряди союзних республік). НКЗС і НКЗТ віднесли до першої категорії.

На виконання рішення ЦК РКП(б) політбюро ЦК КП(б)У 18 жовтня 1922 р. прийняло постанову “Про згорання апарату НКЗС”, а 20 жовтня заступник глави НКЗС УСРР В. Яковлев отримав доручення розпочати, спільно з НКЗС РСФРР, об’єднання наркоматів закордонних справ⁴¹⁹. Це рішення, як і постанова сесії ВУЦВК від 14 грудня 1922 р. про намір України ініціювати утворення Союзу РСР, зі слів останнього посла УСРР у Польщі М. Хургіна, стали повною несподіванкою для тих країн, з якими Україна підтримувала дипломатичні відносини.

На I Всесоюзному з’їзді Рад 30 грудня 1922 р. Союзний договір,

через опір делегацій УСРР і СРР Грузії, не був ухвалений остаточно, а був прийнятий за основу. За пропозицією представника УСРР М. Фрунзе, доопрацювати його, із залученням представників республік, доручили ЦВК СРСР. Розгляд і ратифікацію остаточного варіанту Союзного договору делегати з’їзду вирішили відкласти до II Всесоюзного з’їзду Рад. Це означало, що попри те, що керівництво КП(б)У підпорядковувалося ЦК РКП(б), а голова уряду УСРР Х. Раковський перебував на той час поза її межами⁴²⁰ (протягом листопада – грудня 1922 р. він, без особливого, як зазначають дослідники, ентузіазму перебував на Лозаннській конференції. І можна припустити, це було не випадково. На початку грудня Х. Раковський просив ЦК РКП(б) дозволити повернутися в Україну. 7 грудня політбюро ЦК РКП(б) йому відмовило, тому з Лозанни він виїхав лише 4 січня і повернувся в Харків, після відвідин Берліна й Москви, лише 29 січня 1923 р.⁴²¹), центр не зміг відразу відкинути прагнення УСРР до більшої самостійності у проведенні зовнішньої і внутрішньої політики.

Після повернення Х. Раковського з Лозанни уряд УСРР спробував переглянути й укласти Союзний договір на засадах, які відповідали інтересам республіки. Союзна комісія з вироблення положення про наркомати (Україну у ній представляв В. Яковлев) засідала 1–2 лютого 1923 р. й розглядаючи структуру злитих народних комісаріатів, вирішила, що вони мають бути колегіальними, а інтереси республік в них мають представляти уповноважені представники. Згідно з положенням уповноважені злитих наркоматів при урядах союзних республік призначалися НКЗС СРСР за погодженням з республіканськими Раднаркомом, були вищими представниками цього комісаріату у республіці, діяли на основі положення про загальносоюзні наркомати і мали право дорадчого голосу в республіканських урядах (представник УСРР В. Яковлев, наполягав, щоб їх наділили вирішальним голосом і залишився при особливій думці). 2 лютого комісія ухвалила поправки до проекту “Положення про НКЗС СРСР” і передала на розгляд Конституційної комісії пропозицію українського уряду про внесення до Конституції СРСР статті, яка надала б РНК УСРР право мати при собі спеціальних дипломатичних представників, через яких Україна, в окремих випадках, могла б виступати окремо від СРСР.

Щодо цієї пропозиції уряду УСРР, то вона додатково обгрунто-

⁴²⁰ ЦДАВО України. – Ф.Р.- 4сч. – Оп.1с. – Спр.87. – Арк.148.

⁴²¹ Головкин В.А., Станчев М.Г., Чернявский Г.И. Между Москвой и Западом: Дипломатическая деятельность Х. Раковского. – М., 1994. – С.123-124, 128-131.

⁴¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.Р.- 4сч. – Оп.1с. – Спр.572. – Арк.141, 183.

увалась в доповідній записці заступника НКЗС УСРР В.Яковлева до ЦК КП(б)У від 16 лютого 1923 р. під назвою “Положення про НКЗС СРСР у частині, які можуть викликати суперечки”. В ній міститься пропозиція ввести до складу колегії НКЗС СРСР у якості заступника наркома представника від УСРР для оперативного вирішення у Москві спеціальних українських дипломатичних завдань. Аргументується вона тим, що попередня практика узгодження дій НКЗС УСРР з центром часто не спрацьовувала. Зокрема, В. Яковлев наводить приклади, коли дипломатичні ноти уряду УСРР урядам Польщі й Румунії ставали неактуальними через тривале узгодження їх тексту з НКЗС РСФРР.

Далі В.Яковлев пропонував, щоб кандидатури на посади повпредів СРСР в країнах, у яких політичні й економічні інтереси України переважали російські (до них дипломат відніс Польщу, Чехо-Словаччину, Австрію, балканські країни), а також в державах з численною українською еміграцією пропонувалися урядом УСРР. Окреслено було й коло держав у яких інтереси УСРР визначалися значними, зокрема йшлося про Італію, Туреччину, США і Канаду. В них, на думку Яковлева, представники УСРР мали б стати радниками повпредств СРСР⁴²².

14 квітня 1923 р. В.Яковлев представив РНК УСРР і політбюро ЦК КП(б)У текст доповіді під назвою “Факти, які можуть бути використані, як приклади неконституційного ставлення НКЗС РСФРР до НКЗС УСРР (лише за останній час)”, в якій навів приклади грубого втручання російського зовнішньополітичного відомства в роботу українського НКЗС. Йшлося, наприклад, про те, як у першій декаді листопада 1922 р. НКЗС РСФРР намагався об'єднати українське консульство в Німеччині з російським, попри те, що 5 листопада УСРР уклала угоду “Про поширення дії Раппальського договору”, згідно з яким Німеччина офіційно визнала її і встановила дипломатичні відносини. Писав Яковлев і про конфлікт, що трапився у березні 1923 р., коли торгпред РСФРР у Німеччині – Стомоньяков, ще до юридичного оформлення СРСР, оголосив себе торгпредом СРСР. Він змінив російські бланки на загальносоюзні і почав видавати ліцензії за підписом – “торгівельне представництво СРСР” на ввіз товарів на всю територію Союзу, в тому числі й України. Повпред УСРР у Німеччині В.Ауссем і торгпред Я.Шиндель направили 16 березня 1923 р. до наркоматів закордонних справ УСРР й РСФРР листи, у яких вказали, що такі дії російського торговельного представника у Берліні є незаконними⁴²³.

Таким чином, якщо в період подолання міжнародної ізоляції (1920–1921 рр.) наявність значних розбіжностей між наркоматами закордонних справ УСРР і РСФРР ретельно приховували, то на завершальному етапі творення Союзної держави (1922–1924 рр.) про українсько–російські суперечки, зокрема у сфері зовнішньої політики заговорили відкрито.

23 березня Х.Раковський поставив на розгляд політбюро ЦК КП(б)У питання “Про перенесення союзного НКЗС з категорії злитих наркоматів у категорію директивних”. Політбюро ухвалило це рішення і 26 березня ЦК КП(б)У вирішив “просити політбюро ЦК РКП(б) переглянути злиття наркоматів закордонних справ, а союзний НКЗС перенести з категорії злитих до категорії директивних наркоматів”. 7 квітня 1923 р. Х.Раковський, під час заключного слова на VII Всеукраїнській партійній конференції повідомив присутнім відповідальним працівникам КП(б)У, що УСРР хоче зберегти власний наркомат закордонних справ⁴²⁴. 11 квітня III сесія ВУЦВК, розглядаючи питання “Про союзний договір СРСР” доручила Президії ВУЦВК і РНК УСРР спільно переглянути проект Союзного договору у частині про союзні наркомати. 12 квітня політбюро ЦК КП(б)У постановило: доручити Х.Раковському, Г.Петровському, М.Фрунзе й В.Чубарю поставити на політбюро ЦК РКП(б) питання про НКЗС СРСР⁴²⁵.

Тим часом, робота над узгодженням положень прийнятого за основу Союзного договору й Основного закону продовжувалась, в тому числі й в Україні⁴²⁶. 19 травня 1923 р. на об'єднаному засіданні комісії РНК УСРР з вироблення Конституції СРСР було прийнято український проект “Договору про створення СРСР”. 23 травня на об'єднаному засіданні Президії ВУЦВК і РНК УСРР затверджено “Проект Конституції СРСР”⁴²⁷. Ухвалені документи істотно відрізнялися від проектів ЦВК СРСР і передбачали, що загальносоюзними мали бути лише три наркомати: військових і морських справ, шляхів сполучення, пошти і телеграфу, які в республіках мали бути представлені на рівні наркомів. Наркомати закордонних справ і зовнішньої торгівлі переводилися з розряду злитих (загальносоюзних) до розряду директивних (об'єднаних), а за республіками залишалось право укладати договори

⁴²⁴ Вісти ВУЦВК. – 1923. – 12 квітня.

⁴²⁵ Салига Л.П. Боротьба Х.Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень – липень 1923 р.) // УІЖ. – 1992. – № 1. – С.119.

⁴²⁶ Вісти ВУЦВК. – 1923. – 11 квітня.

⁴²⁷ Вісти ВУЦВК. – 1923. – 25 травня.

⁴²² ЦДАВО України. – Ф.Р. – 4сч. – Оп.1с. – Спр.57. – Арк.14 – 15.

⁴²³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1673. – Арк.63 – 65.

про зовнішні позики та концесії, здійснювати (у межах, визначених союзним законодавством) представництво у зовнішніх зносинах від власного імені, а також право адміністративних і господарських відносин з сусідніми державами. На початку червня 1923 р. український проект Конституції СРСР передали до розширеної Конституційної комісії ЦВК СРСР, яка, щоправда, ініціативи УСРР не підтримала.

Гостра дискусія між українськими (Х.Раковський, Д.Мануїльський, М.Скрипник, М.Фрунзе) й російськими представниками відбулася 5–6 травня 1923 р. на засіданні комісії ЦК РКП(б) з вироблення практичних пропозицій про СРСР. Під час слухання питання про кількість злитих наркоматів, Х.Раковський запропонував вважати злитими наркомати шляхів сполучення, пошти й телеграфу, військових справ, а НКЗС і НКЗТ перенести до категорії об'єднаних, проте, комісія відхилила це. Пропозицію М.Фрунзе перенести до об'єднаних наркоматів закордонних, зовнішньоторговельних і військових справ комісія також заперечила (при особливій думці залишилися Х.Раковський і М.Фрунзе). Натомість за пропозицією Й.Сталіна, комісія ухвалила створити усі вищезгадані наркомати як злиті із уповноваженими при республіканських урядах.

Пропозицію М.Фрунзе найменувати уповноважених злитих наркоматів – наркоматами, комісія також відхилила (при особливій думці залишилися Х.Раковський і М.Фрунзе). Водночас, вона ухвалила ввести до складу закордонних місій НКЗС і НКЗТ СРСР, згідно з постановою пленуму ЦК РКП(б) від 6 травня 1923 р., представників від зацікавлених республік⁴²⁸.

На IV Нараді відповідальних працівників республік і областей в Москві (9–12 червня 1923 р.) делегати від України – Х.Раковський, М.Скрипник і М.Фрунзе продовжували відстоювати потребу безпосередньої участі УСРР у зовнішній політиці. В результаті, Й.Сталін звинуватив їх у “конфедералізмі”, прагненні виокремити й “усамостійнити” Україну від Союзу РСР. Генсек свою позицію аргументував тим, що якщо до союзних не будуть належати наркомати закордонних справ і зовнішньої торгівлі, то “перед зовнішнім світом СРСР не виглядатиме як єдина держава”. Керівництво РКП(б) засудило й остаточно відхилило ініціативу делегації УСРР. У резолюції наради записали: “Українці пропонують НКЗС і НКЗТ перенести з розряду злитих до розряду директивних, тобто залишити ці комісаріати в республіках паралельно із НКЗС і НКЗТ Союзу, підпорядкувавши їх директивам

останнього. Ця пропозиція неприйнятна, коли вважати, що ми дійсно творимо одну союзню державу, яка може виступати перед зовнішнім світом як єдине ціле. Те ж саме треба сказати про концесійні договори, укладення яких повинно бути зосереджено в Союзі республік”⁴²⁹. Особливо гостро Й.Сталін критикував Х.Раковського, бо саме він очолював Конституційну комісію РНК УСРР⁴³⁰.

Під час пленуму ЦК КП(б)У 20–22 червня 1923 р. Х. Раковський знову спробував схилити на свій бік у питанні союзного будівництва керівників української парторганізації, однак ця спроба, зі слів Д. Мануїльського, завершилася повним фіаско українського прем'єра, оскільки, “пропозиції т. Раковського систематично провалювались переважною більшістю пленуму”⁴³¹, а голова уряду УСРР та керований ним апарат були звинувачені в тому, що “ввели в оману Політбюро, перевищили його директиви, ухвалюючи рішення ними не передбачені”⁴³². Оскільки таке формулювання означало, по суті, несхвалення діяльності Х. Раковського на посаді голови уряду, 22 червня 1923 р. він подав заяву про свою відставку, не знаючи про те, що напередодні, 21 червня, політбюро ЦК РКП(б), не поставивши до відома ні самого Х. Раковського, ні уряд УСРР, прийняло постанову про призначення Х. Раковського заступником наркома закордонних справ СРСР і повпредом СРСР у Великій Британії⁴³³. ВУЦВК прийняв постанову про звільнення Х. Раковського від обов'язків голови РНК УСРР і призначення на цю посаду В. Чубаря уже постфактум – 13 липня⁴³⁴.

Останньою з пропозицій Раковського, спрямованих на збереження зовнішньополітичних прерогатив УСРР в Союзній державі, стала висловлена під час сесії ВУЦВК 29 червня 1923 р. ідея здійснювати зовнішню політику республік через НКЗС СРСР тільки під час війни і зовнішньої небезпеки, а в мирний час – через республіканські НКЗС. Але й ця пропозиція була відхилена⁴³⁵.

В результаті, 2 липня 1923 р. ВУЦВК затвердила проект, підготовлений розширеною конституційною комісією ЦВК СРСР, а 6 липня

⁴²⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1639. – Арк.8.

⁴³⁰ Марценюк Л. М. Українська радянська державність в контексті реалізації більшовицької моделі централізованої держави. 1918 – 1929 рр. (історичні аспекти проблеми): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – С.113 – 115.

⁴³¹ РДАСПІ. – Ф.82. – Оп. 2. – Спр.154. – Арк.123.

⁴³² Там само. – Арк.127.

⁴³³ Вісті ВУЦВК. – 1923. – 11 липня.

⁴³⁴ Вісті ВУЦВК. – 1923. – 13 липня.

⁴³⁵ Вісті ВУЦВК. – 1923. – 30 червня.

⁴²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1639. – Арк.1-6, 8, 40 -44, 57.

1923 р. ЦВК СРСР видав постанову “Про затвердження і негайне введення в дію Конституції СРСР”⁴³⁶. Щоправда, заклики представників республік бодай формально дотриматися юридичних вимог оформлення Союзу, змусили відкласти ратифікацію Конституції СРСР до II з’їзду Рад СРСР 31 січня 1924 р.

Щодо Союзного договору, то його текст було вмонтовано в Конституцію СРСР, зокрема в її II розділ, що отримав назву “Договір про створення СРСР”. Згідно з “Договором” до відання союзних органів належали: 1) представництво у міжнародних відносинах, 2) зміна зовнішніх кордонів СРСР, 3) оголошення війни та укладення миру, 4) ратифікація міжнародних договорів, 5) укладення зовнішніх державних позик, 6) визначення зовнішньої і внутрішньої торгівлі, 7) укладення концесій. Наркомати закордонних справ і зовнішньої торгівлі остаточно переводилися до категорії злитих наркоматів⁴³⁷.

23 липня 1923 р. Раднарком УСРР повідомив уряди іноземних держав, що передає право на здійснення зовнішньої політики загальносоюзним органам⁴³⁸. У серпні 1923 р. консулати і дипломатичні служби УСРР були злиті з апаратом союзного НКЗС. Остаточно апарат НКЗС УСРР припинив своє існування 20 вересня 1923 р. Натомість при уряді УСРР було створено представництво уповноваженого наркомату закордонних справ СРСР, яке очолив О. Шліхтер⁴³⁹.

Працевлаштування співробітників вже колишнього НКЗС УСРР було покладено на українську сторону, оскільки центр практично відмовився від послуг досвідчених українських дипломатів. Окремих з них працевлаштовано в державних установах республіки: М. Полоза – у Держплані УСРР, Д. Богомолова – у ВУКСі, С. Канарського призначено членом Верховного трибуналу, М. Лебединця – прокурором Донецької губернії⁴⁴⁰. Деяких фахівців-міжнародників керівництво УСРР намагалася провести на керівні посади у НКЗС СРСР, зокрема, на посади повпредів СРСР за кордоном. Про це засвідчує листування заступника наркома закордонних справ УСРР В.Яковлева з главами дипмісії

УСРР в Німеччині – В.Ауссемом⁴⁴¹ й Австрії – Ю.Коцюбинським⁴⁴². Москва підтримала лише деякі кадрові пропозиції уряду УСРР. Так, наприклад, М.Лєвицького в листопаді 1923 р. призначили повпредом СРСР в Австрії⁴⁴³, а секретарем дипмісії СРСР у Німеччині став Ю.Коцюбинський, що згодом обійняв посаду радника повпредства СРСР в Австрії.

Ліквідація власного НКЗС поставила питання про подальшу участь УСРР у міжнародному комуністичному русі, зокрема в пропаганді ідеї світової революції в сусідніх Польщі і Румунії. 18 вересня 1923 р. уповноважений НКЗС СРСР при РНК УСРР О.Шліхтер скаржився на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, що з ліквідацією у Варшаві повпредства УСРР між комуністичними організаціями Східної Галичини, Західної Волині й УСРР перервався зв’язок. Дипломат нагадав, що до цього галицькі й волинські комуністи фінансувалися, забезпечувалися агітаційною літературою з УСРР і цим займався спеціальний співробітник повпредства УСРР у Польщі. Тепер же штатний розклад повпредства СРСР не передбачав працівника для виконання такої роботи, бо уряд СРСР не був у ній зацікавлений. Тому, управління уповноваженого просило НКЗС СРСР залишити у складі радянського посольства у Варшаві “співробітника в українських справах” Репу⁴⁴⁴.

Із створенням СРСР було обмежено участь УСРР в дезорганізації української еміграції. Тепер дозвіл на повернення до України того чи іншого емігранта надавав лише уряд СРСР⁴⁴⁵. Вхідження УСРР до складу СРСР і створення НКЗС СРСР прискорило й згортання змінювального (чи поворотівського) руху.

Таким чином, із створенням СРСР уряд УСРР втратив право безпосередньо займатися зовнішньополітичною діяльністю. У процесі створення Союзної держави УСРР позбулась усіх установ, які працювали в сфері зовнішньої політики: було згорнуто діяльність НКЗС УСРР, Закордонного відділу при ЦК КП(б)У, Іноземного відділу ДПУ УСРР. Із створенням Союзу РСР, Українська СРР перестала виступати суб’єктом міжнародних відносин, втратила право проводити дипломатичні переговори, укладати міжнародні договори. Це трапилося й тому, що частина партійного-радянського керівництва УСРР підтри-

⁴³⁶ Вісти ВУЦВК. – 1923. – 7 липня.

⁴³⁷ ЦДАВО України. – Ф.Р.- 4 сч. – Оп.1с. – Спр.88. – Арк.272; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1639. – Арк.9 – 11.

⁴³⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.57. – Арк.32 – 32 зв.

⁴³⁹ ЦДАВО України. – Ф.Р.- 4 сч. – Оп.1с. – Спр.604. – Арк.155.

⁴⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.Р.- 4 сч. – Оп.1с. – Спр.604. – Арк.2, 4, 12, 16, 26, 36, 48, 134, 186, 198, 207, 238, 280.

⁴⁴¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.591. – Арк.87 – 87 зв.

⁴⁴² Там само. – Спр.1735. – Арк.29.

⁴⁴³ ЦДАВО України. – Ф.Р.- 4 сч. – Оп.1с. – Спр.604. – Арк.246.

⁴⁴⁴ Там само. – Арк.187, 235, 254 – 255.

⁴⁴⁵ Там само. – Арк.228.

мала, власне через особисті інтереси, сталінський проект Союзного договору й Конституції СРСР. Відтоді Україна, як писав Д. Соловей, "...повністю втратила навіть паперові ознаки самостійності"⁴⁴⁶.

З-поміж тих українських радянських дипломатів, що представляли республіку за кордоном в часи ліквідації залишків "паперового" суверенітету УСРР був і Володимир Ауссем – німець за походженням, професійний революціонер, член більшовицької партії з 1917 р. Він не був кадровим дипломатом, але його діяльність на посаді повноважного представника (повпреда) УСРР в Німеччині та Австрії, в основі якої було відстоювання інтересів республіки, заслуговує на окрему розповідь.

Свою дипломатичну кар'єру Ауссем розпочав як член дипломатичної місії УСРР при уряді РСФРР. Це був час, коли молода українська дипломатія на чолі з головою українського уряду Х.Раковським активно боролася за визнання республіки на міжнародній арені. Незважаючи на протидію Москви та її небажання дозволити Уряду УСРР відкрити свої представництва за кордоном, в 1921–1922 рр. самостійні посольства були засновані в країнах із значною часткою українського населення або в тих державах, де проживала велика кількість емігрантів з України (йдеться про Польщу, Чехо-Словаччину, Німеччину, Австрію, Туреччину), відкрито дипмісію в країнах Балтії.

Значний внесок у визнання УСРР на міжнародній арені зробив і В.Ауссем. Зважаючи на те, що на початку ХХ століття Ауссем кілька років прожив у Німеччині, добре знав країну та її мову, в 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У відрядило його повноважним представником УСРР до цієї держави. Крім звичних обов'язків дипломата в Німеччині він мусів також здійснювати нагляд і нести відповідальність за "політичний стан" дипломатичної місії, а також всебічно сприяти сім'ям комуністів, що знаходилися за кордоном, "як у смислі зв'язку, так і при перевезенні їх на Україну"⁴⁴⁷. Опікувався Ауссем і організацією відпочинку та лікування в Німеччині вищої ланки номенклатури УСРР, зокрема у квітні 1922 р. секретаріат ЦК КП(б)У доручив повпреду вивчити питання щодо організації в Берліні санаторію на 30–40 чоловік і вияснити суму видатків, необхідних для цього⁴⁴⁸. Окремий український санаторій відкрито не було, однак зусиллями Ауссема українська

"еліта" отримала можливість лікуватися в берлінських санаторіях Грюневальд і Вальтердорфер Шлойзе⁴⁴⁹.

Працювати за кордоном дипломатам такої квазідержави, як УСРР, було непросто, оскільки практично при урядах усіх європейських країн продовжували функціонувати місії УНР, але повпред УСРР в Німеччині В.Ауссем гідно представляв інтереси своєї держави. Саме завдяки його титанічним зусиллям повпредство УСРР зайняло будинок, куплений українцями в період Гетьманату П.Скоропадського. Після ліквідації закордонних представництв УСРР цей будинок перейшов у користування повпредства СРСР, але в лютому 1926 р. уряд УСРР домогся повернення будинку посольства з метою його продажу. Кошти, виручені від реалізації будинку надійшли до фонду РНК УСРР⁴⁵⁰.

У травні 1922 р. постпред УСРР в Берліні В.Ауссем брав участь у переговорах, що їх вів представник російського НКЗС М.Литвинов з міністром закордонних справ Німеччини щодо поширення дії Рапальського договору на Україну і закавказькі республіки. Російський представник хотів бачити в них звичайну формальність, але В.Ауссем поставив на переговорах вимогу, щоб Німеччина заплатила 400 млн марок, які вона заборгувала Українській державі гетьмана П.Скоропадського. Німецька сторона заявила, що ця вимога не відповідає Рапальському договору, що скасував взаємні фінансові претензії обох сторін, а Литвинов телеграфував у Москву про обурливу вимогу українського представника, яку той виставив за вказівкою голови РНК УСРР, наркома закордонних справ Х.Раковського. Для дезавування дій Ауссема до Берліна відбув нарком закордонних справ РСФРР Г.Чичерін. З цього приводу німецька газета "Роте фане" писала: "Представник України отримав категоричне попередження з боку Росії, згідно з яким ніщо не дає йому права укласти сепаратний договір з Німеччиною, а справжнім повноважним представником на цих переговорах є російський делегат"⁴⁵¹.

У листопаді 1922 р. дія Рапальського договору поширилася на всі радянські республіки, а повпреда УСРР в Берліні В.Ауссема за його надто "самостійницьку" позицію було відкликано. Очевидно М.Левицький, який замінив Ауссема у якості повпреда, працював недовго, бо за свідченням архівних джерел у 1923 р. Ауссем повернувся до Берліна і після злиття у серпні 1923 р. консулатів і дипломатичних

⁴⁴⁶ Соловей Д. Голгота України. – Дрогобич, 1993. – С.43.

⁴⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.36. – Арк.43.

⁴⁴⁸ Там само. – Оп. 7. – Спр. 20. – Арк. 19.

⁴⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.25. – Арк.181-187.

⁴⁵⁰ Там само. – Оп.16. – Спр.1. – Арк.28, 39 зв.

⁴⁵¹ Конт Ф. Революция и дипломатия. Док. повесть о Христиане Раковском. – М.: МО, 1991. – С.73.

служб України з апаратом союзного НКЗС знову очолив українську місію в Берліні, а в 1924–1925 рр. працював повпредом України в Австрії. Про високий авторитет Ауссема в середовищі української номенклатури промовляє й те, що протягом усього періоду перебування на дипломатичній службі Ауссем був незмінним членом ВУЦВК.

Повернувшись в Україну у жовтні 1925 р., він отримав призначення на посаду голови ВРНГ УСРР, будучи одночасно членом уряду УСРР. Через підтримку у боротьбі за владу в політбюро ЦК ВКП(б) Л.Троцького посаду голови ВРНГ Ауссем обіймав недовго (близько року). У жовтні 1926 р., коли більшість делегатів I Всеукраїнської конференції КП(б)У засудила діяльність так званої троцькістсько-зінов'євської опозиції, В.Ауссем разом з І.Дашковським і М.Лобановим виступив із захистом поглядів антисталінської опозиції, вимагаючи зміни економічної політики та реалізації внутріпартійної демократії.

Опозиція Ауссема сталінському курсу не пройшла непоміченою в Москві. Її першим наслідком стало рішення XV з'їзду ВКП(б) (грудень 1927 р.) про визнання Ауссема та ще 23-х його однодумців активними учасниками троцькістської опозиції, що потягнуло за собою виключення з партії. Потім було заслання до м. Армавір, арешт органами ГПУ в 1929 р., нове заслання до Казахстану терміном на три роки, повернення у 1932 р. на батьківщину до м.Орел, новий арешт у січні 1933 р. і відправка в чергове трирічне заслання до Астрахані. За даними КДБ СРСР 19 лютого 1936 р. Ауссем звільнився із заслання і вибув до Ленінграда, однак термін його перебування в місті не встановлено⁴⁵². За свідченням його сина Володимира В.Ауссем загинув у 1936 р., покінчивши життя самогубством⁴⁵³. Реабілітований Володимир Ауссем, як і більшість “троцькістів”, згідно з указом президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р.⁴⁵⁴

Слід зазначити, що після ліквідації апарату НКЗС УСРР у 1923 р. представники української партійно-державної номенклатури за інерцією ще протягом деякого часу були представлені у складі союзних повпредств у Польщі, Австрії, Німеччині, Англії, Франції та інших країнах, обіймаючи, як правило, посади радників посольств або торговельних представників. Так, П.Жигалко в 1924–1927 рр. працював торгпредом у Німеччині, Новаковський, а потім Барський – у Лондоні, М.Лебединець – у Польщі, а Н.Калюжний 1926 р. був призначений

радником посольства СРСР у Празі, представляючи інтереси УСРР. Однак свій НКЗС знову з'явився у складі РНК УРСР лише у 1944 р.

Якщо окреме зовнішньополітичне відомство, на думку Москви, для союзних республік було зайвим, то цей підхід аж ніяк не поширювався на каральні органи, найважливішими з-поміж яких упродовж усього радянського періоду української історії були органи ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. Причому чекістські структури в Україні створювалися негайно, слідом за окупацією того чи іншого регіону республіки Червоною армією⁴⁵⁵.

Історія свідчить, що політична сила, яка здійснює диктатуру, не може обійтися без силового органу з функціями політичної поліції. Більшовики не стали винятком і вже у грудні 1917 р. створили ВЧК – Всеросійську надзвичайну комісію по боротьбі з контрреволюцією і саботажем на чолі з Ф.Дзержинським. Повноваження ВЧК були практично абсолютними: чекісти мали право провадити слідство, виносити вироки (у тому числі й смертні), що не підлягали оскарженню, а також виконувати їх.

Всеукраїнська надзвичайна комісія у боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (ВУЧК) на чолі з І.Шварцем була утворена 3 грудня 1918 р. А вже на початку 1919 р., відповідно до постанови більшовицького уряду України “Про всеукраїнську, фронтову і місцеві надзвичайні комісії”, були організовані надзвичайні комісії в тодішніх губерніях України. ВУЧК, її відділи в губерніях і військові частини (окремий корпус ВУЧК) займали особливе місце у системі влади. Формально входячи до складу наркомату внутрішніх справ, органи ЧК не підпорядковувалися йому безпосередньо. Губернські ЧК, що вважалися відділами губвиконкомів, теж не підпорядковувалися їм. Підпорядкування структурних підрозділів ЧК здійснювалося винятково по відомчій лінії – до ВЧК включно. Тобто, ці органи, були, по суті, своєрідною державою у державі, які ЦК РКП(б) використовував для здійснення паралельного контролю центру за ситуацією у підконтрольних регіонах колишньої імперії. Незважаючи на те, що особливий статус органів ЧК у системі партійної диктатури законодавчо не був закріплений, а йшлося лише про те, що надзвичайні комісії “створені, існують і працюють лише як прямі органи партії, за її директивами і під її контролем”⁴⁵⁶, він (особливий статус) завжди був наріжним каменем у практичній діяльності головного карального органу революції.

⁴⁵² ЦДАГО України. – Ф. 39. – Оп.4. – Спр.7. – Арк.6.

⁴⁵³ Там само.

⁴⁵⁴ Там само. – Арк.7.

⁴⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.8. – Арк.41.

⁴⁵⁶ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская Чрезвычай-

Таким чином, ВУЧК разом з військовим командуванням та частинами Червоної армії, які були дислоковані на території України, перетворилася на важливу ланку системи державного управління та інструмент здійснення політичної влади Комуністичної партії. Маючи в руках такий ефективний каральний орган, як ЧК, більшовики дістали цілковитий контроль над державним апаратом, армією, профспілками, громадськими організаціями, пресою.

Незалежний статус ЧК у системі більшовицьких органів влади одразу ж породив масові зловживання співробітників ВУЧК, що за керівництва Шварца перетворилася на пристановище різного роду авантюристів і, навіть, кримінальних елементів. Тому вже в квітні 1919 р. Москва замінила одіозного Шварца на більш гнучкого М.Лаціса, а для розслідування діянь ВУЧК того періоду ініціювала створення спеціальної комісії ЦК КП(б)У на чолі з Ф.Коном і Д.Мануїльським. Оцінюючи роботу ВУЧК в перші місяці її існування В.Ленін, посилаючись на Л.Каменєва та кількох “найвидатніших чекістів”, у листі М.Лацісу від 4 червня 1919 р. писав про те, що “на Україні Чека завдала величезної шкоди, будучи створені надто рано і впустивши в себе дуже багато таких, що примазалися”⁴⁵⁷.

З перших днів свого перебування в Україні М.Лаціс зарекомендував себе людиною, яка чітко усвідомлювала роль ВУЧК у системі більшовицької диктатури. Про те, що чекісти мають працювати на зміцнення диктатури державної партії голова ВУЧК недвозначно наголосив, окреслюючи основні завдання ВУЧК у політичному житті України: “У нас є тільки одна урядова партія, що вже визначилася і зміцніла – комуністична (більшовиків). Українські ліві соціал-революціонери до цього наближаються. Вони ще не перевірені і не здали іспиту політичної зрілості. Їм особливо довіряти не слід. Всі інші, хоч вони соціалістичними іменуються, партії явно контрреволюційні. За кожною з них треба встановити ретельний нагляд. Кожен крок і кожен їх намір нам повинні бути відомі”⁴⁵⁸. Це означало, що основною функцією ВЧК у мирний період була визначена робота по придушенню будь-якої опозиції монополії державної партії на владу, як у політичній, так і в економічній сферах (до речі, для здійснення економічної

ная Комиссия (1918-1922). 2 изд., перераб. и доп.- Харьков: Изд-во “Основа” при ХГУ, 1990. – С.94.

⁴⁵⁷ Ленин и ВЧК: Сб. документов (1917-1922 гг.). – М.: Политиздат, 1975. – С.245.

⁴⁵⁸ Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская Чрезвычайная Комиссия (1918-1922). – С.171.

диктатури партії керівник ВЧК Ф.Дзержинський був призначений у квітні 1921 р. на посаду наркома шляхів сполучення РСФРР за сумісництвом).

Весною 1921 р. для здійснення нагляду за діяльністю господарських керівників у профспілкових організаціях були створені чекістські групи, що отримали завдання викривати дрібні зловживання на виробництві. Ці групи складалися з профспілкових працівників та чекістів і користувалися досить широкими повноваженнями. Вони могли застосовувати різні засоби покарання – від позбавлення на певний термін виборчих прав або оголошення догани на загальних зборах аж до арешту.

З Росії в Україну було експортовано не тільки ВЧК, але й частину її апарату, про що йшлося в одній з постанов президії ВЧК від 1918 р. В ній, зокрема, йшлося про те, щоб “...передати Всеукраїнській ЧК весь прикордонний з Україною апарат надзвичайних комісій з тим, щоб окружний Курський відділ влився в Українську центральну ЧК і всі 39 прикордонні комісії і пункти підпорядковані створеній таким чином центральній організації”⁴⁵⁹. Тобто від початків свого існування ВУЧК отримувала солідні кадрові ін’єкції з Росії. Ця обставина не викликає подиву, адже, попри те, що деякі з важливих питань діяльності ВУЧК безпосередньо вирішувало вище компартійно-державне керівництво УСРР, в оперативному і, особливо, в кадровому відношенні ВУЧК та її місцеві підрозділи повністю контролювалися керівництвом Всеросійської надзвичайної комісії.

Підтвердження цьому – тимчасова ліквідація ВУЧК спеціальною постановою ВЧК від 23 липня 1919 р., основною метою якої Москва визначила цілковите підпорядкування ВУЧК. З цього часу практично всі кадрові переміщення і принципові питання діяльності органів безпеки в Україні вирішувалися тільки за згодою або за прямими директивами ленінсько-сталінського керівництва.

У такий же спосіб формувалося й утворене при Всеукрревкомі в грудні 1919 р. Управління надзвичайних комісій і особливих відділів на чолі з надісланим ЦК РКП(б) заступником голови московської губчека В.Манцевим. Його заступниками були відряджені Ю.Євдокимов і К.Карлсон. Про те, що найбільш важливі кадрові призначення здійснювалися центром, свідчить і призначення представником ВЧК на Правобережній Україні В.Балицького без попереднього погодження з В.Манцевим. Коли останній спробував оскаржити це призначення,

⁴⁵⁹ На защите революции. Из истории Всеукр. ЧК. 1917-1922 гг.: Сб. документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1971. – С.29-30.

Ф.Дзержинський холодно і стримано пояснив своєму підлеглому, хто насправді вирішує кадрові питання⁴⁶⁰. Згодом, за дорученням Дзержинського, до Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава прибула велика група чекістів з Росії, які посіли керівне становище в центральному апараті і місцевих ЧК.

У квітні 1920 р. в Україну прибув і сам голова ВУЧК Ф.Дзержинський, який отримавши призначення на посаду начальника тилу Південно-Західного фронту, упродовж декількох місяців не лише приборкував масовий повстанський рух, але й, за дорученням Леніна, вивчав ситуацію в республіці та у середовищі українського керівництва. Про свої враження від побаченого в Україні Дзержинський ділився з В.Леніним у своєму листі від 26 червня 1920 р., найцікавіші епізоди якого варто процитувати мовою оригіналу. Отже, оцінивши ситуацію в Україні, голова ВУЧК дійшов таких висновків: "...если из Центра будут безустанно нажимать и посылать работников -- то и Украина станет скоро честной, советской... Каждый честный наш работник, посылаемый в провинцию, находит почву, и видны уже результаты. Только этих работников слишком мало. Местные коммунисты какие-то недоноски, живут мелкими интересами. Русотяпства я не замечал, да и жалоб не слышал. В области моей специальности (деятельность ВУЧК. — М.Д.) — здесь обильный урожай. Вся, можно сказать, интеллигенция средняя украинская — это петлюровцы. Громадной помехой в борьбе [является] отсутствие чекистов-украинцев... Моё пребывание здесь усиливает темп работы ЧК..."⁴⁶¹.

Ймовірно, що не без підказки Дзержинського ЦК КП(б)У 29 травня 1920 р. оприлюднив звернення "Всім губкомітетам і політвідділам армії і флоту", основним лейтмотивом якого був заклик до першочергового забезпечення кадрами чекістських органів. Наголошуючи на тому, що це завдання є справою честі усіх партійців, ЦК пропонував "значним партійним організаціям для роботи Особвідділу відрядити найбільш відповідальних, випробуваних і старих партійних працівників", оскільки "контрреволюціонери перенесли свою боротьбу з Радянською владою в іншу площину, вони прагнуть проникнути у всі апарати військового, господарського і адміністративного управління, щоб, сидячи там, гальмувати й руйнувати всі зусилля Робітничо-се-

лянського уряду налагодити громадсько-економічне життя Республіки"⁴⁶².

Залучення місцевих працівників до апарату чекістських органів аж ніяк не означало збільшення довіри до українців, адже основні кадрові призначення на керівні посади до ВУЧК, як і раніше, здійснювалися Москвою (ЦК КП(б)У лише візував ці призначення), що воліла бачити на чолі каральних структур випробуваних "бійців партії" з когорти професійних революціонерів. За часів Ф.Дзержинського головами ВУЧК були лише працівники з дореволюційним партійним стажем. Так, І.Шварц — перший голова ВУЧК у грудні 1918 — березні 1919 рр. — професійний революціонер, член РСДРП з 1899 р., М.Лаціс — голова ВУЧК у квітні-серпні 1919 р., професійний революціонер, член РСДРП(б) з 1905 р., В.Манцев, який очолював органи держбезпеки УСРР з грудня 1919 по серпень 1923 р., професійний революціонер, член більшовицької партії з 1906 р., В.Балицький — керівник органів НКВД — ГПУ УСРР упродовж 1923—1937 р., член РСДРП(б) з 1915 р.

Не менш досвідчені більшовики складали керівну верхівку губернських органів ВУЧК-ДПУ, зокрема, губернські ДПУ у 1923 р. очолювали: К.Карлсон (Донецьк) — член партії з 1905 р., П.Онищенко (Катеринослав) та Л.Заковський (Одеса) — партійці з 1913 р., В.Заборенко (Чернігів) — член РСДРП(б) з 1914 р., С.Западний (Харків), П.Івонін (Волинь) та Е.Лінде (Полтава) — у лавах партії перебували з 1917 р.

Аналізуючи дані про персональний склад колегії та відповідальних працівників апарату ВУЧК станом на 1 січня 1922 р. зауважимо, що національний склад керівної верхівки ВУЧК того часу лише підтверджує гіпотезу щодо тотальної недовіри більшовицької влади до українців, адже усі сім членів колегії на чолі з головою ВУЧК В.Манцевим і дев'ять з 11-ти відповідальних працівників апарату ВУЧК були росіянами, а ще двоє — євреями. На відміну від представників губернської верхівки, в центральному апараті дореволюційний партійний стаж мали лише троє — В.Манцев, його заступник В.Балицький та начальник організаційного відділу Голишев. Решта, за винятком безпартійних — начальника господарського відділу І.Потапова та секретаря колегії Г.Шимановського — вступили до лав державної партії після жовтневого перевороту 1917 р. Освітній рівень верхівки ВУЧК був значно вищим у порівнянні з іншими ланками партійно-державного

⁴⁶⁰ На защите революции. Из истории Всеукр. ЧК. 1917-1922 гг.: Сб. документов и материалов. — С.151-152.

⁴⁶¹ Большевицское руководство. Переписка. 1921-1927: Сб. док. — С.137-138.

⁴⁶² Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская Чрезвычайная Комиссия (1918-1922). — С.75.

апарату УСРР. Зокрема, вищу освіту мали три члени колегії (В.Манцев, В.Балицький та Н.Рославець) і п'ять відповідальних працівників апарату ВУЧК. Решта – 10 осіб – мали середню або початкову освіту. Четверо посадовців задекларували своє селянське походження, шестеро – міщанське, п'ятеро походили з “цивільного стану” і двоє (К.Артамонов і Г.Шимановський) – з дворянського⁴⁶³.

Характерно, що чекістські органи ніколи не відчували кадрового голоду. Це пояснювалось відсутністю будь-якого контролю за їх діяльністю, що було наслідком незалежного статусу ВЧК у структурі органів державної влади. Безконтрольність неминуче породжувала у середовищі її співробітників відчуття безкарності. На початку 1920-х рр. це явище викликало опір з боку ЦКК КП(б)У, а також деякого з керівників місцевих органів влади, які для збереження балансу сил в середовищі партійно-радянської верхівки пробували поставити під сумнів незалежний статус надзвичайних органів у системі влади.

Про те, що головною причиною конфліктних ситуацій у номенклатурному середовищі губерньського рівня є особливий статус органів ЧК наголошував, зокрема, у червні 1921 р. голова Одеського губвиконкому Я.Дробніс. Він зазначав, що ЧК, яка формально є відділом губвиконкому, насправді є фактичною владою, що має в своєму розпорядженні необмежені матеріальні засоби і значну військову силу, повне право перерозподілу всередині губернії працівників-комуністів, що проводяться без відома губкому, тобто має “усе те, чим не користується ні голова губвиконкому, ні президія в цілому”. Для зміцнення авторитету місцевої влади Дробніс запропонував підпорядкувати губерньські ЧК президії губвиконкому⁴⁶⁴. Однак політбюро ЦК КП(б)У, до якого звертався Дробніс, заявило про те, що “в теперішній час наша політика щодо ЧК залишається без змін”⁴⁶⁵, а щоб не загострювати стосунки по лінії “губком – губчека” політбюро ЦК КП(б)У 4 квітня 1921 р. ухвалило постанову про надання губкомам директиви контролювати роботу ЧК, “не руйнуючи їх роботи і зносячись з центром в більш або менш серйозних випадках”⁴⁶⁶.

У середині 1920-х рр., коли ГПУ отримала постійний статус урядової структури, її новий керівник – В.Балицький – знову повів лінію на те, щоб вивести ввірену йому структуру з-під контролю не лише

прокуратури, але й вищих органів влади республіки. Зокрема він домогся, щоб плани роботи ГПУ не затверджувалися ВУЦВК або РНК УСРР, а також зламав практику регулярних звітів ГПУ вищим органам державної влади та місцевим радам⁴⁶⁷. Про неухильне зростання ролі ГПУ у владних структурах свідчить обрання Балицького 29 листопада 1927 р. кандидатом у члени політбюро ЦК КП(б)У⁴⁶⁸, а також його призначення на посаду голови комісії з судово-політичних справ при ЦК КП(б)У. Кар'єрне зростання Балицького зайве засвідчує зміцнення позицій органів ЧК-ГПУ в Україні.

Залишаючись окремим важелем впливу Москви на периферію, чекістські органи України надавали Кремлю інформацію про політичну, соціально-економічну і кадрову ситуацію в республіці. Користаючись такою специфічною інформацією чекісти сфальсифікували сотні справ, що потягли за собою репресії та розстріли практично усього складу партійно-радянського керівництва УРСР та значної частини інтелектуальної еліти нації в добу Великого терору. Але навіть така запопадливість не врятувала верхівку НКВС УРСР, яка упродовж 1936–1939 рр. також потрапила під каток сталінських репресій.

3.3. Формування керівних господарських кадрів республіки

Практичне керівництво народним господарством республіки у часи нетривкого панування більшовиків у 1918–1919 рр. здійснювалося безпосередньо з Москви та за її настановами, що механічно переносилися на усю підконтрольну їй територію. Тож, коли 28 червня 1918 р. Всеросійський ЦВК видав декрет про націоналізацію усієї великої промисловості РСФРР, його дія з початку 1919 р. була автоматично поширена й на Україну, з тією лише різницею, що націоналізація охопила одразу всю промисловість і за своїм характером стала суцільною “червоногвардійською атакою на капітал”.

Управління народним господарством УСРР здійснювалося Вищою радою народного господарства РСФРР у відповідності з рішенням її президії від 3 березня 1919 р., що висловилося за пряме управління народним господарством радянських республік з Москви на засадах “демократичного централізму”⁴⁶⁹. Згідно з цим рішенням український

⁴⁶³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1425. – Арк.16.

⁴⁶⁴ Там само. – Оп.6. – Спр.22. – Арк.74.

⁴⁶⁵ Там само. – Арк.141.

⁴⁶⁶ Там само. – Спр.13. – Арк.37.

⁴⁶⁷ Усенко І.Б. Позасудова репресія. Як це починалось // Комуніст України. – 1990. – № 2. – С.51.

⁴⁶⁸ Про минуле заради майбутнього. – С.389.

⁴⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.15.

радянський уряд 7 березня 1919 р. ухвалив постанову про об'єднання ВРНГ РСФРР та Української ради народного господарства (УРНГ) в єдину систему з тим, щоб УРНГ “одержувала директиви” з Москви⁴⁷⁰.

Для керівництва націоналізованими підприємствами республіки було створено управлінський апарат у вигляді главків (головних управлінь Вищої ради народного господарства), центрів, трестів і кушів. Уся ця розгалужена система потребувала управління з одного центру. Задля цього у 1920 р. в УСРР створене Бюро з відбудови промисловості (Промбюро) на правах філії ВРНГ, яке до кінця 1920 р. нараховувало 45 відділів, управлінь, главків і центрів, що мали у підпорядкуванні 10720 підприємств⁴⁷¹.

Перед Промбюро з неабиякою гостротою постала проблема керівництва націоналізованими підприємствами. Відданих новій владі кваліфікованих управлінців катастрофічно не вистачало, тому в основу кадрової політики було покладено номенклатурний принцип добору і розстановки кадрів, в основі якого є право партапарату на рекомендацію і остаточне затвердження працівника на керівну посаду. Таким чином, пропагуючи на словах демократичні форми добору і розстановки керівних кадрів, партійний апарат, що перетворився, по суті, на власника засобів виробництва, повністю контролював кадрові призначення у виробничій сфері.

І все ж, статистичні дані свідчать, що основним джерелом формування керівних господарських кадрів у першій половині 1920-х рр. були “буржуазні спеціалісти”, більшість з яких, обіймаючи посади заступників, були фактичними керівниками об'єднань, трестів та промислових підприємств. Це пояснювалося передусім тим, що лише 33 з 151 керівників великих промислових підприємств України восени 1923 р. мали вищу освіту⁴⁷².

Упродовж 20-х рр. ХХ ст. кількісний склад керівної господарської верхівки (до них відносимо керівників та членів правлінь об'єднань і трестів, директорів підприємств та їх заступників) був практично незмінним і становив станом на 1 січня 1925 р. – 724 осіб, а на аналогічний період 1926 р. – 706 осіб⁴⁷³. Зростання темпів індустріалізації потягнуло за собою збільшення кількісного складу керівних госпо-

дарських кадрів: станом на 30 листопада 1930 р. їх нараховувалось 921 осіб⁴⁷⁴, а на 1 грудня 1931 р. на обліку у ВРНГ УСРР перебувало 1 432 осіб (843 керівники союзного і 639 – республіканського підпорядкування)⁴⁷⁵.

Уся робота з добору керівних господарських кадрів координувалась секретаріатом та оргвідділом ЦК КП(б)У, що ухвалювали директиви про порядок висунання кадрів, визначали термін їх виконання, формували розверстку кадрів. Так, наприклад, для висунання на керівну господарську роботу в трест “Донвугілля” секретаріат ЦК КП(б)У 16 січня 1926 р. затвердив розверстку з 40 осіб, доручивши оргвідділу ЦК дати директиву про висунання і визначити кінцевий термін кампанії – 15 лютого 1926 р.⁴⁷⁶

Згідно з основними засадами кадрової політики партії, кандидатури голів об'єднань союзного підпорядкування, їх заступників та членів правлінь затверджувалися політбюро ЦК КП(б)У, а найважливіших з-поміж них – ЦК ВКП(б). Зокрема, голову правління тресту “Донвугілля”, голів правлінь низки інших трестів та об'єднань затверджувало політбюро, а їх заступників та членів правлінь – оргбюро ЦК КП(б)У, керуючих заводами, що входили до складу трестів, керівників шахтоуправлінь та директорів підприємств затверджував секретаріат ЦК КП(б)У⁴⁷⁷.

Згорання непу, ліквідація товарних бірж, синдикатів, акціонерних товариств тощо, призвело до колосального розширення об'єктів державного управління. Розпочинається подрібнення, розукрупнення майже всіх наркоматів, особливо тих, що керували народним господарством. Мета – перетворити крупні галузеві центри, якими були наркомати, на вузькоспеціалізовані відомства, якими легше було командувати і значно простіше їх контролювати. Цей процес відбувався одночасно з чисткою апарату у 1929 р., унаслідок якої значна частина буржуазних фахівців втратили свої посади, а на зміну їм прийшли висунанці з робітничого класу та селянства.

Висуванство, як невідкладне завдання кадрової політики партії, уперше було задеклароване в документах XIV з'їзду ВКП(б) (грудень 1925 р.) і продубльоване в рішеннях IX з'їзду КП(б)У (грудень 1925 р.). Зокрема, в резолюції “Про партбудівництво” з'їзд зазначав, що партій-

⁴⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.47.

⁴⁷¹ Кульчицький С.В. УСРР в добу “воєнного комунізму” (1917-1920 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – С.82.

⁴⁷² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1659. – Арк.246.

⁴⁷³ ЦДАВО України. – Ф. Р-337. – Оп.1. – Спр.3737. – Арк.17.

⁴⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф.34. – Оп.15. – Спр.2652. – Арк.33-34.

⁴⁷⁵ Там само. – Арк.50,59.

⁴⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2206. – Арк.90-91.

⁴⁷⁷ Там само. – Спр.221. – Арк.25; ЦДАВО України. – Ф.34. – Оп.16. – Спр.1326. – Арк.191, 193, 201.

ні організації “зобов’язані систематично висувати на керівну партійну, радянську і адміністративну роботу членів партії, а також безпартійних робітників і селян”⁴⁷⁸. Про необхідність відповідної підготовки керівних господарських кадрів, у тому числі із середовища висуванців йшлося під час роботи I Всеукраїнської конференції КП(б)У, у рішеннях якої було записано, що справа підготовки відповідальних працівників для промисловості є “основним завданням партії, профспілок, радянських і господарських органів на найближчий період”⁴⁷⁹.

Кампанії з висування на керівну роботу у більшості випадків мали своїм наслідком добір працівників, які за рівнем своєї професійної підготовки були нездатні до виконання відповідальної роботи. Також доволі часто на керівні посади висували осіб, “звільнених з тих чи інших негативних причин з інших підприємств”⁴⁸⁰, тобто висуванство використовувалось як привід для усунення з роботи незгодних з керівництвом підприємствами відповідальних працівників.

Іншим негативним моментом практики висування на керівні посади та й усієї кадрової роботи на початку та в середині 1920-х рр. були так звані “планові переміщення” працівників, що практикувалися в усіх управлінських структурах, в тому числі й при формуванні керівного складу господарських установ. Практика переміщення керівників з одного місця роботи на інше, з одного регіону до іншого набула такого поширення, що структури ЦК КП(б)У, відповідальні за проведення кадрової роботи у випадках переміщення господарських керівників зазвичай навіть не радилися з керівниками місцевих партійних органів. Свідченням поширення такої практики є гнівний лист секретаря Київського окружного КП(б)У П.Постишева секретарю ЦК КП(б)У І.Клименку від 23 листопада 1926 р., в якому зазначалося, що “ми знаємо становище в кожному нашому тресті краще і знаємо куди можна кого перекинути. Коли необхідно ви завжди можете на нас натиснути, якщо ми не погоджуємося, але попередньо ставити до відома все ж необхідно...”⁴⁸¹.

Своєрідною реакцією на недоліки у справі висування стала постанова ЦК ВКП(б) “Про завдання партії у справі висування робітників і селян до держaparату” від 7 березня 1927 р., в якій засуджувались “окремі кампанії по висуванню, які проводяться майже виключно си-

лами партійних комітетів і осередків...” і зазначалось, що “головну роль у висуванні робітників і робітниць до держaparату має належати профспілкам”⁴⁸².

Більшість керівників промислових підприємств (і не лише зі складу “старих спеціалістів”) з недовірою відносились до висуванців, оскільки переважна частина останніх була впевнена в тому, що керувати виробництвом можна й без спеціальних знань. Такі погляди висуванців стимулювались партійним керівництвом, яке нерідко протиставляло робітників-ударників, які висувалися на керівну роботу, старим фахівцям, яким у кінці 1920-х рр. все частіше чіпляли ярлики консерваторів і саботажників. Мета такого протиставлення очевидна – висуванці мали замінити на керівних посадах усіх “колишніх”. Саме тому, з переходом до форсованого будівництва соціалізму висуванство перетворилося на основне джерело поповнення керівного складу промисловості республіки. Про це свідчить ціла низка партійних рішень, прийнятих КП(б)У у 1928 р. Так, наприклад, проблема висуванства обговорювалась під час роботи березневого і листопадового пленумів ЦК КП(б)У⁴⁸³, а 25 липня 1928 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову “Висування робітників і селян на керівну господарську, радянську, кооперативну роботу”, в якій ставилося завдання покращення підготовки висуванців та створення кадрового резерву на висування.

Найважливішими критеріями добору керівних господарських кадрів вважались соціальний стан кандидата, досвід його практичної роботи, членство в партії, участь у громадській роботі підприємства. Добираючи працівників за такими ознаками, партія діставала змогу реалізувати на практиці лозунг “пролетаризації” господарського апарату. Настільки стрімко проходив цей процес свідчать статистичні дані про освітній рівень, соціальний та партійний склад керівників промисловості УСРР у другій половині 1920-х рр. Якщо у 1926 р. вищу та середню освіту мали 40,21% від загальної кількості промислових керівників, то в кінці 1927 р. цей показник зменшився майже вдвічі і становив лише 22%. У той же час відсоток керівників – вихідців з робітничого середовища зріс з 57,08 до 69%. Неухильно зростала і питома вага комуністів: якщо у 1926 р. вона складала 68,27%, то на кінець 1927 р. досягла 83,4%⁴⁸⁴. На початок 1928 р. у складі правлінь трестів, що дислокувалися на території республіки робітники складали 62%,

⁴⁷⁸ КПУ в резолюціях... – Т.1. – С.375.

⁴⁷⁹ Там само. – С.416.

⁴⁸⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2717. – Арк.68.

⁴⁸¹ Там само. – Спр.2361. – Арк.18.

⁴⁸² КПСС в резолюціях... – Т.4. – С.157-158.

⁴⁸³ КПУ в резолюціях... – Т.1. – С.523, 552.

⁴⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф. Р-337. – Оп.1. – Спр.3737. – Арк.17; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2441. – Арк. 35.

а серед керівників підприємств – 77,4%, комуністів у складі правлінь трестів у 1928 р. налічувалося 75,5%.⁴⁸⁵

Показовими є дані про освітній рівень господарської верхівки. Так, за станом на 1 вересня 1927 р. з 529 членів правлінь трестів, директорів підприємств та їх заступників лише 48 мали вищу освіту і 107 – середню, решта – 374 (71,7%) – нижчу, тобто, по суті, були неосвіченими⁴⁸⁶. В 1930 р. 557 директорів підприємств УСРР з 698, тобто 79,8% мали нижчу освіту⁴⁸⁷. Наведені дані лише підкреслюють повне ігнорування не лише світового досвіду, але й вказівок В.Леніна, який застерігав від приходу до управління некомпетентних людей⁴⁸⁸. Певною мірою це непокоїло партійно-державне керівництво, що підтверджують, зокрема, партійні документи того періоду, в яких все частіше зустрічаємо тезу про невисокий рівень керівництва підприємствами, “ненормальну плінність кадрів”⁴⁸⁹, однак в практичній роботі все залишалося без змін.

Одночасно з пролетаризацією та партизацією господарського апарату відбувався процес витіснення з управлінських структур буржуазних спеціалістів, які стали перешкодою на шляху впровадження командно-адміністративних методів керівництва економікою. Для здійснення цього задуму Сталін та його однодумці в кінці 1920-х рр. реанімували програму загальної мілітаризації державного і партійного апарату, вперше оприлюднену Л.Троцьким ще на IX з'їзді РКП(б) у 1920 р. Попри те, що сам автор програми в 1923 р. закликав відійти у практичній кадровій роботі від практики необґрунтованих призначень та переміщень, від контролю за роботою “спеців”, зрештою, від бюрократизму у вирішенні кадрових питань і перейти до демократичних принципів добору та розстановки кадрів, Сталін переконав партію в тому, що можна обійтися власними робітничо-селянськими кадрами нових управлінців, тобто висуванцями.

Теоретичні викладки генсека впроваджувалися в практичній роботі ще й тому, що Сталін розумів, що коли професійна підготовка і компетентність керівника стають другорядними, все залежить від інструкцій зверху і визначається соціальним походженням. Задля цього більшови-

ками були впроваджені і діяли своєрідні анкетні “станові привілеї”, що ретельно охоронялися і державними органами, і самими висуванцями. Відтоді кар’єрне просування цілком і повністю залежало від кадрових служб і тих, хто здійснював кураторство над ними.

Для того, щоб очистити господарський апарат від “буржуазних спеціалістів” ЦК ВКП(б) 7 березня 1928 р. звернувся до усіх партійних організацій у зв’язку з так званою “шахтинською справою”. У зверненні йшлося про необхідність заміни “чужих пролетарській справі елементів з середовища буржуазних спеців червоними пролетарськими спеціалістами по усьому фронту роботи”. Зміна курсу обґрунтовувалась тим, що “буржуазні специ ... являють чужий робітничому класу прошарок”⁴⁹⁰.

Конкретизував установку партії на відсторонення фахівців від управління виробництвом квітневий (1928 р.) пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), в рішеннях якого чи не вперше знаходить своє практичне втілення сталінська теорія “загострення класової боротьби з наближенням до соціалізму”⁴⁹¹. З цього часу керівництво більшовицької партії робить ставку не просто на висуванців з пролетарського чи селянського середовища, а на робітників-активістів, які позитивно проявили себе у боротьбі з труднощами та з ідеологічними “ухилами”. Внаслідок цього до управління виробництвом прийшла велика кількість некомпетентних, малоосвічених керівників, які орієнтувалися лише на директиви вищих партійних та господарських інстанцій.

Якщо в середині 1920-х рр. добором керівників господарських кадрів в СРСР (аналогічно і в УСРР) опікувалася ціла низка відомств: президія ВРНГ, головне управління, якому підпорядковувався господарський орган, ЦК відповідної профспілки, директивний орган, місцева організація ЦКК ВКП(б) та ОГПУ⁴⁹², то після виходу в світ постанови ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1929 р., в якій закріплювався принцип єдиноначалля, як взірець не лише у справі управління виробництвом, але й усім суспільним життям, функція керівництва добором, підготовкою, обліком і використанням промислових кадрів була покладена на ВРНГ СРСР та його структурні підрозділи в союзних республіках⁴⁹³.

Наприклад, якщо раніше для проведення добору персонального складу правлінь трестів, були задіяні обліково-розподільчий від-

⁴⁸⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2441. – Арк.35; Спр.2717. – Арк.66.

⁴⁸⁶ Там само.

⁴⁸⁷ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 5-15 червня 1930 р.: Стен. звіт. – С.298.

⁴⁸⁸ Ленін В.І. Промова на III Всеросійському з'їзді робітників водного транспорту 15 березня 1920 р. // Повне зібр. творів. – Т.40. – С.211.

⁴⁸⁹ КПСС в резолюціях... – Т.4. – С.280.

⁴⁹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2644. – Арк.28.

⁴⁹¹ КПСС в резолюціях... – Т.4. – С.79-88.

⁴⁹² Васильєв М. О промкадрах // Большевик: Политико-экономический двухнедельник ЦК ВКП(б). – 1928. – № 8. – С.61.

⁴⁹³ КПСС в резолюціях... – Т.4. – С.556-563; Т.5. – С.66.

діл ВРНГ, головне управління кадрів, ЦК галузевої профспілки, адміністративно-фінансове управління, спеціальна комісія під головуванням заступника голови ВРНГ, директивний орган, спеціальна прокомісія тощо⁴⁹⁴, то з 1929 р. цими питаннями одноосібно займалася ВРНГ.

У 1931 р. ВРНГ УСРР видала “Інструкцію про висування на керівну роботу і створення резерву керівних кадрів промисловості”, яка визначила новий порядок висування і встановила, що вища господарська номенклатура (члени правлінь об’єднань, керуючі трестами, директори заводів) не лише добирається, але й затверджується ВРНГ, а низова керівна ланка (начальники цехів та інші керівники середньої ланки) — об’єднаннями і трестами. Згідно з інструкцією кандидати мали відповідати конкретним вимогам, зокрема, для членів партії визначався п’ятирічний партійний і виробничий стаж, а для безпартійних — семирічний стаж роботи⁴⁹⁵.

Попри низку недоліків, інститут висуванства давав шанс простим робітникам увійти до номенклатурної касти. Так, саме завдяки висуванству вчорашній доменщик І.Макаров став директором Сталінського металургійного заводу, кадровий робітник-клепальник Ф.Чернишов — директором київського заводу “Арсенал”, колишній слюсар Т.Фіткаленко очолив київський завод “Більшовик”. До найвищих посад у партійно-державному та господарському апараті пройшли шлях такі висуванці, як С.Абакумов, А.Бурмістров, Д.Коротченко, М.Лесечко та інші.

Залишаючись і в 1930-ті роки важливим джерелом формування керівних господарських кадрів, висуванство все ж поступово відходило на другий план, натомість серед керівників промислових підприємств неухильно зростала частка фахівців, що закінчили курси червоних директорів або ж отримали вищу освіту у вищих закладах освіти і вищих технічних закладах освіти республіки.

Керівництво іншими важливими складовими господарського апарату республіки здійснювали аналогічні московським органи управління. Виходячи з того, що оволодіти українським селом можна було лише за умови повного підпорядкування сільськогосподарської кооперації, КП(б)У від початку свого домінування в республіці взяла курс на підпорядкування її своєму впливу. Про важливість цього напрямку роботи свідчить те, що керівний склад української радянської

кооперації, згідно з класифікацією номенклатурних посад, визначених обліково-розподільчим відділом ЦК РКП(б), належав до вищого ешелону партійно-державного керівництва в СРСР.

Для проведення більшовизації кооперативних об’єднань України, що, на думку членів політбюро ЦК КП(б)У, “знаходяться значною мірою в руках буржуазних елементів і села і в організаційному відношенні суперечать формам радянського будівництва України”, 2 квітня 1920 р. було ухвалено рішення про заснування при Наркомпроді УСРР Кооперативного комітету України у складі 11 осіб на чолі з більшовиком І.Саммером⁴⁹⁶. Кооперком, оголошений центром української кооперації, мав увійти до складу Центросоюзу “для досягнення єдності економічної політики” УСРР і РСФРР⁴⁹⁷. На місцях, за російським зразком, утворювалися губсоюзи і губсекції.

Новим поштовхом до прискорення процесу формування вищих органів керівництва кооперативним рухом в національних республіках стало ухвалення Всеросійським ЦВК і Раднаркомом РСФРР спільного декрету від 16 серпня 1921 р. “Про сільськогосподарську кооперацію”. Зокрема, декрет дозволяв селянам засновувати кооперативні товариства для спільного господарювання, переробки і збуту продукції, а також перетворив сільськогосподарські секції, що функціонували при губернських спілках споживчої кооперації, на самостійні осередки селянської кооперації.

18 жовтня 1921 р. ВУЦВК та Раднарком УСРР, відповідно до існуючої більшовицької практики, ухвалили декрет з аналогічною назвою та змістом. На виконання основних положень цього декрету у березні 1922 р. було створено Всеукраїнський союз сільськогосподарсько-кредитної, кустарно-промислової та промислово-кредитної кооперації, що отримав назву “Сільський господар”. Керівництво усією кооперативною системою в Україні здійснював, створений при Раднаркомі УСРР Головний кооперативний комітет (Головкооперком, ГКК). Головкооперком керував організаційною діяльністю усіх видів кооперації, займався реєстрацією статутів, формуванням проектів кооперативного законодавства, виконував функції нагляду тощо⁴⁹⁸. 1921 р. ГКК очолив більшовик А.Ашупп-Ільзен⁴⁹⁹. Після ухвалення положення про Головкооперком і затвердження його РНК УСРР 22 січня 1922 р., ГКК став

⁴⁹⁶ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.6. — Спр.5. — Арк.28; Спр.8. — Арк.3.

⁴⁹⁷ Там само. — Спр.5. — Арк.23.

⁴⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф.271. — Оп.1. — Спр.18. — Арк.15.

⁴⁹⁹ Там само. — Арк.35.

⁴⁹⁴ Васильєв М. О промкадрах // Большевик. — 1928. — № 8. — С.67.

⁴⁹⁵ ЦДАВО України. — Ф.806. — Оп.1. — Спр.1366. — Арк.54.

повноправним органом, який вирішував усі питання кооперативного руху.

Керівна роль ГКК в усій системі сільськогосподарської кооперації забезпечувалася, насамперед, його правом формувати правління кооперативних установ на свій розсуд. Тому не дивно, що до складу правління входили з правом вирішального голосу представники державних органів, профспілкових та громадських організацій⁵⁰⁰. Так, до складу правління “Сільського господаря”, обраного з’їздом уповноважених 23 березня 1922 р., увійшло декілька представників верхівки КП(б)У, зокрема, В.Качинський (член колегії Наркомзему), П.Любченко (майбутній голова РНК УСРР) та І.Омельченко. Головою правління було обрано більшовика П.Діброву⁵⁰¹. У жовтні 1922 р. на другому з’їзді уповноважених кооперативних спілок було обрано новий склад правління “Сільського господаря” на чолі з П.Любченком, а також раду, до складу якої увійшли відомі партійні діячі Я.Дудник, В.Затонський, І.Клименко, М.Скрипник і М.Вольф⁵⁰². Кількісне домінування комуністів у правлінні (8 з 12 членів правління – комуністи) і в раді означало, що кооперація мусила стати на “радянсько-соціалістичні рейки”.

Найвищим органом союзу сільськогосподарської кооперації упродовж усього періоду її існування залишався з’їзд уповноважених, реально ж скоординувала роботу кооперації комуністична фракція, що входила до складу її керівних органів. Упродовж 1922–1929 рр. відбулося сім з’їздів, на яких склад правління “Сільського господаря” постійно оновлювався. Незмінним лишалося домінування більшовиків у складі його керівних органів та неодмінне керівництво “Сільським господарем” кимсь з більшовицьких діячів. Так, від жовтня 1922 по січень 1926 р. його очолював П.Любченко, у січні – травні 1926 р. – О.Забельський, від травня 1926 р. до липня 1929 р. правлінням керував О.Одинцов, а декілька місяців напередодні реорганізації кооперативної системи в 1929 р. – О.Нурінов (до 29 вересня 1929 р.). Після того, як на рубежі 1920–1930-х рр. кооперативний рух був цілковито підпорядкований більшовицькому контролю, потреба тримати на чолі кооперативної системи та її найважливішого структурного підрозділу – сільськогосподарської кооперації – одного з чільних представників республіканської номенклатури автоматично відпала.

⁵⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф.290. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.38-40.

⁵⁰¹ Там само. – Спр.65. – Арк.1-2.

⁵⁰² Там само. – Спр.241. – Арк.27.

3.4. Одержавлення профспілок і громадських організацій

Ліквідувавши після жовтневого перевороту 1917 р. мережу автономних громадських об’єднань та масових організацій, більшість з яких функціонували в Росії ще з часів царського режиму, більшовики санкціонували утворення нової системи самодіяльного руху, підпорядкованої державній партії. Оскільки найвпливовішою масовою організацією були профспілки, то головним завданням нової влади стало завоювання контролю над ними. Вперше про свої претензії на здійснення монопольного керівництва профспілками більшовицька партія заявила вже на першому Всеросійському з’їзді профспілок у січні 1918 р. Маючи незаперечну чисельну перевагу серед делегатів з’їзду (281 з 428 делегатів представляли РКП(б)), представники більшовиків провели рішення, у якому виокремлювалось, як головне, завдання одержавлення профспілок⁵⁰³. Меншовицька фракція з’їзду (67 осіб) розцінила цю ухвалу як таку, що стала провісником “перетворення профспілок на несамотійні органи державної влади” і закликала до боротьби з нею⁵⁰⁴. Позаяк втрата функції боротьби за реалізацію вимог робітничого класу неминує перетворювала профспілки на придаток до державного апарату, що й показали перші кроки профспілкового будівництва: щойно сформувавши основні відділи (інструкторський, інформаційний, видавничий, організаційний та ін.), постійна Рада профспілок (ВЦРПС), обрана з’їздом, одразу ж делегувала своїх представників до органів управління націоналізованою промисловістю, ВРНГ, Ради оборони, ВЧК і Надзвичайної комісії з постачання.

Під час II Всеросійського з’їзду профспілок (січень 1919 р.) меншовики, й зокрема їх представник Череванін, продовжували переконувати більшовицьку делегацію з’їзду “залишити за профспілками завдання боротьби .., яку вони мають вести проти сучасної державної влади, тому, що вона не є вірним висловленням волі пролетаріату” і “не спирається на ... співчуття більшості населення”⁵⁰⁵. Однак більшовики були незворушні у прагненні опанувати профспілками, свідченням чого є норма статуту РКП(б), прийнятого VIII Всеросійською конференцією РКП(б) в грудні 1919 р., згідно з якою керівництво профспілковим рухом покладалося на комуністичні фракції профоб’єднань. Особливо наголошувалось на тому, що кандидати “на всі найважливіші посади в тій установі або організації, в яких працює фракція.., намічаються нею

⁵⁰³ Козелев Б. Как большевики боролись за руководство профсоюзами. – С.51.

⁵⁰⁴ Там само. – С.53-54.

⁵⁰⁵ Там само. – С.63.

спільно з відповідною партійною організацією. У такому ж порядку проводиться і переміщення з однієї посади на іншу”⁵⁰⁶.

Офіційним, курс на одержавлення профспілок та інших масових організацій, став після того, як відповідне положення увійшло до програми більшовицької партії, прийнятої VIII з’їздом РКП(б) у березні 1919 р. Наступний, IX з’їзд РКП(б) (березень – квітень 1920 р.), лише підтвердив курс на підпорядкування профспілок партійно-державному контролю і визначив місце та роль масових робітничих організацій у системі більшовицької диктатури як основних апаратів держави, керованої РКП(б). Неможливість опозиції профспілок радянській владі пояснювалася спільністю економічних, політичних та ідеологічних інтересів робітничого класу і його авангарду – більшовицької партії, призваної здійснити диктатуру пролетаріату. Крім того, більшовицькі лідери вважали, що оскільки пролетарські маси є недостатньо свідомими, то їх треба виховувати через профспілкові організації, керовані партією. Звідси – характеристика профспілок як “приводного паса від партії до мас”, що на практиці означало проведення насильницької більшовизації профспілкового апарату, що, в свою чергу, передбачала придушення будь-якої опозиції у профспілковому русі шляхом впровадження управління профспілками на засадах так званого “демократичного централізму”.

Така політика більшовицького керівництва досить швидко наразилася не лише на протидію з боку опозиційних режиму партії меншовиків та есерів, але й підконтрольних більшовикам профспілкових об’єднань, які виявили незгоду з цілковитим підпорядкуванням профспілок ЦК РКП(б). Зокрема, у поданому до політбюро ЦК РКП(б) проєкті резолюції комуністичної фракції ВЦРПС напередодні IX з’їзду РКП(б) (березень – квітень 1920 р.) містилася вимога надати їй право практичного керівництва профспілковим рухом, а за ЦК РКП(б) залишити лише контрольну функцію. Ще далі у намаганні здобути автономію пішли українські більшовики-професіоналісти. Комуністична фракція Південбюро ВЦРПС представила на IV Всеукраїнську конференцію КП(б)У (березень 1920 р.) тези, що містили вимогу представництва профспілкових організацій у місцевих компартійних органах.

Проте на IX з’їзді РКП(б) делегати більшістю голосів підтримали резолюцію ЦК РКП(б), у якій йшлося про те, що “комуністичні фракції профспілок підпорядковуються ЦК і місцевим партійним органам на

загальних для всіх фракцій засадах”⁵⁰⁷. На з’їзді також було визначено місце і роль масових робітничих організацій у системі більшовицької диктатури як основних апаратів держави, якою керує РКП(б) і вказано на необхідність посилення особового складу профспілок “шляхом вливання найбільш відданих, твердих комуністів, по можливості таких, що пройшли сувору школу громадянської війни”⁵⁰⁸. Рішення IX з’їзду РКП(б) стали своєрідним сигналом до початку проведення насильницької “більшовизації” професійних спілок, в основі якої було приборкання робітничого руху, який тривалий час розвивався на засадах коаліційної і політичної незалежності профспілкових організацій.

Про велике значення, яке надавала більшовицька партія підпорядкуванню профспілок, свідчить і те, що на початку листопада 1920 р. під час роботи V Всеросійської конференції профспілок в РКП(б) з новою силою спалахнула “дискусія про профспілки”, головним результатом якої стала перемога точки зору В.Леніна. На відміну від Л.Троцького, який висловив готовність задовольнитися контролем більшовицької партії над профспілковим апаратом шляхом включення останнього до держапарату, лідер більшовиків конструював значно ефективніший тоталітарний механізм, оснащений надійними “передавальними пасами” від центру влади до народних мас. Він розглядав профспілки як головний “передавальний пас”, здатний забезпечити партійний контроль над кожним залученим до них робітником. За Леніним, завданням профспілок була не тільки передача імпульсу від влади до мас, але й постачання інформації “верхам” щодо настроїв і потреб “низів”. Відтак партійний центр діставав можливість своєчасно вносити відповідні корективи у свою політику, що, на думку С.Кульчицького, “забезпечувало державі радянського типу набагато більший запас міцності порівняно з тоталітарними державами іншого типу”⁵⁰⁹.

В Україні процес більшовизації профспілкових організацій розпочався на початку 1918 р., але перший період радянської окупації України виявився нетривалим, тому більшовики не змогли досягнути монопольного представництва у профспілкових організаціях. Навіть в обласному бюро профспілок Донбасу більшовицьке представництво

⁵⁰⁷ РКП (б). Съезд, 9-й. Москва. 1920. Протоколы. – М.: Политиздат, 1960. – С.419.

⁵⁰⁸ КПРС в резолюціях... – Т.2. – С.70-76.

⁵⁰⁹ Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – С.101.

⁵⁰⁶ КПРС в резолюціях... – Т.2. – С.129-130.

не було превалюючим: до складу бюро входило по три більшовики, меншовики і лівих есера⁵¹⁰.

Наступну кампанію більшовизації профспілок ініціював III з'їзд КП(б)У в березні 1919 р. Тоді ж при ЦК КП(б)У було створено Всеукраїнське бюро профспілкового руху, а на місцях губернські і повітові бюро. Керувала цією роботою група профробітників, направлена у січні 1919 р. згідно з рішенням ВЦРПС. Саме вони в кінці квітня 1919 р. скликали у Харкові I Всеукраїнський з'їзд профспілок, в роботі якого взяли участь 640 делегатів з вирішальним і 133 – з дорадчим голосом. З'їзд, на якому більшість належала делегатам від КП(б)У та співчуваючим їм делегатам, висловився проти обрання республіканського профспілкового центру, вважаючи, що такий орган “не буде сприяти зміцненню єдності робітничого руху країни” (себто, Радянської Росії. – М.Д.)⁵¹¹.

З'їзд також прийняв до відома рішення центру про включення до складу ВЦРПС трьох представників від України (А.Андреева, Стороженка і В.Шахновського) і визнав за необхідне поширити в Україні аналогічні російським форми керівництва профспілками. У зв'язку з цим ВЦРПС одразу ж після з'їзду у травні 1919 р. ухвалив рішення про створення у Харкові бюро Півдня Росії (Південбюро ВЦРПС) для керівництва профспілковим рухом на півдні країни – в Україні, на Дону, Кубані і в Криму. Однак провести усі заплановані заходи завадила втрата влади більшовиками в Україні в кінці літа 1919 р.

Всеохоплюючого характеру більшовицький диктат над профспілками набув вже після того, як Червона армія в кінці 1919 р. втретє окупувала Україну. Виходячи з того, що на початку 1920 р. переважна більшість профспілкових організацій України очолювалася РСДРП (меншовиків), більшовизувати профспілковий апарат республіки можна було лише шляхом репресій, перевиборів та реорганізацій. Першим кроком на шляху більшовизації українських профспілок стала їх перебудова за виробничо-галузевим принципом, згідно з яким усі працюючі на одному підприємстві або в установі незалежно від професії об'єднувалися в одну галузеву спілку (до кінця 1924 р. в Україні виникло 24 таких спілки).

Як і більшовицька партія, галузеві спілки створювалися на засадах “демократичного централізму”, тобто як централізовані організації,

⁵¹⁰ Колесников Б. Профсоюзное движение и контрреволюция: Очерки из истории профсоюзного движения на Украине. – Б.м.: Госиздат Украины, 1923. – С.31.

⁵¹¹ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К.: Политиздат Украины, 1983. – С.149.

жорстко підпорядковані відповідному центральному комітету галузевої профспілки. Перебудова спілок здійснювалася під керівництвом відряджених в Україну у грудні 1919 – січні 1920 рр. делегацій ВЦРПС і всеросійських галузевих об'єднань. Для керівництва українськими профспілками Москва утворила спочатку організаційно-інструкторське бюро ВЦРПС на Україні, а в лютому 1920 р. Південне бюро ВЦРПС, наголосивши, тим самим, на недоцільності функціонування в республіці окремого профцентру. Про повну підпорядкованість українських профспілок можна судити хоча б з того, що голова Південбюро ВЦРПС призначався центром без погодження з Харковом. На чолі українського профцентру було поставлено М.Іванова – члена президії ВЦРПС, обраної I Всеросійським з'їздом профспілок. Це призначення було затверджене рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 6 травня 1920 р., в якому, зокрема, йшлося про те, щоб “повідомлення про призначення Іванова прийняти до відома”⁵¹². Наступного, 1921 р., після того як група відповідальних профспілкових працівників звинуватила Іванова в диктаторських “замашках”, грубошах, встановленні “режиму” і заявила про небажання працювати під його керівництвом, політбюро ЦК КП(б)У ініціювало його заміну⁵¹³. Після чого головою Південбюро ВЦРПС центр призначив ще одного члена президії ВЦРПС А.Гольцмана, а секретарем Л.Немченка.

Партійний нагляд за українськими профспілками здійснював створений у січні 1920 р. в структурі ЦК КП(б)У відділ для роботи в профспілках, завданням якого було “керувати усією партійною роботою в професійних спілках України”⁵¹⁴. Однак реорганізацією українських профспілок й надалі керували призначенці Москви: архівні джерела свідчать, що тільки упродовж березня – жовтня 1920 р. Обллікрозподіл ЦК КП(б)У відрядив на профспілкову роботу 30 партійців, надісланих ЦК РКП(б)⁵¹⁵. Політбюро ЦК КП(б)У не лише не чинило спротиву такій кадровій опіці центру, але й погоджувалося з нею, що підтверджує ухвала від 2 жовтня 1921 р., в якій йдеться про доручення Х.Раковському і В.Чубарю “просити ЦК РКП(б) відрядити на Україну 30 профпрацівників, 4 голів, 9 секретарів ГРПС і 17 середніх працівників”⁵¹⁶.

⁵¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.8. – Арк.14.

⁵¹³ Там само. – Спр.20. – Арк.65-66.

⁵¹⁴ Там само. – Оп.20. – Спр.132. – Арк.3.

⁵¹⁵ Там само. – Спр.330. – Арк.29.

⁵¹⁶ Там само. – Спр.713. – Арк.54.

Під час організаційної перебудови профспілковий апарат ґрунтовно оновився. Побудова галузевих і міжспілкових органів за принципом “демократичного централізму” забезпечила утворення в ньому порівняно невеликої кількості ключових посад, за допомогою яких стало можливим вирішальною мірою впливати на все профспілкове життя. Як правило, ці посади заміщувалися членами правлячої партії. Так, у перші місяці 1921 р. ЦК РКП(б) направив на профспілкову роботу в Україну 623 комуністи, ще 506 партійців, в тому числі – 91 – на відповідальну профспілкову роботу до Південбюро ВЦРПС – відрядив ЦК КП(б)У⁵¹⁷. Питома вага комуністів у складі керівної верхівки залежала від місця відповідної структурної ланки у профспілковій ієрархії. Так, наприклад, кілька складів президії Південбюро ВЦРПС перших скликань цілком склалися з членів більшовицької партії.

Одночасно з реорганізацією профспілок продовжувався процес витіснення зі складу їх керівництва меншовиків та тих представників опозиційних груп в РКП(б), які відстоювали своє бачення взаємин партії з профспілками під час “дискусії про профспілки”. Зважаючи на помітний вплив меншовиків у профспілковому русі України, а також через популярність в комуністичному та робітничому середовищі республіки початку 1920-х рр. поглядів опозиційних генеральній лінії ЦК РКП(б) “робітничої опозиції” та групи “демократичного централізму”, головний удар більшовицька партія спрямувала проти своїх найнебезпечніших опонентів.

З опозицією у власних лавах правлячий режим боровся за допомогою кадрових перестановок: до тих губерній, де профспілки усе ще знаходилися під впливом “опозиціонерів” відряджалися прихильники генеральної лінії ЦК РКП(б). Так, головою Миколаївської губпрофради став Ф.Корнюшин, Одеської, а згодом Київської – О.Горбачов, Донецької – А.Радченко⁵¹⁸. Меншовицький вплив у профспілках було поступово зведено нанівець внаслідок перевиборів і каральних акцій, до яких залучалися органи ЧК.

Спираючись на державний апарат, ЦК КП(б)У розгорнув боротьбу за “ідейну чистоту” профруху. Для виявлення і знешкодження опозиціонерів комуністичні фракції губернських бюро профспілок зобов’язали ради профспілок надавати анкетні дані усіх членів із зазначенням їх партійної належності. Ці дані використовувалися як привід для проведення перереєстрацій членів профспілок, що перетворюва-

лися на політичні чистки від “класово ворожих елементів”. Першочерговим завданням комуністичних фракцій у профспілках під час чисток було проведення своїх висуванців на керівні виборні посади. Для цього спочатку відбиралися потрібні кандидатури серед висуванців безпартійних робітничих конференцій і делегатських зборів, а потім, завдяки мажоритарній системі виборів і голосуванню списками, їх “обирали” на керівні посади⁵¹⁹.

Ліквідувавши до кінця 1921 р. практично всі осередки меншовицького впливу (Харків, Київ, Катеринослав, Полтава) більшовики, разом з тим, ліквідували незалежність робітничого руху і, по суті, одержавили профспілки. Після проведення каральних акцій та інших репресивних заходів у січні 1922 р. було скликано II Всеукраїнську конференцію профспілок, що вивела меншовиків та представників інших опозиційних партій зі складу Південбюро ВЦРПС. 30 січня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про заборону меншовикам працювати у профспілкових органах і про відправку до Москви “в розпорядження ВЧК” політично активних соціал-демократів⁵²⁰.

II всеукраїнська конференція профспілок знаменна ще й тим, що ЦК РКП(б) вперше дозволив своїй українській філії сформувати практично увесь склад Південбюро ВЦРПС (до цього часу його формування вважалося виключною прерогативою всеросійського профспілкового центру), за винятком призначення голови, що надсилався центром. Очолив президію Південбюро ВЦРПС член партії більшовиків з 1905 р. Н.Янсон. Окрім компартійно-державних функціонерів В.Чубаря, Ф.Угарова, Ф.Корнюшина, І.Булата, Я.Познанського і Б.Колесникова, до нового складу президії увійшли також голови профспілок цукровиків, залізничників, металістів і Всеробітземлісу Луговий, Амосов, Лобанов і Кедр. Кандидатами у члени президії ЦК КП(б)У затвердило М.Доброхотова, О.Медведева, Я.Петінського і В.Єрмощенко⁵²¹. Оскільки профспілки були державними, то їх лідерів автоматично було введено до складу державних органів. Так, Н.Янсону було затверджено членом Раднаркому УСРР і головою ради постачання, Ф.Угарова – заступником голови ради постачання, а Ф.Корнюшина – членом правління ВУКСу⁵²².

Для зміцнення більшовицького впливу у профспілкових органах

⁵¹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.456. – Арк.74.

⁵²⁰ Там само. – Оп.6. – Спр.29. – Арк.22.

⁵²¹ Там само. – Арк.18.

⁵²² Там само. – Арк.23.

⁵¹⁷ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С.219.

⁵¹⁸ Там само. – С.178.

України навесні 1922 р. розпочалася кампанія перевірки політичної благонадійності профспілкового керівництва, що супроводжувалася розстановкою на відповідальні посади необхідних режиму людей. Очолювали кампанію спеціальні комісії під головуванням членів губкомів КП(б)У. Керуючись директивами XI з'їзду РКП(б) (квітень 1922 р.) вони призначали на посади голів і секретарів центральних профспілкових органів осіб, що мали більшовицький стаж із дожовтневих часів. Тоді ж було ініційовано проведення чистки губернського профспілкового апарату, яка завершилася восени 1922 р. За її підсумками склад губпрофрад оновився порівняно з попереднім на 70–80%⁵²³. Як і 1921 р. нове поповнення складалося з емісарів більшовицької партії. З числа комуністів було обрано 95% членів президій і 54% членів правління губвідділів галузевих спілок⁵²⁴. Компартійний диктат у кадровій політиці спритно приховувався імітацією виборності профспілкового керівництва, а також представництвом у його складі висуванців від КП(б)У, що представляли усі соціальні верстви населення.

Як і в усьому складі номенклатури ЦК КП(б)У, в керівній верхівці українських профспілок та в її низовому апараті відбувалися часті зміни, що вкрай негативно позначалося на якості керівництва та фаховій підготовці профспілкових працівників. Через постійне “вимивання” прошарку досвідчених кадрів за політичними мотивами якісний склад профспілкового керівництва невпинно погіршувався. Так, якщо у травні 1922 р. у складі “четвірок” губпрофрад третину складали працівники зі стажем роботи у профспілках до Лютневої революції 1917 р., а ще третину – зі стажем з 1917-го⁵²⁵, то у 1926 р. у складі окружних профрад лишилося всього 9,4% працівників із дореволюційним стажем. Лише 10% керівного складу ВУРПС 1926 р. працювали у профорганах до 1917 р.⁵²⁶

Головним критерієм кадрового відбору був не профспілковий, а компартійний стаж. Але, якщо у складі бюро ВУРПС 1926 р. з сімнадцяти його членів більшовиками у період до лютого 1917 р. було десятеро, то в центральних правліннях галузевих спілок прошарок кадрів із дореволюційним стажем був вже значно меншим (32 із 440 чол.), а

губернські профспілкові органи були укомплектовані переважно членами КП(б)У, які вступили до лав більшовиків після 1922 р.⁵²⁷

Великий відсоток керівних кадрів губкомів профспілок складали вихідці з інших партій, які вступили до КП(б)У. На 1 грудня 1922 р. із 120 членів партії, які складали профспілкову верхівку губерній 53 входили в минулому до опозиційних більшовикам партій (21 – до РСДРП (меншовиків), 12 – до Бунду, 10 – до партії есерів, вісім – до ЄСРП, двоє – до “Поалей-Ціон”), 52 особи вирішили за доцільне взагалі не вказувати на колишню партійну належність і лише 15 осіб до вступу у РКП(б) не перебували у жодній із партій⁵²⁸.

Доволі значне представництво вихідців з інших партій у складі керівної профспілкової верхівки пояснюється тим, що більшовицька партія активно залучала до своїх лав тих, хто задля продовження своєї службової кар'єри відмовлявся від своїх колишніх політичних уподобань і поповнював лави КП(б)У. Чисельність вихідців з інших партій в керівних профспілкових органах залежала від позиції більшовиків щодо цих політичних партій, в основі якої було ставлення їх лідерів до політики правлячої партії. Наприклад, якщо на початку 1920 р. ЦК КП(б)У категорично заперечував можливість співробітництва у профспілках з меншовиками і боротьбистами і визнавав за потрібне співробітничати лише з Бундом⁵²⁹, то після виходу з “дрібнобуржуазних” партій так званих ліворадикальних угруповань, що орієнтувалися на більшовиків, тактика КП(б)У щодо цих партій поступово змінилася.

Але й цей підхід відзначався певними особливостями: наприклад, боротьбисти, котрі навесні 1920 р. змушені були саморозпуститися, отримали право на паритетне співробітництво з більшовиками лише у 1922 р. після проведення партійної чистки. Про це свідчить рішення лютневого (1922 р.) пленуму ЦК КП(б)У, що ухвалив постанову наступного змісту: “Вважати неприпустимим розподіл членів партії після чистки на колишніх і неколишніх боротьбистів, а, навпаки, вважати бажаним членів партії, які знають українську мову і знайомі з українським побутом, висувати на відповідальні посади”⁵³⁰.

Стосовно УКП, що утворилася внаслідок розкладу партії боротьбистів, державна партія займала більш лояльну позицію і навіть, надавала їй сприяння у роботі, незважаючи на те, що остання, на думку

⁵²³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.13.

⁵²⁴ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С.200.

⁵²⁵ ЦДАВО України. – Ф.2605. – Оп.1. – Спр.993. – Арк.4.

⁵²⁶ Підраховано за: Профсоюзы Украины в цифрах: Статистический справочник за 1921-1925 гг. – Харьков: Украинский рабочий, 1926. – 179 с.

⁵²⁷ Там само. – С.75.

⁵²⁸ Профсоюзы Украины в цифрах: Статистический справочник за 1921-1925 гг. – С.36.

⁵²⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.5. – Арк.60; Спр.9. – Арк.139.

⁵³⁰ Там само. – Оп.1. – Спр.87. – Арк.3.

більшовиків, була прихильна до націоналізму та “анархо-синдикалізму”. Таке поблажливе ставлення було зумовлене тим, що УКП, на думку КП(б)У, “не являла собою ніякої сили, тільки місцями об’єднуючи інтелігентські групи... і правих боротьбистів, що не увійшли до нас”⁵³¹. Тому у 1922 р. УКП була єдиною небільшовицькою партією, якій ЦК КП(б)У дозволив надіслати свого представника на II Всеукраїнську конференцію профспілок.

Найбільш обережними були стосунки КП(б)У з меншовиками, які не піддалися на більшовицьку пропозицію самоліквідуватися. Пояснення цьому – брак власних кадрів, що змушував державну партію йти на певні компромісні кроки. Попри репресії проти меншовиків і рішення політбюро ЦК КП(б)У від 23 квітня 1921 р. “поставити за обов’язок Південбюро ВЦРПС приймати меншовиків з надзвичайною обережністю для роботи їх у центральному апараті...”⁵³², наявність великої кількості колишніх меншовиків у керівництві профспілками свідчить про те, що їхні політичний досвід, знання та авторитет РКП(б) поставила на службу своєму режимові.

Окрім призначенців центру і вихідців з інших партій важливим джерелом поповнення керівних профспілкових кадрів були випускники вищих партійних шкіл при ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, а також вищих шкіл профспілкового руху при ВЦРПС і Південбюро ВЦРПС. Оскільки в 1922 р. лише 13,8% членів президій губпрофрад мали вищу освіту, по 5,6% – середню і незакінчену середню, решта (74%) – початкову або так звану “домашню” освіту⁵³³, для того, щоб підняти середній показник освіченості керівного складу профспілок, освіта, отримана випускниками вищих партійних і профшкіл, прирівнювалася до вищої.

Серйозною проблемою для ЦК КП(б)У упродовж 1920-х рр. залишалося питання залучення до керівництва профспілками українців, оскільки більшовицька партія і профспілки УСРР, враховуючи зрусифікований склад робітничого класу України, в перші повоєнні роки проводили відверто русифікаторську політику. Тож керівні профспілкові органи не були представницькими органами українського робітництва. Так, у президіях губпрофрад наприкінці 1922 р. працювало 55,5% євреїв, 27,8% росіян і лише 11,1% українців⁵³⁴.

Переважаюче представництво російсько-єврейських кадрів було характерним і для республіканських органів профспілкового управління. Наприклад, у роботі II Всеукраїнської конференції профспілок (січень 1922 р.) брали участь 183 єврея, 71 росіянин, 58 українців і семеро делегатів, що представляли інші національності⁵³⁵. Серед делегатів III Всеукраїнської конференції профспілок (травень 1923 р.) право вирішального голосу мали 23 українці, 47 євреїв і 62 росіянина⁵³⁶.

Зміни у національному складі керівництва профспілок сталися лише після проголошення більшовицькою партією курсу на українізацію апарату у 1923 р. Тенденція до збільшення кількості українців у складі профспілкової номенклатури стала відчутною вже в листопаді 1924 р. під час роботи II Всеукраїнського з’їзду профспілок. З 495 делегатів, які брали участь у роботі з’їзду, українці становили 32,6%, росіяни – 35%, а євреї – 27,8%⁵³⁷.

Незважаючи на поступове збільшення кількості представників корінної нації у складі республіканського профспілкового керівництва й перейменування в кінці 1923 р. Південбюро на Укрбюро ВЦРПС, профспілковий центр України й надалі залишався регіональним відгалуженням всеросійського профспілкового центру. Не змінилася ситуація й після перетворення у 1924 р. Всеросійської ради профспілок на Всесоюзну центральну раду профспілок, оскільки регіональні бюро ВЦРПС у союзних республіках хоч і стали самостійними органами з точки зору організаційної будови, але їх повноваження, як і раніше, обмежувалися контрольно-виконавчими функціями⁵³⁸. Внаслідок нової реорганізації було утворено Всеукраїнську раду професійних спілок – ВУРПС. Сформована вона була делегатами III Всеукраїнського з’їзду профспілок (листопад 1924 р.), які обрали до складу керівної “п’ятірки” Ф.Угарова (в 1922–1923 рр. – голова Південбюро ВЦРПС, в 1923–1924 рр. – голова Укрбюро ВЦРПС, у 1924–1925 рр. – голова ВУРПС), І.Булата (секретар ВУРПС) І.Мусульбаса, М.Генака і М.Рабічева, які очолили, відповідно, організаційний, економічно-тарифний та культурний відділи.

Зміцнення більшовицької диктатури потягнуло за собою не лише

⁵³⁵ Второй съезд профсоюзов Украины. 3-8 ноября 1924 г. Стенографический отчет. – Харьков: Изд-е ВУСПС, 1924. – С.99.

⁵³⁶ ЦДАВО України. – Ф.2605. – Оп.1. – Спр.993. – Арк.67.

⁵³⁷ Второй съезд профсоюзов Украины. 3-8 ноября 1924 г. Стенографический отчет. – Харьков: Изд-е ВУСПС, 1924. – С.1; ЦДАВО України. – Ф.2605. – Оп.1. – Спр.1070. – Арк.265.

⁵³⁸ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – С.176-177.

⁵³¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.135. – Арк.13.

⁵³² Там само. – Спр.14. – Арк.96.

⁵³³ ЦДАВО України. – Ф.2605. – Оп.1. – Спр.994. – Арк.5.

⁵³⁴ Там само.

дозвіл на “самостійне” врядування республіканських профспілок, але й впровадження в 1925 р. практики індивідуальних виборів до складу профспілкових і радянських органів, що означало скасування системи голосування за компартійними списками. Але така демократична новація зовсім не означала послаблення партійного керівництва, оскільки нова більшовицька тактика будувалася на опосередкованому керівництві виборами через виборчі комісії і передвиборчу агітаційну кампанію. Повіривши демократичним гаслам партії, більшість робітників взяла активну участь у профспілкових виборах, кампанії критики профспілкового керівництва тощо. Підсумовуючи результати виборів 1925 р. ЦК КП(б)У для годиться засудив факти відвертого тиску партійного керівництва на фабзавкоми і виборчі комісії: вибори кандидатів парткомів “казенними голосами”, підтасування підрахунків голосів на користь висуванців КП(б)У, головування членів парткомів і райкомів у виборчих комісіях⁵³⁹.

Як і центральні органи КП(б)У 1920-х рр., керівні структури ВУРПС нерідко поглинали внутрішні конфлікти. Особливо показовою у цьому плані є боротьба, що розгорнулася на початку 1927 р. в президії ВУРПС між угрупованнями, неформальними лідерами яких вважалися члени ЦК КП(б)У А.Радченко (голова ВУРПС з листопада 1925 р. до жовтня 1927 р.), І.Акулов та О.Горбачов⁵⁴⁰. Це протистояння слід розглядати в контексті політики “закручування гайок” в українському керівництві, ініціатором і активним провідником якої в 1925–1928 рр. виступив генеральний секретар КП(б)У Л.Каганович. Своєрідними жертвами цієї політики стали, зокрема, нарком освіти О.Шумський, секретарі Харківського та Київського окружкомів КП(б)У К.Кіркіз і Ф.Корнюшин, другий секретар ЦК КП(б)У І.Клименко, інші відповідальні працівники.

Під “гарячу руку” сталінського висуванця Кагановича потрапив і член політбюро ЦК КП(б)У, голова ВУРПС з листопада 1925 р. А.Радченко, якому пригадали належність до однієї з опозицій початку 1920-х рр. і в жовтні 1927 р. відсторонили від керівництва профспілками, відрядивши його у розпорядження ЦК ВКП(б). Останньою краплею, що вирішила долю Радченка став лист членів ЦК КП(б)У, голів ВУКів металістів та гірників О.Горбачова та І.Акулова українському і союзному партійному керівництву від 15 грудня 1927 р. Ставлячи питання про неможливість спільної роботи з Радченком, автори

листа наполягали на непридатності керівника українських профспілок до керівної роботи через те, що він “не зумів об’єднати навколо себе як членів президії... ВУРПС, так і основні кадри профпрацівників, внаслідок чого... найбільші профспілкові організації налаштовані рішуче проти нього. Він непридатний ще й тому, — констатували автори листа, — що методи його роботи — відсутність колективізму і наявність інтриганства. Лицемірство, протиставлення одних працівників іншим і т.д. — якості, що не дозволяють йому бути нашим керівником...”⁵⁴¹.

Наступником Радченка став висуванець генсека КП(б)У Кагановича І.Акулов, який очолював раду Всеукраїнської спілки гірників. Більшовицькій партії стали у нагоді багатий досвід Акулова у боротьбі з опозиціями, отриманий за час перебування на різних ділянках керівної партійної та профспілкової роботи. Ці якості особливо цінувалися в кінці 1920-х рр., тобто в період, коли Сталін вдався до спроби другого “комуністичного штурму”. Дозволивши, у свій час, обирати профспілкове керівництво під її контролем та дозуючи критику профактиву, більшовицька партія не допускала критики режиму з боку профспілкової громадськості. Окремі випадки такої критики були виявлені під час перевибірних кампаній 1927–1928 рр., коли державна партія взяла курс на форсовану індустріалізацію, однак превентивні заходи ЦК ВКП(б) у боротьбі з “правим ухилом” попередили виникнення нової профспілкової опозиції.

І.Акулова, який 1929 р. був обраний до складу президії ВЦРПС, а також отримав призначення на посаду заступника наркома РСІ СРСР, замінив на посаді очільника українських профспілок М.Чувирін, який головував у ВУРПС до 1936 р. (за винятком періоду кінця 1932 – початку 1933 р., коли ВУРПС за сумісництвом очолював перший заступник голови РНК УСРР К.Сухомлин⁵⁴²). До речі, від часу створення Укрбюро ВЦРПС практично всі керівники профспілок УСРР, від Ф.Угарова до М.Чувиріна (за винятком І.Акулова), входили до складу політбюро ЦК КП(б)У.

Після того як весною 1936 р. органи НКВС сфабрикували так звану “справу УРПС”, М.Чувирін та ще двоє членів президії УРПС К.Гулий та І.Виростков були не лише відсторонені від керівництва українськими профспілками, але й виведені зі складу вищих партійних органів: голова УРПС — з політбюро, а його колеги — зі складу ЦК КП(б)У⁵⁴³.

⁵³⁹ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.20. — Спр.2122. — Арк.31-33.

⁵⁴⁰ Там само. — Оп.6. — Спр.121. — Арк.29.

⁵⁴¹ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.20. — Спр.2535. — Арк.68-69.

⁵⁴² Там само. — Ф.39. — Оп.4. — Спр.203. — Арк.87 зв.

⁵⁴³ Там само. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.479. — Арк.244.

Усі кадрові зміни, що відбувалися у профспілковому керівництві УСРР упродовж 1920–1930-х рр., ініціювала правляча партія. Впровадивши в діяльність профспілок номенклатурну систему добору та розстановки кадрів і створивши в них більшовицькі фракції, правляча партія перетворила профспілки на придаток до тоталітарної системи управління державою “диктатури пролетаріату”.

Зміцненню партійного керівництва профспілками сприяла й практика обрання профспілкових працівників до складу партійних комітетів – від заводського парткому до політбюро ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б), завдяки чому профспілкові керівники, зв'язані партійною дисципліною, були змушені виконувати рішення відповідних партійних органів. Тобто, разом з партійним керівництвом до системи масових та громадських об'єднань автоматично були перенесені усі прийоми партійного будівництва – жорстка регламентація, командно-циркулярний стиль відносин, організаційне підпорядкування центрів, кадрова ієрархія. Це означало остаточне підпорядкування профспілок партійному керівництву. Перемога більшовиків над профспілками, названа лідером меншовиків Ф.Даном актом насильства, була досягнута не в результаті “вільної ідейної боротьби”, а “виключно за допомогою державних примусових заходів”⁵⁴⁴, послідовно здійснених більшовицькою партією після перевороту в жовтні 1917 р.

У той час, коли профспілки перетворилися на придаток до апарату тоталітарної держави, ще один “приводний пас” диктатури пролетаріату – комсомол став придатком більшовицької партії. Комсомол, як відомо, створювався більшовиками для залучення на свій бік молодого покоління і встановлення над ним жорсткого контролю. Ставши провідником більшовицького впливу на молодь, породженням і важливою складовою частиною тоталітарного режиму, комсомол, з часом, перетворився на підрозділ, одним з головних завдань якого стала підготовка кадрового резерву компартійно-державної номенклатури.

Як свідчать документи, жорсткого підпорядкування комсомолу державній партії у перші роки функціонування більшовицької диктатури не існувало. Наприклад, у першій програмі РКСМ, прийнятій у жовтні 1918 р., зазначалося, що комсомол тільки “солідарний” з РКП(б) і представляє собою “незалежну організацію”⁵⁴⁵. Аналогічні принципи співпраці сповідували й республіканські філії РКСМ. Зокрема, в резо-

люції I з'їзду комсомолу України (червень 1919 р.) “Про ставлення до КП(б)У” йшлося про те, що “Комуністична Спілка Робітничої Молоді України, поділяючи програму і тактику КПУ і будучи незалежною в організаційному відношенні, працює під загальнополітичним керівництвом Комуністичної партії. Організації КСРМУ і КП(б)У допомагають одна одній в усій роботі”⁵⁴⁶.

Гра в “незалежність” комсомолу скінчилася після того, як у вересні 1920 р. ЦК РКП(б) надіслав усім губкомам і повіткамам партії директиву, в якій наголошувалося, що РКСМ від самого початку її виникнення “була і є *підсобною* (виділено нами. – М.Д.) РКП організацією, школою комунізму. В ній наша пролетарська та напівпролетарська молодь виховується в комуністичному дусі, набуває навичок революційно-організаторської роботи і цим самим готується до поновлення кадрів борців за соціалістичний лад”⁵⁴⁷.

Ще конкретніше роль комсомолу була визначена XIII з'їздом РКП(б) (травень 1924 р.), резолюція якого зазначала: “...РКСМ має першорядне суспільно-політичне значення. Покликаний виконувати роль резерву, відкіля партія відбирає кращі елементи для забезпечення постійного притоку нових і молодих сил, комсомол є в той же час провідником впливу партії на все більш широкі кола робітничої та селянської молоді”⁵⁴⁸.

Питання взаємовідносин з комсомолом посідали важливе місце і в діяльності КП(б)У, про що свідчать матеріали її з'їздів і конференцій, активна участь партійно-державного керівництва в роботі комсомольських форумів. Це знайшло своє відображення у відповідних рішеннях, зокрема на V конференції КП(б)У (листопад 1920 р.) було ухвалено резолюцію “Робота серед молоді”, у якій наголошувалося, що оскільки кадри старої партійної гвардії постійно зменшуються, комсомолу відводиться помітна роль у забезпеченні притоку свіжих сил із середовища робітничої і селянської молоді⁵⁴⁹.

Якщо у 1920 р. КП(б)У і КСРМУ лише позначали свій зв'язок шляхом обміну представниками на рівні ЦК, їх взаємним делегуванням на найвищі форуми тощо, то згодом взаємодія стала тіснішою. Про це свідчить не лише ініціатива оргбюро ЦК КП(б)У від 20 травня

⁵⁴⁶ ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. 1919-1966. – К.: Молодь, 1969. – С.18.

⁵⁴⁷ Наследникам революции. Документы партии о комсомоле и молодежи. – М.: Молодая гвардия, 1969. – С.60-61.

⁵⁴⁸ Товарищ Комсомол. – Т.1. – С.70.

⁵⁴⁹ КПУ в резолюціях... – Т.1. – С.115.

⁵⁴⁴ Козелев Б. Как большевики боролись за руководство профсоюзами. – С.45.

⁵⁴⁵ Товарищ Комсомол. Документы съездов, конференций ЦК ВЛКСМ, 1918 – 1968: В 2 т. – Т.1. – М.: Молодая гвардия, 1969. – С.8.

1921 р. про вироблення спільного проекту, що передбачав організаційне зближення КП(б)У і КСРМУ⁵⁵⁰, а й запровадження виборів на загальних партійних конференціях та зборах представників комсомолу в керівні органи партії на загальних засадах. Вперше таку практику введено наприкінці 1921 р., коли в 10 з 12 губерній, секретарів губкомів КСМУ було обрано до губпарткомів, а, отже, введено до складу номенклатури губернського масштабу⁵⁵¹. У свою чергу КП(б)У на VI партконференції ухвалив рішення “виділити сорок партпрацівників для КСМ”⁵⁵². До складу ЦК КСМУ були кооптовані член ЦК КП(б)У А.Іванов, член ЦКК – О.Макар і відповідальні партійні працівники Д.Гуревич та Д.Марченко.

Відтоді будь-яке важливе рішення ЦК КСМУ, й передусім з кадрових питань, не приймалося без попереднього погодження з керівними партійними органами. Після затвердження на посаді генерального секретаря ЦК РКП(б) Й.Сталіна, центральні та республіканські партійні органи вже без зайвих церемоній і на свій власний розсуд формували керівні структури комсомолу. Так, наприклад, влітку 1923 р. ЦК КП(б)У, ігноруючи рішення бюро КСМУ, поставив на чолі республіканської комсомольської організації Д.Гуревича. Пояснюючи мотиви цього рішення московському партійному центру, секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг у листі від 21 червня 1923 р. зазначив, що оскільки “в останні місяці становище у бюро ЦК ЛКСМУ надзвичайно загострилося” і в бюро “з великою різкістю виявилось двоє угруповань... ми були змушені вдатися до усунення всього складу Бюро і намітити новий склад... Висунутий нами т. Гуревич достатньо відповідальний партійний працівник, колишній секретар губкому та інструктор ЦК партії. Інші товариші також є достатньо відповідальними партійними працівниками”⁵⁵³.

Пряма залежність комсомолу від рішень вищих партійних інстанцій остаточно перетворила його на підпорядковану партії організацію, головною метою існування якої була підготовка резерву керівних працівників для партійно-державного апарату УСРР. Усі керівні посади в спілці від ЦК до повіткому відтепер обіймали лише члени більшовицької партії. Поширення такої практики було узаконене рішенням IV з’їзду КСМУ (1922 р.), згідно з яким для претендентів на обрання до

складу комітетів встановлювався мінімальний спілковий і партійний стаж: для членів Центрального комітету і секретарів губкомів – трирічний спілковий і дворічний партійний, для членів губкомів – дворічний спілковий і партійний стаж, а для секретарів повіткомів – півторарічний спілковий та партійний стаж⁵⁵⁴.

Перебуваючи під цілковитим партійним контролем, український комсомол, щоправда, декілька разів упродовж 1920-х рр. намагався вийти з-під щільної опіки КП(б)У. Так, під час партійної дискусії в січні 1924 р. бюро ЦК КСМУ висунуло так звану теорію “нейтральності” спілки, згідно з якою комсомол повинен стояти осторонь внутріпартійної боротьби. Ця позиція була задекларована в резолюції пленуму ЦК комсомолу України, що відбувся 21 січня (вісім осіб – “за” і троє – “утримались”). Також пленум ухвалив “визнати за недоцільне механічне перенесення партійних питань у дискусійній формі до союзу, що є масовою, а не партійною організацією”⁵⁵⁵.

Але, оскільки комсомол був лише “дочірньою” організацією більшовицької партії, то його “незалежна” позиція була не більше, ніж декларацією. Після того, як керівництво КП(б)У розцінило резолюцію комсомольського пленуму як “об’єктивно опозиційну”, наступний пленум ЦК КСМУ (березень 1924 р.), вислухавши критику Е.Квірінга на адресу спілчанського керівництва, визнав своє рішення “політично помилковим, що може бути тлумачене опозицією на свою користь”⁵⁵⁶.

На цьому інцидент не було вичерпано, так як керівники КСМУ у внутрікомсомольській дискусії з важливих питань молодіжного руху взяли сторону “меншості” ЦК РКСМ, яку очолювали відряджені на комсомольську роботу представники ЦК РКП(б) Петровський і Леонов⁵⁵⁷. Непорозуміння між українським та союзним комсомольським керівництвом, а також загострення стосунків всередині бюро ЦК КСМУ, в черговий раз привели до втручання українського партійного керівництва в діяльність КСМУ, яке цього разу було ініційоване московським комсомольським центром.

Наслідком спільних зусиль Москви і Харкова стало формування нового складу бюро ЦК КСМУ на чолі з членом ЦК РКСМ Д.Павловим. Це був перший випадок, коли український комсомол очо-

⁵⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.405. – Арк.109.

⁵⁵¹ Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939 рр.). – С.91.

⁵⁵² КПУ в резолюціях... – Т.1. – С.172.

⁵⁵³ Прилуцький В.І. Вказ. праця. – С.92.

⁵⁵⁴ ЛКСМ України в рішеннях з’їздів та конференцій. 1919-1966. – С.81.

⁵⁵⁵ Білокриницький С. Партія Леніна – організатор і керівник ленінського комсомолу. – С.18.

⁵⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.2, 8.

⁵⁵⁷ Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1799. – Арк.64.

лив “емісар” з Москви. Окрім попереднього лідера КСМУ Д.Гуревича політбюро ЦК КП(б)У змістило зі своїх посад ще й секретарів Одеського та Київського спілкових комітетів⁵⁵⁸. Пояснюючи необхідність партійного втручання у вирішення кадрових питань у комсомольському керівництві, делегований до складу бюро КСМУ секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг зауважив: “КСМ організація самоврядна, але це не означає, що вона має свободу на чвари, у таких випадках втручається партійний комітет”⁵⁵⁹.

Невдовзі й Д.Павлова звільнили з посади секретаря ЦК КСМУ. Це сталося після того, як на січневому (1925 р.) пленумі ЦК РЛКСМ керівництво союзного комсомолу стало на бік опонентів Сталіна. Слідом за цим генсек ЦК РКП(б) провів реорганізацію керівного складу ЦК РЛКСМ, скориставшись не санкціонованим ЦК РКП(б) збільшенням кількісного складу бюро ЦК комсомол. Розцінивши останнє, як “ухил від партійного керівництва”, ЦК РКП(б) дав санкцію на виключення зі складу союзного ЦК комсомолу дванадцяти його членів. Оскільки у складі цієї опальної “дюжини” опинився й Д.Павлов, то вже 27 березня 1925 р. на пленумі ЦК ЛКСМУ новим керівником українського комсомолу було обрано висуванця ЦК КП(б)У С.Височиненка, який не став повторювати помилок своїх попередників і слухняно виконував керівні партійні директиви.

Причини частих змін керівників ЦК ЛКСМУ у середині 1920-х рр. слід шукати не стільки у прагненні республіканського комсомольського керівництва вийти з-під опіки більшовицької партії, зайнявши нейтральну позицію у внутрішньопартійній боротьбі за владу, що точилася у політбюро ЦК РКП(б) в цей період, стільки у намаганні супротивників заручитися підтримкою комсомолу. Така лінія більшовицької партії у стосунках з комсомолом знайшла своє підтвердження в рішеннях XIII з’їзду РКП(б), де, зокрема, наголошувалося на тому, що “РКСМ повинна систематично втягувати своїх членів в обговорення всіх основних питань СРСР і РКП шляхом узгодженого з партією постійного обговорення цих питань і участі у здійсненні прийнятих партією рішень... Точка зору “нейтральності” в боротьбі з ухилами всередині РКП(б) є... неспроможною”⁵⁶⁰.

Взявши на озброєння партійні рекомендації, український комсомол, як зазначав його керівник С.Височиненко, став “одним із знарядь,

на які партія могла спиратися, даючи бій опозиції”⁵⁶¹, що й підтвердив подальший перебіг подій. І хоч в 1926–1927 рр. серед членів ЛКСМУ, у тому числі представників низового активу, були ті, що підтримали противників сталінського курсу, комсомольське керівництво і основна маса спілчан республіки з того часу взяли сторону сталінської більшості в політбюро ЦК ВКП(б).

Остаточно ідея організаційної самостійності комсомолу зійшла нанівець в кінці 1920-х років з утвердженням сталінського одноосібного лідерства у більшовицькій партії. Ще наприкінці 1928 р. один з найближчих соратників Сталіна Л.Каганович, виступаючи на пленумі ЦК ВЛКСМ, назвав ідею організаційної самостійності комсомолу “грубою політичною помилкою”⁵⁶².

Х з’їзд ВЛКСМ (квітень 1936 р.) у новій програмі і статуті спілки лише підтвердив статус комсомолу як організації, що підпорядкована ВКП(б). У розділі під назвою “Керівництво парторганізацій комсомолом” чітко вказувалося, що “всю роботу Ленінський комсомол проводить під безпосереднім керівництвом ВКП(б). ЦК ВЛКСМ, який є керівним органом спілки, безпосередньо підпорядковується ЦК ВКП(б). Робота місцевих організацій ВЛКСМ направляється і контролюється відповідними обласними, крайовими, республіканськими, міськими і районними партійними організаціями”⁵⁶³. Визначення спілки як політичної організації з програми і статуту комсомолу вилучались, оскільки в тоталітарній системі право називатися політичною мала лише правляча партія. Остаточно роль комсомолу як помічника і найближчого резерву ВКП(б) була закріплена у розділі “Партія і комсомол” нового статуту більшовицької партії, ухваленого XVIII з’їздом ВКП(б) у березні 1939 р.

Таким чином, одержавлення українських профспілок та підпорядкування більшовиками молодіжного руху ще раз засвідчили, що партія, яка має на меті здобути монополію у політичному житті країни, ліквідує й поглинає не лише усі конкуруючі партії, а й масові організації, створюючи замість них інші – на свій зразок, зі своїми кадрами і програмою. Оскільки більшість партійних документів, які регламентували діяльність громадських організацій у 1920–1930-ті роки, стосувалися комсомолу і професійних спілок, це свідчило про їх безпосередню

⁵⁶¹ Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920-1939 рр.). – С.97.

⁵⁶² Головенько В.А. Український молодіжний рух у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз основних періодів. – К.: А.Л.Д., 1997. – С.80.

⁵⁶³ Товариш Комсомол. – Т.1. – С.547.

⁵⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.37.

⁵⁵⁹ Там само. – Спр.51. – Арк.43.

⁵⁶⁰ В.И.Ленин, КПСС о партийном руководстве комсомолом. Сборник. – М.: Политиздат, 1976. – С.88-89.

прив'язку до партії порівняно з іншими громадськими організаціями, що перебували на нижчому шаблі політичної ієрархії.

Контроль за реалізацією партійних рішень здійснювали компартійні фракції центральних та місцевих органів професійних спілок, головним чином шляхом кадрового добору профспілкових керівників. Призначення на керівні посади висуванців КП(б)У та введення їх до складу компартійної номенклатури слугувало надійною гарантією партійного контролю та політики одержавлення профспілок.

На кінець 1920-х років профспілки залишилися єдиною з усіх радянських громадських та масових організацій, що не повинна була реєструватися в органах НКВС, але ця показна самостійність повною мірою компенсувалася їх прямим підпорядкуванням правлячій партії. Разом з партійним керівництвом до системи громадських об'єднань автоматично були перенесені всі прийоми партійного будівництва – жорстка регламентація, командно-циркулярний стиль відносин, організаційне підпорядкування центрів, кадрова ієрархія. Більшовицька партія не приховувала, що на громадські організації передовсім покладається функція виховання населення і тому, коли 27 жовтня 1927 р. агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У ухвалив рішення про включення плану роботи громадських організацій "...у загальний план партвиховної роботи, починаючи від ЦК і закінчуючи партосередками"⁵⁶⁴, це нікого не здивувало.

І в Україні, й у Союзі склалася унікальна ситуація: сама держава створювала систему "позадержавних" формувань і сама ж ними керувала, створивши 8 січня 1928 р. Раду республіканських громадських організацій при ВЦВК УСРР. Таким чином, громадським об'єднанням були визначені функції допоміжних структур, як важелів для управління суспільством партійними й державними органами, а право на існування цих структур визначалося ступенем утилізації їхньої діяльності в інтересах партії та держави. Такий підхід був жорстко закріплений наступними законодавчими актами, що визначали правовий режим діяльності громадських організацій УСРР. Усі сфери громадської діяльності були розділені між державою, партією і групою лояльних до режиму одержавлених організацій.

Однією з малодосліджених сторінок, що проливає додаткове світло на процес більшовизації державних структур та апарату масових організацій є проблема опору "дрібнобуржуазних" політичних партій цьому процесу. Це питання досі відноситься до числа маловивчених,

оскільки за більшовицького правління архівні матеріали та інші джерела, у яких міститься оцінка політики КП(б)У її опонентами, були надійно сховані за грифом "цілком таємно".

Відомо, що остаточно опанувати Україною Червона армія змогла лише внаслідок свого третього за ліком походу проти УНР, що розпочався у грудні 1919 р. Так само непросто дався РКП(б) й процес насильницького впровадження в республіці органів влади, що уособлювали диктатуру більшовицької партії, оскільки їх формування йшло врозріз не лише з історичними традиціями українського народу, але й з теоретичними уявленнями лідерів опозиційних більшовикам політичних сил про форми та методи державного будівництва. Ці обставини, зрештою, вели до неминучої конфронтації. Складні перипетії поглинення більшовиками політичних сил, що не лише користувалися впливом в масах, а й у своїх програмних гаслах відстоювали аналогічні більшовицьким вимоги (до таких належали партії боротьбистів, боротьбистів, Бунд (ліва група партії єврейського пролетаріату), а також низка дрібніших політичних партій і груп), висвітлені нами вище. Нагадаємо лише, що скориставшись з популярності окремих з цих партій в масах і заохотивши їх лідерів високими посадами, більшовики упродовж 1920–1921 рр. змусили "саморозпуститися" і боротьбистів, і боротьбистів, і Бунд.

Іншу тактику РКП(б) проводила щодо УПСР та українських філій загальноросійських партій меншовиків (РСДРП) і правих есерів (ПСР), що на відміну від вищезгаданих партій не належали до числа союзницьких, були незалежними від фінансових ін'єкцій правлячої партії, а, відтак, становили реальну небезпеку більшовицькому домінуванню. Незважаючи на відсутність у них легального статусу, саме ці партії чинили серйозний спротив встановленню однопартійної диктатури шляхом ведення агітації серед населення. Особливо гостро вони критикували владу в царині економічної, кадрової та національної політики.

Так, наприклад, 1919 р., політику "воєнного комунізму" було піддано нищівній критиці членами підконтрольного меншовикам Центрального бюро професійних спілок України, про що свідчить текст записки з приводу "білого" і "червоного" терору. Автори документа вказували на наслідки більшовицького панування в Україні, найжахливішими з яких, на їх погляд, були "антидемократична диктатура партійних клік, найгрубіше політичне свавілля, гнітючий... терор, кровожерливі надзвичайні комісії, корупція офіційного радянського середовища, цілковите знищення самостійності робітничих органі-

⁵⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2471. – Арк.156.

зацій, нарешті, утопічна внутрішня економічна політика, що вела до нечуваного загострення фінансової і продовольчої кризи...”⁵⁶⁵.

У тому ж дусі написаний і текст звернення ЦК ПСР до всіх есерівських організацій, оприлюднений у лютому 1920 р. У ньому, зокрема, наголошувалося на тому, що більшовизм вступив у “фазу бюрократизму і остаточного оформлення радянської аристократії і радянської буржуазії”⁵⁶⁶.

Не менш серйозної критики зазнала політика більшовицької партії в Україні (у тому числі й кадрова), оцінку якої містила постанова ЦК УПСР з сучасного моменту від 7 травня 1920 р. Особливої уваги заслуговує, зокрема, третій пункт постанови, який ми процитуємо не лише у повному обсязі, але й зберігши тогочасну орфографію. Отже, діяльність РКП(б) в республіці, українські есери оцінювали наступним чином: “Комуністична влада на Україні, виступивши з декларативним проголошенням нової політики, в дійсності йде старими шляхами, не навчена досвідом минулого. Вона ніяк не може собі засвоїти того, що українські трудові маси ведуть боротьбу ще й за національне своє визволення, і тому всілякі спроби розпоряджатися судьбою країни із вні, зустрічаються з сильним опором мас, зроджують зріст шовінізму та приводять до катастрофи українську революцію. Російські комуністи в Росії і на Україні намагаються зробити українську територію економічною базою для Советської Росії.

Нерозуміння національного моменту в українській революції має в своїй основі ще й заінтересовання російського пролетаріату в захованні старої системи поділу господарчих районів, яку створено колоніальною політикою російської буржуазії. Зміна цього поділу, будучи корисною для українського пролетаріату, відбилася б негативно на російському пролетаріатові. Російська і зросійщена інтелігенція і урядовці допомагають цій фальшивій політиці, знаючи, що з відокремленням чужонаціональних держав від метрополії зменшується їх культурний вплив в цих державах, а далі їм на зміну йдуть місцеві культурні сили.

Наслідком того, українська революція оцінюється лише як частина російської революції, і тому комуністична політика на Україні так легковажно відноситься до соціальних і національно-історичних особливостей України та виявляє сильний нахил до *окупації України*

⁵⁶⁵ Партія меньшевиків и деникинщина. Процесс киевских меньшевиков 21-23 марта 1920 г. – М.: Б.и., 1923. – С.14.

⁵⁶⁶ Гусев К.В., Ерицян Х.А. От соглашательства к контрреволюции: (Очерки истории политического банкротства и гибели партии социалистов-революционеров). – М.: Мысль, 1968. – С.382.

військовими та політичними силами Советської Росії (виділено нами. – М.Д.), що безумовно являється згубою для революції і вже кілька разів приводило до катастрофи.

Українські трудові маси не втягуються в державну роботу. Трудове село цілком відірване від міста, в дійсності немає ніяких своїх органів влади. Всі місцеві органи управління заповнюються не елементами трудового села або зв'язаними з ним, а дрібноміщанськими елементами, які не знають місцевих умов і є цілком чужі широким масам українського селянства. Завдяки такій політиці населення індиферентно і легковажно відноситься до влади і її агентів. Ці настрої дуже часто змінюються в ворожу дію і Україна горить весь час селянськими повстаннями, які руйнують край”⁵⁶⁷.

Виходом з цієї ситуації, на думку ЦК УПСР, мало стати проведення низки заходів, що засвідчили б національно-демократичну спрямованість більшовицького режиму. Опоненти державної партії пропонували проголосити Україну суверенною, незалежною республікою на чолі з робітничо-селянським урядом, що має “повноту влади в господарському, політичному, військовому та ін. управлінні країною”; провести вибори депутатів сільських, волосних, повітових і губернських рад; надати можливість Всеукраїнському з'їздові рад сформувати “дійсний” уряд; укласти з Радянською Росією військову угоду “для боротьби з російською і заграничною контрреволюцією” та економічний союз⁵⁶⁸. Як показали наступні події, більшовицька влада на ці пропозиції не пристала, зате українським есерам критика режиму обійшлася дорого: у жовтні 1920 р. ВУЧК провів низку арештів членів ЦК УПСР, 1921 р. було організовано політичний процес над лідерами партії, а 1922 р. більшовики заборонили її діяльність.

Символічно, що оцінка національного та кадрового аспектів більшовицької політики, сформульована керівництвом УПСР, цілком збігалася з поглядом на ці процеси селянської верстви населення, політичні та соціально-економічні вимоги якого намагалася відстоювати УПСР. Про це свідчить те, що однією з найбільш поширених у селянському середовищі думкою, неодноразово озвученою під час проведення більшовиками так званого селянського тижня у березні 1920 р., була наступна: “Кажуть, що влада – народу, а самі обирають партійних і надсилають у волості незнайомих людей на посади”⁵⁶⁹.

⁵⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.18. – Арк.62 зв.-63.

⁵⁶⁸ Там само. – Арк.63.

⁵⁶⁹ Там само. – Оп.20. – Спр.195. – Арк.121.

Схожу з есерівською оцінку діяльності РКП(б) в Україні дала й Українська комуністична партія (УКП), заснована 1920 р. колишніми боротьбистами, які не підтримали капітуляції лідерів своєї партії перед КП(б)У. Зокрема, у тексті відозви УКП до робітників і незаможних селян, датованому лютим 1921 р., йшлося про те, що “пануюча К.П.б.У. своєю ультрацентралістичною політикою призначення Ревкомів замість вибраних Рад утворила бюрократичний апарат фахівців, чужих інтересам не тільки комуністичної революції, а і революції взагалі... Така політика через такі апарати направлена не на розвиток господарства і живих сил країни, а на підпорядкування України Росії”. Укапісти закликали більшовиків виправити ситуацію, перетворивши ради на органи, вибрані народом, “тільки не так як це провадить пануюча партія по наказу”. Щодо уряду, то він, на думку авторів відозви, “мусить бути вибраний, а не призначений Російською комуністичною партією”⁵⁷⁰. На відміну від УПСР, УКП не була піддана розгрому, оскільки вона була нечисленною і маловпливовою, а її лідери не надто обтяжували себе дотриманням елементарних моральних принципів й не відмовлялися від фінансової “допомоги” КП(б)У. Це дозволило УКП проіснувати як політичній партії до 1925 р.

Усі наведені звернення супротивників правлячої партії підтверджують наявність опозиції більшовицькому курсу на встановлення однопартійної диктатури і небажання РКП(б) йти на поступки своїм опонентам, внаслідок чого усі вони були піддані переслідуванню та жорстоким репресіям каральних структур. Ствердившись в Україні, РКП(б) неухильно та послідовно проводила в життя курс на утвердження монопартійної диктатури, основними рисами якого були: дозування представництва корінної нації в партійно-державному апараті, недопущення до виборів в радянські органи влади та витіснення з керівництва господарськими та профспілковими органами представників партій, що не виявили бажання саморозпуститися, комплектування керівного складу державно-адміністративних органів виключно членами КП(б)У. Так, наприклад, для того, щоб провести своїх представників до складу міськради на виборах у березні 1920 р. Катеринославський губком КП(б)У сформував губернську виборчу комісію, складену винятково з більшовиків і наказав їй не приймати списків кандидатів у депутати від партій українських соціал-демократів і правих есерів⁵⁷¹.

Тільки-но зміцнивши свої позиції в республіці більшовики Украї-

ни одразу ж перейшли від практики недопущення до участі у виборах до прямої заборони легальної діяльності небільшовицьких партій та застосування репресій щодо їх членів. І все ж, попри те, що систематичні репресії проти меншовиків і есерів в Україні беруть початок вже 1920 р., архівні джерела свідчать, що деякі органи більшовицької диктатури, зокрема керівний орган профспілок – Південбюро ВЦР-ПС, змушені були деякий час рахуватися із значним впливом, що його мали, зокрема, на українські профспілки меншовицькі організації. Тому 1920 р. вони ще дуже обережно висловлювались за поступове видалення меншовиків, есерів та анархістів з керівного складу господарських установ та профспілкових органів⁵⁷². Проведення такої тактики було скоріше винятком, адже наступні події показали, що основним засобом боротьби з опозиційними партіями стали нечувані досі репресії щодо їх керівництва та рядових членів. Про що свідчить січневе (1922 р.) рішення політбюро ЦК КП(б)У, відповідно з яким меншовиків було позбавлено “можливості працювати в профспілках”, а їх лідерів було рекомендовано депортувати до Москви “у розпорядження ВЧК”, репресивні заходи передбачалося застосувати і щодо лідерів лівих есерів⁵⁷³.

Виходячи з викладеного виникає запитання: чому усі найбільш послідовні опоненти більшовицької партії зазнали поразки і зійшли з політичної сцени, а РКП(б) перетворилася на державну? Тому що борючись за парламентську владу опозиційні більшовикам партії прогнали боротьбу за масові революційні організації – ради. Завоювавши більшість в радах і перетворивши їх на органи влади, РКП(б) спочатку діяла як урядова (за наявності в радах представників інших партій), а потім (в умовах монопартійного політичного режиму) як державна партія. За таких умов небільшовицькі політичні партії були поставлені перед дилемою: саморозпуститися або піти в підпілля. Оскільки останній шлях автоматично приводив до репресій з боку ВЧК, частина членів так званих дрібнобуржуазних партій, щоби зберегти свої посади в радянському апараті, мусила вступати до лав більшовиків. Не дивно, що у складі партійно-державної верхівки УСРР 1920-х – початку 1930-х рр. опинилася досить значна кількість учорашніх меншовиків і есерів. Їхні ж колишні партії під тиском каральних органів зникли з політичної сцени ще у першій половині 20-х рр.: УПСР – в 1922 р., праві есери – в 1923-му, а меншовики – у 1924 р.

⁵⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.19. – Арк.54.

⁵⁷¹ Там само. – Оп.20. – Спр.227. – Арк.13.

⁵⁷² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.164. – Арк.70.

⁵⁷³ Там само. – Оп.6. – Спр.29. – Арк.22.

Що стосується масових організацій та громадських об'єднань, то вони упродовж 1920-х рр. були перетворені більшовиками на "привідні паси", через які державна партія здійснювала свою диктатуру. Слідом за ліквідацією мережі місцевих автономних громадських об'єднань, в Україні, виключно у нормативно-дозвільний спосіб, було створено систему масових централізованих республіканських громадських організацій. Вже на середину 1920-х років склався порядок, за яким жодна громадська організація не могла провести свій з'їзд чи конференцію, не отримавши попередньої згоди на це ЦК. Секретаріат, оргбюро чи обліково-розподільчий відділ ЦК визначали не лише термін скликання з'їздів, але й їх регламент аж до найменших деталей.

Від початку 1920-х років в УСРР склалася політична система, характерними рисами якої стали надцентралізація управління, монополія на владу більшовицької партії, зрощування компартійного апарату з державними органами, одержавлення масових організацій, наказні методи функціонування державного механізму і керівництва економікою. Керувати усіма сферами життя держави "диктатури пролетаріату" була покликана специфічна адміністрація, до складу якої увійшли функціонери, які суміщали відповідальні посади в партійних та радянських органах, громадських організаціях. Суміщення посад стало нормою, оскільки відповідало більшовицькому принципу об'єднання влад, що, на думку більшовицьких теоретиків, не лише не суперечив демократичним нормам, але й мав зблизити трудящі маси з апаратом управління, перетворити ради на установи, що будуть і ухвалювати, і виконувати закони.

РОЗДІЛ 4

ДІЯЛЬНІСТЬ НОМЕНКЛАТУРИ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ 1917–1938 рр.

Ілюстрації на с. 241

Одноставність. Голосування щодо вступу до колгоспу, 1927 р.

«Завізовані» списки на розстріл 585 осіб, серед інших підписи Єжова, Кагановича, Молотова, 1936 р.

«Притиснути куркуля!» – продзагін вирушає на акції конфіскації зерна, 1920-ті роки

Діти – жертви голодомору 1932–1933 рр. в Україні

Список осіб, що підлягають суду Військової колегії Верховного суду СРСР, завізований В.М.Молотовим, Л.М.Кагановичем, К.Є.Ворошиловим, А.А.Ждановим, 1938 р.

4.1. Більшовицький “експорт” в Україну тоталітарних структур влади та її носіїв у 1917–1920 рр.

Оскільки вожді більшовизму вважали, що й на решті території колишньої Російської імперії, яка перебувала в орбіті їхнього впливу, влада мала формуватися за зразком, апробованим у центрі, Україна також мусила перетворитися на радянську республіку на чолі з більшовицьким урядом. Для опанування Україною російський більшовицький центр створював маріонеткові уряди, під прикриттям яких в Україну вводилися червоногвардійські загони з Радянської Росії. Користаючись практичною відсутністю боєздатних збройних формувань українських національних урядів, вони насильно насаджували більшовицьку диктатуру, здійснювати яку мала експортована центром керівна партійно-радянська верхівка, що виконувала в Україні функції окупаційної адміністрації. Позаяк таке твердження для багатьох досі видається дискусійним, звернемося до неспростовних історичних фактів.

Відомо, що встановленню окупаційного політичного режиму зазвичай передують воєнна окупація, що її “Універсальний словник – енциклопедія УСЕ” визначає як “тимчасове збройне захоплення однією державою частини або всієї території іншої держави, переможеної у війні, і встановлення там фактичної влади”⁵⁷⁴. Російські більшовики, що прагнули після перевороту 25 жовтня 1917 р. в Петрограді “роздмухати пожежу” світової пролетарської революції, вкрай потребували утримати в орбіті свого впливу Україну, яка в особі Української Центральної Ради (УЦР) – вищого представницького органу українського народу, не визнала влади Ради Народних Комісарів (РНК) Росії. Оскільки збройне повстання у Києві, що його в кінці жовтня намагався підняти, створений київським комітетом РСДРП(б) революційний комітет, не здобуло підтримки населення, а більшовицькі популістські гасла знаходили відклик лише в люмпенізованій частині українського суспільства, усі сили київських більшовиків, що 3 листопада фактично визнали крайовою владою в Україні Центральну Раду, було кинуте на дискредитацію її діяльності. Додатковим подразником, що активізував більшовицький спротив Центральній Раді, стали результати голосування до Всеросійських Установчих зборів у листопаді 1917 р., згідно з якими за українські політичні партії, чії представники склали абсолютну більшість в УЦР, проголосувало 75% українських виборців, тоді як за кандидатів РСДРП(б) – лише 10%.

Така ситуація жодним чином не влаштувала російських біль-

⁵⁷⁴ УСЕ: Універсальний словник – енциклопедія. – С.976.

шовиків, що побачили в Центральній Раді, яка, як писав її голова М. Грушевський, своїм третім універсалом висловила “тверду волю... рятувати цілісність і єдність Федеративної Росії”⁵⁷⁵, одного з реальних суперників у боротьбі за владу. Тому в кінці листопада – на початку грудня 1917 р. проти УЦР було здійснено низку політичних ударів. Насамперед, розгорнулася ідеологічна війна, метою якої було довести масам “контрреволюційність” і “буржуазний” характер української влади. 23 листопада Раднарком Росії опублікував звернення до населення, в якому повідомляв про допомогу Центральної Ради “контрреволюційному заколоту”, що його підняли проти більшовиків генерали Каледін, Дутов і Корнілов. Ще більшу розкладницьку роль відіграла агітаційна робота більшовиків серед населення і, одягнених у солдатські шинелі, селян, лейтмотивом якої, як згадував відомий український більшовицький діяч В. Затонський, було демагогічне гасло “Геть війну! Йди додому! негайно забирай землю!”⁵⁷⁶.

В останній декаді листопада більшовики взялися активно проштовхувати, відкинену майже місяць тому через її недоцільність, ідею скликання Всеукраїнського з'їзду Рад для переобрання Центральної Ради. Сигналом до цього стали телеграфні переговори члена київського більшовицького комітету С. Бакинського з Й. Сталіним. 24 листопада Сталін дав інтерв'ю петроградській газеті “Известия ВЦИК”, в якому висунув вимогу проведення в Україні референдуму з питання самовизначення. РНК визнає лише уряд, створений на підставі результатів референдуму, підкреслив нарком національних справ Росії, наголосивши при цьому, що влада в Україні повинна належати Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Без цього Раднарком відмовлявся визнати владу УЦР законною. Того ж дня збільшовизована Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів ухвалила резолюцію, в якій оголосила, що “теперішня Центральна Рада не заслуговує довіри робітничих і селянських мас”⁵⁷⁷, і вимагала скликання Всеукраїнського з'їзду Рад. Аналогічну резолюцію 30 листопада ухвалили контрольовані більшовиками загальні збори Київської об'єднаної Ради робітничих і солдатських депутатів.

Вінцем сценарію, написаного у Смольному палаці Петрограда (резиденції ЦК РСДРП(б)), став ультиматум Раднаркому Росії до Української Центральної Ради 3 грудня, в якому українську владу

⁵⁷⁵ Народна воля. – 1917. – 23 листопада.

⁵⁷⁶ Затонський В. Уривки з спогадів про Українську революцію // Літопис революції. – 1929. – № 4. – С.152.

⁵⁷⁷ Донецкий пролетарий. – 1917. – 26 ноября.

було звинувачено в дезорганізації фронту і небажанні скликати Всеукраїнський з'їзд Рад (намічений, між іншим, на 4 грудня). Це було брутальне втручання у внутрішні справи України, тому Центральна Рада відхилила його. В ультиматумі було визнано право українського народу на самовизначення аж до повного відокремлення, але це не завадило Раднаркому направити в Україну свої військові формування (перші ешелони під командуванням М.Ховріна і Р.Сіверса прибули до Харкова 9 грудня).

Наступні події добре відомі: демарш більшовицької меншості на відкритому 4 грудня 1917 р. з'їзді представників робітництва, вояцтва та селянства України (Всеукраїнському з'їзді Рад) у Києві; оголошення російським Раднаркомом війни Українській Народній Республіці; переїзд більшовицьких депутатів Всеукраїнського з'їзду Рад з Києва до Харкова, де під охороною військ радянської Росії 11–13 грудня був інсценізований альтернативний з'їзд Рад, що проголосив встановлення Радянської влади в УНР. Сформований з'їздом вищий представницький орган – Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) Рад України 17 грудня 1917 р. утворив перший український радянський уряд – Народний секретаріат у складі 13 секретарів, 12 з яких були більшовиками. Уряд став своєрідним прикриттям, за допомогою якого Раднарком Росії дістав можливість анонімно “воювати” з Центральною Радою.

Навіть харківський комітет РСДРП(б) та Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів не поспішали визнавати правочинність Народного секретаріату, натомість у Петрограді його вітали як “достеменний уряд народної Української республіки”, а російські радянські війська під командуванням В.Антонова-Овсієнка допомогли реквізувати приміщення газети “Южный край”, в якому розташувалися “уряд” і ЦВК радянської УНР. Раднарком обіцяв “новому уряду братської республіки повну, всіляку підтримку у справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудящому народу України”⁵⁷⁸. Щоправда, жодної з цих обіцянок не виконав.

Адже попри укладення делегацією УНР Брестського мирного договору з державами Четвертого союзу 27 січня 1918 р., мир в Україні, як відомо, не наступив через її окупацію радянськими військами Росії. Саме ця обставина змусила керівництво УНР просити австро-німецької військової допомоги для звільнення України від більшовицьких орд. Поразки Червоної армії у протистоянні з австро-німецькими військами змусили Раднарком укласти 3 березня 1918 р. Брестський

⁵⁷⁸ Известия ЦИК. – 1917. – 17 декабря.

мирний договір з державами Четверного союзу, згідно з яким РСФРР зобов'язувалась підтвердити право українського народу на самовизначення, визнати законність влади Центральної Ради в Україні і мирний договір УНР з державами австро-німецького блоку, укласти з нею мир, негайно вивести з території УНР формування червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію і пропаганду проти її уряду та громадських установ.

За таких обставин голова Раднаркому В. Ленін, що наполегливо переконував своїх соратників у тимчасовому характері Брестського миру, сформулював розгорнуту програму дій більшовиків в Україні, що передбачала: негайну евакуацію промислових і продовольчих товарів до Росії, організацію підривних груп, створення “єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії”. У березні 1918 р. при наркоматі національностей РСФРР було створено Український відділ, головним завданням якого було відправлення в Україну своїх емісарів, партійних працівників і організаторів партизанських загонів. Таким чином Раднарком порушував Брестські мирні угоди і чинив організований опір австро-німецьким військам. Унікаючи звинувачень у порушенні умов миру, більшовики заявляли про свою непричетність до організації і підтримки антиукраїнських заходів і зображували справу так, ніби наступаючим німецьким військам чинять опір українські радянські військові формування. Для цього радянські військові частини було закамуфльовано під “українські”, а на чолі їх поставлено командирів з українськими прізвищами. Всупереч Брестським угодам, з території РСФРР в Україну для здійснення військових акцій надсилались зброя, боєприпаси, військові інструктори і кошти, в тому числі й для ведення більшовицької агітації серед німецько-австрійських військ. Всього російський Раднарком виділив на потреби головнокомандувача радянськими окупаційними військами в Україні В. Овсієнка, який “в інтересах справи” за порадою Леніна відкинув першу частину свого прізвища, 22 596 тис. руб., що перевищувало суму, передбачену декретом Раднаркому РСФРР від 28 січня 1918 р. на організацію Червоної Армії в Росії, яка становила 20 млн. руб.⁵⁷⁹

Щодо обіцянки передати всі землі, фабрики, заводи і банки “трудящому народу України”, то їх російські більшовики виконували дуже своєрідно, організувавши навесні 1918 р., по суті, грабіжницьке вивезення реквізованого в українського селянина хліба і продовольства, а

⁵⁷⁹ Белан Ю.Я. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. – К., 1960. – С. 139.

також матеріальних цінностей з України до радянської Росії. Тільки через ст. Ліски з 12 квітня до 5 травня було перегнано до Росії 142 паровози, 1660 порожніх і 4552 завантажених продовольством і матеріальними цінностями вагонів⁵⁸⁰. Здійснюваний у такий спосіб грабунк України радянською Росією пояснювався тим, що матеріальні цінності могли дістатися німецько-австрійським “окупантам”.

Про намір російських більшовиків повернути владу в Україні промовляють численні факти надання радянською Росією нелегальної допомоги більшовикам України у створенні мережі підпілля, широка підтримка страйкового руху в Україні, зосередження у нейтральній зоні радянських військових частин, готових у будь-який час повести боротьбу за відновлення більшовицької влади в Україні. Порушенням Брестських угод і прямим втручанням у внутрішні справи України стало й створення у липні 1918 р. на з'їзді в Москві Комуністичної партії (більшовиків) України – підпільної філії РКП(б) в Україні. Оцінюючи тогочасну політичну лінію російських більшовиків в Україні міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко писав, що “більшовизм в Росії – явище, що виросло органічно з природи російського духу і має певне коріння в історії і укладі російських соціально-економічних відносин і він відповідає глибоким імперіалістичним, державницьким стремлінням російського народу”⁵⁸¹. Тому не дивно, що вважаючи Україну тимчасово окупованою територією неподільної російської держави, Раднарком РСФРР виношував плани її збройного захоплення.

Реалізація цих планів стала можливою після того, як 13 листопада 1918 р. радянська Росія анулювала Брестський договір й одразу ж почала відкриті воєнні дії проти Української Держави, влада в якій 14 грудня в результаті збройного повстання проти гетьмана П. Скоропадського, опинилася в руках Директорії – вищого органу влади відновленої УНР. “Друге пришествя” російських більшовиків в Україну відбулося за апробованим в грудні 1917 р. сценарієм. Інспіроване більшовицьким Кремлем повстання в Харкові розпочалося 1 січня 1919 р. саме тоді, коли до міста підійшли радянські військові частини. Очоловало повстання виконавче бюро ЦК РКП(б) на чолі з Я.Яковлевим (Епштейном), себто поновлення в Україні радянської влади на початку

⁵⁸⁰ Петров В.И. Отражение Страной Советов нашествия германского империализма в 1918 году. – М., 1980. – С. 203.

⁵⁸¹ Дорошенко Д. Записки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. – Кн.3. – Зб. V, VI. – Відень, 1921. – С. 192.

1919 р. знову було справою рук більшовиків Росії, а не самостійною дією їх українських соратників.

Створений за “допомогою” більшовицького Кремля державний апарат Радянської України і, передусім, його уряд, стали продовженням відповідних державних структур радянської Росії. Перш за все це торкалося військових та господарських структур республіки, які безпосередньо підпорядковувалися ЦК РКП(б). Пряме підпорядкування військових та народногосподарських структур УСРР центральним відомствам не тільки зводило нанівець навіть паперовий суверенітет республіки, а й ставило під сумнів саму доцільність існування окремого управлінського апарату в УСРР. Саме таку мету переслідував Кремль, який розумів усі переваги побудови державного апарату за взірцем партійного. І така перебудова активно здійснювалася під прикриттям необхідності утворення військово-політичного союзу радянських республік. За цією формулою приховувалася здійснювана більшовицькою партією централізація військового і народногосподарського управління на території існуючих радянських республік, оскільки керівництво РКП(б) розглядало незалежність УСРР та інших національних республік, як данину часу. Воно погоджувалося на існування в них самостійного державного апарату лише в тому разі, якщо ця самостійність була формою, а не суттю.

ЦК РКП(б) дозволив залишити звання “нарком УСРР” за головами усіх об’єднаних відомств, крім військового, але відповідні наркоми вважалися лише уповноваженими наркоматів РСФФР і призначалися Москвою. Так, наприклад, українське військове відомство очолив Командувач Збройних сил України і Криму М.Фрунзе, а керівництво найважливішими народногосподарськими галузями перебрали інші висуванці московського партійного центру. Таке компромісне рішення було продиктоване тим, що повна ліквідація ключових наркоматів уряду УСРР зруйнувала б фасад тієї псевдодержави, яку більшовицька партія будувала в Україні. Пішовши на формальні поступки московський партійний центр створив фундамент, на якому в подальшому відбувалося формування владних структур УСРР під керівництвом правлячої партії.

Формуючи більшовицький державний центр в Україні на рубежі 1919–1920 рр. РКП(б), нарешті, виявила здатність враховувати місцеву специфіку і йти на певні компроміси для того, щоб утвердити свою владу в республіці. Але, як і раніше, московський партійний центр не бажав утворення в УСРР міцного комуністичного центру, оскільки йому вигідніше було керувати радянськими республіками через своїх

висуванців. Чи не тому більшовизм в Україні, незважаючи на утворення КП(б)У у липні 1918 р., тривалий час залишався маловпливовою політичною течією?

Отже, апробований в Україні у грудні 1917 р. сценарій, згідно з яким проголошенню радянської влади неодмінно передувало захоплення більшовицькими військами території незалежного державного утворення (або її частини), неодноразово використовувався для накидання більшовицької диктатури народам національних окраїн колишньої Російської імперії. Про це свідчить, зокрема, телеграма В. Леніна головнокомандувачу військ Радянської Росії І.Вацетісу від 29 листопада 1918 р. Телеграфуючи головкому, Ленін зазначав, що створення на звільнених територіях обласних тимчасових урядів “віднімає можливість у шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію, і створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ”⁵⁸². “Шовіністів” (у ленінському розумінні цього терміну) вождь світового пролетаріату, можливо, й увів в оману, а для неупередженого дослідника зміст ленінської телеграми означає одне: фактичне визнання засновником більшовизму окупаційного характеру влади, що насаджувалася Російською більшовицькою партією і її місцевими філіями в нових незалежних державах на теренах колишньої Російської імперії. Першою жертвою більшовицької агресії стала Українська Народна Республіка, проголошена третім універсалом Центральної Ради 7 (20) листопада 1917 р.

Заради об’єктивності зауважимо, що в часи громадянської війни окремі більшовицькі діячі, що тривалий час працювали в Україні, а отже, враховували її специфіку, неодноразово ставили перед центром питання про утворення самостійної в організаційному відношенні української комуністичної партії. Піднести свою популярність, на думку таких національно свідомих більшовиків, як М.Скрипник, В.Шахрай та ін., можна було шляхом утворення окремої української комуністичної партії, яка б проводила власну кадрову політику. Іншої думки були більшовики, які представляли організації Донбасу. Вони пропонували стати “регіональним” відгалуженням російської партії, як того вимагав В.Ленін і диктували традиції централізму в Росії.

У квітні 1918 р. на нараді партійних працівників України в Таганрозі, де перевага була на боці М.Скрипника і так званої київської фракції, більшість проголосувала за створення окремої української ко-

⁵⁸² Ленін В.І. Телеграма головкомові І.І.Вацетісу 29 листопада 1918 р. // Повне зібр. творів. – Т.37. – К.: Політвидав України, 1973. – С.224.

муністичної партії. Однак у липні того ж року на першому з'їзді більшовиків України, що відбувся у Москві, гору взяла катеринославська фракція, що відзначалася сильними централістськими тенденціями і яку очолювали Я. Яковлев (Епштейн) та Е. Квірінг. В результаті, Таганрозьку резолюцію було скасовано, а КП(б)У оголошено невід'ємною частиною РКП(б).

Тим самим, РКП(б) ще раз сказала своє рішуче “ні” національно свідомим більшовикам, налаштованим створити самостійну українську комуністичну партію, а також недвозначно дала зрозуміти керівникам компартій інших “суверенних” радянських республік, що не допустить побудови партії на федеративних засадах. Ця норма була закріплена в одній з резолюцій VIII з'їзду РКП(б), що відбувся у березні 1919 р. В ній, зокрема, зазначалося, що “необхідне існування єдиної централізованої Комуністичної партії з єдиним ЦК, що керує всією роботою партії в усіх частинах РСФРР. Усі рішення РКП та її керівних установ безумовно обов'язкові для всіх частин партії, незалежно від національного їх складу”⁵⁸³. Практично це означало, що “Центральні Комітети українських, латиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і цілком підпорядковані ЦК РКП”⁵⁸⁴, тобто ЦК КП(б)У безапеляційно привівнювався у своїх правах і обов'язках до обласних парторганізацій РСФРР.

Наступну спробу утворити незалежну від РКП(б) українську компартію було здійснено після того, як 2 жовтня 1919 р. під тиском Москви Українська радянська держава змушена самоліквідуватися, а ЦК КП(б)У припинити своє існування. У листопаді 1919 р. корінний петербуржець Г.Лапчинський скликає не санкціоновану Кремлем нараду керівних діячів КП(б)У в Гомелі й під час обговорення питання про національну політику більшовицької партії в Україні висуває пропозицію про утворення самостійної КП(б)У, організаційно не підпорядкованої Москві, а також декларує намір боротися за повну незалежність радянської України власними військовими та економічними ресурсами. Тоді ж Г.Лапчинський озвучив основні ідеї, організованої ним, Я.Ландером та П.Поповим групи “федералістів” в КП(б)У, що вимагала воєнного та економічного відокремлення України, ліквідації КП(б)У та утворення шляхом об'єднання національних елементів лівих українських партій нової самостійної Української комуністич-

⁵⁸³ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі – КПРС в резолюціях...). 1898-1971: Пер. з 8-го рос. видання. – Т.2. – К.: Вид-во політ. літ., 1979. – С.72.

⁵⁸⁴ Там само.

ної партії, яка б безпосередньо входила до Комінтерну. Як з'ясувалося згодом, це був останній організований виступ українських комуністів (більшовиків) за незалежний статус КП(б)У і завершився він повним фіаско, оскільки незалежна Україна, нехай навіть радянська і керована власною компартією, російським більшовикам була не потрібна.

З Москви до Гомеля надійшла телеграма з вказівкою В.Затонському і С.Косіору негайно розпустити нараду, а коли зробити це виявилось неможливим, правоздатність її рішень було анульовано рішенням про створення у Москві Всеукраїнського ревкому у складі трьох більшовиків (Х.Раковський, В.Затонський, Д.Мануїльський), одного боротьбиста (Г.Гринько) і одного боротьбиста (В.Качинський). Одночасно В.Ленін ініціював прийняття рішення про створення мобільного партійного центру для керівництва партійною роботою в Україні, а групи Г.Лапчинського порекомендував виключити з лав КП(б)У. У такий спосіб Кремль зумів заблокувати діяльність українських національних комуністів і розгорнув атаку на тих з них, які виступали за незалежність радянської України.

Організаційні висновки щодо Г.Лапчинського політбюро ЦК КП(б)У зробило одразу ж після поновлення своєї влади в Україні. 1 березня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши питання про дії Лапчинського, ухвалило наступне рішення: “Зважаючи на ренегатство з боку Лапчинського, що виразилося у відкритому виступі і солідарності з боротьбистами, виключити з партії”⁵⁸⁵. 4 березня політбюро ще раз повернулося до цього питання і підтвердило попереднє рішення, незважаючи на те, що думки членів політбюро розділилися: Г.Петровський і Х.Раковський проголосували за виключення, а Д.Мануїльський (головуючий на гомельській нараді) і секретар засідань політбюро Рафаїл (Р.Фарбман), який мав право дорадчого голосу – проти⁵⁸⁶. У квітні 1920 р. ЦК РКП(б) підтвердив рішення своєї української філії та виключив Г.Лапчинського з лав партії “за складання та поширення декларації різко шовіністичного характеру”, в якій зі слів Д.Лебеда йшлося, зокрема, й про те, що РСФРР ставиться до УСРР як західноєвропейські імперіалістичні держави до своїх азійських чи африканських колоній⁵⁸⁷. Окрім Г.Лапчинського за “націоналістичний ухил” з КП(б)У у травні 1920 р. було виключено й інших “федералістів” – М.Ерського, М.Криворотченка, П.Попова і П.Слинька.

⁵⁸⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк.20.

⁵⁸⁶ Там само. – Оп. 6. – Спр. 44. – Арк.25.

⁵⁸⁷ Там само. – Арк.63-63 зв.

Кілька років по тому у своїх спогадах про гомельську нараду Г.Лапчинський, вказуючи на справжні мотиви свого виключення з партії, писав, що “нарада була спробою вирішити партійні питання, минаючи офіційні партійні інстанції”, оскільки “вся верхівка української партії і уряду не лише офіційно відсторонилась від влади, але й фактично була позбавлена можливості працювати в Україні”, адже ЦК РКП(б) одразу ж розподілив українських працівників на чолі з головою уряду Х.Раковським “в губернії РСФРР або в центральні установи в Москві”⁵⁸⁸. Г.Лапчинський, вражений “безнадійним ліквідаторським настроєм, що панував серед членів уряду і ЦК КП(б)У, на нараді в Гомелі запропонував створити УКП (більшовиків) із “здорових елементів КП(б)У, боротьбистів та укапістів – із збереженням керівництва за старим більшовицьким ядром, але без організаційної спадкоємності з КП(б)У”⁵⁸⁹. Його пропозиція не була засуджена учасниками наради, але й не була підтримана більшістю з них лише через те, що боротьбисти висунули радикальне гасло про необхідність утворення окремої української армії⁵⁹⁰.

Виникає логічне запитання: чому Москва не могла погодитися на існування самостійної КП(б)У? Зрозуміло, що рівноправність КП(б)У з РКП(б) означала б і цілковиту рівність України з Росією, тобто, самостійність України. Адже за комуністичної влади носієм суверенності держави є правляча партія. Якщо ця партія організаційно незалежна від будь-якої іншої комуністичної партії, керована нею держава є суверенною. Погодившись на це, Москва ризикувала втратити свій вплив на ситуацію в Україні. Не дивно, отже, що обраний I з’їздом КП(б)У центральний комітет залишався на еміграції у Москві, перебравши до своїх рук керівництво підпіллям в Україні. Сталося так тому, що ЦК РКП(б) хотів не тільки тримати біля себе партійний центр КП(б)У, а й спрямовувати через нього роботу її кожного партійного осередку. Фактично цим уражалися права самого центрального комітету КП(б)У, що мав статус українського відділу при РКП(б).

Останню спробу утворити в Україні організаційно незалежну від Москви компартію в кінці 1919 – на початку 1920 р. здійснила Українська комуністична партія (боротьбистів), внесок якої у повернення більшовиків в Україну у грудні 1919 р. був незаперечним. Але й ця

⁵⁸⁸ Лапчинський Г. Гомельское совещание: Воспоминания // Летопись революции. – 1926. – № 5. – С.36-37.

⁵⁸⁹ Там само. – С.37.

⁵⁹⁰ Там само. – С.47.

спроба виявилася невдалою, оскільки Комінтерн, самостійним членом якого мали намір стати боротьбисти, відмовив їм у цьому, мотивуючи своє рішення необхідністю консолідації усіх комуністичних сил в рамках однієї партії – КП(б)У.

Домігшись згодом організаційної ліквідації УКП (боротьбистів) більшовики отримали суттєве українське поповнення своїх лав не стільки на рівні рядових членів, а головним чином, у складі партійно-державного апарату. З близько чотирьох тисяч боротьбистів, що вступили до КП(б)У 1920 р. 554 отримали призначення на відповідальні номенклатурні посади⁵⁹¹. Однак, побоюючись значного посилення українського елементу в апараті влади, Москва одразу ж нівелювала його гіпотетичний майбутній вплив новим “підкріпленням” з РКП(б). Призначенці центру (йдеться, передовсім, про групу “демократичного централізму” або децистів) хоч і були, на думку Блакитного, “елементами пролетарськими”, але одночасно вони були “втомленими, знервованими й безоглядно опозиційними.., що виявилось у загостренні цілого ряду питань малоактуальних в умовах України”⁵⁹². “Децисти”, які мали кількісну перевагу у складі делегатів IV Всеукраїнської конференції КП(б)У у квітні 1920 р., перемогли на виборах складу ЦК КП(б)У, але ця перемога виявилася “пірровою”, оскільки потягнула за собою розпуск Москвою ЦК КП(б)У і обернулася, на думку Блакитного, “заведенням суворого режиму залізної, чисто військової дисципліни в КПУ”⁵⁹³. Лише у такий спосіб керівництво більшовицької партії поновило відносний спокій у своїй українській філії.

Таким чином, перебіг боротьби за владу в Україні у 1917–1920 рр., що завершилася утвердженням більшовицької диктатури, показує всю складність взаємин московського більшовицького центру та його української філії і значною мірою пояснює причини хронічної недовіри Кремля функціонерам, що були провідниками його політики в Радянській Україні. В цілому утвердження влади РКП(б) в Україні започаткувало формування в республіці піраміди влади, зовні незалежної, але не самостійної у прийнятті життєво важливих, стратегічних рішень.

⁵⁹¹ Бюллетень VI Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевиков) Украины. 15 ноября 1921 г. – Харьков: Б.и., 1921. – С.63.

⁵⁹² ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 461. – Арк. 2.

⁵⁹³ Там само.

4.2. Керівна верства УСРР на початку 1920-х років

Після трьох років першого “комуністичного штурму” (1918–1920 рр.) більшовицьке керівництво, прагнучи попередити новий спалах громадянської війни, змушене було визнати передчасність впровадження комуністичних принципів в повсякденне життя і відступити. Нова економічна політика, що прийшла на зміну “воєнному комунізму” змушувала партійних функціонерів пристосовуватись до нових реалій, незважаючи на те, що переважна більшість не сприймала їх, справедливо вважаючи, що різка зміна економічної політики суперечить комуністичній доктрині. Впроваджуючи неп, В.Ленін сподівався на його підтримку не лише з боку ЦК РКП(б), але й на розуміння необхідності зміни курсу керівництвом республіканських філій більшовицької партії, передусім, КП(б)У.

Щоб відповісти на питання, як сприйняло неп керівництво КП(б)У, звернемося до документів ЦК КП(б)У, аналіз яких дає можливість зробити цілком певні висновки. Відомо, що першим документом більшовицької партії щодо нової економічної політики став ленінський “Попередній, чорновий начерк тез відносно селян”, датований 8 лютого 1921 р., в якому більшовицький вождь запропонував задовольнити бажання селян про заміну продрозкладки хлібним податком, зменшити його розмір у порівнянні з розкладкою і дозволити використання селянами лишків продуктів після сплати податку у місцевому господарському обороті⁵⁹⁴. Тези Леніна були схвалені, а політбюро ЦК РКП(б) створило комісію для підготовки на їх основі проекту постанови ЦК на чолі з Л.Каменєвим. Так розгорталися події в Москві.

У Харкові 13 лютого 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило тези доповіді голови Бюро по відбудові промисловості (Промбюро) В.Чубаря на V Всеукраїнському з'їзді рад, основним лейтмотивом якої була думка про “неминучість засобів примусу (щодо селян. – М.Д.) для отримання потрібних в даний час продуктів сільськогосподарського виробництва”⁵⁹⁵, тобто пропонувалося залишити продрозкладку аж до остаточної відбудови промисловості. Не менш показовими у плані розуміння позиції українського керівництва щодо непу є тези ЦК КП(б)У до X з'їзду РКП(б), опубліковані харківською газетою “Коммунист” 15 лютого 1921 р., в яких пропонувалося завершити зосередження в

руках держави засобів і знарядь виробництва, проголошувався курс на натуралізацію заробітної плати та проведення масових мобілізацій робітників і службовців за трудовою повинністю.

Тому не дивно, що керівництво КП(б)У, отримавши каменєвський “Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком”, надісланий 18 лютого в усі партійні комітети губерній і національних республік, м'яко кажучи, було не в захваті від нього. Про це свідчить досить заплутаний текст постанови пленуму ЦК КП(б)У від 27 лютого, у якій йшлося про заміну продрозкладки продродатком. Постанова пленуму, в роботі якого взяли участь усі секретарі губкомів і голови губвиконкомів – учасники V Всеукраїнського з'їзду рад – зазначала: вважати заміну продрозкладки податком у всеросійському масштабі недоцільною; стосовно України визнати проведення проекту неприйнятним; у випадку здійснення проекту в РСФРР все-таки застосувати його і в Україні. Цей останній, вирішальний пункт постанови, було прийнято чотирнадцятьма голосами “за”, проти проголосувало десять членів ЦК КП(б)У⁵⁹⁶.

Отже, перша реакція керівництва УСРР на введення непу засвідчила, що значна частина функціонерів сприйняла нову політику, як нетривалий перепоchinoк перед новим комуністичним наступом. Показовою є оцінка непу, що належить наркомуну землеробства УСРР Д.Мануїльському, який зазначав: “політика угоди з селянством є внутрішній Брест, який дозволяє нам відтягнути час, щоб дочекатися допомоги західноєвропейських робітників”, а перехід до непу є “відступом від чисто класової пролетарської політики”⁵⁹⁷. З нею солідаризувався й другий секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь, який був переконаний, що часткове відновлення “приватновласницьких відносин” є вимушеним заходом, що здійснюється “заради головної мети – підйому економіки”, але немає нічого спільного з “чистотою комуністичних принципів”⁵⁹⁸.

Справедливості ради, зазначимо, що у несприйнятті непу партфункціонери УСРР були непоодинокі, адже опір цій політиці й панічний страх перед нею, як писав у своїх спогадах відомий меншовицький діяч і публіцист М.Вольський, який у 1920-ті рр. працював у ВРНГ СРСР, “жив не десь біля партії, а в партії самій і в її найвищих сферах”⁵⁹⁹.

⁵⁹⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.6.

⁵⁹⁷ Цит. за: Квиринг Э. На переломе (О кризисе нашей революции) // Донецкий коммунист. – 1921. – № 2. – С.3.

⁵⁹⁸ Лебедь Д. На обороте. – Харьков: Всеукр. гос. изд-во, 1921. – С.3, 37.

⁵⁹⁹ Валентинов Н. (Н. Вольский). Новая экономическая политика и кризис

⁵⁹⁴ Ленін В.І. Попередній, чорновий начерк тез відносно селян // Повне збір. творів. – Т.42. – К.: Політвидав України, 1974. – С.320.

⁵⁹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.18. – Арк.188.

Оскільки КП(б)У була лише філією РКП(б), то після схвалення Х з'їздом більшовицької партії зміни економічної політики, українським посадовцям залишалося не лише підкоритися рішенням вищої партійної інстанції, але й взяти безпосередню участь у розробці перших кроків непу. Наприклад, голова ВУЦВК Г.Петровський входив до складу комісії ЦК РКП(б) з редагування проекту постанови Х з'їзду про заміну розкладки натуральним податком. Загалом же впровадження непу проходило з величезними труднощами: про це свідчать листи Леніна до О.Цюрупи та О.Рикова, написані 8 і 10 березня 1921 р., зі змісту яких стає зрозумілою позиція голови українського уряду Х.Раковського, який підтримав нереалізовану в той час ідею більшовицького вождя про обмеження ринкових відносин після запровадження продподатку⁶⁰⁰. Це зайвий раз підтверджує неспівпадіння умоглядних конструкцій і життєвих реалій і боротьби між ними, що відбувалася в головах більшовицьких теоретиків.

Про ставлення до непу рядових партійних функціонерів годі й говорити. Більшість з них відмовлялися навіть вірити у те, що партія капітулювала перед селянством, а її ідеологи відійшли від ідеї комуністичного будівництва. Про те, що спротив новій економічній політиці продовжувався і в наступні роки можна судити з виступу на VII конференції КП(б)У (квітень 1923 р.) Х.Раковського. Бажаючи забезпечити єдність КП(б)У в реалізації непу він змушений був апелювати до авторитету Леніна, нагадавши делегатам, що оскільки "Ілліч був за неп... усі постанови і резолюції ЦК говорять про це", то "нам потрібно... підкорятися, можливо, не завжди віддаючи собі звіт, в чому полягає ця політика"⁶⁰¹. Цим самим, голова українського уряду визнав, що зрозуміти суть, причини і перспективи нової економічної політики було справді непросто не тільки низовим партійним керівникам, а й представникам вищої ланки номенклатури.

Іншим, не менш серйозним тестом на перевірку лояльності керівництва КП(б)У щодо заходів, ініційованих московським партійним центром, стала його позиція у боротьбі з голодом на півдні України у 1921–1923 рр. Офіційна радянська історіографія головними причинами голоду називала засуху 1921 р. і семирічну війну (спочатку світову, потім громадянську). Насправді голод 1921–1923 рр. мав суб'єктивні

партии после смерти Ленина. Годы работы в ВСНХ во время НЭП: Воспоминания. – М.: Современник, 1991. – С.69.

⁶⁰⁰ Ленін В.І. Лист О.Д.Цюрупи 8 березня 1921 р.; Лист О.І.Рикову 10 березня 1921 р. // Повне збір. творів. – Т.52. – К.: Політвидав України, 1975. – С.93, 95.

⁶⁰¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.98. – Арк.20.

причини, пов'язані з соціально-економічними перетвореннями більшовицької партії (політикою "воєнного комунізму") і насильницькими заходами, за допомогою яких вони здійснювалися.

Тієї пори стихійне лихо вразило УСРР і РСФРР, однак становище України було більш скрутним, адже в 1921 р. від неї вимагали хліб для постачання Півночі, який влада вилучала у селян методами офіційно скасованої Х з'їздом РКП(б) продрозкладки. Тобто, йдеться про те, що розкладку в Україні кремлівське керівництво все ж залишило, щоб забезпечити, перш за все, безперервне постачання хлібом Москви і Петрограда.

Українське керівництво упродовж 1921 р. не здійснило жодної (виділено нами. – М.Д.) серйозної спроби щодо зменшення обсягів вивезення хліба з республіки. Навпаки, коли 8 травня 1921 р. секретар ЦК РКП(б) В.Молотов повідомив українське керівництво про постанову центру – відправляти не менше 40 залізничних ешелонів з продовольством на місяць у розпорядження Наркомпроду РСФРР⁶⁰², політбюро ЦК КП(б)У вирішило залучити до виконання постанови не лише наркомпродівські загони, а й частини регулярної армії, оскільки українські селяни чинили спротив конфіскації хліба та інших видів сільськогосподарської продукції (між іншим, працівники Наркомпроду УСРР мали у своєму розпорядженні кавалерійські частини, що використовувались для придушення опору селян та охорони продовольчих вантажів).

Насильницькі методи хлібозаготівель більшовицька влада застосовувала й раніше. Так, у 1920 р., держава, за сприяння місцевої влади, заготувала в Україні 71,5 млн пудів хліба (у 1919 р. – 10,5 млн пудів). Ще більше – 137 млн пудів – вона сподівалася отримати у 1921 р., тому, нехтуючи вимогами неврожайних районів зменшити продподаток, центральні продовольчі органи намагалися за будь-яку ціну виконати накреслений ще до жнив план хлібозаготівель. Хлібні ресурси влада намагалася захопити руками бідного селянства, що вело до розпалювання соціальної ворожнечі на селі.

Про запопадливість української влади перед Москвою всупереч інтересам свого народу промовляють чимало фактів. Так, доводячи до органів влади на місцях зміст телеграми В.Леніна від 6 липня 1921 р., у якій наркомпроду УСРР М.Владимирову було наказано вжити рішучих заходів для забезпечення продовольством Донбасу⁶⁰³,

⁶⁰² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.20. – Арк.142.

⁶⁰³ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника. 1870-1924. – Т.10. – М.: Поли-

ЦК КП(б)У зобов'язав місцевих керівників “докласти надлюдських зусиль для підйому продзаготівлі і виконання нарядів наркомпроду навіть на шкоду задоволенню місцевих потреб”⁶⁰⁴. Тоді ж голова ВУЦВК Г.Петровський і секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь у телеграмах керівникам губкомів і губвиконкомів закликали за будь-яких обставин виконати нереальні завдання з хлібозаготівель⁶⁰⁵.

У той час, коли на організацію допомоги голодуючому Поволжю були спрямовані усі зусилля партійного, радянського і профспілкового апарату, у жодній (виділено нами. – М.Д.) урядовій постанові чи зверненні про організацію боротьби з голодом за літо-осінь 1921 р. не згадується про наявність голоду в Україні, а, відтак, не йдеться про організацію матеріальної допомоги голодуючим. Тому південні райони УСРР, що найбільше постраждали від природної стихії, залишалися без допомоги.

Замовчування голоду на півдні України дозволило центральній владі використати хлібні ресурси виключно для голодуючих РСФРР. Для них вилучалися навіть мізерні зернові запаси голодуючих українських губерній. Тільки в грудні 1921 р., коли на півдні України смертність від голоду набула масового характеру, Москва послабила продподатковий тягар на Україну і зменшила план вивозу українського хліба до РСФРР з 57 до 27 млн пудів. Водночас уряд УСРР отримав дозвіл оголошити частину потерпілих від посухи губерній республіки голодуючими, але без надання їм населенню пільг, якими користувалися голодуючі в РСФРР (повне звільнення від податку і продовольче забезпечення за рахунок загальнофедеративного продовольчого фонду).

Тим часом, коли продоргани УСРР наполегливо стягували продподаток для рятування населення Поволжя, при оцінці продовольчого становища губерній самої України вони практично не звертали уваги на факти голодування населення. Більш того, для посилення допомоги голодуючим РСФРР, за пропозицією В.Леніна, в Україну було відправлено агітаційно-інструкторський поїзд ЦК РКП(б) “Жовтнева революція” на чолі з головою ВЦВК і Центральної комісії допомоги голодуючим (ЦК Допгол) М.Калініним, до якого 8 лютого 1922 р. приєднався голова ВУЦВК Г.Петровський. На підтримку московській групі було залучено всіх членів ВУЦВК і відповідальних працівників місцевого радянського апарату. Відвідавши шість українських губерній,

тиздат, 1979. – С.648.

⁶⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.23. – Арк.163.

⁶⁰⁵ Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – С.37.

в тому числі й дві вражені голодом – Одеську та Миколаївську – вищі радянські посадовці фактично проігнорували голод в Україні. Намагаючись виправдати позицію центрального керівництва й безпринципність українського уряду, секретар ЦК Допгол ВУЦВК М.Сирота вказав на послаблення голоду в Україні під час перебування комісії ЦК РКП(б)⁶⁰⁶, проте звіти з неврожайних місцевостей УСРР засвідчують протилежне.

Найганебнішим у поведінці центрального керівництва було те, що голод в Україні приховувався від світової громадськості, тому закордонних рятівників (наприклад, Американську адміністрацію допомоги – АРА) в республіку не запрошували. Тільки після того, як голодуючі селяни почали масово помирати, українські партійні керівники, що досі дисципліновано виконували вказівки Кремля, забили на сполох. Так, зокрема, М.Скрипник, виступаючи у грудні 1921 р. на VI конференції КП(б)У заявив: “Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не насмівалися казати, що у нас, в нашій благодатній Україні – голод”⁶⁰⁷.

Ці факти визнав і голова українського уряду Х.Раковський, який у доповідній записці В.Леніну від 28 січня 1922 р. зазначав, що дані про голод, що насувається на Україну, він мав ще у червні 1921 р. Восени того ж року Українська економічна рада ухвалила постанову про обстеження неврожайних українських губерній, але ВУЦВК, судячи зі слів Раковського, “скасував цю постанову з суто політичних міркувань – не створювати паніки”⁶⁰⁸. Цей документ свідчить про відсутність принципової позиції українського керівництва у питанні голоду. “Україна, – зізнавався Х.Раковський, – не робила будь-якого звернення за допомогою ні до Росії, ні до закордону, і різні міжнародні комітети допомоги голодуючим були допущені на Україну тільки у січні і лише після того, як вони самі полізли туди за згодою РСФРР”⁶⁰⁹. Тобто, українська влада зайняла вичікувальну позицію і лише тоді, коли Москва визнала наявність голоду в Україні, у кінці січня 1922 р. звернулася до Раднаркому РСФРР з проханням виділити для допомоги голодуючим

⁶⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.897. – Арк.177-183.

⁶⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.51.

⁶⁰⁸ Голод 1921-1923 років в Україні: 36. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С.84.

⁶⁰⁹ Там само.

40 млн крб.⁶¹⁰ Тоді ж представники засобів масової інформації одержали дозвіл розпочати агітаційну кампанію підтримки голодуючих України. Лише в травні 1922 р. голова ВУЦВК Г.Петровський звернувся до Всеросійського ЦВК з проханням припинити вивіз продовольства з УСРР⁶¹¹. “Відкріплено” Україну від продовольчого постачання Поволжя в червні 1922 р.

Ці запізнілі кроки українського керівництва підтверджують, що офіційне визнання голоду в УСРР мало для центральної влади формальний характер. Під прикриттям газет про допомогу голодуючим вона продовжувала грабувати Україну, а головну вину за виникнення голоду Москва переклала на учасників інтервенції 1918–1920 рр. і внутрішню політичну опозицію.

Між тим, голод 1921–1923 рр. “допоміг” керівникам більшовицької партії зробити кілька важливих спостережень, які цинічно були використані ними при творенні нових голодоморів. По-перше, оскільки вилучення хліба в українських селян у 1921–1922 рр. мало на меті не стільки нагодувати “червоні столиці”, Червону армію та голодуючих селян Поволжя, скільки приборкати у такий спосіб селянський повстанський рух, то терор голодом виявився більш ефективним засобом боротьби з повстанцями, ніж застосування регулярних частин Червоної армії. По-друге, на прикладі голоду в південних регіонах України владою було апробовано технологію замовчування у засобах масової інформації фактів про наявність голоду, що не дозволило скористатися допомогою, яку надавала світова громадськість голодуючим Поволжя і призвело до масового мору українського населення. По-третє, скориставшись голодом як приводом до вилучення церковних цінностей, більшовики зрозуміли, що й у такий спосіб можна діставати валюту для утримання влади і для проведення великомасштабних комуністичних експериментів. По-четверте, мовчазна згода українського керівництва на застосування методів офіційно скасованої продрозкладки для масового вилучення хліба у “незалежній” республіці, переконала московський партійний центр у цілковитій лояльності до нього з боку партійно-радянського керівництва УСРР.

Щоправда, однієї лише лояльності, затвердженому у квітні 1922 р. на посаді генерального секретаря ЦК РКП(б) Й.Сталіну, було вже замало – він волів, щоб керівництво національних республік перебува-

⁶¹⁰ Голод 1921-1923 років в Україні: 36. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С.84.

⁶¹¹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.702. – Арк.47, 49.

ло у його повному підпорядкуванні. Оскільки найбільшу небезпеку в досягненні цієї мети являла УСРР на чолі з головою її Раднаркому Х.Раковським, який рішуче виступив проти реалізації в будівництві союзної держави сталінського плану “автономізації”, що передбачав входження республік до складу РСФРР на правах автономії, усі зусилля Сталіна та його тодішніх тимчасових союзників в політбюро ЦК РКП(б) Г.Зінов’єва і Л.Каменєва, які об’єдналися задля недопущення до влади Л.Троцького, були зосереджені на ослабленні позицій давнього друга останнього – Х.Раковського, який був фактичним лідером радянської України у 1919–1923 рр. і контролював республіканську парторганізацію. Про авторитет Раковського в керівних колах УСРР свідчить хоча б той факт, що на усіх конференціях КП(б)У – від IV до VII включно, що відбулися в той період, коли на чолі уряду перебував Раковський, політичний звіт ЦК незмінно оголошував саме він.

До реалізації плану відкликання Раковського з України Сталін, зі слів Троцького, приступив з кінця 1922 р., заручившись підтримкою першого секретаря ЦК КП(б)У Д.Мануїльського, який висловився за те, що Раковський має піти з України. Цікаво, що на початку 1922 р., коли виникло питання про можливий перехід Раковського на іншу роботу, пленум ЦК КП(б)У 23 березня 1922 р. ухвалив рішення “категорично вимагати не знімати з України т. Раковського”, то за це голосував і Д.Мануїльський⁶¹². Чому і за яких обставин відбулася така радикальна зміна позиції Мануїльського стосовно Раковського?

Звісна річ, що у своєму прагненні зберегти суверенітет Радянської України Раковський намагався опертися на партійно-державне керівництво УСРР, однак на заваді цим планам стало вміле застосування Сталіним політики “поділяй і владаруй”. Перша серйозна тріщина у донедавна монолітній позиції української влади утворилася після того, як генсек пообіцяв першому секретареві ЦК КП(б)У Д.Мануїльському місце у складі ЦК РКП(б) взамін на підтримку останнім сталінського плану національно-державного будівництва. Честолюбний Мануїльський не забарився з підтримкою Сталіна, що засвідчує його лист до генсека, надісланий влітку 1922 р., в якому, зі слів Раковського, перший секретар ЦК КП(б)У “оголосив себе прихильником автономізації України і входження її в межі РСФРР”⁶¹³, а також міркування, висловлені Мануїльським на початку вересня 1922 р. з приводу проекту рішення ЦК РКП(б) “Про взаємовідносини РСФРР з незалежними

⁶¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.1-1 зв.

⁶¹³ РДАСПІ. – Ф.82. – Оп.2. – Спр.154. – Арк.130.

республіками”. В них, зокрема, йдеться про те, що “утворення на окраїнах самостійних республік із своїми ЦВК і Раднаркомом відповідало певному етапу нашої революції, який було б неточно називати “національним” етапом, але в період якого пролетарській диктатурі довелося розв’язувати національне питання. Це була неминуча поступка національній стихії, яку революція привела в рух, і яка, спираючись на невдоволення селянської маси, могла перетворитися в найсерйознішу “Вандею”. Зміна економічної політики внесла заспокоєння в село, вибивши ґрунт з-під ніг політичних сепаратистів, які намагалися використати економіку для своїх цілей. Український мужик “національним” питанням не цікавиться і більше брати участь в бандах політичного характеру не хоче. Треба тільки, я вважаю, провести реалізацію цього заходу таким чином, щоб ініціатива виходила від національних з’їздів рад, отримавши своє законодавче затвердження на Всеросійському з’їзді в грудні”⁶¹⁴.

Ставку на Мануїльського та на розкол у верхівці КП(б)У Сталін зробив не випадково, адже вплинути на тверду і послідовну позицію Раковського з питання утворення Союзної держави, не видавалося можливим. Як засвідчують матеріали комісії з підготовки проекту рішення по удосконаленню відносин національних республік з РСФРР, створеної оргбюро ЦК РКП(б) у серпні 1922 р. у складі п’яти членів ЦК РКП(б) В.Куйбишева, Й.Сталіна, Г.Орджонікідзе, Г.Сокольнікова, Х.Раковського і представників республік (УСРР представляв Г.Петровський), лише Раковський висловився проти сталінського плану “автономізації” (представник Грузії К.Цінцадзе при голошуванні утримався).

Обстоюючи свій проект, Сталін у листі Леніну від 22 вересня 1922 р. стверджував, що “окраїни в усьому безумовно повинні підпорядковуватись центру”. Прикметно, що завершуючи лист, Сталін додав до нього думку, як він висловився, “липового українця” Д.Мануїльського, який підтримував автономізацію, відзначивши одночасно, що “нелиповий українець” Раковський, “як говорять проти автономізації”⁶¹⁵. Цей лист зайве показує, як Сталін з притаманним йому особливим “хистом” використав Мануїльського з метою створення противаги позиції Раковського.

Наполегливість Раковського в обстоюванні прав національних рес-

⁶¹⁴ Письмо Д.З. Мануильского И.В. Сталину 4 сентября 1922 г. // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С.193.

⁶¹⁵ Страницы истории КПСС: факты, проблемы, уроки. Сборник. – М.: Высшая школа, 1988. – С.235.

публік, у тому числі й на збереження їх представництва на міжнародній арені, не могла не бентежити Сталіна. Особливо упевнився він у своїй думці про необхідність відкликання Х.Раковського з України під час роботи XII з’їзду РКП(б) (квітень 1923 р.). Адже, як ніхто інший, голова українського Раднаркому, передбачив і прорахував наслідки впровадження сталінського плану національно-державного будівництва і намагався завадити його реалізації. Х.Раковський не приховував своєї обізнаності з далекосяжними планами генсека, тому був максимально відвертим у своїй промові з національного питання, яку виголосив на з’їзді: “...Я пам’ятаю одне слово тов. Сталіна, надзвичайно характерне. Коли я повернувся з-за кордону і після прийняття програми про Союз тов. Сталін мені сказав: “Ви знаєте, це ненадовго, чи це не дипломатичний крок?”⁶¹⁶. Тобто, йшлося про те, що формула утворення Союзу суверенних республік слугувала лише зовнішнім прикриттям плану, який передбачав створення унітарної держави.

Це підтвердило зосередження центральними органами влади практично усіх важелів і функцій управління найважливішими сферами життєдіяльності суспільства. Зі слів Х. Раковського, процес централізації управління пішов особливо стрімко одразу ж після того “як тільки була вотигрувана союзна конституція”⁶¹⁷. “...Центральним органам, – продовжував оратор, – було дано в десять, в двадцять разів більше прав, ніж вони мали раніше, до союзної конституції. Замість того, щоби... зменшити їх права, їм, навпаки, як винагороду, як премію за всю ту головотяпську політику, яку вони в національному питанні вели, на шкоду і партійній, і господарській політиці.., – цим органам були надані ще нові функції. Вони після... першого Союзного з’їзду Рад стали господарями всього нашого життя”⁶¹⁸.

Аргументуючи свою позицію і намагаючись схилити на свій бік делегатів з’їзду, Х. Раковський, вдався до останнього аргументу, зауваживши, що думка про те, щоб “...відібрати від союзних комісаріатів дев’ять десятих їхніх прав і передати їх національним республікам... не тільки моя, це є думка Володимира Ілліча”⁶¹⁹. Однак посилення на авторитет хворого В. Леніна не спрацювало, як не переконало деле-

⁶¹⁶ Национальные моменты в партийном и радянським будівництві (Доклад т.Сталіна і промови тт. Раковського, Скрипника і Гринька на XII з’їзді РКП) з резолюцією з’їзду по національному питанню. – Харків, 1923. – С.45.

⁶¹⁷ Там само. – С.51.

⁶¹⁸ Там само. – С.52-53.

⁶¹⁹ Там само. – С.53.

гатів з'їзду й визнання Х. Раковського у тому, що він не переймається "спеціально долею України", а опікується усім цим лише тому, що "... наша національна політика відбивається на революційній ролі усієї нашої партії"⁶²⁰. Тобто, як професійного революціонера, що прагнув світової комуністичної революції, голову українського Раднаркому більше хвилювало питання, який вигляд матиме СРСР в очах світового пролетаріату, вирішуючи національне питання у спосіб, який не мав нічого спільного із більшовицьким програмним гаслом про право кожної нації на самовизначення.

Вочевидь, що саме промова Раковського на XII з'їзді стала тією краплею, яка переповнила чашу терпіння Сталіна. Розуміючи, що голова українського уряду озвучив не лише свою позицію, але й думку інших впливових очільників УСРР (ідею надання республікам більших повноважень, у тому числі й у царині зовнішньої політики, публічно обстоювали Г. Гринько, М. Скрипник і М. Фрунзе), Сталін не міг зволікати з прийняттям рішення про відкликання Х. Раковського з України. Тим паче, що саме на вимогу ЦК КП(б)У, 27 квітня 1923 р. ЦК РКП(б) доручив Президії ЦВК СРСР створити нову розширену Конституційну комісію, а отже ідеї керівників УСРР знаходили підтримку й у центрі.

Непоступливість Раковського та публічна підтримка його позиції ще одним членом української делегації М. Скрипником під час роботи в Москві 9–12 червня 1923 р. IV наради з національного питання, вартували Раковському звинувачення у конфедералізмі. Воно пролунало у відповідь на закид Раковського, адресований Сталіну, про те, що конкретні пропозиції з розширення прав республік, практично одностайно прийняті в Україні, генсек ЦК РКП(б) хотів представити "як ілюстрацію того, що ми хочемо відокремлюватися"⁶²¹.

За кілька днів, 20–22 червня 1923 р., на пленумі ЦК КП(б) Раковський востаннє спробував повернути прихильність до своєї позиції з питань союзного будівництва в середовищі керівної верхівки української парторганізації, але ця спроба, зі слів Мануїльського, потерпіла фіаско через те, що "пропозиції т. Раковського систематично провалювались

переважною більшістю пленуму"⁶²². Більш того, Раковського та керований ним урядовий апарат звинуватили в тому, що вони "ввели в оману Політбюро, перевищили його директиви, ухвалюючи рішення ними не передбачені"⁶²³. Оскільки таке формулювання означало, по суті, несхвалення діяльності Раковського на посаді голови Уряду, 22 червня він подав заяву про свою відставку, що не була прийнята лише тому, що ЦК КП(б)У не мав на це повноважень з центру.

Чому позиція Х. Раковського та його однодумців на відстоювання інтересів України в новостворюваному Союзі РСР зазнала поразки? Збагнути це дозволяє лист Д. Мануїльського від 27 липня 1923 р., в якому він, звертаючись до Й. Сталіна та членів ЦК КП(б)У, зокрема, писав: "Перші розбіжності... між т. Раковським і частиною української делегації з питання про союзне будівництво мали місце на партійному з'їзді. Українські товариші, які голосували на VII партійній конференції (КП(б)У. – М.Д.) пропозицію т. Раковського про утворення Другої палати виключно з представників автономних республік і областей, на партійному з'їзді були переконані аргументами доповідача з національного питання (Й. Сталіна. – М.Д.) і частина з них голосувала проти поправки, внесеної т. Раковським від імені української делегації"⁶²⁴. Оприлюднив позицію цієї частини українських делегатів, яка "зрозуміла свою помилку" наступник Мануїльського на посаді секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінг в "декларації" з мотивів голосування⁶²⁵.

Таким чином, цитований вище лист дозволяє дійти висновку, що розкол до лав української делегації на XII з'їзді РКП(б) з питання національно-державного будівництва було внесено безпосередньо генсеком ЦК РКП(б) Й. Сталіним за сприяння двох затятих "централістів" в керівництві республіки – члена ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У Д. Мануїльського і призначеного у квітні 1923 р. на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга. Зваживши на це, Х. Раковський, вже після своєї відставки, констатував, що "лінія, яку проводив Центральний Комітет України провалилася в Москві тому, що ті, які накресливали цю лінію Політбюро і ті товариші української організації, які є членами або кандидатами ЦК РКП у своїй переважній більшості працювали проти директиви, наміченої і затвердженої ними"⁶²⁶. Ці слова є

⁶²⁰ Національні моменти в партійнім і радянським будівництві (Доклад т. Сталіна і промови тт. Раковського, Скрипника і Гринька на XII з'їзді РКП) з резолюцією з'їзду по національному питанню. – С.50.

⁶²¹ Четвертое совещание ЦК РКП с работниками национальных республик и областей. Москва, 9-12 июня 1923 г. – М.: Партиздат, 1923. – С.233.

⁶²² РДАСПІ. – Ф.82. – Оп.2. – Спр.154. – Арк.123.

⁶²³ Там само. – Арк.127.

⁶²⁴ Там само. – Арк.122.

⁶²⁵ Там само.

⁶²⁶ Там само. – Арк.127.

додатковим свідченням, що лише за рік перебування на посаді генерального секретаря ЦК РКП(б) Й. Сталін зміг взяти під свій контроль найчисленнішу з периферійних партійних організацій – КП(б)У, що дозволило йому здолати опір керівників уряду УСРР у питанні конструювання Союзу РСР.

Наслідком цього стало відкликання Раковського з України і призначення його послом до Англії. Таким чином, одним розчерком пера Сталін вирішив два важливі тактичні завдання на шляху до встановлення одноосібної влади: нейтралізував вплив сильного політичного гравця, яким, безперечно, був Раковський, і значно послабив позиції свого головного опонента у боротьбі за владу – Троцького, який відтепер не міг розраховувати на підтримку з боку українського партійно-радянського керівництва. Відставка Раковського стала прелюдією до боротьби за владу в політбюро ЦК РКП(б), що розгорнулася з новою силою восени 1923 р.

З від'їздом Раковського з України завершився, по суті, перший етап в історії становлення вищої ланки номенклатури республіки, що тривав, на наше переконання, у період від жовтневого перевороту в Росії 1917 р. до проголошення більшовицькою партією курсу на “коренізацію” апарату влади в національних республіках СРСР у 1923 р. Характерною особливістю кадрової політики РКП(б) в Україні у цей період була опора на професійних революціонерів, що були вихідцями з України, а також на тих партійних функціонерів, які відряджалися в республіку за розпорядженням ЦК РКП(б). Особливо виразним акцент на такі кадри був у період боротьби більшовиків за встановлення контролю над Україною у 1917–1920 рр. Утвердившись в Україні лише завдяки червоноармійським багнетам, нова влада, зважаючи на місцеву специфіку, почала обережно залучати до керівного партійно-радянського апарату вихідців з комуністично орієнтованих місцевих партій, одночасно поглинаючи їх або змушуючи приймати рішення про “добровільний” саморозпуск. Залучення до апарату влади свідомих українців укупі з перереєстрацією КП(б)У 1920 р., чисткою РКП(б) 1921 р. та величезним авторитетом Х.Раковського (першого номера у неофіційному табелі про ранги УСРР у 1919–1923 рр.) у середовищі партійно-радянського керівництва УСРР на кілька років зняли напругу та міжкланові чвари у суперечці за лідерство. Але такий стан був нетривким, оскільки невдовзі розпочався новий виток протистояння в кремлівській верхівці. Переможцем в ньому став Сталін, який у боротьбі за владу сперся не на професійних революціонерів, а на висуванців з низів, вміло скориставшись висунутим на початку 1920-х рр.

правлячою партією лозунгом про залучення до керівної роботи у різних галузях суспільного життя висуванців з робітничого класу та трудового селянства, підкріплений рішеннями X з'їзду РКП(б) та VI Всеукраїнської партконференції, що відбулися 1921 р., про висування членів партії від плуга і верстата на керівну роботу. Тим самим, свідомо закладався ґрунт, на якому пізніше виріс надмогутній сталінський апарат, що затис у лещатах тотального контролю десятки народів колишньої Російської імперії. Адже двері для вступу до нової “еліти” зачинилися перед талановитими та високоосвіченими людьми.

4.3. Боротьба за владу в Кремлі у 1920-ті рр. та її вплив на розстановку сил у вищій ланці номенклатури УСРР

Боротьба за владу, що велася в політбюро ЦК РКП(б) після відходу від активної політичної діяльності, а потім і смерті В.Леніна, є однією з найдраматичніших в історії більшовицької партії, а кінець 1923 р. – важливою “критичною точкою” історичного процесу, оскільки саме тоді став незворотним процес заміни у керівництві партією і державою професійних революціонерів на сталінських висуванців. Розпочалося створення своєї “партії в партії”, що вербувалася з професійних політичних ділків, які, на думку її творців, за влучним висловлюванням А.Авторханова, “повинні були володіти усіма людськими якостями, окрім однієї – морального гальма”⁶²⁷.

Відомо, що організація “професійних революціонерів” була створена Леніним для повалення царського режиму і захоплення влади в свої руки. З цим завданням вона успішно впоралась, а вчорашні революціонери перетворилися на ядро державної машини, головним завданням якої було проведення під керівництвом та контролем державної партії так званих соціалістичних перетворень. Оскільки обійняти всі найважливіші посади в державному апараті представники “ленінської гвардії” не могли фізично, до справи управління залучалися не тільки вчорашні пролетарі, від імені яких більшовицька партія здійснювала диктатуру, але й ті службовці, що працювали на колишню владу. “Що таке наш державний апарат, – запитував у своєму виступі на VII конференції КП(б)У (квітень, 1923) Л.Троцький, – він дуже близький до царського апарату, – підмазаний, підфарбований на радянський лад, але якщо

⁶²⁷ Авторханов А. Технология власти // Вопросы истории. – 1992. – № 2-3. – С.131.

придивитися, то це той же старий бюрократичний апарат”⁶²⁸. Хто його створив, запитував і відповідав оратор: “Цей апарат... створений нами під тиском історичної необхідності з того матеріалу, який у нас був. Хто ж винуватий? Ми всі”⁶²⁹.

1923 р. Троцький змушений був констатувати, що вже на початку 1920-х років партапаратники створили навколо відомих і авторитетних осіб в РКП(б) такі групи чиновників і фахівців, що добиралися довіреними особами Сталіна за особливими якостями, головною з яких вважалася відданість патрону. Це означало, що ще за життя Леніна Сталіну вдалося сформувати “орден мечоносців”. Найактивнішу допомогу у цій справі надав йому голова ВЧК Ф.Дзержинський.

Сталінські методи керівництва кадровою роботою одразу ж відчула на собі й українська парторганізація, про що на VII конференції КП(б)У у квітні 1923 р. розповів другий секретар ЦК Д.Лебідь: “З деяких пір, приблизно з травня-червня (1922 р. – М.Д.), ЦК РКП поставив собі завдання керувати організаційно-партійною роботою в усіх організаціях, навіть там, де існують національно-обласні комітети”⁶³⁰. Але якщо відомий прихильник централізованого керівництва Лебідь поставився з розумінням до такої щільної опіки центру, то колишній боротьбист В.Блакитний зауважив, що ЦК КП(б)У нічого не зробив для того, щоб протистояти такій практиці і висловив переконання, що новий склад ЦК КП(б)У, обраний на конференції, зможе “відстояти інший порядок взаємин між місцями і безпосередньо ЦК РКП і ЦК КП(б)У, ніж той, що встановлений відповідним циркуляром ЦК РКП”⁶³¹.

Натякнув Лебідь й на те, що успіх генсеку забезпечив обліково-розподільчий відділ ЦК РКП(б), що мав “найсильніший апарат з найбільшою кількістю працівників”, у складі якого тільки завідувач “має 11 помічників, старих відповідальних працівників.., які можуть об’єктивно підходити до визначення працівників...”⁶³². Безпосереднє ж керівництво облікрозподвідділом, що зосередив у своїх руках добір та розстановку кадрів відповідальних працівників партійно-державного апарату, здійснював особисто Сталін і його найближчий співробітник, секретар ЦК РКП(б) В.Молотов⁶³³.

⁶²⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.48.

⁶²⁹ Там само. – Арк.49.

⁶³⁰ Там само. – Арк.167.

⁶³¹ Там само. – Арк.171.

⁶³² Там само. – Спр.98. – Арк.4.

⁶³³ Там само.

Враховуючи те, що в процесі утворення Союзної держави неформальний лідер УСРР в 1919–1923 рр. Х.Раковський виступив проти сталінського плану “автономізації” і послідовно обстоював позицію на збереження якомога ширших повноважень для республіки, секретаріат ЦК РКП(б), очолюваний Сталіним, з початку 1923 р. розпочав масове направлення в УСРР відданих центру і особисто Сталіну працівників на керівні посади, щоб звільнитися від прихильників Раковського, а заодно й від тих, хто міг стати на бік Троцького у боротьбі за владу, що розпочалася в політбюро ЦК РКП(б) у зв’язку з тяжкою хворобою Леніна.

Генеральну перевірку здатності Троцького та його соратників до боротьби за ленінську політичну спадщину “трійка” політбюро ЦК РКП(б) у складі Й.Сталіна, Г.Зінов’єва і Л.Каменева, яких об’єднувала не лише партійна дружба, але й боротьба проти Троцького, провела під час роботи XII з’їзду РКП(б) у квітні 1923 р. Проба сил на форумі, який вперше проходив без участі Леніна, додала “тріумвірам” не лише авторитету серед однопартійців, але й продемонструвала нездатність Троцького використати свій імідж одного з вождів партії у боротьбі за владу. Ще на початку з’їзду, відповідаючи на критику, що прозвучала з уст М.Осінського на адресу Зінов’єва, Сталін прямо заявив: “...Якщо т. Осінський серйозно думає здійснити такі атаки проти того чи іншого члена ядра нашого ЦК (себто, Сталіна, Зінов’єва і Каменева. – М.Д.), я повинен його попередити, що він наткнеться на суцільну стіну, об яку, я боюсь, він розіб’є собі голову”⁶³⁴. Звісно, що ця погроза стосувалася не одного лише Осінського й, зрештою, вона мала далекосяжні наслідки не лише для тих хто критикував “трійку” на з’їзді, але й для партії та держави в цілому.

Оцінюючи результати з’їзду центральний орган меншовицької партії “Социалистический вестник”, що видавався в Берліні, так писав про тріумф Сталіна та його тимчасових союзників: “...“спадкоємці”, тобто у першу чергу всемогутній нині тріумвірат: Зінов’єв, Каменєв, Сталін – йшли зі з’їзду не без почуття полегшення і, мабуть, широ раділи тому, що так легко закріпили за собою пануюче становище. І все ж вони не втратили нагоди grimнути на опозицію, даючи зрозуміти, що на випадок чого у них розправа буде коротка. А поки ще раз ретельно просіяли склад ЦК, не допустивши до нього при всьому його розширенні і “оновленні” нікого з тих, від кого можна було б очіку-

⁶³⁴ РКП(б). Съезд, 12-й. Москва. 1923. Стен. отчёт. – М.: Политиздат, 1968. – С.201.

вати самостійності, і хто міг би згуртувати навколо себе в надрах ЦК яку-небудь групу. Як і раніше, не допущений в ЦК ніхто, кого можна було б запідозрити в “троцькізмі”, як і раніше, залишились за бортом усі вигнані з ЦК після так званої дискусії про профспілки. Не переобраний колишній правитель Сибіру І.М.Смирнов. Інші “профілактичні” заходи були заздалегідь сплановані ще до з’їзду і виразилися в почесному заслання можливих лідерів опозиції. Так, Осінський поїхав послом до Стокгольма, а Раковський, що робив на з’їзді опозицію з національного питання, призначений до Лондона на місце Красіна. Але головним завданням в боротьбі за владу було для вищезазначеної трійки якомога повніше знешкодження Троцького, як найсильнішого кандидата на роль фактичного заступника голови держави, що вибув з ладу. Троцький “відтирався” послідовно і неухильно увесь час ленінської хвороби”⁶³⁵.

Автор статті вважав, що Троцький сам дав трійці “можливість без серйозної боротьби зміцнити своє панівне становище”, оскільки після виступу на з’їзді В.Косіора, який заявив, що Троцький залишається “невикористаним” і засудив групову політику “трійки”, сам Троцький заяву Косіора назвав недоречною і відзначив, що з’їзд не є тим місцем, де розбираються такі інциденти. В результаті, підсумував автор, Зінов’єв, Каменев і Сталін пішли зі з’їзду “визнаними законними “спадкоємцями”⁶³⁶.

Відносна поразка Троцького на з’їзді негативно відбилася й на позиціях його давнього політичного соратника Х.Раковського в українській парторганізації, які помітно послабились після того, як влітку 1922 р. сторону Сталіна прийняв перший секретар ЦК КП(б)У Д.Мануїльський, що став проповідником сталінського плану “автономізації”. Раковський не приховував свого бажання перетворити ЦК КП(б)У на дієву структуру, на яку він міг би опертися у своєму протистоянні з Сталіним, але цілковиту підтримку в ньому він отримав, за великим рахунком, лише від представників українського національного комунізму, які становили абсолютну меншість у складі українського ЦК. Про це, зокрема, свідчить виступ В.Блакитного на VII конференції КП(б)У, що передувала XII партз’їзду, в якому той зазначав, що ЦК попереднього скликання “був значною мірою відірваний, не керував господарським життям України... Зараз нам доведеться дору-

⁶³⁵ На съезде РКП (письмо из Москвы) // Социалистический вестник. – 1923. – № 15. – С. 14.

⁶³⁶ Там само.

чити новому ЦК відстоювати точку зору, висунуту т. Раковським”⁶³⁷. Йшлося, звісно, про надання більшої самостійності республіці та її керівним структурам. Однак Сталін, який на той час зосередив усі найважливіші кадрові призначення у руках підбраного ним апарату, зумів досить швидко і вправно притлумити “самостійницькі” настрої в частині верхівки КП(б)У за допомогою випробуваного засобу – так званого “перегрупування” відповідальних працівників.

Керівництво цією роботою в республіці Сталін поклав на випробуваного “інтернаціоналіста” Е.Квірінга, який в останній день роботи VII конференції КП(б)У 10 квітня 1923 р. був обраний першим секретарем її ЦК. Передусім, новий секретар української парторганізації повинен був шляхом перекидання відповідальних працівників позбавити впливу прихильників лінії на більшу самостійність України, провідником якої виступав Раковський.

Ослаблення позицій Раковського в Україні відбувалося одночасно з посиленням його рішучості у боротьбі зі Сталіним за суверенні права республіки. Наслідки цього протистояння стали відчутні вже по закінченні лютневого (1923 р.) пленуму ЦК РКП(б), коли Сталін, за словами Раковського, розпочав кампанію відкликання з України тих “товаришів, які в суперечках з питання про профспілки стояли на точці зору меншості ЦК”. “Хоч усілякі угруповання були заборонені 10 з’їздом, – зазначав у написаному після свого відкликання з України листі до Сталіна від 18 липня 1923 р. Раковський, – хоч поділ з питання про профспілки втратив вже давно будь-яке значення, тим не менше він був використаний, як аргумент проти знятих на Україні працівників і, зокрема, проти мене”⁶³⁸.

Більш того, “трійка” політбюро ЦК РКП(б), безпідставно звинувативши Раковського в тому, що він доручив керівнику ГПУ в Україні “встановити стеження за групою відповідальних товаришів, що є прихильниками більшості ЦК”, дала підставу Раковському зробити висновок про те, “що старі поділи не забуті і що у внутрішніх відносинах і у питанні про призначення і зняття вони грають *вирішальну* (виділено нами. – М.Д.) роль, і відсувають на задній план міркування ділового характеру”⁶³⁹.

Дійшовши такого висновку, Раковський пояснив й мотиви свого відкликання з України і призначення послом до Великобританії у листі

⁶³⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1373. – Арк.171-172.

⁶³⁸ РДАСПІ. – Ф.82. – Оп.2. – Спр.154. – Арк.119.

⁶³⁹ Там само. – Арк.119.

до Сталіна від 18 липня 1923 р. “Моє призначення до Лондона, — писав Раковський, — є для мене і не тільки для мене одного лише приводом для мого зняття з роботи на Україні. Докази цього я мав і після того, як у своєму заключному слові (на XII з’їзді РКП(б). — М.Д.) т.Зінов’єв зазначив, що виключно ділові міркування диктують прийняте рішення. Ще не було відповіді англійського уряду і навіть, навпаки, отримані з Лондона... відомості говорили, що ймовірніше за все відповідь буде негативною, як формально і в партійному, і в радянському порядку сесією Союзного ЦВК було намічено товариша, який повинен був мене замінити у якості голови Раднаркому України. Між тим, і моє одночасне призначення Повпредом в Англію і заступником Наркомзаксправ РСФРР... мало на меті мене у будь-якому випадку зняти з України...”⁶⁴⁰.

Про те, що питання відкликання Раковського з України є практично вирішеним, для нього особисто та членів української парторганізації стало очевидним на XII з’їзді РКП(б), коли Сталін, виступаючи на засіданні комісії з національного питання, закинув Раковському те, що він не перебуває серед “старих ленінців”. “Усе це, — на думку Раковського, — стало приводом для того, щоб один з членів ЦК КПУ і ЦК РКП т. Мануйльський міг спочатку заявити мені під час з’їзду партії, що... ці виступи (Зінов’єва і Сталіна — М.Д.) переслідують визначену тактичну мету, і потім на Україні порадити мені, що я повинен поїхати з України”⁶⁴¹.

На користь того, що Сталін затіяв велике перегрупування сил в Україні, щоб позбавити Раковського опори і зміцнити свої позиції, промовляло й те, що одразу ж по закінченні XII з’їзду в республіці почалося “радикальне перекидання працівників, яке неможливо було зрозуміти інакше, як таке, що має на меті тактичні завдання, аналогічні тим, що були викладені у виступах проти мене”, — констатував Раковський. Якби це було не так, — писав далі Раковський, — то навіщо було б знімати з роботи керівників “радянських і партійних апаратів у двох найміцніших і кращих наших організаціях — Київській і Одеській”⁶⁴².

Завбачливо проведені Сталіним та новим очільником КП(б)У Е.Квірінгом перекидання прихильників Раковського дозволили нівелювати вплив Раковського в ЦК КП(б)У, наслідком чого стала одно-

голосна ухвала червневим (1923 р.) пленумом ЦК КП(б)У визнання необхідності проведених “перекидань” відповідальних працівників. Як зазначав Е.Квірінг у своєму листі Сталіну від 23 липня 1923 р. перемищення торкнулися усіх українських губерній, за винятком Полтавської, Харківської та Чернігівської⁶⁴³.

Розпорошуючи прихильників Раковського, Сталін одночасно готував ґрунт для відсторонення від реального керівництва партією і державою свого найнебезпечнішого конкурента — Л.Троцького. Про те, що перекидання українських номенклатурників відбувалися за вказівкою Москви, свідчить записка Квірінга Сталіну, датована 23 липня 1923 р., автор якої мимоволі назвав ім’я справжнього ініціатора кадрових перестановок в республіці. З цього приводу перший секретар ЦК КП(б)У, зокрема, писав: “Політбюро ЦК КПУ, погоджуючись на заміну секретарів Одеського і Київського виходило з міркувань, що запропоновані ЦК РКП (виділено нами. — М.Д.) кандидатури тт. Заславського і Баумана є більш кваліфікованими працівниками, ніж тт. Майоров і Логінов. Що стосується відкликання голови Київського губвиконкому т. Яна — то чи можна заперечувати проти права ЦК РКП здійснювати зміцнення далеких окраїн, знімаючи товариша, що сидів на одному місці головою 3 роки”⁶⁴⁴.

Перегрупування кадрів торкнулося й рідної Квірінгу Катеринославської губернії, біля керма якою він волів бачити своїх висуванців. Вже в день свого обрання першим секретарем ЦК КП(б)У Квірінг звільнив з посад за звинуваченням “у неетичних вчинках” усю верхівку Катеринославської парторганізації на чолі з секретарем губкому Сімоновим. Звинувачення, як годиться, було сформульоване ЦК КП(б)У, що зайвий раз свідчить про те, що як і його патрон Сталін, секретар ЦК КП(б)У для розстановки своїх кадрів вдався до послуг “совісті партії” — її контрольних комісій, що разом з органами ГПУ стали основним інструментом у боротьбі за владу і знаряддям розправи з інакомислячими. Про задушливу атмосферу, що запанувала у вищих ешелонах влади республіки та на роль контрольних комісій в її створенні говорив під час роботи VIII конференції КП(б)У (травень, 1924) М.Скрипник, зауваживши, що “у нас взаємний нагляд доходить до взаємного пошуку” компромату, який “часто стає предметом уваги наших контрольних комісій”⁶⁴⁵.

⁶⁴⁰ РДАСПІ. — Ф.82. — Оп.2. — Спр.154. — Арк.117-118.

⁶⁴¹ Там само. — Арк.118.

⁶⁴² Там само.

⁶⁴³ РДАСПІ. — Ф.82. — Оп.2. — Спр.154. — Арк.121.

⁶⁴⁴ Там само.

⁶⁴⁵ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.118. — Арк.129.

Повертаючись до причин заміни катеринославської верхівки, зауважимо, що вона була викликана не абстрактними “неетичними вчинками”, а зростанням популярності в губернії так званих “синдикалістів”, які виступали за висування “старих комуністів-робітників” до керівної роботи. Приводом до зняття з роботи Сімонова, Маловажного, Власенка на інших керівників губерньського та повітового масштабу стали результати виборів до Кайдацького райпарткому, на яких “синдикалісти” отримали 52 голоси проти 62-х, поданих за список, сформований губкомом⁶⁴⁶. Це був тривожний сигнал для керівництва КП(б)У, тому й організаційні висновки не забарилися.

Заміщення катеринославської верхівки було лише “першою ластівкою” з-поміж низки кадрових змін, здійснених Квірінгом за вказівкою центру. Масове перекидання керівних кадрів КП(б)У розпочалося на початку червня 1923 р., коли у розпорядження ЦК РКП(б) було відправлено “троцькіста” Я.Гамарника – голову Київського губвиконкому, натомість, секретар ЦК РКП(б) В.Молотов, “йдучи назустріч” проханням секретаря ЦК КП(б)У Квірінга надіслав для заміщення посад секретарів Волинського, Київського та Одеського губкомів партії, відповідно, М.Демченка, Й.Варейкіса і М.Хатаєвича⁶⁴⁷.

“Перегрупування”, проведене 1923 р. в Україні, було настільки масштабним і всеохоплюючим, що дало привід засумніватися в його доцільності навіть найбільш затятим прихильникам Сталіна. З цього приводу на жовтневому (1923 р.) пленумі ЦК КП(б)У один з них – М.Хатаєвич, зокрема, зазначив: “Перекидань було дуже багато. Не треба так часто смикати. На одній роботі треба залишати не менше року”⁶⁴⁸. Однак кадрові рокировки продовжувались, а перегрупування торкнулося усіх республіканських владних структур. Особливо ретельно чистили верхівку КСМУ та її чотирьох організацій – Катеринославської, Київської, Подільської і Чернігівської, які за висловом Квірінга стали “застрільниками в опозиції”⁶⁴⁹. Чисткою керівництва КСМУ опікувався особисто Сталін, який для “зміцнення” його лав надіслав на посаду першого секретаря свого висуванця Павлова⁶⁵⁰.

Ще одним негативним наслідком “перекидання” кадрів стала масова міграція цілих номенклатурних кланів, що переїздили слідом за

своїми лідерами. Така практика змусила політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 1 червня 1923 р. ухвалити рішення, в якому членам ЦК РКП(б) Раковському і Фрунзе було доручено “підняти в ЦК РКП питання про необхідність припинити встановлену останнім часом систему відкликань групи працівників з України за клопотанням відповідальних тт., відкликаних з України”⁶⁵¹.

Внаслідок кадрових змін в УСРР, ініційованих Сталіним і підтриманих Г.Зінов’євим, який 31 липня 1923 р. направив генсеку записку з такою пропозицією: “Україну, на мою думку, треба *серйозно зміцнити* новими великими людьми”⁶⁵², в місцевих організаціях КП(б)У з новою силою загострилося міжкланове протистояння, яке нагадувало найгірші зразки періоду 1919–1921 рр.

Так, наприклад, згадуване вище відкликання з України колишнього голови Київського губвиконкому Я.Гамарника та звільнення з посади секретаря губкому іншого “троцькіста” В.Логінова і призначення замість них відповідно Г.Гринька і Й.Варейкіса спровокувало конфлікт у київській верхівці. Про авторитет у середовищі київської номенклатури Гамарника говорить текст спецпостанови пленуму Київського губвиконкому, прийнятої у зв’язку з направленням Гамарника на Далекий Схід влітку 1923 р.: “Товариш Ян, був тією центральною фігурою, навколо якої згуртувалися для дружньої роботи усі активні працівники губернії... Більша частина успіхів у радянському і господарському будівництві досягнута за рахунок правильного керівництва і тієї атмосфери дружньої роботи, яку створив тов. Ян”⁶⁵³. Угрупування “янівців” було настільки згуртованим, що в добу Великої чистки ця обставина була використана як одна з визначальних при формулюванні політичного звинувачення самому Гамарнику, про що свідчить текст нереалізованого наказу (Гамарник наклав на себе руки 31 травня 1937 р. – М.Д.) наркома оборони СРСР К.Ворошилова від 31 травня 1937 р.: “Відсторонити від посади, виключити зі складу Військової Ради і звільнити як працівника, що перебував у тісному груповому зв’язку з Якіром”⁶⁵⁴.

Тож не дивно, що група членів губкому – М.Голубенко, Й.Якір, Смолянський та інші соратники відкликаного Гамарника, які мали вплив на київську парторганізацію, створили для нового керівниц-

⁶⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.41. – Арк.2-14.

⁶⁴⁷ Там само. – Арк.23.

⁶⁴⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.127. – Арк.49.

⁶⁴⁹ Там само. – Арк.16.

⁶⁵⁰ Там само.

⁶⁵¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.41. – Арк.22.

⁶⁵² “Ильич был тысячу раз прав” (Из переписки членов Политбюро ЦК РКП(б) в июле-августе 1923 г. // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 4. – С.200.

⁶⁵³ Горлов В.М. Я.Б.Гамарник на Україні // Український історичний журнал. – 1989. – № 6. – С.114.

⁶⁵⁴ Там само. – С.117.

тва настільки нестерпні умови для роботи, що вже на початку лютого 1924 р. і Варейкіс, і Гринько написали заяви про своє звільнення. Пояснюючи цей крок, Гринько писав, що висловлення недовіри йому сталося не через ділові мотиви, а лише тому, що “частина київської партійної верхівки, що керувала до останніх змін організацією і була найтіснішим чином пов’язана з раніше відкликаними товаришами і хворобливо переживаючи їх зняття” вирішила взяти своєрідний “реванш проти ЦК КП(б)У за серпневі зміни”, на ґрунті його відкликання зійшлися усі ті, хто “будучи в різних таборах під час партійної дискусії сходились на негативному ставленні до ЦК КП(б)У”⁶⁵⁵. Таким чином, Гринько і Варейкіс стали “розмінними монетами” у боротьбі за владу, що розгорнулася в Москві між прихильниками Сталіна й Троцького.

Незважаючи на те, що сталінські висуванці взяли гору над партією і державою, в середовищі номенклатури були функціонери, які розуміли, до чого може призвести країну сталінська політична лінія, і намагалися протидіяти їй. Така протидія була можливою лише в один спосіб – через саму партію, оскільки в умовах її політичної та ідеологічної монополії застосування інших форм боротьби було неможливим. І все ж, будемо відверті, внутріпартійна боротьба, що велася шляхом дискусій, була спрямована не стільки на вироблення основних напрямків внутрішньої та зовнішньої політики, скільки обумовлювалася боротьбою за владу в період, коли від державного керма відійшов Ленін.

Початок дискусії 1923–1924 рр. поклали лист Троцького в ЦК РКП(б) від 8 жовтня 1923 р. і так звана “заява 46-ти” від 15 жовтня 1923 р., що перекликала за змістом з листом Троцького, були спрямовані на утвердження внутріпартійної демократії на протигагу апаратному керівництву. На думку 46-ти відомих партійних діячів, в числі яких були й ті, що працювали свого часу в Україні (В. Антонов-Овсієнко, Є. Бош, Я. Дробніс, Г. Пятаков, Х. Раковський, Т. Сапронов, Рафаїл (Р. Фарбман), Т. Харечко), партія поділилася на “секретарську ієрархію” або партійних функціонерів, яких добирали згори, і на масу рядових членів, які практично не брали участі в партійному житті. “Опозиціонери” стверджували, що підібраний Сталіним апарат штучно підбирає склад конференцій та з’їздів, внаслідок чого вони перетворюються на розпорядчі наради партапарату. В заяві йшлося також про те, що в партії йде жорстка і таємна боротьба за владу, припинити яку можна

тільки за допомогою відновлення “товариської єдності і внутріпартійної демократії”⁶⁵⁶.

Того ж дня, 15 жовтня, президія ЦК РКП(б) різко засудила заяву 46-ти, а об’єднаний пленум ЦК і ЦКК, що відбувся 25–27 жовтня 1923 р., кваліфікував листи Троцького та його прихильників як політичну помилку і ухвалив рішення не оголошувати ні листів, ні резолюції пленуму з тим, щоб відвернути нову дискусію. Однак зупинити обговорення політичних питань керівництвом ЦК РКП(б) вже не могло, а тому змушене було ініціювати проведення дискусії. В чому Троцький був правий, так це в тому, що сталінська “партія в партії”, що відтворювала знизу доверху партійний апарат і стояла над партією була створена задовго до смерті Леніна.

Троцький був одним з перших, хто виступив проти сталінського плану підпорядкування партії своєму апарату, але було вже надто пізно – Сталін розоставив на усі ключові номенклатурні посади відданих йому чиновників. Тому, коли в жовтні 1923 р. Троцький звинуватив апаратне керівництво ЦК РКП(б) в “груповій політиці”, а згодом цю думку повторили автори “заяви 46-ти”, однопартійці не стали на їх бік, оскільки сталінський партапарат уже в 1923 р. взяв гору над партією.

Коли ж звинувачення Троцького у встановленні диктатури партапарату ігнорувати стало неможливим, Сталін запропонував політбюро створити “нейтральну” партійну комісію на чолі з Дзержинським для розгляду скарг Троцького і “46-ти”. Комісія зробила усе задля дискредитації Троцького, однак жовтневий (1923 р.) пленум ЦК РКП(б) все ж запропонував у непрямій формі Сталіну припинити практику створення своєї апаратної партії.

Документи засвідчують, що дискусія викликала жвавий інтерес в парторганізаціях України. 22 жовтня 1923 р. в Харкові відбулося розширене засідання політбюро ЦК КП(б)У, на якому були присутні 44 представники керівної верхівки КП(б)У. Вони обговорили внутріпартійне становище у зв’язку з листом Троцького та заявою 46-ти. Одним з перших на засіданні виступив нарком внутрішніх справ І. Ніколаєнко, який закликав зважено підійти до обговорення документів “опозиції”, щоб не нашкодити партійній єдності. Нагадавши присутнім про те, що “раніше виселили (з України. – М.Д.) Пятакова, потім Раковського” (у своїй репліці Ніколаєнко назвав і виконавця сталінського замовлення: “Квірінг відмовчується. А хто виселив Раковського?”) нарком

⁶⁵⁶ Внутріпартійные дискуссии 20-х годов. “Заявление 46-ти” в Политбюро ЦК РКП(б) 15 октября 1923 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 6. – С. 190.

⁶⁵⁵ РДАСПІ. – Ф.82. – Оп.2. – Спр.154. – Арк.138.

запитав: "...а тепер ви хочете вибити (з керівництва РКП(б). – М.Д.) Троцького?"⁶⁵⁷. Однак, попри виступ Ніколаєнка і заклик голови ЦКК КП(б)У О.Медведева бути зваженими, засідання ухвалило резолюцію з вимогою "найбільш рішучого засудження дезорганізаторських дій члена політбюро т. Троцького і 46 товаришів – як спроби створити кризу в партії і оформитися всередині партії в особливу фракцію". За резолюцію (право голосу мали лише члени і кандидати в члени ЦК, а також члени ЦКК КП(б)У. – М.Д.) було подано 26 голосів, утрималися троє. Вже після голосування Ніколаєнко, зазначивши, що ухвалення резолюції означає "заклик до розколу", вніс ніким не підтриману альтернативну резолюцію, в тексті якої вказувалося: "Питання про незгоди між групою Троцького і політбюро ЦК РКП впливає з особистих зіткнень між окремими членами політбюро, що нагромадилися у процесі революційної боротьби... Викорінення незгод можливе тільки через партійний з'їзд шляхом персональних комбінацій"⁶⁵⁸.

Новий поштовх дискусія отримала після публікації 11 грудня 1923 р. у газеті "Правда" листа Троцького до партійних нарад. Вже 14 грудня на своєму розширеному засіданні політбюро ЦК КП(б)У ухвалило резолюцію із засудженням дій "опозиції", текст якої запропонував перший секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг, що працював у тісному контакті з Г.Зінов'євим. Резолюція була прийнята голосами усіх присутніх, проти голосував лише Ніколаєнко⁶⁵⁹. За два тижні принципівості наркома внутрішніх справ була "належно" поцінована: 28 грудня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У за поданням ЦКК КП(б)У, наклало на наркома партійне стягнення "за появу на вулиці у нетверезому стані і буйство в районній міліції", і рекомендувало РНК УСРР звільнити Ніколаєнка з посади, яку він обіймав з 17 вересня 1923 р.⁶⁶⁰ Так сталінське оточення розправлялося з тими, хто мав необережність підтримати ще донедавна могутнього Троцького.

ЦК КП(б)У звільняв з посад не лише активних діячів опозиції, як, наприклад, ректор комуністичного університету ім.Артема І.Дашковський, але й тих, хто проявив найменші хитання у визначенні своєї позиції. Так, наприклад, В.Логінов – член ЦК КП(б)У, секретар Київського губкому КП(б)У підписав собі "вирок" невинним висловом на кшталт: Троцький "талановитий, але протиставляти

троцькізм лєнінізму невірно"⁶⁶¹ і голосуванням проти резолюції ЦК і ЦКК КП(б)У про внутріпартійне будівництво, що була ухвалена 31 грудня 1923 р. Згодом така ж участь очікувала й наркома праці УСРР, кандидата до ЦК КП(б)У М.Доброхотова, що разом з Ніколаєнком утримався під час голосування з резолюції⁶⁶².

Підсумки боротьби з "дрібнобуржуазним" ухилом в лавах української парторганізації (а саме так кваліфікувала позицію Троцького та його однодумців резолюція XIII конференції РКП(б) у січні 1924 р.) були підведені на березневому (1924 р.) пленумі ЦК КП(б)У. З так званими "оргвисновками" не барились, зокрема, за відсутність чіткої позиції по відношенню до ідей Троцького після місячного перебування на посаді секретаря Подільського губкому був відкликаний І.Мусульбас, за те, що більшість Київської міської організації КП(б)У висловились за опозицію, особлива комісія ЦКК РКП(б) у складі представника центру Круміна і членів ЦКК КП(б)У Затонського і Покко висловились за відкликання з Києва 14 відповідальних працівників (це при тому, що більшість відкликаних поділяли офіційну, себто сталінську, точку зору), з посади голови Катеринославського губвиконкому був відкликаний Самохвалов і т.ін.⁶⁶³

Про те, що причиною масових переміщень керівних працівників є їх ставлення до ідей Троцького та його прихильників, у період дискусії, як правило, не говорилося, тому нерідко навіть члени ЦК КП(б)У не розуміли причин перестановок. Про це, зокрема, відверто повідав колишній секретар Київського губкому В.Логінов: "Ми чули про те, що в деяких губерніях виникли серйозні непорозуміння у верхівках. Але ми не чули аналізу цих непорозумінь, ми не знаємо з якої вони області і куди їх слід віднести і внаслідок чого вони з'явилися..."⁶⁶⁴.

Підкріплювалося це "незнання" офіційною позицією ЦК КП(б)У. Так, завідувач організаційно-інструкторським відділом ЦК КП(б)У І.Булат, характеризуючи причини непорозумінь у владних структурах республіки, серед головних відзначав не боротьбу за владу в Москві і, як її наслідок, розстановку Сталіним відданих йому працівників, а такі малозначущі причини, як велика кількість вихідців з інших партій, що обіймали керівні посади, непролетарський склад верхівки, "національні моменти, кар'єристські тенденції і стаж". У якості про-

⁶⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.43. – Арк.1 зв.-5 зв.

⁶⁵⁸ Там само. – Спр.40. – Арк.131.

⁶⁵⁹ Там само. – Спр.41. – Арк.105.

⁶⁶⁰ Там само. – Арк.110, 113 зв.

⁶⁶¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.41. – Арк.7 зв.

⁶⁶² Там само. – Арк.116.

⁶⁶³ Там само. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.23 зв.-24 зв., 39.

⁶⁶⁴ Там само. – Арк.43.

філактичного засобу для оновлення партії Булат підтримав проведення чергової чистки, запропонованої ЦК РКП(б)⁶⁶⁵. Під час чистки 1924 р. за належність до опозиції офіційно з партії не виключали, однак з відповідальних посад, особливо в силових відомствах (передовсім, у ГПУ і армії) звільняли⁶⁶⁶.

В Україні під час внутріпартійної дискусії 1923–1924 рр. дебатувалася також проблема врахування специфіки діяльності КП(б)У в республіці у світлі завдань у галузі національної політики, накреслених XII з'їздом РКП(б). Полеміка з цього приводу розгорнулася між першим секретарем ЦК КП(б)У Квірінгом та завідувачем підвідділу преси ЦК М.Равичем-Черкаським. Приводом до полеміки стала стаття останнього “Про українські мотиви в дискусії”, в якій він піддав критиці очолюваний Квірінгом ЦК КП(б)У за відсутність “своєї власної лінії” в дискусії, підкресливши при цьому, що українське керівництво “живе настроями Москви” і надто залежить від неї. Він вважав, що КП(б)У “повинна враховувати набагато більшою мірою опозиційні настрої, що йдуть з глибини низових мас, ніж настрої верхівкових прошарків, що живуть і живляться матеріалами останнього номера газети “Правда”, а її особливу місію вбачав “в закріпленні КПУ, як партії України”.

З іншого боку, автор статті виступав проти пропонованого опозицією розгортання внутріпартійної демократії, оскільки воно, на його думку, приведе до ще більшого засилля в керівництві КП(б)У “осіб російського походження”, які мають перевагу в активності, партстажі й питомій вазі в партії⁶⁶⁷. Як приклад, Равич нагадав про ситуацію, що склалася під час виборів голови Київського губвиконкому, коли на засіданні губкому опозиції вдалося провести рішення про необрання на цю посаду українця Г.Гринька і лише втручання губернського з'їзду рад дозволило виправити помилку⁶⁶⁸. Цим прикладом Равич хотів продемонструвати, що курс на розгортання внутріпартійної демократії в Україні не повинен суперечити проведенню політики українізації партійно-радянського апарату. Але, оскільки КП(б)У залишалась всього лиш філією РКП(б), то в період боротьби за владу в Кремлі суто українські проблеми автоматично відходили в тінь.

Новий етап внутріпартійної боротьби в РКП(б) розпочався восени 1924 р. після того як Троцький опублікував передмову до збірника

“1917 рік” під назвою “Уроки Жовтня”, де виклав власну інтерпретацію жовтневих подій і досить критично зобразив поведінку Зінов'єва та Каменєва під час жовтневого перевороту. Реакцією КП(б)У на новий виток дискусії стала публікація 23 листопада 1924 р. постанови її ЦК “З приводу виступу тов. Троцького”, в якій партійним організаціям рекомендувалося “обмежити дискусію виступами в пресі та спеціальними доповідями в дискусійних клубах (партклубах) і гуртках з ленінізму, що, звичайно, не означає заборони осередкам обговорення дискусійних питань”⁶⁶⁹. Але цього разу відкритих виступів на захист опозиції і Троцького в Україні було вже значно менше, оскільки більшість комуністів не знали змісту книги “1917 рік” та й, зрештою, їм було не до боротьби за владу в Москві, оскільки в республіканській верхівці вона була не менш запеклою і серед переможців опинилися ті, хто вчасно зорієнтувався і поставив на Сталіна.

Навіть Квірінг, руками якого з України було “вибито” Раковського та інших “троцькістів” і який мав завдання розставити на ключових посадах відданих Сталіну людей, у гострій боротьбі за владу не зміг втриматися на посаді очільника КП(б)У. У той час, коли січневий (1925 р.) пленум ЦК РКП(б) обмежився лише попередженням Троцького і залишив його у складі політбюро, пленум ЦК КП(б)У (січень 1925 р.) ухвалив резолюцію, що містила вимогу вивести Троцького із складу політбюро і зняти його з посади голови Реввійськради СРСР. Така запопадливість Квірінга не була належно поцінована в Кремлі і Москва не забарилася зробити організаційні висновки, згідно з якими 20 березня 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У звільнило Квірінга з посади секретаря ЦК КП(б)У за те, що “недостатньо повний зв'язок ... з ЦК РКП сприяв винесенню помилкового рішення пленуму ЦК КП(б)У з питання про Троцького, а також виникненню у зв'язку з цим несприятливих умов роботи всередині політбюро ЦК КП(б)У, що можуть шкідливо вплинути на згуртованість і єдність української організації”⁶⁷⁰.

Відновити єдність в КП(б)У і подолати протидію тих комуністів, які вбачали у діяльності Сталіна небезпеку, був покликаний один з найближчих соратників вождя Лазар Каганович, направлений в Україну згідно з рішенням ЦК ВКП(б) 26 березня 1925 р. Після того, як у квітні 1925 р. Каганович був обраний українським генсеком, найменші

⁶⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.44.

⁶⁶⁶ Там само.

⁶⁶⁷ Коммунист (Харьков). – 1924. – 8 января.

⁶⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.4.

⁶⁶⁹ Коммунист (Харьков). – 1924. – 24 ноября.

⁶⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.60. – Арк.42.

прояви опозиційності в КП(б)У нещадно викорінювалися тепер не лише Москвою, але й Харковом.

Для зміцнення своїх власних позицій в республіці Каганович ініціював проведення у 1925 р. адміністративно-територіальної реформи, за якою скасовувався губернський і запроваджувався окружний поділ. Під час реформи на керівні посади у партійно-радянському апараті було висунуто особисто відданих і повністю лояльних Сталіну та Кагановичу людей. Ті партійно-державні функціонери УСРР, які з тих чи інших причин не влаштували особисто Кагановича та його оточення, відправлялися у розпорядження ЦК ВКП(б). Така доля спіткала колишніх боротьбистів Г.Гринька і О.Шумського, “троцькіста” В.Ауссема, Ф.Корнюшина, А.Радченка, К.Кіркїжа, І.Клименка і багатьох інших представників української керівної верхівки.

Проведена упродовж 1925–1927 рр. “зачистка” була належним чином поцінована не лише Сталіним, але й колишнім першим секретарем ЦК КП(б)У Д.Мануїльським, котрий після поїздки республікою у своєму листі українському генсекові від 20 червня 1927 р. зазначав, що за роки перебування Кагановича на чолі КП(б)У “українська організація виросла в ідейному відношенні вражаюче”, особливо це було помітно на фоні того, що “раніше це були “партизанські” губкоми, що являли свого роду федерацію”⁶⁷¹. Найбільшими заслугами Кагановича Мануїльський вважав те, що “підріс міцний здоровий молодняк, якого не зіб’єш... гарною фразою” та ліквідацію монополії “різних “групочок” з колишніх боротьбистів на українізацію”, що привело до зникнення “поділу на українських і російських комуністів”⁶⁷². Відносно занепокоєння Мануїльського викликала лише та обставина, що “під напором молодняка кудись зникає старе більшовицьке покоління”, а “організації цілковито оновлені, по крайній мірі, у своїх керівних кадрах”⁶⁷³.

Лист Мануїльського, таким чином, проливає світло на основні “здобутки” Кагановича у кадровій роботі: відсторонення від керівництва КП(б)У національно-свідомих більшовиків (у першу чергу, колишніх боротьбистів) і витіснення з керівних посад старих більшовиків-підпільників. Ця лінія, яку проводив в УСРР Каганович, цілковито збігалася з основними напрямками сталінської кадрової політики, метою якої було витіснення з керівництва партією і державою старої

гвардії і націонал-комуністів і заміна їх висуванцями московського генсека, тобто сталінською номенклатурою.

Коли Кремль вирішив відкликати Кагановича з України, керівництво республіки, що 27 червня 1928 р. зібралось на об’єднаний пленум ЦК і ЦКК, ухвалило одноголосне рішення (проти голосував лише один кандидат у члени ЦК КП(б)У) “наполягати на залишенні т.Кагановича на Україні”⁶⁷⁴, влаштувавши небачене доти возвеличення організаторського “генія” українського генсека.

Лише голова правління “Сільського господаря” О.Одинцов – єдиний, хто голосував проти – сказав: “Я не пам’ятаю подібного документа, як запропонований проект резолюції Політбюро. Те, що тут прочитано, тільки після смерті людини читається, а не за його життя”⁶⁷⁵. При цьому він звернув увагу на конкретні недоліки в кадровій роботі. Наголосивши на тому, що дуже часто змінювалися керівні кадри, зокрема, наркоми й секретарі окружкомів, Одинцов зауважив, що у справі добору кадрів велику роль стали відігравати “елементи угодовства”, внаслідок чого сталося так, що ті з наркомів, які ще два роки тому очолювали наркомати і проводили правильну політику “зараз... пішли або їх пішли”. Тому, підсумовував оратор, “цілком вірно і необхідно освіжити генерального секретаря”⁶⁷⁶.

Відвертість Одинцова була належно “поцінована” завідувачем відділом преси ЦК КП(б)У А.Хвилею, який назвав його одним з керівників “атаманщини, що панувала раніш на Україні”, а також секретарем Харківського окружкому П.Постишевим, який звинувативши Одинцова в тому, що він не більшовик, висловив пророчу думку: “Каганович в труну не лягає, даремно таку хоробрість виявляєш”⁶⁷⁷. В цілому ж з 96-ти присутніх на пленумі членів української верхівки лише двоє – секретар ВУЦВК С.Власенко і голова Держплану УСРР М.Полоз у своїх виступах певною мірою солідаризувалися з думкою Одинцова про те, що “партія була б нікуди не годною, якби ставилося так питання, що з відкликанням Кагановича – все пропало”⁶⁷⁸. Звичайно ж усі розуміли, що коли Москва наполягає на відкликанні, Харків мусить підкоритися. Так сталося й у випадку з відкликанням Кагановича, який вичистивши в керівництві КП(б)У “націоналістів”, “троцькістів” і, частково,

⁶⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.291. – Арк.1.

⁶⁷⁵ Там само. – Арк.20.

⁶⁷⁶ Там само.

⁶⁷⁷ Там само. – Арк.21.

⁶⁷⁸ Там само. – Арк.20, 31-35.

⁶⁷¹ РДАСПІ. – Ф.81. – Оп.3. – Спр.255. – Арк.7.

⁶⁷² Там само. – Арк.7-8.

⁶⁷³ Там само. – Арк.8.

“старих більшовиків” виконав своє головне завдання і, з почуттям виконаного обов’язку, відбував до Москви, де його чекали нові “баталії” з противниками сталінського “генерального курсу”.

Сталін міг бути цілком задоволений результатами діяльності свого протеже в Україні, що були більш ніж вражаючими, адже упродовж 1925–1928 рр. він отримав цілковиту підтримку від КП(б)У не тільки у боротьбі з Троцьким, але й з “новою опозицією” (Л.Каменев і Г.Зінов’єв), “об’єднаною” опозицією (Л.Троцький, Л.Каменев і Г.Зінов’єв), а також у боротьбі з так званим “правим ухилом” у ВКП(б) (М.Бухарін, О.Риков, М.Томський).

В останньому випадку справу, розпочату Л.Кагановичем, успішно завершив новий український генсек С.Косіор. Про це свідчить текст постанови об’єднаного засідання політбюро ЦК і президії ЦКК КП(б)У від 10 лютого 1929 р., в якій “цілком і повністю” його учасники одногосно схвалили резолюцію об’єднаного засідання політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б) з питання про політичну позицію і фракційні дії “правих”: “Ми рішуче відкидаємо висунуті, як у заяві т. Бухаріна, так і в заяві трьох (т.т. Рикова, Бухаріна, Томського) звинувачення проти ЦК і проти партії, що нібито партія проводить щодо селянства політику воєнно-феодалної експлуатації і що нібито ця неправильна політика є основною причиною труднощів, які переживає країна... Ми також... відкидаємо звинувачення тов. Бухаріна, що буцімто ЦК розкладає Комінтерн, що в партії відсутня внутріпартійна демократія, що нібито ЦК насаджує в партії бюрократизм...”⁶⁷⁹. Це означало, що керівництво КП(б)У цілковито і повністю стало на бік Сталіна і висловило свою готовність підтримати будь-яку ініціативу генсека.

Ці події знаменували, на нашу думку, завершення другого етапу становлення української номенклатури, що тривав від початку здійснення в республіці політики “коренізації”, що в Україні отримала назву “українізації” до зміни політичного курсу в Москві 1929 р., тобто до сталінського “великого перелому”. Ця стадія, що збігається з періодом тривалої і жорстокої боротьби за владу в Кремлі під час так званого “колективного керівництва”, характеризується лібералізацією політичного режиму в Україні. Москва могла собі дозволити такий крок, оскільки на цей час опанувала, за підтримки частини впливової верхівки КП(б)У, практично усіма важелями впливу на ситуацію в республіці.

Крім того, початок другого етапу формування номенклатури в

УСРР практично співпав ще й з конституційним переоформленням створених раніше наднаціональних структур в єдиний державний організм – СРСР, а також з боротьбою за владу всередині правлячої партії, що розгорнулася після вимушеного відходу (за станом здоров’я) від активної діяльності Леніна. Х.Раковський – голова Раднаркому УСРР і перша особа в неофіційному республіканському табелі про ранги взяв у цій боротьбі сторону Л.Троцького. Це пояснювалося не тільки і не стільки його особистою близькістю до людини, яка вважалася після Леніна найбільш авторитетною і впливовою в партії і державі, але у першу чергу тим, що Раковський, який контролював периферійну організацію партії – КП(б)У, відстоював курс на зміцнення суверенітету союзних республік. Така позиція коштувала йому посади, оскільки у боротьбі з Троцьким апаратні сили, уособлювані членами політбюро державної партії Г.Зінов’євим, Л.Каменевим і Й.Сталіним, взяли курс на централізацію управління.

Від часу відкликання з України Х.Раковського роль неформально-го першого номера в українській номенклатурі перейшла до першого секретаря ЦК КП(б)У. Обіймав цю посаду у квітні 1923 – березні 1925 рр., завдяки приятельським стосункам з Г.Зінов’євим, Емануїл Квірінг. Разом з ним на провідні ролі у керівництві УСРР на деякий час знову повернулися так звані “катеринославці”, під керівництвом яких в Україні розгорнулася чистка кадрів, що мала на меті усунути від керівництва тих, хто заважав встановленню в партії та державі одноосібного лідерства генсека ЦК РКП(б), тобто керівників, які таємно чи явно у боротьбі за владу у Кремлі стали на бік головного опонента Й.Сталіна – Л.Троцького. Коли у 1925 р. ситуація в політбюро ЦК РКП(б) кардинально змінилася і вчорашні союзники Сталіна у боротьбі за владу в Москві Каменев та Зінов’єв опинилися в таборі Троцького, Квірінг не зумів своєчасно зорієнтуватися у цій новій ситуації, за що й поплатився посадою.

Упродовж 1925–1928 рр. ЦК КП(б)У і номенклатуру УСРР очолював “вірний соратник” Сталіна Лазар Каганович. Саме він активно впроваджував у життя практику, згідно з якою партійно-радянські функціонери УСРР, які з різних причин не влаштували Л.Кагановича та його оточення, направлялися у розпорядження ЦК ВКП(б). У 1926 р. така доля спіткала Г.Гринька, 1927 р. у розпорядження московського ЦК відбули “націоналіст” О.Шумський і відомий радянський дипломат, колишній повпред України в Німеччині та Австрії В.Ауссем, 1928 р. з України “видалили” члена політбюро ЦК КП(б)У Ф.Корнюшина, го-

⁶⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.163. – Арк.42.

лову ВУРПС А.Радченка, голову ЦКК КП(б)У К.Кіркіжа, інших менш відомих представників номенклатури УСРР.

Іншою характерною рисою другого етапу становлення номенклатури стало ширше залучення до вищої ланки партійно-радянського керівництва в Україні представників корінного етносу. Національно свідомі комуністи сподівались, що політика українізації внесе якісні зміни й до апарату державної влади. Проте торжество “політичних ознак” при формуванні владних структур ще більше засмічувало їх кар’єристськими елементами, які, потрапивши до лав номенклатури, намагались будь-що втриматись в її середовищі. Адже належність до “касти” керманічів суспільства гарантувала доступ до усіляких номенклатурних благ та привілеїв. Це й було кінцевою метою тих, хто будь-якою ціною намагався утриматися в керівному ешелоні.

4.4. Регулювання керівництвом КП(б)У політики українізації

Єдиним напрямом роботи, в якому окрема (національно-свідома) частина представників номенклатури УСРР дотримувалась відмінних від генсека ЦК РКП(б) поглядів, була політика українізації. Сталін вважав її проведення актуальним лише в тій частині, що забезпечувала зміцнення більшовицької влади на українських теренах, тобто переслідував суто тактичні цілі. Таку позицію підтримувала й значна частина представників керівництва УСРР. Окремі діячі, як, наприклад, М.Скрипник, навпаки, вважали українізацію стратегічною метою. Це означало, що в керівництві КП(б)У точилася прихована боротьба між прихильниками і противниками українізації. На її характерних епізодах ми й зосередимо нашу увагу.

Політика “коренізації” (в УСРР – українізації), започаткована XII з’їздом РКП(б) у квітні 1923 р., а особливо “керівна” роль у цьому процесі більшовицької партії, доволі ґрунтовно висвітлені в історичній літературі радянської доби. Однак суттєвим недоліком більшості праць радянських дослідників є той, що практично всі вони базувалися на стереотипі, згідно з яким усі досягнення цієї доби, у тому числі й у царині національного відродження в УСРР (або українізації), відносили на рахунок правлячої партії та її зваженої національної політики. Таке однобоке трактування проблеми привело до того, що поза увагою науковців залишилася ціла низка інших, не менш важливих аспектів, в тому числі й таких, як ставлення носіїв влади в республіці до політики “коренізації” в цілому, питання українізації КП(б)У тощо.

Використовуючи досягнення сучасної історичної та політологічної науки та застосовуючи системний підхід до вивчення архівних джерел, спробуємо показати як доволі значне число представників вищого ешелону партійно-державної номенклатури УСРР чинило опір українізації, особливо в тій її частині, що стосувалася українізації самої партії та партійно-радянського апарату. Причому продемонструємо не лише прояви відкритого, а й прихованого спротиву українізації з боку представників компартійної верхівки, позаяк номенклатура чинила опір найважливішим українізаційним заходам на всіх владних рівнях.

Відомо, що завдання українізації КП(б)У було для української філії РКП(б) серед найбільш актуальних упродовж тривалого відрізка часу. Вперше про наявність проблеми заговорили 9 вересня 1920 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У під час розгляду проекту закону “Про українізацію”, який, однак схвалення не отримав, а був відправлений на доопрацювання через те, що, мовляв, “носить суто декларативний характер”⁶⁸⁰. 15 вересня того ж року, член ЦК КП(б)У, колишній боротьбист В.Блакитний (Еллан) звернувся з доповідною запискою “З чого починати “українізацію” України”, лейтмотивом якої була ідея забезпечення фактичної рівноправності мов в Україні. Відтоді (з вересня 1920 р. – М.Д.), запозичений в офіційних документах Української Центральної Ради термін “українізація”, став вживатись й республіканською більшовицькою владою. У доповідній записці Блакитний висловився за те, щоб радянські і партійні посади займали українці, тобто сформулював думку про необхідність надати радянській владі в республіці українського забарвлення. Також він поставив завдання українізувати КП(б)У.

Останнє завдання колишній боротьбист В. Блакитний під час роботи V конференції КП(б)У у листопаді 1920 р. оголосив основним в роботі партії, за що отримав від своїх нових однопартійців прізвиська “укапіста” й “злісного петлюрівця”⁶⁸¹. Ідея необхідності проведення українізації КП(б)У, висловлена відомим українським поетом і політиком, була прийнята в багнети передусім тими партфункціонерами, які після утвердження більшовиків в Україні в 1920 р. прибували в республіку за направленнями ЦК РКП(б) і не вважали українізацію однією з нагальних проблем. Тому проведення українізації КП(б)У більшість конференції визнала несвоечасною. Про ігнорування українізації керівництвом більшовицької партії свідчить також те, що з антиук-

⁶⁸⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.8. – Арк.68.

⁶⁸¹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк.222.

раїнських позицій на конференції одночасно виступили емісар Кремля, уродженець Єлисаветграда Г.Зінов'єв (Апфельбаум), представник так званої “робітничої опозиції” в РКП(б) Т.Харечко і один з фундаторів КП(б)У Я. Яковлев (Епштейн). Останній, як зазначав В. Блакитний, “ізволив перекромсати в друзки мою статтю (про необхідність українізації КП(б)У. – М.Д.) і представити її так, ніби я вважаю, що наша комуністична партія на Україні складається із лавочників, спекулянтів і чиновників”⁶⁸². Натомість Г.Зінов'єв, обізвавши В.Блакитного “живим анахронізмом”, наголосив: “Те, що йому (В.Блакитному. – М.Д.) здається найважливішим, насправді знято з черги”⁶⁸³.

Позиція В. Блакитного, як і зауваження М.Скрипника про те, що “на Україні є особливі умови, що викликають іншу партійну лінію, ніж в Росії”⁶⁸⁴, були належним чином “сприйняті” делегатами конференції, які не без впливу на них посланців центру Г.Зінов'єва і Л.Троцького, забалотували кандидатури обох національно-свідомих українських комуністів під час виборів до складу ЦК КП(б)У, тим самим продемонструвавши повне нерозуміння подібних вимог з боку української частини КП(б)У і цілковиту зневагу до них.

Проігнороване в 1920 р., питання українізації КП(б)У постало перед Кремлем по тому, як у грудні 1922 р. було проголошено утворення СРСР. Ця подія продемонструвала усьому світові, що реанімовано “єдину і неподільну” Росію і що незалежних радянських республік немає навіть де-факто. Так, наприклад, Захід одразу розпізнав суть “добровільного об'єднання” республік в СРСР і вже за кілька днів уся польська преса, зокрема, писала: “Скасовується тепер Україна. Це добре. Тепер українські партії в Галичині, які орієнтувались на Україну, будуть знати, що означає дружба з Росією”⁶⁸⁵. Такою ж блискавичною стала й реакція на утворення СРСР з боку інших західних держав, про що свідчить прийняття Радою послів Антанти рішення про юридичне закріплення за Польщею українських земель Східної Галичини.

Для пом'якшення враження світової громадськості про фактичну окупацію Росією своїх колишніх окраїн, більшовицька партія на своєму XII з'їзді у 1923 р. змушена була проголосити курс на проведення політики “коренізації”, що означала певну поступку національним республікам і мала своєю метою залучення до комуністичного будів-

ництва широких мас населення національних республік. Цей курс, на думку більшовицьких лідерів, мав ввести в оману не лише населення підконтрольних центру союзних республік, але й світове співтовариство, що мало повірити в показну ширість більшовиків у вирішенні національної проблеми.

Не менш важливим завданням Кремля вважалося проведення політики українізації партійно-радянського апарату і більш активного залучення до нього та до лав більшовицької партії представників корінної національності, адже в 1923 р. у складі КП(б)У нараховувалося лише 23,7% українців⁶⁸⁶. Про це йшлося, зокрема, у доповіді з національного питання, виголошеній М. Фрунзе на VII конференції КП(б)У у квітні 1923 р. Доповідач зазначав, що “наш радянський апарат на Україні побудований майже виключно з осіб, які не говорять українською мовою”, тому “нашим черговим практичним завданням є оволодіння українською мовою нашою партією”⁶⁸⁷. Робота конференції, серед делегатів якої українці становили лише 20,5% наочно продемонструвала, що суть політики Москви з її позірним заграванням з “націоналами” збагнули лише ті з керівників КП(б)У, які мислили масштабно, враховуючи не лише внутрішні, а й міжнародні чинники. Найкрупнішими фігурами з-поміж них були голова Раднаркому Х.Раковський та командувач військами України та Криму М.Фрунзе. Саме вони, виконуючи вказівку московського партійного центру, провели на VII конференції КП(б)У рішення про початок впровадження політики “коренізації” в УСРР.

Якщо для Х.Раковського та М.Фрунзе, а також для таких національно свідомих українців як В.Блакитний, О.Шумський, Г.Гринько, М.Скрипник, М. Полоз та інших проведення українізації диктувалося потребою залучити на свій бік українського селянина і надати владі національного забарвлення, то значна частина керівників, присутніх на конференції, готові були перетворити українізацію на чергову кампанію. Про настрої, що панували на конференції, досить влучно сказав у своєму виступі на XII з'їзді РКП(б), що проходив через кілька днів по тому, Г.Гринько. Зокрема, він зазначив, що в дискусії з доповіді М.Фрунзе з національного питання на конференції виступив “один з найстаріших членів нашої партії т. Скрипник, що добре знає і добре відчуває партію”, який сказав, що “не дивлячись на те, що обставини конференції гарантують односторонню ухвалу тез ЦК, у нього є все ж

⁶⁸² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк.222.

⁶⁸³ Там само. – Арк.226.

⁶⁸⁴ Там само. – Арк.204.

⁶⁸⁵ Там само. – Спр.99. – Арк.102.

⁶⁸⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.98. – Арк.101.

⁶⁸⁷ Там само. – Спр.99. – Арк.62.

таки песимістичний настрої, щоб і на цей раз ці тези не лишилися би загубленою грамотою”, а Фрунзе у своєму останньому слові підкреслив, що в нього також “є якась частка песимізму, який виникає з упевненості, що в залі є багато товаришів, які могли б заперечити, але не заперечили, які не засвоюють сучасного курсу національної політики”⁶⁸⁸.

Як не прикро, але Гринько не помилявся, оскільки, наприклад, другий секретар ЦК КП(б)У в 1920–1924 рр. Д. Лебідь – популяризатор сумнозвісної “теорії боротьби двох культур” – ще до офіційного проголошення політики “коренізації” всіляко протидіяв її проведенню, оскільки, з його слів, не розумів, “навіщо наша комуністична партія на Україні протягом 4–5 років... перемогла націоналізм, політичною і збройною боротьбою переварила націоналістів у своїй партії, зробивши їх комуністами”⁶⁸⁹.

Тим самим, Д. Лебідь озвучив позицію багатьох відповідальних працівників УСРР. За влучним зауваженням В. Затонського, “якби усі товариші тут говорили цілком відкрито усе те, що думають, то таким би російським духом запахло, що й говорити нічого”⁶⁹⁰. Він доволі переконливо стверджував, що переважна більшість тогочасної номенклатури УСРР вважала українську мову контрреволюційною, українську культуру – петлюрівською, а тому солідаризувалася з позицією “героя” громадянської війни відомого “батька” В. Боженка, який у 1919 р., будучи комендантом м. Дубно, на прохання театральної трупи дозволити постановку п’єси “Сватання на Гончарівці” наклав резолюцію: “заборонити, так як п’єса йде на контрреволюційній мові”⁶⁹¹.

Від самого початку проведення українізації ускладнювалося відвертим спротивом республіканського керівництва. Як говорив у своєму виступі на конференції М. Рубач, “коли секретар губкому (одеського. – М. Д.) Майоров заявляє, що важко проводити українізацію або коли голова губвиконкому заявляє, “що ж ви нам, пропонуєте українізувати міста, або коли заявляють про те, що українська мова є пережитком, і це – головка, керівний кадр”⁶⁹². Тож можна тільки здогадуватися, яким

⁶⁸⁸ Національні моменти в партійнім і радянським будівництві (Доклад т. Сталіна і промови тт. Раковського, Скрипника і Гринька на XII з’їзді Р.К.П.) з резолюцією з’їзду по національному питанню. – С.31-32.

⁶⁸⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.99. – Арк.75.

⁶⁹⁰ Там само. – Арк.76.

⁶⁹¹ Там само. – Арк.75.

⁶⁹² Там само. – Арк.84.

було ставлення до українізації з боку керівників низової управлінської ланки.

Яскравим свідченням антиукраїнізаційних настроїв у керівництві КП(б)У стали вибори делегатами VII конференції КП(б)У складу ЦК, під час яких було забалотовано кандидатуру О. Шумського, незважаючи на активне її лобювання Х. Раковським, який застерігав делегатів конференції, що в тому разі, “якщо Шумський буде провалений, це буде колосальним політичним промахом”⁶⁹³. Однак ні застереження Х. Раковського, ані слова С. Власенка, який зауважив, що голосування проти О. Шумського буде відступом від прийнятого конференцією курсу на українізацію, не переконали ту частину делегатів, які сприймали проведення цієї політики як чергову кампанію.

Ще одна спроба привернути увагу верхівки УСРР до необхідності українізувати партапарат була здійснена на березневому (1924 р.) пленумі ЦК КП(б)У М. Скрипником. Однак його пропозиція щодо порушення клопотання перед Москвою про скорочення для українців партійного стажу, необхідного для заняття посади партійного секретаря, та вимога до пленуму зобов’язати секретарів ЦК (Е. Квірінга і Д. Лебеда. – М. Д.) вивчити українську мову були відхилені учасниками пленуму⁶⁹⁴. Якщо позиція Д. Лебеда в даному питанні відома і коментарів не потребує, то перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг був більш дипломатичним і намагався виправдати своє небажання оволодіти українською “об’єктивними” причинами на кшталт: “у нас всі говорили російською”, “ми русифікували наших українців” і, нарешті, “українізація ризикує упертися в те, що ми не українці”⁶⁹⁵.

Про відвертий саботаж українізації у вищих ешелонах влади УСРР говорив на жовтневому (1924 р.) пленумі ЦК КП(б)У наступник Х. Раковського на посаді голови РНК УСРР В. Чубар. Він зізнався, що намагався вести засідання уряду українською мовою, але “з цього до кінця засідання нічого не виходило: перепитування, нерозуміння окремих слів і необхідність їхнього перекладу тут же під час промови і т.д.”. Те ж саме явище, наголошував голова уряду, “спостерігається не лише по центральному радянському апарату і по ЦК. Та ж історія відбувається і по всій периферії”⁶⁹⁶. Тому не дивно, що за даними 1923 р. тільки 797 з 11 826 відповідальних працівників партійно-державного

⁶⁹³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.99. – Арк.153.

⁶⁹⁴ Там само. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.44.

⁶⁹⁵ Там само. – Арк.40.

⁶⁹⁶ Там само. – Спр.129. – Арк.99.

апарату республіки заявили, що знають українську мову⁶⁹⁷. Інше опитування, проведене серед 599 відповідальних працівників центральних радянських установ у 1924 р. показало, що українську мову знали 302 особи, або 52%, а серед керівної партійної верхівки таких налічувалося ще менше – 46%⁶⁹⁸.

У 1923–1925 рр., коли біля керма КП(б)У перебував Е.Квірінг, політика українізації, по суті, імітувалась, адже попри більш як десятивідсоткове збільшення кількості українців у складі КП(б)У в період з 1 січня 1924 р. по 1 грудня 1925 р. (з 33,4 до 44%), українською мовою упродовж цього часу не було видано жодного підручника з політграмоти⁶⁹⁹.

Так звані “українізатори” з верхівки КП(б)У доби Л. Кагановича (1925–1928 рр.), навпаки, доклали максимум зусиль для того, щоб дискредитувати політику українізації, проводячи її методами силового тиску. Так, зокрема, під загрозою звільнення з роботи упродовж 1925–1926 рр. було, в основному, впроваджене українське діловодство, яке, на жаль, велося українсько-російським суржилом, а не літературною українською мовою.

Проведення українізації апарату “згори” викликало невдоволення тієї частини партійно-радянської номенклатури УСРР, що була креатурою Москви. Оскільки найбільш запеклий спротив українізації чинила верхівка установ загальносоюзного підпорядкування, керівники харківського субцентру влади, як зізнався В.Затонський, змушені були звернутися за допомогою до ЦК ВКП(б) і особисто до Й.Сталіна, який на той час підтримував українізацію, оскільки вбачав у ній засіб посилення влади підконтрольного йому партійного апарату через залучення до його складу корінного населення. “Ціла низка наркоматів і установ союзних, – зазначав В.Затонський у виступі на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 12 травня 1926 р., де розглядалися попередні підсумки українізації, – спочатку категорично відмовлялись проводити українізацію. Зараз спротив зламаний...”⁷⁰⁰. Це було явне перебільшення, оскільки російська і зрусифікована бюрократична верхівка могутніх трестів і синдикатів, підпорядкована безпосередньо Москві, керівництво профспілок та ВУЧК – НКВД УСРР упродовж усього періоду проведення політики українізації чинили їй запеклий опір. Та й про

⁶⁹⁷ Кульчицький С.В. УСРР в добу НЕПу // Історія України: нове бачення. В 2 т. – Т. 2. – К.: Україна, 1996. – С.202.

⁶⁹⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.129. – Арк.199.

⁶⁹⁹ Там само. – Оп.6. – Спр.88. – Арк.115 зв.

⁷⁰⁰ Там само. – Арк.115.

яке подолання спротиву можна було говорити, коли в КП(б)У, влада, на думку історика Я.Дашкевича “постійно була в руках російського великодержавного ухилу, викритого на X з’їзді КП(б)У 1927 р., але ніколи не ліквідованого, а, навпаки, постійно фаворизованого центром”⁷⁰¹. Архівні джерела підтверджують, що ціла низка впливових функціонерів, по суті, саботувала проведення українізації.

Найбільш точно відтворити розклад сил в керівництві КП(б)У щодо впровадження політики українізації в період, коли на чолі республіканської парторганізації перебував сталінський висуванець Л.Каганович, дає можливість стенограма засідання політбюро ЦК КП(б)У від 12 травня 1926 р., на якій розглядалися попередні підсумки українізації. Саме на цьому засіданні українські націонал-комуністи Г.Гринько і О.Шумський рішуче виступили з пропозицією передати керівництво КП(б)У в руки українців і отримали не менш рішучу відсіч з боку більшості партійно-радянського керівництва КП(б)У, яке послідовно проводило лінію Москви на недопущення до вищих посад в республіці представників корінної національності.

Своєрідним тестом на ставлення керівної верхівки КП(б)У до українізації став виступ на нараді голови Держплану УСРР Г.Гринька, який закликав енергійніше і сміливіше “поставити питання висування українських працівників на керівні посади в наших партійних організаціях, як на місцях, так і в центрі, щоб надати українського обличчя нашій парторганізації”. Г.Гринько запропонував ввести до складу політбюро ЦК КП(б)У О.Шумського, поповнити українськими працівниками, особливо “по лінії оргрозподільчій”, апарат ЦК (він переважно складався з осіб єврейської національності. – М.Д.) і намітити “висування на секретарську роботу в 5–6 округах українських товаришів...”⁷⁰².

Сміливі пропозиції Г.Гринька перелякали не лише таких противників українізації, як К.Кіркїж та другий секретар ЦК КП(б)У І.Клименко (свій виступ він розпочав із фрази, сповненої зневаги до України: “У Москві “індустріалізація”, а в нас тут “українізація”⁷⁰³). Голова українського уряду В.Чубар прилюдно відмежувався від пропозиції, яка нібито належала Й.Сталіну і була озвучена на нараді Г.Гриньком і в якій йшлося про необхідність висунути В.Чубаря на

⁷⁰¹ Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х рр. // Літературна Україна. – 1990. – 4 жовтня.

⁷⁰² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.88. – Арк.122 зв.-123.

⁷⁰³ Там само. – Арк.129-6.

посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, а Г.Гринька – на голову РНК УСРР⁷⁰⁴.

Позицію Г.Гринька підтримав нарком освіти О.Шумський, який у квітні 1926 р. їздив до Й.Сталіна з пропозицією замінити Л.Кагановича В.Чубарем, оскільки, на його думку, Л.Каганович “як політичний керівник не відповідає українській організації”⁷⁰⁵. Обґрунтовуючи необхідність заміни на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича, О.Шумський зауважив, що виступає не проти нього особисто, а за те, щоб залучити до партійного керівництва якомога більшу кількість українців, які за влучним висловом О.Шумського були в КП(б)У “затуркані, загнані і становлять меншість, навіть арифметичну, не кажу вже про вплив”⁷⁰⁶. В КП(б)У, зазначив О.Шумський, панує російський комуніст, спираючись на “мерзенний шкурницький тип малороса, котрий в усі історичні епохи був однаково безпринципно-лицемірним, рабськи – дводушним і по-зрадницькому підлабузним. Він зараз хизує своїм лже-інтернаціоналізмом, бравує своїм байдужим ставленням до всього українського і готовий завжди опльовувати його (можливо інколи по-українськи), якщо це дає можливість вислужитися і одержати тепленьке містечко”⁷⁰⁷.

На ці справедливі закиди завідувач організаційно-розподільчим відділом ЦК КП(б)У Ф.Корнюшин, а потім і сам Л.Каганович навели у своїх виступах приклади висування українців (переважно колишніх боротьбистів) на відповідальні посади і спробували переконати О.Шумського та його однодумців у тому, що керівний апарат українізується⁷⁰⁸. Однак вони були нещирими, оскільки відомо, що українці ніколи не досягали у керівництві КП(б)У хоча б кількісної переваги, не кажучи вже про те, що на впливових посадах вони практично завжди перебували в меншості.

Переконати Шумського в неіснуючій українськості керівного прошарку КП(б)У було справою марною, легше було запевнити у “серйозних успіхах” українізації головного арбітра, що сидів у Кремлі і після зустрічі з Шумським передав керівникам УСРР зміст своєї розмови з останнім у своєму листі. Маючи намір обілити Кагановича і дискредитувати Шумського, члени політбюро ЦК КП(б)У разом з керівника-

ми ЦК КП(б)У М.Владимирським і Ф.Корнюшиним весною 1926 р. надіслали листа Сталіну, в якому відкинули звинувачення Шумського на адресу керівної верхівки КП(б)У в тому, що вона “слабко орієнтується в питаннях національної політики” і не бачить, що “зростання української культури, української інтелігенції йде швидким темпом і що коли ми не візьмемо в руки цього руху, то він може пройти мимо нас”⁷⁰⁹.

Проаналізуємо цей лист докладно, оскільки його зміст дає уявлення не тільки про те, як відбувалася українізація КП(б)У, а й про стиль роботи в республіці сталінського висування Кагановича. Отже, Шумський звинувачував керівництво КП(б)У в тому, що “українізація йде туго, на українізацію дивляться як на повинність, яку виконують занехотя і з великою відтяжкою”⁷¹⁰. Парируючи закиди Шумського, Г.Петровський та інші керівники республіки вдалися до маніпуляції статистичними даними щодо зростання чисельності українців у складі КП(б)У та до персонального переліку колишніх боротьбистів, що займали номенклатурні посади. При цьому вони ігнорували той факт, що на ключових посадах, як і раніше переважали росіяни і євреї. Солідаризуючись зі Сталіним в тому, що “керівна верхівка на Україні... повинна стати українською” і що “не можна травити колишніх боротьбистів їх минулим”, керівництво КП(б)У, дириговане Кагановичем, по суті, протиставило одних українців (Петровського, Чубаря, Скрипника, Затонського тощо) – іншим (Шумському і Гриньку), принагідно зауваживши, що вони переконані, що “зовсім не обов’язково, щоб усі 100% керівної верхівки були обов’язково українцями по крові”⁷¹¹.

В цілому, підсумовували автори листа, “скарги тов. Шумського на систему “зажиму” українців цілковито голослівні”⁷¹². Посилаючись на те, що Шумського і Гринька щоразу важче вдається проводити на партійних з’їздах до складу ЦК, оскільки “вони не мають впливу в партмасях”⁷¹³, керівники УСРР лише підтвердили слова Шумського настільки важко українцеві потрапити на керівну посаду. Аналізуючи національний склад делегатів вищих партійних форумів, можна лише продублювати висновок Шумського і досить легко віднайти відповідь

⁷⁰⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.88. – Арк.123 зв.

⁷⁰⁵ Там само. – Арк.134 зв.

⁷⁰⁶ Там само. – Арк.127.

⁷⁰⁷ Там само.

⁷⁰⁸ Там само. – Арк.126, 131 зв. – 132

⁷⁰⁹ РДАСПІ. – Ф.82. – Оп.2. – Спр.154. – Арк.154.

⁷¹⁰ Там само.

⁷¹¹ Там само. – Спр.154. – Арк.157-158.

⁷¹² Там само. – Арк.158.

⁷¹³ Там само. – Арк.159.

на питання, чому так рідко потрапляли до складу ЦК КП(б)У національно свідомі більшовики.

Крім перекручення позиції Шумського, автори листа описали Сталіну усі політичні чесноти Кагановича, не поскупившись при цьому на дифірамби. “Сміємо Вас завірители, — писали автори листа, — що ніколи ще на Україні не доводилося створити такої дружньої товариської обстановки в роботі керівних органів (партійних та інших), як саме в період перебування на посаді Генерального секретаря тов. Кагановича... Випад Шумського не “перебільшення”, як Ви припускаєте, а злісне перекручення дійсного стану і удар не по т.Кагановичу, а по всьому Політбюро, по всьому, як ніколи, згуртованому... керівному ядру ЦК КП(б)У”, оскільки “...жоден з тих політичних секретарів, що були на Україні, не приділяв стільки уваги національному питанню, не підходив так серйозно сам, не проводив такого тиску в напрямку українізації, як т. Каганович. Тут, визнаємо, тиск, без сумніву, є і він буде продовжуватись”⁷¹⁴.

Закінчувався лист “скромною” припискою Кагановича: “Цілком приєднуюсь до загальної оцінки даної в 1-й частині листа, що торкається національної політики. Утримуюсь з другої частини листа, оскільки вона стосується оцінки моєї роботи...”⁷¹⁵.

Отже, відверта і принципова позиція, якої дотримувалися Шумський та інші українські націонал-комуністи в добу українізації, невдовзі була використана “інтернаціоналістами” в КП(б)У як привід до звинувачення самого О.Шумського в націоналістичному ухилі, а згодом стала причиною гонінь на усіх національно-свідомих українців в лавах партії. Пророчими виявилися слова одного з колишніх боротьбистів, який у приватній розмові з О.Шумським сказав: “Цей виступ усіх проти тебе рознесеться по організації і його зрозуміють як неписану директиву бити колишніх боротьбистів”⁷¹⁶.

“Колишнім” в КП(б)У не довіряли й раніше (згадаймо хоча б “перереєстрацію” КП(б)У 1920 р., коли переважна більшість боротьбистів, прийнятих до КП(б)У, була з неї виключена внаслідок чистки), але активне “полювання” за усіма національно-свідомими українцями у складі номенклатури розпочалося саме в розпал українізації. Так, колишній боротьбист Самутін, зі слів О.Шумського, тільки тому не був

обраний до складу президії Вінницького окружного, що він — українець, а ось іншого представника “колишніх” — лівого есера, росіянина Ніколаєва обрали, бо, як зазначав О.Шумський, “у Вінницькій організації актив ... поголівно російський або єврейський, що є одне і те ж стосовно українців”⁷¹⁷.

Про те, що недовіра саме до боротьбистів була в КП(б)У явищем хронічним, свідчить вислів колишнього меншовика В.Затонського, який цілковито порвавши із своїм минулим, рекомендував зробити те ж саме й Г.Гриньку та його колишнім однопартійцям, тоді, мовляв, їх будуть висувати на відповідальні посади “по заслугах, тобто у відповідності з більшовицькою витриманістю, працездатністю, кругозором, впливом в партії”⁷¹⁸. Але він був нещирим, оскільки навіть щодо тих українців, які ще з дореволюційних часів вступили до більшовицької партії, превалював упереджений підхід — їх часто сприймали як потенційних націоналістів і не допускали до відповідальних посад. Прикладом чого може слугувати факт, наведений О.Шумським про необрання до складу центральних партійних органів на IX з’їзді КП(б)У члена партії з 1915 р., секретаря Ніжинського окружного КП(б)У, українця Ф.Маслюка, який в 1919 р. мав необережність покритикувати лінію партії в національному питанні в Україні⁷¹⁹.

Таких випадків було чимало, але приклад з Ф.Маслюком показовий, бо саме принципова позиція щодо проведення політики українізації — складової національної політики більшовицької партії — коштувала життя у трагічні 30-ті роки практично усім національно-свідомим українцям в КП(б)У. Але тоді, в 1926-му, майбутній наркомфін СРСР Г.Гринько щиро вірив у те, що він буде почутий в Москві, коли говорив, що вважає Л.Кагановича “тимчасовою людиною на Україні, який прийшов в період складної партійної кризи, як підтримка з боку ЦК ВКП, для того, щоб в період кризи зміцнити тут лінію ЦК ВКП (на проведення “коренізації”. — М.Д.)”⁷²⁰. Висловлювання Г.Гринька викликало різко негативну реакцію голови ЦК КП(б)У М.Владимирського (надісланого центром в Україну у 1923 р.), який назвав його не інакше як “шкідливим формулюванням”, а потім додав, що “не може бути у нас тимчасових людей серед тих, яких направляє

⁷¹⁴ РДАСПІ. — Ф.82. — Оп.2. — Спр.154. — Арк.159-160.

⁷¹⁵ Там само. — Арк.161.

⁷¹⁶ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.6. — Спр.88. — Арк.127 зв.

⁷¹⁷ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.6. — Спр.88. — Арк.127 зв.

⁷¹⁸ Там само. — Арк.128.

⁷¹⁹ Там само.

⁷²⁰ Там само. — Арк.135 зв.

Москва. Адже тоді під категорію тимчасових можна підвести багатьох членів політбюро⁷²¹.

Яскравим свідченням того, що українізація була лише ширмою для справжніх прагнень московських централізаторів остаточно поховати залишки українського “паперового” суверенітету і встановити повний контроль над республікою, є не лише текст стенограми засідання політбюро ЦК КП(б)У від 12 травня 1926 р., а й інші документальні джерела. Зокрема, симптоматичним видається рішення, ухвалене комісією ЦК КП(б)У у політичних справах 13 травня 1926 р. на заяву М.Владимирського про ведення її засідань російською мовою, оскільки “він (Владимирський. – М.Д.) не може слідкувати за ходом засідання, коли його буде проведено українською мовою”⁷²². Незважаючи на протест з боку голови комісії М.Скрипника, було ухвалено пропозицію, що її оприлюднив на засіданні голова ГПУ УСРР член комісії В.Балицький: “З огляду на те, що комісія в більшості складена з представників нацменшостей УСРР, деукраїнізувати виступи на засіданні комісії ЦК КП(б)У по політсправах”⁷²³.

Рішучі наміри націонал-комуністів в КП(б)У та зростання національної самосвідомості української громадськості змусили ГПУ УСРР видати у вересні 1926 р. спеціальний циркуляр “Про український сепаратизм”. Це означає, що в 1926 р. ГПУ повертається до посиленої боротьби з українським націоналізмом із застосуванням каральних акцій⁷²⁴.

Наведені документальні свідчення про опір значної частини керівної верхівки УСРР українізаційним заходам дають нам привід висловити припущення, що промосковська частина партійно-радянського керівництва УСРР від самого початку реалізації політики “коренізації” була добре обізнана зі справжніми намірами її ініціаторів, що не мали нічого спільного з привселюдно задекларованими намірами. Активний наступ на прихильників українізації владних структур, що його навесні 1926 р. повели емісари Москви, які становили більшість в партійно-державному керівництві УСРР, став однією з ланок чітко спланованої центром антиукраїнізаційної політики.

Підведення підсумків українізації на засіданні політбюро 25 лютого 1927 р. відбувалося вже без участі найбільш ширих і послідов-

них прихильників українізації. Г.Гринька в листопаді 1926 р. назавжди відрядили з України до Москви, де він був призначений заступником голови союзного Держплану, а 2 лютого 1927 р. був звільнений з посади наркома освіти і відправлений у розпорядження ЦК ВКП(б) О.Шумський.

Показове відправлення до Росії провідних українізаторів в черговий раз продемонструвала українським комуністам хто є справжнім господарем в республіці. Відкликання Г.Гринька та О.Шумського з України справило гнітюче враження на тих учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., які, повіривши запевненням представників влади, поверталися з еміграції на батьківщину. Свідченням цьому є лист, з яким у 1927 р. до ВУЦВК звернулася група невідомих українських патріотів, які назвали себе членами “Українського національного комітету”.

У цьому листі-вимозі до ВУЦВК та РНК УСРР, сповненому болю за долю України, найбільше вражає доволі точна оцінка, яку анонімні автори листа дають ситуації в республіці та її керівному складу: “Положення зараз на Україні таке: на чолі скрізь стоять євреї та москалі. Українців ніде на чолі немає, як немає їх взагалі на відповідальних посадах на Україні. Коли хто випадково і попадав, то його заїдали москалі та євреї і садили свого. Коли ж хто наслідився протестувати проти цього, то його обвинувачували в контрреволюції, через те всі бояться і мовчать. Гніт і терор над українцями страшений. На посади не приймають. Для всіх посади, крім українців. Кадри безробітних складають українці. Слово придушене гірше, ніж в царські часи. Села стогнуть. В той час як єврейському населенню видають кращі землі на Україні, добути нашими дідами своєю кров'ю. Дають велику допомогу, видають спеціальні закони на їх користь, українське населення гонять в Сибір на землю, як робив це царський уряд. З приводу цього розвивається антисемітизм... На Поділлі населення стогне від постою і знущання військ... Військо веде себе як переможці і знущається над населенням, називаючи його не інакше як “бандитами”.... Скрізь руйнуються господарства комуністами, котрі сидять по верхах, непартійних, хоч і добрих робітників, не допускають до праці, а коли і допустять, то з'їдять, хабар та насилля панує скрізь, край стогне, заступитись нема кому. В уряді євреї, москалі, ренегати і ні одного представника від українського народу”⁷²⁵.

Такими, на думку опозиційних до КП(б)У політичних сил, були

⁷²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2535. – Арк.64.

⁷²¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.88. – Арк.136.

⁷²² Там само. – Оп. 16. – Спр. 2. – Арк.211.

⁷²³ Там само.

⁷²⁴ Архирейський Д., Ченцов В. Антирадянська національна опозиція в УСРР // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 2000. – № 2/4. – С.33.

головні наслідки так званої українізації. Тож чи не них розраховували ті номенклатурники, які спочатку імітували, а згодом протидіяли проведенню українізації? Мабуть, що так, бо головними наслідками згортання національної реформи під дезорієнтуючою назвою українізації стали нечувана розправа над ядром української нації – селянством – під час штучного голоду 1932–1933 рр. і знищення в сталінських катівнях носія національного інтелекту – української інтелігенції.

4.5. Партійно-радянська номенклатура УСРР в добу сталінського комуністичного штурму 1929–1933 рр.

До нового комуністичного штурму генсек ЦК ВКП(б) Й.Сталін та його оточення готувалися завчасно. Про це, зокрема, свідчать матеріали XIV Всесоюзної партконференції (квітень 1925 р.), де в одній з резолюцій було реанімовано дещо призабуту на початку 1920-х років ідею усунування селянських господарств, сформульовану наступним чином: “Колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося дові”⁷²⁶. У жовтні 1925 р. пленум ЦК РКП(б) вже висунув вимогу “всєбічно сприяти будівництву колгоспів (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломіцного і середнього селянства”⁷²⁷. Таким чином, перш ніж перетворитися на поточне завдання, лозунг колективізації знову з’явився на поверхні політичного життя і був поширений на середняків, а курс на колективізацію, по суті, був започаткований 1925 р.

Проголошенню курсу на суцільну колективізацію сільського господарства на XV з’їзді ВКП(б) в грудні 1927 р. передувало й проведення пропагандистської кампанії, спрямованої на відмову від нової економічної політики. В результаті – сталінський підхід до непу, як до явища тимчасового, знайшов відображення не лише в документах центральних партійних органів, але й в публікаціях партійних функціонерів України. Так, зокрема, лейтмотивом виданої 1926 р. статті-доповіді О.Шліхтера “З підсумків XIV з’їзду ВКП(б)”, стала думка про те, що згортання непу буде здійснюватися в міру зростання соціалістичних перетворень на селі. “За Леніним, – писав Шліхтер, – ...неп – не назавжди – може означати лише природне зживання товарообміну з селянством... Відбудеться поступове відмирання цього пережитку капіталістичної системи в процесі послідовного соціалістичного вростання

нашого сільського господарства в систему нашої великої соціалістичної промисловості. З цього погляду завдання непу зводиться до того, щоб зробити себе непотрібним”⁷²⁸.

Вихідним пунктом сталінської революції згори стали події кінця 1920-х рр., коли на хвилі кризи хлібозаготівель 1927–1928 рр. більшість у політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом Сталіна схвалила курс на ліквідацію непу, що ознаменувався насильницьким вилученням хліба на селі і репресіями проти селян. Цей поворот, який Сталін назвав “великим переломом”, супроводжувався гострою боротьбою в керівництві партії. Генсек та його прихильники перемогли групу так званих “правих” (члени політбюро О.Риков, М.Бухарін, М.Томський та їх прихильники), які виступали за більш поміркований курс і вважали небезпечною ескалацію насильства на селі.

Безпосередній перехід до суцільної колективізації був проголошений листопадним (1929 р.) пленумом ЦК ВКП(б). У виступах Сталіна, Кагановича і Молотова висловлювалася думка про проведення суцільної колективізації упродовж року, причому не тільки в основних зернових районах РСФРР, а й у національних республіках. Такі темпи приголомшили багатьох українських керівників, але виступити із запереченнями вистачило мужності небагатьом. Відомо, що лише наркомзем УСРР О.Шліхтер і голова Колгоспцентру республіки І.Гаврилов пропонували завершити суцільну колективізацію не раніше кінця першої п’ятирічки. Косіор та інші представники партійного керівництва УСРР солідаризувалися із пропозицією Сталіна та його оточення. Свідчення цьому – ухвала політбюро ЦК КП(б)У закритої постанови від 23 січня 1930 р. “Про заходи проти куркульства”, якою передбачалося завершення експропріації “куркулів” в основному вже до 15 березня 1930 р. Контроль за виконання цієї постанови покладался на комісію у складі українського генсека С.Косіора (голова), секретаря ЦК КП(б)У і Харківського окружкому П.Постишева, наркомзема М.Демченка і прокурора республіки В.Порайка.

Висунутий Сталіним лозунг “ліквідації куркульства як класу” органічно вписувався в рамки воєнно-комуністичної доктрини, що панувала в партії на початку 1920-х рр. і була реанімована генсеком в його особистих інтересах. Експлуатуючи популярні за часів громадянської війни зрівняльні ідеї, Сталін домігся схвалення курсу на винищення “куркулів” з боку незаможної частини селянства, що одержувала конфісковане майно як пайовий внесок у колгоспи. Провівши у

⁷²⁶ КПРС в резолюціях... – Т.3. – С.185.

⁷²⁷ Там само. – С.221.

⁷²⁸ Шліхтер А. Из итогов XIV съезда ВКП(б). – Х.: Пролетарий, 1926. – С.54.

1929–1930 рр. генеральну чистку партії, що мала на меті позбутися від інакомислячих, Сталін міг розраховувати ще й на підтримку курсу на суцільну колективізацію з боку партійного апарату.

Однак усі карти сплутав спротив селян, які повставали (за даними ОГПУ, вже в 1929 р. в країні було зареєстровано понад 1 300 випадків “масових антирадянських виступів”⁷²⁹), скорочували посіви й вирізали худобу. Селянський опір суцільній колективізації підштовхнув сталінську групу до ще більш радикальних дій. Під тиском Москви місцеві керівники на початку 1930 р. приступили до масового насадження колгоспів. Вже на 1 березня в них числилось 56% селянських господарств, а у місцевостях, оголошених “районами суцільної колективізації”, в колгоспи загнали майже усіх селян. Оскільки найважливішою причиною утворення колгоспів називалася потреба “ліквідації куркульства як класу”, відповідно, масові висилки, арешти, розстріли застосовувались не тільки до відносно заможної частини села, але й на тих селян, які чинили спротив вступу в колгоспи.

На форсовану колективізацію селяни відповіли новими повстаннями, вбивствами місцевих керівників. У січні 1930 р. ОГПУ зареєструвало по СРСР 402 масових виступи, у лютому – 1 048, в березні – 6 528. Всього в 1930 р. ОГПУ зафіксувало 13 754 масових виступи, які охопили більше 3 млн. осіб⁷³⁰. Втримати ситуацію під контролем уряду вдалося лише за допомогою терору: сотні тисяч селян були відправлені до таборів і на трудові поселення в Сибір та на Північ.

Масове незадоволення діями уряду сприяло зростанню політичного авторитету лідерів “правого ухилу”, які попереджали про важкі наслідки репресій проти селянства та політики форсованої індустріалізації. За цих умов Сталін знову активізував кампанію проти “правих”. В грудні 1930 р. був зміщений з посади голови РНК СРСР і виведений зі складу політбюро О.Риков, останній з лідерів “правого ухилу”, що перебував на вищій партійно-державній посаді. Головою РНК СРСР було призначено секретаря ЦК, заступника Сталіна в партії В.Молотова. Попередню посаду Молотова в апараті ЦК отримав Л.Каганович.

На цей час в країні відбувалися все більш глибокі зміни, викликані курсом на форсовану індустріалізацію і насильницьку колективізацію. Упродовж 1930–1931 рр. у віддалені райони СРСР, до так званих спец-

поселень, були заслані більш як 1,8 млн. селян⁷³¹, багато селян було заарештовано і поміщено у табори. Близько мільйона селян, не чекаючи репресій, утікали в міста і на будови, ще близько 2 млн. мали бути виселені за так званою третьою категорією (у межах своєї області). Наростала промислова й фінансова криза.

Вже 1931 р. ряд регіонів СРСР були охоплені голодом. Одночасно в 1931–1932 рр. різко збільшилась кількість робітників та службовців, які отримували хліб від держави, оскільки підприємства безперервно збільшували набір робочої сили, намагаючись виконати нереальні плани. Чисельність контингентів, що перебували на державному (картковому) постачанні продовольством, з січня – березня 1931 р. до відповідного періоду 1932 р. збільшилась з 30 до 38 млн. осіб. Показавши нездатність нагодувати такий великий контингент населення, політбюро 23 березня 1932 р. ухвалило рішення скасувати гарантоване хлібне постачання для 20 млн. осіб, які входили до так званого другого і третього списків.

Зазвичай, у кризові моменти, посилилась опозиція “генеральній лінії” у самій партії. Посилаючись на відомі матеріали можна стверджувати, що у ВКП(б) поширилась думка про хибність політики Сталіна, його засуджували за розпалювання невиправданої конфронтації з селянством. Деякі члени партії у цей час спробували об’єднатися і повести цілеспрямовану антисталінську пропаганду у ВКП(б). Найбільш відомими стали матеріали так званого “Союзу марксистів-ленінців”, натхненником якого був старий більшовик М.Рютін. Саме він підготував у 1932 р. звернення “До усіх членів ВКП(б)”, що починалося словами: “Партія і пролетарська диктатура Сталіним та його клікою заведені до небаченого глухого кута і переживають смертельно небезпечну кризу”⁷³².

Особливо тривожним для режиму був фактичний саботаж надзвичайних хлібозаготівель з боку багатьох партійних працівників на місцях. Знаючи про справжній стан справ на селі, низові керівники у багатьох випадках відмовлялися виконувати накази центру про суцільне вилучення зерна і вивіз його в рахунок державних заготівель. Здійснення суцільної колективізації потребувало зміцнення, передусім у кадровому відношенні, найбільш відповідальної ланки адміністративного управління, якою ставав сільський район. З цією метою Сталін ініціював на

⁷²⁹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы: В 5 т. – Т.2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930 г. / Отв. редактор Н.Ивницкий. – М., 2000. – С.702.

⁷³⁰ Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. – С.12-13.

⁷³¹ Население России в XX веке. Исторические очерки. – Т.1. 1900-1939. – М., 2000. – С.277.

⁷³² О деле так называемого “Союза марксистов-ленинцев” // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 6. – С.106.

XVI з'їзді ВКП(б) проведення адміністративно-територіальної реформи, що полягала у ліквідації округів.

Але, якщо у Російській Федерації, де поряд із округами існували області, реформа дійсно дозволяла зміцнити кадрами райони, наблизити партійний та радянський апарат до колгоспів, то для національних республік, де областей не створили, прийняте по доповіді Сталіна рішення XVI з'їзду партії про ліквідацію округів означало перехід від триступеневої структури управління (центр – округ – район), що функціонувала в УСРР, зокрема, з 1925 р., до двоступеневої (центр – район). Рішення, що було виправданим для невеликих за територією й населенням республік, для України означало практично повну втрату управління селом з центру. Однак партійно – радянське керівництво УСРР виконало його, навіть не порушивши питання про утворення областей на базі ліквідованих округів. У вересні 1930 р. територія республіки була поділена на 503 адміністративні одиниці, керовані з Харкова: Молдавську АСРР, 18 міст центрального підпорядкування і 484 сільських райони.

Районна ланка від реформи дійсно виграла, оскільки для зміцнення районів ЦК КП(б)У надіслав майже 14 тис. колишніх окружних працівників⁷³³. Проте керувати сільськими районами з центру виявилось абсолютно неможливим, тому в лютому 1932 р. було прийняте рішення про створення п'яти областей – Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської та Вінницької, що за територією майже удвоє перевищували ліквідовані 1923 р. губернії. 2 липня 1932 р. ВУЦВК ухвалив рішення про утворення Донецької області, а 15 жовтня цього ж року було утворено Чернігівську область. Рішення про утворення областей було запізнілим, оскільки параліч управління поглибив кризу і не сприяв проведенню ефективних заходів по мінімізації наслідків штучного голоду, що охопив 1932 р. значну частину території УСРР.

Для компартійно-радянської номенклатури, сформованої Ленінінм і виплеканої Сталінінм терор голодом, як відомо, був одним з найдієвіших інструментів у боротьбі з незгодними з політикою комуністичних перетворень. Тому, коли на початку 1930-х рр. в Україні розпочався голодний мор, це означало, що в такий спосіб Москва намагається змусити українського селянина вступити до колгоспу. Штучний голод 1932–1933 рр., що розглядався центральною владою як засіб прискорення колективізації сільського господарства в УСРР, мав відверте

антиселянське і антиукраїнське спрямування, оскільки майже 90% селянства в Україні було українським за етносом.

Щоб здійснити таку масштабну акцію, як терор голодом, Сталін повинен був спертися на цілком слухняний апарат влади у республіці. Компартійно-радянське керівництво УСРР (секретар ЦК КП(б)У С.Косіор, голова Раднаркому В.Чубар та голова ВУЦВК Г.Петровський), що цілковито стало на бік Сталіна у боротьбі з “правими”, не викликало на початку 30-х років особливого занепокоєння генсека. Але для того, щоб змусити Україну виконати надвисокий хлібозаготівельний план 1932 р., покірливості української верхівки було явно недостатньо. Необхідна була ще й згода низового керівництва. Досягнути бажаного можна було за допомогою перевіреного прийому – оголошення чистки партійних лав (проведення партійних чисток напередодні масштабних експериментів, як відомо, було невід'ємною складовою більшовицьких традицій, започаткованих Ленінінм). Нова чистка, що розпочалася в УСРР, по суті, ще восени 1932 р. з вибіркової чистки низових організацій окремих українських округів, мала продовжити розпочате в 1929–1930 рр. (тоді з лав КП(б)У в 34 округах УСРР було виключено 13 тис. комуністів та кандидатів⁷³⁴) і “вичистити” з КП(б)У не лише прихованих опозиціонерів та противників примусової колективізації, але й тих функціонерів, які на практиці втілювали в життя політику українізації.

Досвід попередніх чисток показав, що вони є ефективними заходами, які дають змогу центрові тримати в постійній напрузі не лише рядових партійців, а й верхівку партії. Тому, коли в 1932 р. Москва спустила УСРР черговий надвисокий хлібозаготівельний план, то зіткнулася лише з нерішучими спробами українського керівництва відкоригувати його в бік зменшення. Однак навіть ці спроби, як засвідчує, зокрема, стенограма III Всеукраїнської партійної конференції, що проходила в липні 1932 р., одразу ж наразилися на безкомпромісну відповідь голови радянського уряду В.Молотова, який заявив, що “не буде поступок чи хитань у питанні виконання завдання, поставленого партією та радянським урядом”⁷³⁵. Присутність Молотова та іншого сталінського сподвижника – секретаря ЦК ВКП(б) Кагановича в Харкові на партконференції була не випадковою: Сталін надіслав їх туди для того, щоб вони нагадали українському керівництву, що 1931 р.

⁷³³ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. – К.: Вид-во “Україна”, 1991. – С.158.

⁷³⁴ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1549. – Арк.37.

⁷³⁵ Правда. – 1932. – 14 июля.

республіка не виконала плану хлібозаготівель і що ще одного такого “провалу” Кремль не допустить.

Така позиція центру засвідчила зміну ставлення Сталіна до України. Зміцнивши своє становище в ЦК ВКП(б), він вже не надто потребував підтримки української партійної організації у внутрішньопартійній боротьбі. Ймовірно, що саме влітку 1932 р. генсек прийняв рішення підсилити вплив центру в республіці шляхом корінного оновлення усього українського партапарату знизу доверху.

До глибокої осені 1932 р. Москва не виявляла стурбованості щодо виконання Україною плану хлібозаготівель. Однак переконавшись, що його не буде виконано, ЦК ВКП(б) 22 жовтня 1932 р. створив надзвичайну комісію на чолі з Молотовим. Комісія, до складу якої входили також Калманович, Саркіс, Маркевич і Кренцель, у жовтні – листопаді 1932 р. різко змінила методи хлібозаготівель, ініціювала масові репресії проти колгоспного, партійного та радянського активу, рядових селян. Про методи роботи “комісії Молотова” писав у листі Сталіну від 17 грудня 1932 р. комсомолец Новицький: “Він (т. Молотов) жахав робітників району, ті в свою чергу жахали місцевих працівників, а місцеві жахали колгоспи і особливо індивідуалів”⁷³⁶.

“Жахали” й раніше (зокрема, в 1931 р. за наслідками хлібозаготівельної кампанії в Україні було сфабриковано так звану “Драбівську справу” – показовий процес, наслідком якого стали розпуск бюро райкому, президій контрольної комісії та райвиконкому, арешт голів райвиконкому, контрольної комісії та профради і виключення з партії секретаря райкому КП(б)У⁷³⁷), а восени 1932 р. українська влада, за вказівкою центру, вдалася до масових радикальних репресивних заходів. 6 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало обкомам “для докорінного покращення керівництва судовими репресіями” утворити в областях комісії – так звані четвірки – у складі першого секретаря обкому, голови контрольної комісії, начальника відділу ДПУ і прокурора. Особлива увага зверталася на справи, за якими проходили комуністи⁷³⁸.

14 грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР ухвалюють постанову, в якій зазначається, що найбільш злісними ворогами партії, робітничого класу і колгоспного селянства є “саботажники з партквитком у кишені”. “По відношенню до цих переродженців і ворогів Радянської

влади і колгоспів, які все ще мають у кишені партквиток, – вказувалося далі в постанові, – ЦК і РНК зобов’язують застосовувати суворі репресії, осуд на 5–10 років, заточення в концтабір, а при певних умовах – розстріл”⁷³⁹. Так були “узаконені” репресії проти колгоспного та районного керівництва, яке могло чинити опір проведенню хлібозаготівель.

На виконання цієї партійної директиви в УСРР за “потурання куркульському саботажу” було заарештовано й засуджено тисячі голів, членів правлінь колгоспів, спеціалістів, партійних і радянських працівників. Судові справи були заведені на керівників Оріхівського, Балаклівського, Носівського, Кобеляцького та Великотокмацького районів республіки.

Найгучнішою з-поміж усіх стала так звана Оріхівська справа, ініційована Сталіним на підставі повідомлень ДПУ про “саботажницькі настрої” серед керівників Оріхівського району на Дніпропетровщині. 7 грудня 1932 р. Сталін дав указівку, а ЦК ВКП(б) надіслав усім парторганізаціям циркуляр, в якому керівники Оріхівського району оголошувалися “обманщиками і шахраями, які приховано проводять куркульську політику під гаслом своєї згоди з генеральною лінією партії”, тому документ рекомендував “негайно заарештувати і нагородити їх по заслугах, тобто дати їм від 5 до 10 років тюремного ув’язнення кожному”⁷⁴⁰. Фабрикація “Оріхівської справи” була безпосередньою реакцією не тільки на лист Сталіна, але й на постанову політбюро ЦК КП(б)У від 29 листопада 1932 р., яка пропонувала пов’язувати репресії з організаційно-політичною роботою. Тобто, “Оріхівська справа” від самого початку носила замовний характер, а її головною метою було продемонструвати керівництву на місцях, що буде з тими, хто недостатньо ретельно виконує державні плани.

Одночасно із залякуванням низового активу УСРР центр проводив курс на “зміцнення” вищої ланки КП(б)У перевіченими сталінськими висуванцями, які від імені диктатора не лише керували ходом хлібозаготівель, а й, по суті, перебрали на себе керівництво республікою. Перші емісари Сталіна – заступник голови ОДПУ СРСР І.Акулов і “герой” колективізації на Волзі відомий партфункціонер М.Хатаєвич прибули в Україну в жовтні 1932 р., тобто тоді, коли Москва остаточно

⁷³⁹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.291.

⁷⁴⁰ Романець Н.Р., Ченцов В.В. “Оріхівська справа”: правда і вигадки // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / П.Т.Трощак та ін. (відп. ред.); НАН України, Ін-т історії України – К., 1996. – С.391.

⁷³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.283. – Арк.79.

⁷³⁷ Там само. – Спр.236. – Арк.99.

⁷³⁸ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. – С.43.

переконалась, що без додаткового тиску з її боку українські селяни зерно не віддадуть. Призначенці, які очолили, відповідно, Донбаський та Дніпропетровський обкоми КП(б)У, мали продемонструвати українській верхівці, як треба виконувати партійні директиви. Ці призначення, а особливо повернення в Україну в січні 1933 р. П.Постишева, означали, що Москва ні на крок не відступить від своїх планів форсованої колективізації українського села за допомогою терору голодом.

Спочатку Хатаєвич, а згодом Постишев, надіслані для заміщення посади другого секретаря ЦК КП(б)У, були, фактично, наглядачами Кремля не лише над хлібозаготівлями, а й над верхівкою КП(б)У, бо найважливіші рішення, відозви та директиви, які торкались хлібозаготівельної кампанії, починаючи з жовтня 1932 р. підписувалися Хатаєвичем, а після 29 січня 1933 р. – Постишевим, який отримав від Сталіна необмежені права “главола” – головнокомандувача голодом. Тоді ж в Україну повернувся В.Балицький, щоб очолити не лише ДПУ УСРР, але й разом з П.Постишевим – майбутню чистку чотирьох обласних організацій КП(б)У – Вінницької, Донецької, Київської та Одеської. Внаслідок “кадрової рботи” сталінських призначенців за 10 місяців 1933 р. в УСРР було замінено 236 секретарів райкомів і 240 голів райвиконкомів⁷⁴¹. Один тільки М.Хатаєвич, прибувши до Дніпропетровська у лютому 1933 р., протягом місяця замінив 16 секретарів райкомів і 10 голів райвиконкомів⁷⁴².

Налякане репресіями місцеве партійно – державне керівництво республіки, незважаючи на те, що зведення ГПУ УСРР рясніли повідомленнями про тисячі голодних смертей селян, тривалий час уперто робило вигляд, що нічого жакливого в українському селі не відбувається. Так, 9 лютого 1933 р. завідувач інформсектора організаційно-інструкторського відділу (оргінстру) ЦК КП(б)У Стасюк надіслав для ознайомлення членам та кандидатам в члени політбюро ЦК КП(б)У довідку “Про так званий удаваний голод з метою боротьби проти хлібозаготівель”, в якій спотворив і тенденційно подав факти про голод. Він наголошував, що в республіці зафіксовані лише “деякі випадки виснаження від голоду дітей так званих куркулів”⁷⁴³.

Тільки в лютому 1933 р., коли розпочався масовий мор селян, українське керівництво забило тревогу. Чому так пізно? Бо, як досить цинічно зізнався у листі Сталіну від 3 березня 1933 р. Хатаєвич,

“до середини лютого на усі ці випадки і факти опухання від голоду і голодні смерті не тільки не звертали жодної уваги, але й вважалось антипартійним і “предосудительным” (виділено нами. – М.Д.) на це реагувати”⁷⁴⁴. Це означає, що кремлівське керівництво лише у другій половині лютого 1933 р. вирішило дещо послабити тиск на українського селянина і “великодушно” подало сигнал про можливість надання невеликої вибіркової допомоги голодуючим колгоспникам, а також біднякам-одноосібникам, щоб залучити останніх (“більш чесних і кращих одноосібників (не куркулів)”⁷⁴⁵) до колгоспів.

Лише після цього розпорядження керівництво деяких українських областей, наприклад Київської, ставить завдання з’ясувати дійсний стан справ в усіх районах без проведення “спеціального офіційного обліку фактів гострого недоїдання та спеціальних розслідувань офіційними комісіями”⁷⁴⁶. А 15 лютого 1933 р. при президії Київського облвиконкому було створено комісію по утворенню харчового і грошового фондів в голодуючих районах. У постанові в одному з пунктів наголошувалось на тому, що президії райвиконкомів “несуть найсуворішу відповідальність аж до притягнення їх до суду за нежиття своєчасних і дієвих заходів щодо ліквідації випадків голодування...”⁷⁴⁷. Водночас райвиконкоми були зобов’язані “вести рішучу боротьбу зі всякого роду симулянтами, що намагаються використати окремі випадки недоїдання (виділено нами. – М.Д.), з метою утворення невиробничої атмосфери в колгоспах на основі психозу голоду...”⁷⁴⁸. Ще за тиждень, 22 лютого, бюро Київського обкому КП(б)У прийняло рішення організувати в районах області спеціальні комісії для ліквідації “продовольчих труднощів... і фактів голоду” у складі: голови райвиконкому, начальника райвідділу ДПУ, жіночого організатора райвідділу охорони здоров’я, представника райкому комсомолу і товариства “друзів дітей”⁷⁴⁹.

Такі спецкомісії на початку березня 1933 р. було створено в усіх областях УСРР та в Молдавській АСРР, незважаючи на активну протидію їх створенню з боку завідувача оргінстром ЦК КП(б)У К.Ковалю, який у листі Постишеву, обгрунтовуючи свою позицію, посилався на те, що необхідність створення таких комісій була відкинута на одному

⁷⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6277. – Арк.110.

⁷⁴⁵ Там само. – Арк.265.

⁷⁴⁶ Там само. – Спр.6274. – Арк.63.

⁷⁴⁷ Там само. – Арк.67.

⁷⁴⁸ Там само. – Арк.68.

⁷⁴⁹ Там само. – Арк.85.

⁷⁴¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.429. – Арк.73.

⁷⁴² Там само. – Оп.20. – Спр.6277. – Арк.112.

⁷⁴³ Там само. – Спр.6274. – Арк.62.

з засідань політбюро⁷⁵⁰. Крім того, за даними ДПУ УСРР станом на 12 березня 1933 р. в 139 районах республіки, де “спостерігалися факти голоду”, були створені спеціальні комісії “для мобілізації ресурсів і надання невідкладної допомоги”⁷⁵¹.

Однак місцевих ресурсів для надання допомоги було явно замало, що визнавали й самі українські керівники. Зокрема, 14 березня 1933 р. В.Балицький, доповідаючи про заходи по боротьбі з голодом, вжиті Київською областю, писав, що вони “не можуть забезпечити необхідну допомогу голодуючим”⁷⁵². Надання допомоги ускладнювала також відсутність реальної статистики людей, що найбільше потерпали від голоду. Той же Балицький зізнавався, що “наведені цифри (щодо кількості голодуючих у Київській області. — М.Д.) значно зменшені, оскільки райапарати ДПУ обліку кількості голодуючих не ведуть, а про справжню кількість померлих від голоду часто невідомо й сільраді”⁷⁵³. Мабуть, керманіч українського ДПУ лукавив, бо його відомство володіло оперативною інформацією. Причина, очевидно, полягає в іншому — українська влада цілком свідомо замовчувала статистику смертності населення від голоду, щоб не дратувати Кремль. Адже стосовно тих, хто намагався говорити правду, владна машина застосовувала репресії. Так, фельдшера с. Гусарівка на Харківщині Воробйова і його колегу з с. Старий Салтів Олейникова заарештували і притягнули до відповідальності тільки за те, що вони видавали довідки про смерть, в яких називалася справжня її причина — виснаження через голод⁷⁵⁴.

Навіть одержавши дозвіл Кремля на надання допомоги окремим категоріям селян, влада діяла не досить рішуче, усі її заходи були недостатніми, малоефективними й надто запізнілими, щоб зупинити голодний мор. Ті, хто голодував, були переконані, що “радвлда не цікавиться поліпшенням стану населення, а навпаки, в цілому зацікавлена знищити непотрібне для неї селянство”⁷⁵⁵.

Архівні джерела свідчать, що переважна більшість місцевої української номенклатури ретельно виконувала московські директиви з хлібозаготівель, але були й такі, хто зрідка чинив пасивний опір сталінському курсу на приборкання українського селянства. Так, в матеріалах до біографії тодішнього наркома землеробства УСРР

О.Одинцова його дружина написала: “На одному з пленумів ЦК КП(б)У в 1933 р. (лютневому — М.Д.) Олександр Васильович насмілювався виступити з критикою неправильно здійснюваної політики у сільському господарстві України. Така політика привела до важкого становища селянства, голоду в 1932—1933 рр. Точку зору Одинцова поділяли голова Ради Народних Комісарів Влас Чубар, члени ЦК КП(б)У тт. Скрипник, Затонський, Петровський та інші”⁷⁵⁶. Це суб’єктивне зауваження частково пояснює причину перманентного “зміцнення” партійної організації республіки перевіреними сталінськими кадрами, здатними беззастережно виконувати вказівки “вождя”.

Косіор, як свідчать архівні документи тої доби, врешті-решт перетворився на одного з найретельніших виконавців кремлівських директив, хоча певний час вичікував і вагався. Наприклад, 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У під керівництвом Косіора ухвалило рішення про невивіз насінневого фонду колгоспів, незалежно від виконання чи невиконання ними плану хлібозаготівель. Однак після того, як до Харкова приїздить Каганович і за вказівкою Сталіна знімає з роботи і передає до ЦК КП(б)У справи на 10-х уповноважених з хлібозаготівель, на засіданні 29 листопада політбюро ЦК КП(б)У скасовує рішення від 18 листопада 1932 р. і вимагає від колгоспів, які не виконали планів хлібозаготівель, вивезти насінневі фонди, погрожуючи їм найсуворішими репресіями⁷⁵⁷. Не хто інший, як Косіор, услід за Сталіним, основною причиною голоду в Україні назвав не надмірні хлібозаготівельні плани, а “погане господарювання і неприпустиме відношення до суспільного добра (втрати, крадіжки і розтрати хліба)..., бо у більшості голодуючих районів хліба по заготівлях було взято мізерну кількість і сказати, що “хліб забрали” ніяк неможливо”⁷⁵⁸.

У листі до Сталіна від 15 березня 1933 р. Косіор мимоволі називає справжню причину голодомору — “втягнення” українського селянина до колгоспу, а також хлібозаготівлі. Однак усю відповідальність за голодомор лідер КП(б)У перекладав на плечі місцевого керівництва, яке він звинуватив у тому, що в 1932 р. вони “замовчували про важкий стан в районах, а в цьому році навпаки — усіляко намагаються виділити найбільш важкі випадки, зібрати і узагальнити цифри...”⁷⁵⁹. Виступаючи з промовою на лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У

⁷⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф.1. — Оп.20. — Спр.6274. — Арк.91.

⁷⁵¹ Там само. — Арк.150, 152.

⁷⁵² Там само. — Спр.6277. — Арк.190.

⁷⁵³ Там само. — Арк.186.

⁷⁵⁴ Там само. — Спр.6274. — Арк.25.

⁷⁵⁵ Там само. — Спр.6277. — Арк.138.

⁷⁵⁶ ЦДАГО України. — Ф.39. — О.4. — Спр.147. — Арк.112.

⁷⁵⁷ Там само. — Ф.1. — Оп.6. — Спр.238. — Арк.182.

⁷⁵⁸ Там само. — Оп.20. — Спр.6275. — Арк.3.

⁷⁵⁹ Там само. — Арк.1.

український генсек прямо звинуватив у зриві плану хлібозаготівель секретарів райкомів⁷⁶⁰.

Така аморфна, нерішуча і підлабузницька поведінка керівника КП(б)У в часи голодомору засуджувалася (хоч і в непрямій формі) тими представниками місцевої влади, які намагалися пом'якшити наслідки голоду. Так, В.Чернявський – секретар Вінницького обкому партії, закидав Косіору, що той, на відміну від Петровського, не рекомендував йому їхати до Москви і просити продовольчої допомоги для голодуючих районів області. “Відчуваю, що через нашу скромність, з якою ми підходимо до вирішення питань допомоги ураженим у продовольчому відношенні районам області, – писав Чернявський, – нам значно важче вдається добиватися тих необхідних умов, які дали б нам можливість подолати з меншими наслідками той тяжкий стан, який ми маємо в низці районів області”⁷⁶¹. Досить рішуче, як свідчать архівні джерела, діяв в ситуації, що склалася, секретар Київського обкому партії М. Демченко, який “за незнання продовольчого стану на селах, за проявлення повної бездіяльності та бездушне ставлення до тих, що потребують допомоги” рекомендував віддати до суду комісію допомоги голодуючим Христинівського району у повному складі⁷⁶².

Однак такі дії партійної верхівки були скоріше винятком. Значно переважали випадки, коли вищі партійні інстанції, намагаючись у будь-який спосіб виконати нереальні плани хлібозаготівель, буквально тероризували низове керівництво. Наприклад, Харківський обком партії розіслав на місця секретні циркуляри, у яких йшлося про необхідність прискорити виконання державних заготівель зерна, інакше ті, кого це стосується, “муситимуть відповідати безпосередньо перед обласним відділом ДПУ”⁷⁶³. З виконанням погроз не барились і, керівників, які не відповідали “вимогам часу”, звільняли та замінювали іншими. Дуже часто траплялися випадки, коли новопризначений керівник навіть не ознайомившись з ситуацією звільнявся з посади.

Виступаючи на лютневому пленумі 1933 р. С.Косіор зазначав: “Коли подивитися в районі, в колгоспі, то прямо жах проймає: що не голова, то працює місяць, два, три, інколи півроку”⁷⁶⁴. Тільки у Володарському районі на Київщині в 1932 – квітні 1933 р. змінилося

три секретарі райкому, чотири голови контрольної комісії і п'ять голів райвиконкому⁷⁶⁵. Такою кадровою політикою влада будь-якою ціною намагалася змусити місцевих керівників виконати плани хлібозаготівель. Про те, що ціна була непомірно високою, свідчить лист члена партії Г.Ніколаєва до Молотова, в якому він писав, що “місцева влада залякана арештами і боїться донести до Уряду” відомості про справжній стан в українському селі, а тому просив “вислати комісію, яка побачить по селах тисячі трупів колгоспників”⁷⁶⁶. Селяни Сквирського району Київської області називали секретаря райкому в період хлібозаготівель не інакше, як “буксир смерті”⁷⁶⁷.

Тогочасна українська преса рясніла повідомленнями про репресії не лише щодо куркулів, але й низових керівників. 1933 р. вища влада застосувала випробувані в 1932 р. методи прискорення виконання хлібозаготівельних планів, коли протягом лише п'яти місяців було заарештовано 25–30% сільськогосподарського керівництва середньої ланки республіки⁷⁶⁸. Репресії ставали все більш різноманітними і вишуканими. Наприклад, до голів колгоспів, винних у тому, що велика кількість зерна лишилась в полі, крім судових застосовувались так звані товарні – “фінансова та м'ясна” – репресії, тобто очолювані такими головами господарства каралися штрафами⁷⁶⁹.

На відміну від вищих посадовців республіки, які свою незгоду з політикою Кремля висловлювали “делікатно”, серед низового керівництва, яке на власні очі бачило жакливі наслідки сталінського курсу на суцільну колективізацію, траплялися навіть випадки прямої непокори директивам центру. Наприклад, завідувач відділу Носівського райкому КП(б)У Чернігівської області Яременко вийшов з партії, оскільки “переконався, що лінія, яку проводить партія у селянському питанні неправильна... В ЦК, – говорив він у розмові з інформатором райкому і ДПУ, – сидять контрреволюціонери, які ведуть політику так, щоб викликати незадоволення у селян”⁷⁷⁰.

Сталінське керівництво настільки вміло переклало свою відповідальність за геноцид проти селянства на місцевих керівників, що навіть деякі з секретарів райкомів вважали, що усі проблеми від того, що Кремль “не знає справжнього становища на Україні” і його “просто

⁷⁶⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.403. – Арк.1-4.

⁷⁶¹ Там само. – Оп.20. – Спр.6275. – Арк.152.

⁷⁶² Там само. – Арк.105.

⁷⁶³ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. – К.: Либідь, 1993. – С.257.

⁷⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.400. – Арк.119.

⁷⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6275. – Арк.204.

⁷⁶⁶ Там само. – Арк.29.

⁷⁶⁷ Там само. – Оп.1. – Спр. 377. – Арк.197.

⁷⁶⁸ Вісті ВУЦВК. – 1932. – 30 листопада, 20 грудня; 1933. – 1, 4, 9 січня.

⁷⁶⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6275. – Арк.97.

⁷⁷⁰ Там само. – Спр.5481. – Арк.48.

не інформують”, інакше “ЦК ВКП(б) не допустило б подібного становища”⁷⁷¹. Деякі з українських селян, навпаки, вважали, що причиною подібного становища є фактична безправність місцевої влади і пропонували, як, наприклад, С.Клименко з Білоцерківщини, “голів сільрад обирати, а не призначати, всю сільську адміністрацію, так звану виборну, щоб громада сама обирала, а не за список, раніше складений, голосували, щоб колгоспами керували правління, а не різні уповноважені чи голови РВК й міськрад, як це було у нас”⁷⁷².

Під час людомору більшовицька влада відмовила в матеріальній підтримці не лише селянам, а й пролетаріату, від імені якого ВКП(б) здійснювала диктатуру. Вперше було зменшено норми видачі хліба робітникам усіх так званих трьох списків на 100 г згідно з рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 13 лютого 1932 р., а в 1933 р. розміри пайків робітників були ще більш урізані. Робітники, що відносились до списку № 1 до 13 лютого 1933 р. отримували 1000 г печеного хліба на день, а їх утриманці – 400 г, робітники списку № 2 відповідно 800 і 400 г, а списку № 3 – 600 і 300 г⁷⁷³. Не зменшилися розміри пайків лише для робітників “особливого” списку. Колишні червоні партизани, які мешкали в Умані, за повідомленням заступника голови ДПУ УСРР К.Карлсона від 29 січня 1933 р., отримували по 300 г хліба на сім’ю, незалежно від кількості її членів⁷⁷⁴. Голодували й частини Червоної армії, дислоковані в Україні. Червоноармійці, в переважній більшості селяни, були переконані, що все відібране владою “пожирають... – як писав С.Косіору червоноармієць І.Шіпілов, – відповідальні працівники і ДПУ”, а тому, пропонував у своєму листі Шіпілов, “хай вони на випадок війни борються і з зовнішнім ворогом і з усіма голодними і обездоленими всередині країни”⁷⁷⁵. А.Банівський, комуніст із Жмеринки, писав Сталіну: “Районні керівники займаються систематично... самопостачанням, п’янкою”, а київський комуніст П.Смирнов писав, що місцеві керівники “мають закриті їдальні..., а нещасні люди помирають з голоду, всі шкурники бояться бути опортуністами”, тобто бояться відкрито розповісти про справжній стан речей в українському селі⁷⁷⁶.

⁷⁷¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5481. – Арк.94.

⁷⁷² Там само. – Спр.5406. – Арк.30.

⁷⁷³ Там само. – Оп.6. – Спр.235. – Арк.71.

⁷⁷⁴ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.349.

⁷⁷⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5406. – Арк.26.

⁷⁷⁶ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.153-154, 157-158

Колгоспник Давиденко із Знам’янського району на Одещині писав Сталіну: “керівники колгоспу їдять хліб, молоко, сало, ще й продають борошно на базарі, а ти сиди голодний, пропадай... чому коли в нас нема, держава не допоможе, ще кажуть в Радянському Союзі не дадуть пропасті”⁷⁷⁷.

Справді, в ситуації, коли мільйони українців помирали голодною смертю, партійно-державне керівництво не обмежувало себе в харчуванні. Уся вища номенклатура, як і весь радянський народ, в період існування карткової системи, отримувала пайок. Але, на відміну від пайка, який одержували пересічні громадяни, пайок для номенклатури мав назву “спеціальний”, був дешевим і досить калорійним. Наприклад, місячний пайок для вищої союзної номенклатури “А” влітку 1932 р. коштував 147 крб. і складався з: 4 кг м’яса і 4 кг ковбаси; 1,5 кг вершкового масла і 2 л олії; 6 кг свіжої риби і 2 кг оселедців; по 3 кг цукру і борошна; 800 г печеного хліба на день; 3 кг різних круп; 8 банок консервів, 20 яєць, 2 кг сиру, 1 кг кетової ікри, 50 г чаю, 1200 штук цигарок, 2 куски мила, а також 1 літр молока на день; в асортименті були також кондвироби, овочі та фрукти⁷⁷⁸. Пайок для відповідальних працівників (літера “Б”) був дещо скромнішим. Отримували вони свої пайки у спецрозподільниках. Номенклатурники перебували, по суті, на державному утриманні, а відтак ні в чому, особливо в їжі, собі не відмовляли. Так, наприклад, обід голови ВУЦВК Петровського 19 січня 1934 р. складався з курятини, супу, помідорів, огірків та ікри⁷⁷⁹. Конкурувати (та й то відносно) з номенклатурою у питанні забезпечення продуктами харчування могли до червня 1932 р. лише шахтарі, які постійно працювали під землею (до червня 1932 р. підземні робітники шахт отримували 3,6 кг м’яса на місяць, а з червня – 2 кг м’яса і 800 г сала і копченостей; 2,5 кг круп, 1 л олії і 1 кг цукру⁷⁸⁰).

Готуючись до “вирішального наступу на селянство” і роблячи при цьому ставку на районний актив, з 1 січня 1932 р. на централізоване постачання було переведено керівництво районів, яке відтепер отримувало продукти харчування та промисловий крам через мережу закритих розподільників ДПУ. Норми постачання були встановлені такі, як для робітників, що входили до так званого “списку № 1”: хліба печено-

⁷⁷⁷ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С.153.

⁷⁷⁸ Осокіна Е.А. За фасадом “сталінського изобилия”: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. – С.128.

⁷⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6462. – Арк.3.

⁷⁸⁰ Там само. – Оп.6. – Спр.236. – Арк.158-160.

го – 800 г на день, крупи 2,5 кг на місяць, олії 400 г, консервів 3 банки, риби 2 кг, цукру 1,5 кг, мила 2 куски, промкрану (бавовняні тканини, готовий одяг, галоші, трикотаж, цигарки, нитки, взуття) – на 10 крб. на місяць. Норми постачання для членів сім'ї районного номенклатурника були дещо меншими, але також достатніми⁷⁸¹. Для порівняння, пайок учителя у травні 1933 р. складався з 400 г печеного хліба, 600 г цукру, 400 г кондвиробів і 1 кг риби (тюльки або хамси)⁷⁸².

Так центр турбувався про владу на місцях, яка на думку одного з анонімних авторів листа до ЦК КП(б)У від 18 травня 1932 р., члена партії з 1919 р., докерувалася “до того, що сама одержує з розпредив, а нещасні бідняки-колгоспники гинуть з голоду... Пошліть уповноважених на села, – радить анонім, – та хай вони... пойдуть дохлої конини, а тоді тільки вони визнають, що твориться в нашому селі на 15 році революції”⁷⁸³.

26 жовтня 1932 р. ЦК КП(б)У приймає постанову “Про заходи щодо покращення обслуговування керівних робітників обкомів і ЦК КП(б)У”, якою передбачалось підвищення в середньому на 35% зарплатні працівникам обласних і центрального партапаратів, збільшення норми оплати добових при відрядженнях, поліпшення постачання та обслуговування сімей номенклатури, умов їх відпочинку та житлових умов. Зокрема, норма сплати добових при відрядженнях для керівних обкомівських працівників збільшувалась до 12 крб., а для номенклатури ЦК – 15 крб. на добу. З метою поліпшення постачання цих категорій працівників планувалось створити “сільськогосподарську базу” при ідальнях ЦК і обкомів, організувати кравецькі майстерні та постачання сімей функціонерів паливом, поліпшити постачання ідальень та розподільників продуктами харчування та промисловим крамом. Центральній лікувальній комісії при Наркоматі охорони здоров'я (далі – ЦЛК) було запропоновано “всіх номенклатурних партійних робітників обкомів і ЦК з членами їх родин включити до складу”, що нею обслуговується (ЦЛК обслуговувала актив центральних партійних, радянських, господарських і профспілкових організацій, а обласні лікувальні комісії – обласну та районну номенклатуру)⁷⁸⁴. Також було прийнято рішення про розширення поліклініки та будівництво нового стаціонару для номенклатури ЦК та її сімей в 1933 р., ставилось пи-

⁷⁸¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.4582. – Арк.29; Оп.6. – Спр.237. – Арк.159.

⁷⁸² Там само. – Оп.6. – Спр.282. – Арк.214.

⁷⁸³ Там само. – Оп.20. – Спр.5406. – Арк.6.

⁷⁸⁴ Там само. – Спр.6462. – Арк.1.

тання про збільшення кількості путівок до “спеціальних” санаторіїв Севастополя, Сочі та Железноводська. Для організації короткотермінового (від 1 до 10 днів) відпочинку відповідальних працівників було вирішено організувати в Харкові будинок відпочинку⁷⁸⁵. Для закупівлі новітньої медичної апаратури, медикаментів і медичної літератури ЦК ВКП(б) виділяв ЦЛК іноземну валюту. Так, у 1934 р. ЦЛК просила ЦК ВКП(б) виділити для даних цілей 1 500 дол. США⁷⁸⁶.

30 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про упорядкування постачання відповідальних працівників центральних і обласних установ і, враховуючи продовольчі труднощі республіки, ухвалило замість існуючих шести розподільників залишити два. Ліквідація розподільників та ідальень наркоматів і різних установ, – зазначалося в рішенні політбюро, – “дала можливість встановити підвищені норми відпуску продуктів і промтоварів” для групи працівників, що обслуговувались у так званому першому розподільнику, було організовано доставку товарів додому. Крім того, розподільнику №1 передавався один з приміських радгоспів для забезпечення його молочними і м'ясними продуктами, продукцією птахівництва і овочами⁷⁸⁷. Для користувачів другого розподільника встановлювались норми постачання, співмірні нормам робітників “особливого” списку.

У розподільнику № 1 обслуговували членів ЦК і ЦКК КП(б)У, наркомів та їх заступників, уповноважених союзних наркоматів та їх заступників, членів президії ВУЦВК, верхівку президії ВУСПС, “основних керівних працівників ЦК, РНК, ЦКК і штабу УВО”, тобто завідувачів відділами та їхніх заступників. Другий розподільник обслуговував членів колегій наркоматів, керівників союзних і республіканських господарських об'єднань та їх заступників, завідувачів видавництвами і редакторів газет⁷⁸⁸.

Попри те, що заробітна плата номенклатурного працівника до жовтня 1933 р. обмежувалась так званим партмаксимумом, тобто офіційно не могла перевищувати середню зарплату робітника, саме в період голодомору вона неухильно зростала. Ще в IV кварталі 1932 р. посадові оклади обласної і районної партійної верхівки (від інструктора райкому до секретаря обкому) становили від 225 до 280 крб.⁷⁸⁹ Але вже вес-

⁷⁸⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.246. – Арк.3.

⁷⁸⁶ Там само. – Оп.20. – Спр.6462. – Арк.2.

⁷⁸⁷ Там само. – Оп.16. – Спр.9. – Арк.99.

⁷⁸⁸ Там само.

⁷⁸⁹ Там само. – Оп.7. – Спр.271. – Арк.168.

ною 1933 р. ЦК ВКП(б) приймає рішення про встановлення зарплати секретарям райкомів і головам райвиконкомів у розмірі 300–340 крб. на місяць, відповідно збільшуються посадові оклади й обкомівським номенклатурникам⁷⁹⁰. У жовтні 1933 р. партмаксимум було скасовано і постановою ЦВК і РНК СРСР були встановлені тверді посадові оклади працівникам радянських організацій. Відтепер голови й секретарі ЦВК СРСР і союзних республік, голови РНК СРСР і союзних республік та їх заступники, голови крайових, обласних виконкомів і міськрад Москви, Ленінграда, Харкова, наркоми СРСР і РСФРР та їх заступники, голови Верховного суду СРСР, РСФРР, крайових і обласних судів; прокурори СРСР, союзних республік, країв, областей, ректори Інститутів червоної професури та низки університетів отримували платню в розмірі 500 крб. на місяць⁷⁹¹. Зокрема, саме такий розмір свого окладу зазначив в “Анкеті для старих більшовиків і ветеранів революції” у грудні 1933 р. тодішній прокурор СРСР І.Акулов⁷⁹².

У той час як добробут номенклатури зростав, середня зарплата робітника становила 125 крб., учителя – 100–130, дипломованого лікаря – 150–275 (середній і молодший медперсонал отримував платню 40–50 крб. на місяць), стипендія студента технікуму – 15–20 крб. “чистими”, а пенсія селянина – інваліда – 20 крб. на місяць⁷⁹³, яку він не одержував у роки голоду.

Зауважимо, що окрім гідної зарплати, номенклатура мала й низку прихованих джерел доходів, наприклад, отримувала “допомогу” з різних “таємних грошових фондів”, що були створені у 1920-ті рр., але поширення набули в 1930-ті. З таємних фондів оплачувалися харчування відповідальних працівників у закритих їдальнях та спецбуфетах, купівля квартир і книг, допомога на лікування, путівки до лікувально-профілактичних закладів, фінансувалося будівництво закритих будинків відпочинку тощо. В 1933 р. бюджет фонду для допомоги керівним працівникам при Наркоматі постачання СРСР сягав 600 тис. крб. на рік. З цієї суми виділялися дотації на харчування в їдальні в розмірі 80 крб. на місяць на одну особу, на придбання книжкових абонементів – 50 крб. на особу в квартал, на лікувальний фонд, що становив

⁷⁹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.282. – Арк.133.

⁷⁹¹ Осокина Е.А. За фасадом “сталинского изобилия”: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. – С.129.

⁷⁹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.286. – Арк.6.

⁷⁹³ Осокина Е.А. Указ. соч. – С.129; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5406. – Арк.10, 28.

400 крб. на особу на рік, а також 7 тис. крб. на місяць виділялося на утримання закритих буфетів⁷⁹⁴.

Починаючи з осені 1932 р. номенклатурними пільгами офіційно користувалася й районна верхівка, яка досі перебувала на так званому централізованому постачанні. 1 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про покращення матеріально-побутових умов керівних районних працівників”, згідно з якою до “закритих розподільників обласних центрів” було прикріплено для постачання промтоварами групу керівних районних робітників у складі секретарів райкомів, голів райвиконкомів, профрад, районних контрольних комісій та членів їхніх сімей. В цілому, на “спеціальне централізоване постачання” було зараховано ще 23900 осіб – 10400 відповідальних працівників і 13500 членів їх сімей. Постанова також передбачала підвищення зарплати, поліпшення житлових умов та організацію в кожному районі невеликих підсобних господарств для потреб місцевої верхівки⁷⁹⁵.

На ще одне джерело самопостачання місцевого керівництва в період голодомору перетворилася система торгзіну (“торгзін” – торгівля з іноземцями). Торгзін (російська аббревіатура – “торгсин”) – спеціальна контора для торгівлі з іноземцями в СРСР, що мала розгалужену мережу магазинів закритого типу, в яких торгували антикваріатом, килимами, хутром, продовольчими та дефіцитними товарами, була створена влітку 1930 р. при наркоматі торгівлі СРСР і мала крайові, республіканські та обласні контори. З тим, щоб викачати з голодуючого населення золото та коштовності, партійне керівництво віддало розпорядження про відкриття крамниць торгзіну не лише в містах, райцентрах, але й у великих селах. Восени 1932 р., коли Москва поставила завдання значно збільшити торгову мережу торгзіну, політбюро ЦК КП(б)У, реагуючи на вказівку, затверджує 10 грудня 1932 р. постанову “Про роботу торгзіну”. Свідченням того, настільки велика ставка робилася на торгзін є пункти постанови, згідно з якими керівні працівники і спеціалісти його контор відтепер забезпечувались на рівні відповідальних працівників “центральної і обласної організацій”, а керуючих обласними конторами торгзіну та їх заступників було введено до номенклатури ЦК. До списків обкомівської номенклатури вводили директорів великих універмагів і баз⁷⁹⁶.

⁷⁹⁴ Осокина Е.А. Указ. соч. – С.129.

⁷⁹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.237. – Арк.155-157.

⁷⁹⁶ Там само. – Спр.238. – Арк.153-154.

У голодні роки, коли населення обмінювало в магазинах торгівні коштовності на продукти харчування, номенклатура, користуючись своїм особливим становищем у суспільстві, перетворила їх на свою вотчину: вартість товарів і продуктів вони оплачували не інвалютою чи коштовними металами, а радянськими грошми. Нерідко зловживання своїм службовим становищем з боку представників влади переходило усіякі межі. Так, восени 1933 р. за мовчазної згоди високих посадовців Чернігівської області завідувач розподільником для відповідальних працівників і завмаг торгівні продали за золото та інвалюту 3 688 кг борошна і на виручені кошти “закупили у магазині торгівні коверкотові відрізи (для костюмів) та інші товари і забезпечили ними відповідальних працівників”⁷⁹⁷.

Не гребувала номенклатура й різноманітними “транспортними” привілеями. Окрім службових автомобілів з персональними водіями, що сприймалися вже як звичний владний атрибут, особливою популярністю в середовищі вищої еліти в 1930-ті рр. користувалися особисті салон-вагони для подорожей залізницею. Виготовлялися вони за індивідуальним замовленням функціонера коштом відомства, яке він очолював. Виготовлення такого салон-вагону обходилося державній казні, як мінімум, в 300–400 тис. крб. Незважаючи на те, що в 1932 р. права на салон-вагони мали секретарі і члени політбюро ЦК ВКП(б), голови ЦВК СРСР, РНК СРСР і РСФРР, ОГПУ СРСР, наркоми СРСР та командувачі військових округів, салонами продовжували користувалися без дозволу уряду республіканські, крайові та обласні керівники. Згідно з офіційними даними, в 1933 р., тобто в розпал масового голоду “службові вагони ЦК” щомісяця “споживали”: 200 кг вершкового масла, 250 кг швейцарського сиру, 500 кг ковбаси, 500 кг дичини, 550 кг різного м’яса, 300 кг риби, 350 кг рибних консервів, 100 кг оселедців, 100 кг кетової ікри, 300 кг цукру, 160 кг шоколаду і цукерок, 100 ящиків фруктів і 60 тис. штук експортних цигарок⁷⁹⁸.

Такі подорожі партійно-державна верхівка досить часто здійснювала у період своїх відпусток, тривалість яких становила від 1,5 до 2-х місяців. У цей же період уся вища республіканська та обласна номенклатура також мала можливість користуватися державними дачами, які знаходились у віданні ЦЛК. Так, наприклад, одеське обласне керівництво – секретар обкому, голова облвиконкому і голова обласної

контрольної комісії ще 1932 р. як постійне місце проживання використовували державні дачі на території парку “Міразлі”, на якій містився й номенклатурний санаторій ім. Чубаря⁷⁹⁹.

Користувалася номенклатура й закритим медичним обслуговуванням, яке було не тільки безкоштовним, але й якісним. Путівки до санаторіїв видавалися за символічну плату. Незважаючи на серйозну валютну проблему в 30-ті рр., яка виникла внаслідок світової економічної кризи, досить поширеною була практика лікування номенклатурників та членів їхніх родин за кордоном. Українські вищі посадовці мали можливість відпочивати і лікуватися на таких всесвітньо відомих курортах, як Віші (Франція), Карлсбад (Чехо-Словаччина) і Мерано (Італія), а для того, щоб отримати консультацію кращих європейських “світл” їздили до Берліна та Відня. Дозвіл на цей привілей, зазвичай, надавався ЦК ВКП(б). Тільки в голодних 1932–1933 р. на лікуванні та відпочинку за кордоном побували члени та кандидати у члени політбюро: Затонський, Петровський і Сербиченко – в Берліні, Скрипник – у Віші⁸⁰⁰, а ЦЛК видала своїм пацієнтам тільки у вигляді матеріальної допомоги понад 160 тис. крб. у 1933 і понад 50 тис. крб. за перше півріччя 1934 р.⁸⁰¹ Особливо правляча партія опікувалась станом здоров’я своїх заслужених ветеранів. Лікування за кордоном одного “старого” більшовика у 1934 р. обходилося державі 600 крб. золотом і 75 дол. США⁸⁰².

ЦЛК, що функціонувала при Наркоматі охорони здоров’я УСРР, в 1932 р. обслуговувала 567 відповідальних працівників, що мешкали в Харкові, і 1 042 членів їхніх сімей, а станом на 25 грудня 1933 р. вже відповідно 1 637 і 2 929 осіб⁸⁰³. Усього ж в ту добу в підвідомчих ЦЛК санаторіях і пансіонатах оздоровлювалося близько 15 тис. дорослих і 2 тис. дітей⁸⁰⁴. До 1933 р. українська номенклатура відпочивала та лікувалася в санаторіях Хараксу (Крим), Одеси та Кисловодська, де налічувалося 5 925 ліжко-місць (собівартість одного в 1932 р. становила 348 крб., а в 1933 р. 401 крб.⁸⁰⁵, в кисловодському санаторії “Параді-Семашко”, зокрема, ліжко-місце коштувало 360 крб.)⁸⁰⁶. В 1932–1935 рр.

⁷⁹⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6232. – Арк.17.

⁸⁰⁰ Там само. – Оп.6. – Спр.235. – Арк.170, 502; Спр.236. – Арк.189, 211, 229.

⁸⁰¹ Там само. – Оп.20. – Спр.6462. – Арк.63.

⁸⁰² Там само. – Спр.4582. – Арк.25.

⁸⁰³ Там само. – Спр.5311. – Арк.33; Спр.6232. – Арк.88.

⁸⁰⁴ Там само.

⁸⁰⁵ Там само. – Спр.6232. – Арк.110.

⁸⁰⁶ Там само. – Арк.11.

⁷⁹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.286. – Арк.87.

⁷⁹⁸ Осокина Е.А. За фасадом “сталинского изобилия”: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. – С.131.

ЦЛК вела і будівництво нових санаторіїв для української номенклатури в Гаграх, Кисловодську, Сочі та Криму, будинків-дач в Помірках та Одесі, будинку відпочинку в Нальчику. Характерно, що на це будівництво, яке особливо інтенсивно велося в 1932–1933 рр., тобто в самий розпал голоду, коштів завжди вистачало.

Незважаючи на фінансову скруту, Москва, яка вперто відмовляла в допомозі українському селянству, в лютому 1933 р. дає згоду урядові УСРР на затвердження бюджету ЦЛК на 1933 р. у сумі 11 190 тис. крб., що на 5 165 тис. крб. перевищувало бюджет 1932 р.⁸⁰⁷. Понад його третину – 4 180 тис. крб. ЦЛК планувала витратити на добудову санаторіїв для української номенклатури в Гаграх, Кисловодську і Криму, будинку відпочинку в Одесі, поліклініки у Харкові. Кошти на потреби ЦЛК, згідно з постановою РНК УСРР від 22 лютого 1933 р., мали переказати українські наркомати фінансів, юстиції, здоров'я, праці, союзний наркомат важкої промисловості, які фінансувалися за рахунок державного бюджету, Центральний комерційний банк та низка промислових підприємств республіки⁸⁰⁸. Коли затверджувався бюджет ЦЛК, наркомат постачання СРСР у березні 1933 р. знімає з централізованого постачання усі п'ять будинків відпочинку, що були у розпорядженні українських освітян і переводить їх на місцеве постачання за жалюгідними нормами споживання: 100 г хліба на день, 400 г олії та 1 кг цукру на місяць⁸⁰⁹.

Як не прикро, але саме тоді, коли компартійно-державна верхівка цілеспрямовано поширювала коло своїх привілеїв, український народ, як етноантропологічна цілість, став у 30-ті рр. ХХ ст. об'єктом найбільшого в новітній світовій історії геноциду. Демографічні втрати України були настільки масштабними, що прискорили асиміляцію її населення з переселенцями (переважно з РСФРР), які, заохочувані Кремлем, з осені 1933 р. прибували до степових районів УСРР, де внаслідок голодомору утворився дефіцит робочої сили⁸¹⁰. Міграція російського населення в УСРР стала можливою завдяки тому, що політбюро ЦК КП(б)У у постанові від 2 жовтня 1933 р. “Про переселення” в черговий раз піддалося тиску Москви і погодилося з пропозицією Всесоюзного комітету переселення “про відстрочку проведення внутріукраїнського переселення на І квартал 1934 р. в зв'язку з тим, що в ІV кварталі цього

⁸⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6232. – Арк.5; Оп.6. – Спр.285. – Арк.1.

⁸⁰⁸ Там само. – Оп.20. – Спр.6232. – Арк.5; Оп.6. – Спр.285. – Арк.1.

⁸⁰⁹ Там само. – Оп.20. – Спр.5311. – Арк.13.

⁸¹⁰ Там само. – Оп.6. – Спр.285. – Арк.27, 90.

року проводиться намічене переселення в степові райони України з РСФРР”⁸¹¹.

Привертає увагу слово “намічене”, яке в даному контексті, ймовірно, означає те, що центр заздалегідь планував масовий мор українців. Тобто, не виключено, що творці голодомору, передбачили його трагічні наслідки і, користаючись з них, мали намір активізувати політику асиміляції, особливо під час проведення індустріалізації промисловості і колективізації сільського господарства, що супроводжувалися масовою, у тому числі, примусовою, міграцією населення. Саме з того часу неконтрольована міграція неукраїнського населення на місця, звільнені голодомором і терором стає нормою.

Іншим згубним наслідком для України стала значна втрата республіканською парторганізацією національно-свідомих комуністів. Це стало можливим завдяки проведенню чергової партчистки, яка розпочалася після того, як 26 травня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову “Про чистку партії”, в тексті якої було зазначено, що “минулі й теперішні господарські кампанії дозволили виявити наявність всередині партійної організації України “чужих, переродженчеських елементів, куркульських агентів, представників контрреволюційного буржуазного націоналізму, дворушників, які приховують свої дійсні наміри під прикриттям брехливого формального визнання генеральної лінії партії”⁸¹². Це означало, що головним завданням чистки було позбутися усіх зазначених у постанові прихованих опозиціонерів. Наслідки чистки чотирьох обласних організацій КП(б)У – Вінницької, Донецької, Київської та Одеської – були вражаючими: з 267907 партійців, що пройшли чистку, з партії було виключено 51713, переведено з членів до кандидатів 2068 й до співчуваючих 4163, зі складу кандидатів до співчуваючих переведено 18710 осіб. Основними причинами виключення з партії найчастіше називалися: пасивне перебування в партії, порушення партійної та державної дисципліни, належність до “ворожих і класово чужих елементів”, побутове і моральне розкладання, зрощування з буржуазними елементами, дворушництво. За такими формулюваннями з лав КП(б)У було виключено, відповідно, 23,1; 21; 18; 11,2; 9,5 і 5,6% колишніх партійців⁸¹³.

Переважна більшість тодішніх українських керівників, у тому числі й вищого ешелону, мала низький освітній, культурний та кваліфі-

⁸¹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.285. – Арк.90.

⁸¹² Там само. – Спр.283. – Арк.79.

⁸¹³ Там само. – Оп.1. – Спр.429. – Арк.264-265.

каційний рівень. Усі вони, як правило, були ревними виконавцями партійних директив і зовсім не замислювалися над наслідками своїх “діянь”. Не дивно, що через кілька років (у 1937–1938 рр.) більшість з них були репресовані Сталіним як “вороги народу”, і, як не парадоксально, цей ярлик відповідає дійсності, бо їхні дії в 1932–1933 рр. кваліфікувати інакше неможливо, вони й справді виявилися ворогами свого народу.

Академік НАН України М.Попович, торкаючись проблеми відповідальності партійного керівництва за штучний голодомор 1932–1933 рр., зауважив, що у 40-х рр. серед київської інтелігенції ходили чутки, що Л.Каганович, розмірковуючи якимось про причини голодомору 1932–1933 рр., сказав: “Ця історія ще чекає на своє пояснення, розкриття; ще не настав час, але усі винуватці цього голоду уже покарані”⁸¹⁴. В цих словах є лише зерно істини, оскільки опубліковані на сьогодні документи і матеріали дають змогу назвати й головних винуватців голоду – геноциду – Сталіна та його найближче оточення.

Численні документи, що стали надбанням гласності останніми роками, засвідчують, що Сталін отримував необхідні дані про реальний стан українського села і голод, але визнати ці реальні факти означало для нього визнати власні помилки і злочини, хибність курсу, який проводився в країні. Тому Сталін не лише в публічних виступах, але й таємному листуванні конструював для себе і своїх соратників картину подій, яка не відповідала реаліям, але дозволяла зберегти “політичне обличчя” вищої влади. Ця тенденція, що стала правилом, породжувала постійне запізнення у прийнятті необхідних заходів, непослідовні рішення, що доводило кризові ситуації до крайнощів.

Листування Сталіна з Кагановичем⁸¹⁵ та Молотовим⁸¹⁶ дає підстави говорити про те, що саме Сталін був головним натхненником і організатором політики терору і насильства. До терору голодом, масових арештів і розстрілів сталінське керівництво зверталося як до звичного методу керівництва країною і подолання численних проблем і криз.

⁸¹⁴ День. – 2003. – 7 березня.

⁸¹⁵ Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. / Сост. О.В.Хлевнюк, Р.У.Дэвис, Л.П.Кошелева, Э.А.Рис, Л.А.Роговая. – М.: РОССПЭН, 2001. – 798 с.

⁸¹⁶ Большевицкое руководство. Переписка. 1921-1927: Сб. док. / Сост. А.В.Квашонкин, О.В.Хлевнюк, А.П.Кошелев, Л.А.Роговая. – М.: РОССПЭН, 1996. – 423 с.

4.6. Політичні функціонери УРСР в умовах масового терору 1930-х років

Приборкавши за допомогою штучного голоду українське селянство, яке Сталін вважав головним носієм українського сепаратизму, генсек переключив свою увагу на вищу ланку керівництва УСРР, від якої він вимагав не лише цілковитої лояльності до ініційованих ним заходів, але й пошуку нових ворогів його режиму. Логіка терористичної диктатури, в основі функціонування якої була перманентна боротьба з “ворогами народу”, неминуче мала призвести до їх пошуку у середовищі правлячої верхівки. Більшість сучасних дослідників масового сталінського терору 1930-х рр. вважає, що сигналом до проведення репресій проти номенклатури стало вбивство 1 грудня 1934 р. одного з найвідоміших більшовицьких функціонерів С.Кірова. Вони мають рацію, але тільки в тому, що до трагічних подій в Ленінграді Сталін не застосовував вищої міри покарання щодо номенклатурників, які в період гострої боротьби за владу в партії та державі перебували в лавах опозиції так званому генеральному курсу. До інших репресивних заходів проти своїх опонентів, найпопулярнішим з-поміж яких було заслання, сталінський режим вдавався задовго до грудня 1934 р. (згадаймо лише про заслання цілої низки найактивніших учасників об’єднаної троцькістсько-зінов’євської опозиції). Щодо України, то зважаючи на превентивні репресії, проведені Сталіним проти так званих націонал-ухильників у лавах КП(б)У в другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр., вбивство Кірова й поготів не може вважатися сигналом до початку репресій в номенклатурному середовищі.

Причина фізичного знищення Сталіним колишніх опозиціонерів і націонал-ухильників, виходячи зі сталінської логіки, видається цілком зрозумілою, адже вони уособлювали гіпотетичну загрозу функціонуванню режиму одноосібної влади. Більш важливо з’ясувати причини винищення Сталіним та його найближчим оточенням вищої ланки партійно-державної номенклатури, яка надала генсеку всебічну підтримку у боротьбі з опозиціями і сприяла утвердженню тоталітарної диктатури. Вивчення й аналіз архівних матеріалів та інших документальних джерел 1930-х рр., спогади очевидців тих подій дозволяють нам запропонувати власне бачення однієї з найтрагічніших віх вітчизняної історії ХХ ст.

Розмірковуючи про причини розправи Сталіна з більшістю своїх учорашніх соратників дослідники найчастіше вдаються до методу історичних аналогій, проводячи паралель між “великою чисткою” 1937–

1938 рр. і яacobинським терором доби Великої французької революції кінця XVIII ст. Мовляв, якщо колишні більшовицькі вожді, передусім, Л.Троцький і Х.Раковський, стверджували, що “термідоріанський” переворот, здійснений Сталіним за підтримки підконтрольного йому бюрократичного апарату є однією з загальних закономірностей розвитку усіх революцій, що мали місце в світовій історії, то чому б і нам не піти слідом за ними, даючи відповідь на питання про одну з головних причин сталінської розправи з представниками номенклатурної верхівки. Однак ця версія не видається нам переконливою, оскільки в найближчому сталінському оточенні ніколи не бракувало колишніх професійних революціонерів, які разом кували перемогу у жовтні 1917 р., а це означає, що репресії в середовищі номенклатури (якщо брати до уваги СРСР в цілому) не були всеохоплюючими, а носили вибірковий характер. З іншого боку, ця тезу не можна застосувати ні до номенклатурної верхівки УСРР, яка була майже стовідсотково знищена в 1937–1938 рр., ні щодо радянської України, в якій, на думку Стефана Куртуа – відомого французького дослідника злочинної діяльності комуністичних режимів – “терор лютував з особливою жорстокістю”⁸¹⁷. Щоб відповісти на питання, чому абсолютна більшість представників “старої гвардії” була фізично знищена, простежимо як проходив процес поступового їх витіснення з коридорів влади сталінськими висуванцями.

Як відомо, ставлення Сталіна до українського керівництва було надзвичайно прагматичним: доки воно йшло у фарватері політики центру, беззастережно виконуючи його рішення, організаційні висновки чи репресивні заходи щодо нього не застосовувалися. Тільки-но керівництво республіки виявляло певний непослух або прихований спротив реалізації планів Москви (читай, Сталіна), воно одразу ж ставало об’єктом репресій. Така доля очікувала усіх тих, хто не бажав коритися волі центру. Пригадаймо, для прикладу, як Москва розформувала склад ЦК КП(б)У, обраний IV конференцією КП(б)У у березні 1920 р. за мовчазної згоди свого тодішнього кремлівського куратора Сталіна, що представляв ЦК РКП(б) на конференції. Або ж згадаймо про відкликання в 1923 р. з України голови її уряду Х.Раковського, що його ініціював московський генсек і яке стало прямим наслідком боротьби за збільшення повноважень союзних республік, яку Раковський вів зі Сталіним у 1922–1923 рр. Така ж участь у березні 1925 р. спіткала й першого секретаря ЦК КП(б)У в 1923–1925 рр. Е.Квірінга, який поп-

латився посадою за те, що, не володіючи ситуацією про справжню розстановку сил у складі політбюро ЦК ВКП(б), зробив ставку не на Сталіна, а на свого давнього приятеля Г.Зінов’єва.

Наведені інциденти тільки сприяли посиленню недовіри генсека до “українців”, наслідком чого стала практика відрядження в Україну для здійснення “специфічних завдань” з приборкання КП(б)У та її керівництва виключно сталінських емісарів. Так, керівництво “зачисткою” української республіканської верхівки у 1925–1928 рр. здійснював його висуванець Л.Каганович, “командувати голодом” і боротьбою з “націонал-ухильниками” в КП(б)У у січні 1933 р. Сталін відрядив П.Постишева, який за сумісництвом очолив ще й неафішований процес згортання “українізації” в республіці. Нарешті, політичні репресії проти вищої номенклатури УРСР, розгорнуті 1937 р., мав довершити, надісланий у січні 1938 р. М.Хрущов. Звісно, що крім основного завдання, кожен із сталінських емісарів мав неодмінно показати себе у перманентній боротьбі з так званим українським націоналізмом і сепаратизмом, яку Кремль вів особливо безпошадно.

Ведучи боротьбу з опозицією встановленню свого одноосібного лідерства в партії та державі упродовж 1920-х рр., Сталін не вдавався до фізичної розправи з опонентами, а оголошував їх опортуністами і виключав з лав більшовицької партії, отримавши на рубежі 1920–1930-х рр. диктаторські повноваження, генсек перебрав, по суті, усі права на розгортання масового терору проти власного народу, в тому числі й проти реальних та удаваних противників його одноосібної диктатури в середовищі компартійно-державної номенклатури.

Для створення підґрунтя до проведення репресій в Україні Сталін та його оточення скористалися, по-перше, загостренням міжнародної ситуації, а, по-друге, успіхами в проведенні політики українізації, яку послідовно впроваджували в життя такі націонал-комуністи як О.Шумський і М.Скрипник. Здобутки на ниві дерусифікації не могли не бентежити комуністичний центр, тому, як завжди у таких випадках, на денне світло було витягнуте дещо призабуте, але ніколи не здаване в архів гасло боротьби з місцевим націоналізмом або, висловлюючись точніше, з так званим українським сепаратизмом. Цей жулел, як відомо, слугував безвідмовним знаряддям не тільки в руках усіх російських царів, але й радянських генеральних секретарів, коли йшлося про утримання України в орбіті свого впливу. Прикметно, що у 1930-ті рр. звинувачення в сепаратизмі пред’являлись не лише ідейним поборникам української незалежності, але й тим відданим сатрапам Москви, які в

⁸¹⁷ Черная книга коммунизма. Преступления. Террор. Репрессии. – С.49.

період сталінського комуністичного штурму через об'єктивні причини не могли виконати усіх планів та забаганок центру.

Вочевидь, Сталін довго виношував план викорінення української фронди, але вирішив форсувати його реалізацію тільки після “зачистки” керівної верхівки КП(б)У, здійснену його емісаром Л.Кагановичем у 1925–1928 рр. Тож мабуть не випадково перші кроки з “вирішення” української проблеми збіглися у часі з початком впровадження політики нового комуністичного штурму, реалізація якої розпочалася в кінці 1920-х рр. і передбачала здійснення форсованої індустріалізації промисловості на основі проведення суцільної колективізації сільського господарства.

Україна – найбільша житниця СРСР – відповідно, отримувала й найбільші хлібозаготівельні плани. Як свідчать архівні джерела та матеріали листування, яку вели між собою у першій половині 1930-х рр. союзні компартійно-державні лідери, виконання чи невиконання цих надвисоких планів визначало ставлення сталінської верхівки до керівництва УСРР, до республіки та її населення в цілому. Неможливість виконати нереальні плани, накинуті Україні московським партійним центром, давала чудовий привід до втручання у справи “суверенної” радянської республіки. І якщо відрядження навесні 1925 р. на посаду генсека КП(б)У Л.Кагановича буцімто мало на меті примирити угруповання, що суперничали в боротьбі за владу в парторганізації республіки, то призначення Москвою на посаду “другого першого секретаря” ЦК КП(б)У П.Постишева у січні 1933 р. означало не що інше, як висловлення недовіри керманічам УСРР. Символічно, що це призначення практично збіглося у часі з приходом до влади в Німеччині нацистів, головні ідеологи яких, включно з Гітлером, намагаючись за будь-яку ціну ревізувати поверсальську систему, пропагували ідею німецького походу на схід з метою відриву України від СРСР і перетворення її на плацдарм боротьби з комунізмом.

Про те, що побоювання Кремля втратити Україну, внаслідок ускладнення на рубежі 1920–1930-х рр. міжнародної ситуації, були не вигадкою, а слугувало одним із приводів до “зміцнення” керівництва республікою, свідчать численні документи. Так, обгрунтовуючи необхідність зміцнення керівної верхівки КП(б)У, Сталін у листі до Кагановича від 11 серпня 1932 р. писав: “Якщо не візьмемося тепер за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дримає..., що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває чимало (так, чимало!) гнилих елементів, свідомих і підсвідомих петлюрівців, зрештою прямих агентів Пілсуд-

ського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек”⁸¹⁸.

У цитованому нами листі Сталін сформулював також стратегічне завдання радянського керівництва щодо України: “...Поставити собі за мету перетворити Україну у щонайкоротший термін на справжню фортецю СРСР, на дійсно вірцеву республіку. Грошей на це не шкодувати. Без цих і подібних ним заходів (господарське та політичне зміцнення України, у першу чергу – її прикордонних районів тощо), повторюю – ми можемо втратити Україну (виділено нами. – М.Д.)”⁸¹⁹.

Побоювання Кремля втратити Україну підтвердив у своїй промові на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У у листопаді 1933 р. П.Постишев, який говорив про “посилення уваги та інтересу міжнародного імперіалізму взагалі і фашистської Німеччини, зокрема і особливо до України, як плацдарму боротьби проти Радянського Союзу”⁸²⁰.

Під час роботи XVII з'їзду ВКП(б) (січень – лютий 1934 р.) Сталін заявив, що всупереч тим німецьким колам, які стояли на позиції порозуміння з СРСР, тепер перемагають ті, що проповідують політику, “яка нагадує в основному політику колишнього німецького кайзера, який окупував один час Україну”⁸²¹. Передусім, генсек мав на увазі відомий виступ Гугенберга в Лондоні і декларації одного з ідеологів націонал-соціалізму Розенберга, у яких йшлося про німецькі плани щодо України.

Як показали наступні події, посилення на згадану вище небезпеку окупації України Німеччиною або Польщею було використане Москвою не лише як привід до зміцнення керівництва республікою, але й стало підґрунтям для розправи з усіма колишніми та потенційними, на думку Кремля, опозиціонерами. До числа останніх у 1937–1938 рр. потрапила й переважна більшість українських номенклатурників, які в попередній період були слухняним зняряддям Москви і мовчки спостерігали за нечуваним в історії голодомором 1932–1933 рр., що став геноцидом українського селянства, погромом кадрів української інтелігенції та нищенням усіх національно-свідомих українських ко-

⁸¹⁸ Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. – С.274.

⁸¹⁹ Там само.

⁸²⁰ Постишев П.П. В боротьбі за лєнінсько-сталінську національну політику партії. – С.69.

⁸²¹ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) 26 января-10 февраля 1934 г. Стеногр. отчет. – М.: Партиздат, 1934. – С.14.

муністів, який учинив Сталін. Саме ця мовчазна згода, надана Сталіну номенклатурою УСРР на проведення репресивних дій проти українського народу, переконала його у безхребетності керівництва КП(б)У і, по суті, благословила генсека на застосування репресій не лише проти усіх соціальних груп населення, в тому числі й – владної верхівки.

Оскільки репресивна практика стала однією з визначальних умов функціонування сталінського режиму, цілком логічно зробити висновок про те, що перманентні чистки та репресії є неодмінним атрибутом кадрової політики в тоталітарній державі, адже вони дозволяли періодично проводити часткову, а то й, як свідчить політична історія СРСР кінця 1930-х рр., повну заміну керівної верхівки. Тож майже стовідсоткова ротація українського партійно-радянського керівництва шляхом його фізичної ліквідації видається вповні логічним кроком Сталіна і цілком відповідає сформульованій ним же теорії про посилення класової боротьби в міру наближення до соціалізму.

Вчорашні соратники, на думку Сталіна, були такими ж потенційними противниками його одноосібної диктатури, як і знищені комуністичним режимом у попередній період представники “експлуаторських класів”, духовенства, заможного селянства чи інтелігенції національних республік. “Стара гвардія” стала останньою ланкою із довгого ланцюга тих, кого було піддано репресіям заради побудови комуністичного раю. Навіть тактика проведення репресій в обох випадках була практично тотожною. Єдина відмінність полягала у тому, що відвертих противників більшовицької диктатури комуністичний режим, за влучним висловом Кагановича, “знімав шарами”, а своїх вчорашніх соратників Сталін знищував руками тих номенклатурників, які своїм керівним становищем у суспільстві цілковито завдячували самому вождеві.

Про те настільки вміло Сталін застосовував принцип “поділяй і владарюй” для забезпечення покірливості української філії ВКП(б), свідчать рішення центральних партійних органів, в яких міститься оцінка роботи української парторганізації, а також стенограми з’їздів та пленумів КП(б)У 1930-х рр., які є ключем до розуміння процесів, що відбувалися в УСРР та в середовищі української верхівки. Посилаючись на ці документи можна простежити за процесом знищення української партдержноменклатури у хронологічній послідовності.

Отже, перша хвиля масової заміни партійного керівництва в УСРР припадає на 1931–1932 рр., тобто на той час, коли проведення суцільної колективізації селянських господарств та масова конфіскація хліба

у селян спровокували виникнення та поширення голоду в Україні. Оскільки винуватцем “прориву” у сільському господарстві було визнане низове керівництво, щодо нього були застосовані організаційні заходи: від початку 1931 до середини 1932 р. було замінено 80% усього складу секретарів райкомів КП(б)У, які, на думку Сталіна, “підтримували селянський саботаж”⁸²². Коли й така ротація районного керівництва не допомогла, Москва відверто заявила, що відповідальність за провал у сільському господарстві падає на ЦК КП(б)У і зажадала від нього “самокритики”⁸²³. Її місцем мала стати спеціально скликана 6 липня 1932 р. III Всеукраїнська конференція КП(б)У, на яку з Москви прибули Каганович і Молотов. Незважаючи на те, що під тиском центру конференція схвалила московські вимоги, план хлібоздачі не був виконаний, а Україну поглинув голодний мор.

У такій ситуації Сталіну, який був творцем штучного голоду в Україні, потрібно було знайти винуватців. Як видно з постанови ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р., в тексті якої керівництву КП(б)У було поставлено вимогу “вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи із партійних і радянських організацій” України⁸²⁴, винуватців було знайдено. Ними були оголошені “українські буржуазні націоналісти” в лавах КП(б)У, для боротьби з якими згідно з рішенням ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. було відряджено П.Постишева. Призначений на посаду другого секретаря ЦК КП(б)У Постишев отримав санкцію від Сталіна на нищення української культури, русифікацію партапарату, тотальне пограбування села і розправу з усіма “націоналістами”, в тому числі в середовищі номенклатури⁸²⁵.

З іменем Постишева асоціюється й кадрове формування в Україні політвідділів МТС і радгоспів – надзвичайних партійних органів, запроваджених згідно з рішенням січневого (1933 р.) об’єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). Про місце керівного складу політвідділів у тогочасній номенклатурній ієрархії промовляє той факт, що пропозиції обкомів партії про склад політвідділів розглядалися спеціальною комісією ЦК КП(б)У на чолі з Постишевим. Начальників політвідділів затверджував ЦК ВКП(б). До кінця 1933 р. в Україні функціонувало

⁸²² Правда. – 1932. – 7 июля.

⁸²³ Там само.

⁸²⁴ Постишев П.П. В боротьбі за ленінсько-сталінську національну політику партії. – С.63.

⁸²⁵ Там само.

643 політвідділи МТС і 203 — радгоспів. До них було відряджено 4500 комуністів з великим досвідом партійно-масової роботи. Із складу начальників політвідділів 2,5% були членами ВКП(б) з дореволюційним стажем, 85% вступили в партію з 1917 по 1923 р. До складу політвідділів підбиралися працівники, які ніколи не проживали в даному районі і нічим не були зв'язані з місцевими кадрами. 56% начальників політвідділів і 30% їх заступників по партійно-масовій роботі прибули в Україну з Москви та Ленінграда, з Червоної армії⁸²⁶.

Нові органи влади, призначені для відновлення утраченого за час голодомору управління сільським господарством, виводилися з підпорядкування райкомам партії, хоч повинні були працювати у контакті з районними комітетами КП(б)У і районними відділами ГПУ. Вони мали власну систему підпорядкування аж до Політуправління при Наркомземі СРСР. Політуправління підпорядковувалося не наркомземівським начальникам, а безпосередньо політбюро ЦК ВКП(б) (згідно з рішенням листопадового (1934 р.) пленуму ЦК ВКП(б) політвідділи МТС перетворювались у звичайні партійні органи і зливалися з районними партійними комітетами. У радгоспах вони продовжували діяти ще більше п'яти років).

Свої диктаторські повноваження політвідділи використовували, перш за все, у кадровій роботі. У 1933 р. вони провели чистку керівних та матеріально відповідальних працівників колгоспів, яка охопила 234 тис. голів правлінь, завгоспів, бухгалтерів тощо. Було зроблено висновок, що 65,5 тис. перевірених (28%) не відповідали посадам, які вони займали. Зокрема, свої посади залишили більше половини голів правлінь⁸²⁷.

Перші наслідки “постишевщини” не забарилися. Вже в листопаді 1933 р. на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У “другий перший секретар” рапортував про наслідки виконаного: “За останніх 10 місяців (кінець січня — листопад 1933 р. — М.Д.) надіслано на керівну роботу в райони 1 340 товаришів. За цей самий час замінено міцнішими працівниками 237 секретарів райпарткомів, 249 голів райвиконкомів, 158 голів районних контрольних комісій. Під керівництвом і при безпосередній допомозі ЦК ВКП(б) на Україні організовано 643 політвідділи МТС і 203 політвідділи радгоспів, куди надіслано загалом 3 тис. керівних працівників (переважна більшість — з Росії. — М.Д.), що зіграли

особливу роль у запровадженні нових форм і методів керівництва соціалістичним сільським господарством. За минулий рік було надіслано в колгоспи не менше 10 тис. чоловік, в тому числі на постійну роботу головами колгоспів, секретарями осередків і парторганами колгоспів 3 тис. чоловік”⁸²⁸.

Упродовж 1933—1934 рр. в Україні під керівництвом Постишева і надісланого з Москви Д. Мануїльського (“одного з найогидніших ренегатів українського комунізму” за характеристикою Л. Троцького) відбулася чергова партійна чистка, особливостями якої було прагнення сталінського керівництва розквитатися з тими, хто недостатньо виконував план хлібозаготівель, був прихильником націонал-комуністичних поглядів або ж вихідцем з інших партій. Конкретизуючи завдання чистки в Україні у доповіді на Київському партактиві 28 травня 1933 р., Мануїльський вказував при цьому на “забрудненість” національно-культурного будівництва класово ворожими, націоналістичними елементами, вихідцями з колишніх націоналістичних партій, які “так і не змогли зростися з партією”, на злякисну “теоретичну пропаганду” цілим рядом теоретиків національного питання з антиленінських і антисталінських позицій⁸²⁹.

На XII з'їзді КП(б)У (січень 1934 р.) у доповіді К. Сухомлина наводились дані, що в Донецькій, Київській, Вінницькій та Одеській областях чистку пройшли 267907 осіб, виключено з партії 51713, або 19,3%. “Ворожі та класово чужі елементи склали 18% від виключених. Усього по КП(б)У за два з половиною роки було притягнуто до відповідальності 104458 осіб, з них виключено 39017. З притягнутих до партвідповідальності 17150 осіб “правих” опортуністів, троцькістів, “ліваків”, примиренців націоналістів і націонал-ухильників” 6 323 особи виключили з партії”⁸³⁰.

В результаті чистки, перевірки та обміну партійних документів, що перманентно продовжувалися в 1933—1936 рр., зі складу КП(б)У були виключені майже всі колишні боротьбисти, укапісти, бундівці, західноукраїнські комуністи — емігранти, меншовики, есери, троцькісти тощо. Ще одним наслідком чистки стало збільшення у складі вищих органів КП(б)У прошарку неукраїнців. З обраних одразу після

⁸²⁸ Постышев П. Статьи и речи. — Б.м.: Партиздат ЦК КП(б)У, 1934. — С.240.

⁸²⁹ Вісті ВУЦВК. — 1933. — 5 червня.

⁸³⁰ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України 18-23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. — /К./: Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. — С.228, 230.

⁸²⁶ Кульчицький С.В. Ціна “великого перелому”. — С.374.

⁸²⁷ Там само. — С.379.

ХІІ з'їзду КП(б)У 12 членів політбюро ЦК КП(б)У лише четверо були українцями, а з чотирьох секретарів – українцем був лише один⁸³¹.

Безпосереднім сигналом до початку погрому партійно-державної верхівки УСРР стала постанова ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. “Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У і недоліки в роботі ЦК КП(б)У”, у якій керівництво КП(б)У та Київської парторганізації (перший секретар – П.Постишев) було звинувачене не лише у розвалі кадрової роботи, а й у тому, що нею, як зазначив у виступі на січнево-лютневому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У перший секретар С.Косіор, займалися “чужі, ворожі елементи”⁸³². Наслідком грубих прорахунків у кадровій роботі зі слів Косіора стало те, що кількість “ворогів, дворушників і шкідників”, виявлених у 1935–1936 рр., була “дрібницею у порівнянні з тим, скільки було і скільки познімали зараз”⁸³³. Така оцінка ставила під сумнів усю роботу партії у справі добору, підготовки, виховання і розстановки керівних кадрів, оскільки, як зазначав Сталін, “вороги” мали можливість “вільно проникати в партію, проникати у її найвищі установи”⁸³⁴. Зняття з усіх посад в Україні сталінського емісара П.Постишева та відкликання його в розпорядження ЦК ВКП(б) означало не лише завершення ери Постишева в Україні, але й початок примусової ротації усієї української керівної верхівки.

Як показують матеріали листування більшовицьких вождів, першому секретареві ЦК КП(б)У С.Косіору та голові РНК УСРР В.Чубарю Сталін не довіряв ще з 1932 р., про що йдеться, зокрема, у його листі Л.Кагановичу і В.Молотову, датованому 2 червня 1932 р. Звинувативши українських керівників у зриві весняної сівби, Сталін констатував: “Керувати нинішньою Україною не до снаги цим товаришам” і висловив припущення про зміщення з посад С.Косіора і В.Чубаря⁸³⁵. 11 серпня 1932 р. у розвиток теми Сталін писав Кагановичу: “Справи на Україні вкрай погані. Погано за партійною лінією... Замість того, щоб керувати районами, Косіор увесь час лавірував між директивами

ЦК ВКП(б) та вимогами райкомів (зменшити плани хлібозаготівель М.Д.)... Погано за лінією радянською. Чубар – не керівник. Погано за лінією ГПУ. Реденсу не до снаги керувати боротьбою з контрреволюцією у такій великій і своєрідній республіці, як Україна”⁸³⁶. Виходячи з викладеного, Сталін запропонував замінити С.Косіора на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановичем, голову РНК УСРР В.Чубаря – кимсь із керівників центральних господарських відомств, а керівника ГПУ УСРР С.Реденса – заступником голови ОГПУ СРСР В.Балицьким⁸³⁷.

Тобто, українське керівництво не викликало у Сталіна довіри, але, незважаючи на це, Косіор залишався на своїй посаді до січня 1938 р., хоча фактичне керівництво українською парторганізацією у період від лютого 1933 р. до січня 1937 р., по суті, здійснював сталінський емісар в Україні П.Постишев, який, за словами його наступника на посаді першого секретаря Київського обкому партії С.Кудрявцева “дуже любив нагадувати партійній організації України про уроки 1933 р.”⁸³⁸. Головним з-поміж цих уроків вважалися “організаційні заходи” Кремля, спрямовані на зміцнення керівництва КП(б)У після того, як українська верхівка не справилися з виконанням хлібозаготівельного плану.

Побоювання втратити Україну, змусило Сталіна ініціювати “розгром націоналістичного контрреволюційного підпілля”⁸³⁹, здійснений ним руками КП(б)У та НКВД. “Націоналістами” було оголошено не лише активних учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., але й тих національно свідомих українців у складі КП(б)У, які енергійно українізували республіку та її партійно-державний апарат. Особливо запекло органи НКВД громили послідовників М.Скрипника та колишніх членів так званих дрібнобуржуазних українських партій – боротьбистів, укапістів тощо. Масового характеру репресивні акції проти партійно-державної номенклатури набули з початку 1935 р. Необхідні умови для цього створила постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. “Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів”, що сприяла створенню антиправової бази для розв’язування кампанії масового терору проти всіх категорій населення. 9 грудня 1934 р. на виконання рішення всесоюзного керівництва ВУЦ-

⁸³¹ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К.: Основи, 1997. – С.187.

⁸³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.526. – Арк.16.

⁸³³ Там само. – Арк.17.

⁸³⁴ Там само. – Арк.10.

⁸³⁵ Васильев В. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932-1933 рр. // Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932-1933. – С.20-21.

⁸³⁶ Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. – С.274.

⁸³⁷ Там само.

⁸³⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.488. – Арк.85.

⁸³⁹ Там само. – Арк.92.

ВК прийняв постанову “Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР”, що згорнула звичайну законодавчу практику в республіці і створювала формальну базу для репресій. Всю ідеологічну підготовку до масових репресій в СРСР очолював ЦК ВКП(б), а в Україні, відповідно, ЦК КП(б)У. Початком підготовки масових репресій можна вважати “закриті” листи ЦК ВКП(б) і дублюючі їх листи ЦК КП(б)У у 1935 і 1936 рр., що містили пряму вказівку всім партійним організаціям всебічно активізувати “розвінчувальні” дії на місцях.

Перш ніж розпочати “зачистку” керівництва в національних республіках, Сталін вдався до кадрових рокировок в центральному партійному керівництві. Вони були викликані не тільки переконанням генсека в необхідності і ефективності максимальної централізації, тотального контролю і примусу, але й впливали із сталінської жадоби до одноосібної влади і потягу до авторитарності, що слугували джерелом сталінського бажання встановити особисту диктатуру. Скориставшись з убивства члена політбюро С.Кірова 1 грудня 1934 р. та смерті на початку 1935 р. іншого члена політбюро В.Куйбишева, Сталін в лютому – березні 1935 р. ініціював проведення кадрових перестановок, які обмежили вплив на прийняття рішень таких його висуванців 1920-х рр., як Каганович і Молотов. Зокрема, член політбюро А.Андрєєв був звільнений з посади наркома шляхів сполучення і призначений секретарем ЦК ВКП(б). Наркомом шляхів сполучення став Каганович, який хоч і зберіг посаду секретаря ЦК і членство в оргбюро ЦК ВКП(б), але був звільнений від обов’язків голови Комісії партійного контролю, яку обіймав від 1934 р., і секретаря московської парторганізації. Головою КПК був призначений М.Єжов, який незадовго до цього обійняв посаду секретаря ЦК ВКП(б). Іншу частину “спадщини” Кагановича – посаду секретаря столичної парторганізації – отримав інший висуванець – М.Хрущов. Андрєєв і Єжов мали здійснювати керівництво роботою оргбюро, яке в партійній ієрархії було на другому місці після політбюро. До цього оргбюро було вотчиною Кагановича.

Кадрові переміщення початку 1935 р. означали розосередження впливу найближчих сталінських соратників і поступове висування до вищих ешелонів влади нового покоління керівників, зокрема, Єжова і Хрущова. Свідченням помітної руйнації системи “колективного керівництва” партією, яка склалася ще в ленінські часи, є й різке зменшення у 1935–1936 рр. кількості засідань політбюро (якщо на початку 30-х рр. в середньому на місяць проводилось 7–8 засідань політбюро, то за весь 1936 р. їх було проведено всього дев’ять). Саме

у цей час широкого поширення набуло такі явища, як прийняття рішень політбюро шляхом опитування та зустрічі окремих його членів, які підміняли регулярні офіційні засідання⁸⁴⁰. Остаточна крапка у процес ліквідації “колективного керівництва” і перетворення членів політбюро у безвладних вищих чиновників при вожді-диктаторі була поставлена у ході “великого терору” 1937–1938 рр. Через конфлікт зі Сталіним покінчив самогубством (або був убитий) Г.Орджонікідзе, у 1938–1939 рр. були розстріляні члени і кандидати у члени політбюро С.Косіор, Р.Ейхе, Я.Рудзутак, В.Чубар, П.Постишев, відсторонений від справ Г.Петровський.

Першим значним процесом в Україні, спрямованим проти представників вищої ланки партійно-державної номенклатури, стала “справа Ю.Коцюбинського” – члена оргбюро ЦК КП(б)У, голови Держплану УСРР – та засуджених разом із ним на початку 1935 р. 25-х відомих керівників-комуністів, яким інкримінувалося створення підпільної троцькістської організації.

У 1936 р. центр ініціював цілу низку політичних процесів проти адміністративно-управлінського та господарського керівництва республіки, найбільш гучними з-поміж яких стали справи “об’єднаного троцькістського націоналістичного блоку” і “троцькістсько-терористичної організації”, що викликали паралельну хвилю судових процесів у всіх областях республіки. Так, наприклад, у Харківській області органами НКВД було сфабриковано справу про “контрреволюційну організацію “Соціал-демократична партія України”, в Чернігівській області – про “троцькістську терористичну організацію”, яку “очолювали” два члени Чернігівського обкому КП(б)У, а до її складу входили чотири керівники управлінь облвиконкому, два голови райвиконкомів і ціла низка керівників та управлінців нижчого рівня.

Особливо масштабного характеру політичні репресії в Україні набули на початку 1937 р., коли була прийнята постанова ЦК ВКП(б) від 13 січня 1937 р. “Про незадовільне партійне керівництво Київським обкомом КП(б)У і недоліки в роботі ЦК КП(б)У”, ініційована особисто Сталіним. Ця постанова повністю деморалізувала українське партійно-державне керівництво, а після прибуття в Україну Л.Кагановича, який поставив своїм завданням зламати приховано-пасивний опір репресіям в республіці, розпочався повсюдний погром і знищення керівних кад-

⁸⁴⁰ Хлевнюк О.В. Политбюро: механизмы политической власти в 1930-е годы. – С.164, 288.

рів. Цей процес продовжувався з невеликими короточасними спадами з січня 1937 р. до кінця 1938 р. Особливо потужно репресивний конвеєр запрацював після того, як 31 липня 1937 р. ЦК ВКП(б) затвердив наказ наркома внутрішніх справ СРСР М.Єжова місцевим органам НКВС, згідно з яким за чотири місяці репресіям мали бути піддані близько 270 тис. осіб. Терор, розгорнутий режимом щодо власних кадрів, був чи не найбільш жорстоким, підступним, цинічним.

Вище партійно-державне керівництво УСРР намагалося частково загальмувати наростання цих процесів, зменшити їх масштаби і зберегти керівні кадри республіки. Такої позиції дотримувалися, зокрема, члени політбюро ЦК КП(б)У Г.Петровський, К.Сухомлин, П.Любченко, який особисто врятував від розправи у 1936 р. члена оргбюро ЦК КП(б)У колишнього боротьбиста А.Хвилю (Олінтера), але маховик репресій зупинити було вже неможливо. У серпні 1937 р., вже сам П.Любченко був звинувачений у потуранні “націоналістам”, у зв’язках з Порайком, Триліським, Тараном, Хвилею та іншими колишніми боротьбистами, що обіймали високі посади в керівному складі партдержапарату УСРР, а також у тому, що за словами члена ЦК КП(б)У Межуєва у складі Раднаркому, очолюваного Любченком, було десять “правих” і сім троцькістів⁸⁴¹.

Публічному “побиттю” голови українського уряду на пленумі ЦК КП(б)У передували спроби Любченка переконати Сталіна і Молотова у його особистій відданості. Про це свідчать листи Любченка, у яких він, відхрещуючись від своїх колишніх соратників, запевняв Сталіна у тому, що він “чесний більшовик”, здатний “навчитися з ентузіазмом бити українських націоналістів”⁸⁴².

Також з листів Любченка ми дізнаємося про атмосферу загальної ненависті і підозрливості, що панувала у 1936–1937 рр. у взаємостосунках членів політбюро ЦК КП(б)У. Якщо довіряти цим листам, написаним з метою збереження не стільки посади, а й власного життя, то зі слів Любченка можна зробити висновок, що найбільшим впливом в українській парторганізації в 1933–1937 рр. користувалася неформальна група Постишева, до складу якої Любченко відносив В.Балицького, М.Попова, Й.Якіра та І.Шелехеса. Щодо Якіра, то його голова ук-

раїнського Раднаркому називає не просто другом Постишева, але й “головним організатором походу за заміну Косіора”⁸⁴³.

На пленарному засіданні ЦК КП(б)У 30 серпня 1937 р. Любченко спробував відвести наклепи в тому, що він є одним з організаторів викритої органами НКВД “націоналістичної антирадянської організації”, основу якої склали колишні боротьбисти, але вся його боротьба з націоналістами, троцькістами, правими та іншими опозиціонерами сталінському курсу, про яку він з пафосом переповідав учасникам пленуму, була, по суті, знівельована виступом Затонського, у якому той нагадав учасникам пленуму, що в 1920 р. Любченко “виступав відкрито до останнього моменту проти ліквідації боротьбизму і входження в партію (більшовиків. – М.Д.)”⁸⁴⁴. Таким чином, нетривале небільшовицьке минуле Любченка переважило увесь той позитив, який сприяв його сходженню до вищих шаблів влади в радянській Україні. Після того, як 30 серпня 1937 р. пленум одногосно проголосував за виключення Любченка з партії, у перерві між ранковим і вечірнім засіданням пленуму ЦК КП(б)У, той покінчив життя самогубством. Трагедія Любченка та його колег по вищій ланці партійно-державного керівництва засвідчила, що ні найвищі посади, ні особисті заслуги, ні загальне визнання та слава, ні особиста відданість режиму і вождю не давали жодних гарантій проти найбезглуздіших звинувачень та жорстокої розправи.

Про масштаби кадрового погрому, що його вчинив Сталін в Україні свідчать такі факти: тільки за першу половину 1937 р. троцькістами і “ворогами народу” були оголошені п’ять завідувачів відділами і всі секретарі Київського обкому КП(б)У, два секретарі Харківського обкому, нарком легкої промисловості УРСР та усі його заступники, начальники главків і відділів наркомату і т.д. Про розмах репресивних дій свідчить те, що, наприклад, в Києві, на початок 1938 р. компрометуючі матеріали і просто доноси були подані на половину членів міської організації КП(б)У, а в Ленінському районі столиці України була створена спеціальна комісія по збиранню “компромату”, яка виключила з партії близько 1/5 всього складу районної парторганізації.

Репресіям, які здійснювали позасудові “трійки” у складі першого секретаря обкому, начальника обласного управління НКВС і прокурора області, були піддані не лише керівні кадри, але й рядові робітники,

⁸⁴¹ Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки). Історичний та етнополітичний аспекти. – Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.05. / НАН України. Ін-т національних відносин і політології. – К., 1995. – С.26.

⁸⁴² РДАСПІ. – Ф.82. – Оп.2. – Спр.154. – Арк.197.

⁸⁴³ РДАСПІ. – Ф.82. – Оп.2. – Спр.154. – Арк.199.

⁸⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.537. – Арк.69.

колгоспники, інтелігенція. З Москви, у супроводі підрозділів НКВС, відряджалися уповноважені для проведення репресій, зокрема в Україну прибули М.Єжов і М.Хрущов. Після їхнього приїзду розгорнулася суцільна заміна складу керівних органів республіки. Служіння генсеку вірою і правдою упродовж багатьох років не врятувало вище керівництво республіки. Упродовж 1937–1939 рр. був фізично винищений практично весь керівний склад КП(б)У, Раднаркому УРСР, Президії Верховної Ради УРСР, апарати центрального і обласних комітетів КП(б)У, значною мірою – апарати президії Верховної Ради УРСР, Раднаркому УРСР, наркоматів республіки, знищено керівників усіх облвиконкомів республіки, значна частина керівників обласних управлінь і райвиконкомів. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У, обраних на XIII з'їзді КП(б)У в червні 1937 р., жертвами репресій стали 10 осіб, а Г.Петровського було усунуто з політичного життя. Зі 112 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У і дев'яти членів ревізійної комісії КП(б)У, обраних на цьому ж з'їзді, були репресовані, за підрахунками автора, 109 осіб або майже 98%, репресовано усіх членів оргбюро ЦК КП(б)У. З травня 1937 р. по лютий 1938 р. на посади перших секретарів обкомів КП(б)У були висунуті 13 чоловік, дев'ятеро з яких пізніше оголошені “ворогами народу” або “шпигунами”. Весь склад ревізійної комісії КП(б)У був знищений, тому на XIV з'їзді КП(б)У довелося відмовитися від заслуховування її звіту.

Після фізичного знищення у 1937–1938 рр. одразу двох голів Раднаркому УРСР П.Любченка та М.Бондаренка значних втрат зазнав урядовий апарат – жертвами терору стали всі заступники голови Раднаркому УРСР і народні комісари. Масових втрат зазнала керівна господарська верхівка – директори заводів і фабрик, шахт та рудників, головні інженери цих підприємств, керуючі трестами, банківськими установами, керівники фінансових, будівельних торговельних та інших органів.

Нищівного удару було завдано керівним військовим кадрам, у тому числі командуванню Київського і Харківського військових округів (КВО і ХВО). Широкі репресії проти військового командування в Україні розпочалися влітку 1936 р. – майже на рік раніше, ніж у цілому по країні – з арештів п'яти вищих військових керівників КВО і ХВО: комкора С.Туrowsького, комдивів Д.Шмідта, М.Зюку, Ю.Сабліна і комбрига Б.Кузьмичова. Щоправда, після втручання командувача військами КВО, члена ЦВК СРСР і УРСР, командарма 1-го рангу Й.Якіра репресії проти військових були тимчасово припинені. Однак, остеріга-

ючись рішучого спротиву з боку згуртованих груп воєначальників і будучи переконаними, що не зламавши хребта Червоної армії не можна почувати себе достатньо впевнено, Сталін та його оточення, навесні 1937 р. сфабрикували гучну справу про “військово-фашистську змову в РСЧА”, звинувативши переважну частину військового командування України в приналежності його до цієї міфічної організації, на чолі якої нібито стояли М.Тухачевський, Й.Якір та І.Уборевич.

Упродовж 1937–1938 рр. жертвами репресій в Україні стали три командувачі військових округів (КВО і ХВО), три начальники штабів округів, командувачі усіма родами військ, помічники командувачів військами округів по тилу, всі начальники відділів і управлінь штабів, заступники начальників політуправлінь і штабів округів, командувачі усіма укріпленими районами. Так, з 35 делегатів XIII з'їзду КП(б)У, які представляли парторганізації військових частин і з'єднань, тільки у 1937 р. було репресовано 25 осіб і серед них – трьох командармів, сімох комкорів і комдивів, чотирьох комбригів і полковників, одного армійського комісара, одного корпусного комісара, сімох дивізійних, бригадних і полкових комісарів. З 17 представників військової номенклатури, обраних до складу ЦК КП(б)У у 1937 р., до травня 1940 р. в Україні не залишилось жодного – 15-х знищили, а двох перевели до інших округів.

Відзначимо, що серед “ворогів народу”, репресованих у цей період, були такі легендарні більшовицькі “герої” громадянської війни, українці за походженням, як командувач КВО, командарм I рангу І.Федько, командувач військами ХВО, командарм другого рангу І.Дубовий, до речі, колишній командувач 1-ї української армії та 44-ї стрілецької дивізії; заступник командувача військами КВО з кавалерії, комкор М.Криворучко, який під час громадянської війни очолював полк у бригаді Г.Котовського; комкор А.Борисенко – начальник панцерних і механізованих військ КВО, комдиви М.Зюка, П.Григор'єв, П.Потапенко – усі колишні “червонці” та багато інших. До числа репресованих потрапили й самі організатори Червоного козацтва Ю.Коцюбинський та комкор В.Примаков, останній на період арешту обіймав посаду першого заступника командувача Ленінградського військового округу. Отож, багатьох із тих українців, хто нещадно бився у складі Червоної армії проти “буржуазно-націоналістичних військ” у громадянську війну, самих було звинувачено в українському націоналізмі та знищено.

Масовому знищенню упродовж 1936–1939 рр. було піддано керів-

ні кадри ЛКСМУ. Їх було репресовано і в ході окремих політичних процесів, і за тісні зв'язки з репресованими партійними лідерами, які затверджували їх висунання на керівні посади або з якими вони разом працювали в одному регіоні. Наприклад, Київський обком комсомолу був цілковито розгромлений після зняття з роботи першого секретаря Київського обкому КП(б)У П.Постишева, а Харківський – після арешту другого секретаря Харківського обкому КП(б)У І.Мусульбаса, якому було інкриміновано керівництво підпільною троцькістською терористичною організацією в масштабі комсомолу усєї України. За підрахунками Д.Табачника упродовж 1937–1938 рр. з 385 перших секретарів обкомів і райкомів комсомолу, які обіймали ці посади до початку масових репресій, жертвами стали 319 осіб, з 1 752 секретарів міськкомів і райкомів – 2 211 чол., з 93 членів ЦК ЛКСМУ загинуло 82 особи, а з 35 кандидатів – 27⁸⁴⁵.

В результаті перманентної чистки 1933–1936 рр. та масових репресій 1937–1938 рр. чисельність КП(б)У зменшилась майже вдвічі. Станом на квітень 1937 р. в КП(б)У перебувало на обліку 296643 комуністи, що на 253790 осіб менше, ніж було на 1 січня 1933 р., в той же час в КП(б)У залишилось лише 8,2% тих, хто вступив в партію до 1920 р.⁸⁴⁶ З січня 1934 по квітень 1937 р. в КП(б)У із членів партії було виключено понад 92 тис. осіб⁸⁴⁷, з квітня 1937 по травень 1938 р. – 16511, з липня 1938 по квітень 1940 – 12385⁸⁴⁸. І хоча з квітня 1937 по травень 1938 в КП(б)У було поновлено 4627 чол.⁸⁴⁹, цей процес не можна порівняти з обсягом попередніх виключень.

Загалом, у ході репресивної кампанії 1937–1939 рр. було практично повністю ліквідовано увесь склад української компартійно-радянської номенклатури, а на місце репресованих прибували призначенці з центру. Внаслідок цього значно денационалізувався і якісно погіршився кадровий склад господарських і державно-адміністративних керівників України, були повністю ліквідовані як непотрібні в умовах тоталітаризму, залишки політичної і господарської самостійності республіки. На місце репресованих призначались малопідготовлені

⁸⁴⁵ Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки). Історичний та етнополітичний аспекти. – Автореф. дис... д-ра іст. наук. – С.78

⁸⁴⁶ Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні у 1933-1937 рр. – С.125.

⁸⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.526. – Арк.143.

⁸⁴⁸ Там само. – Арк.96.

⁸⁴⁹ Там само. – Арк.78.

і некомпетентні керівники, які не мали досвіду практичної роботи. Це одразу ж позначилось на соціально-економічному і культурному розвитку республіки, сприяло провалам народногосподарських планів і створювало атмосферу невпевненості в керівній ланці, призводило до прийняття непродуманих рішень, безвідповідальності керівників. М.Хрущов, якого на січневому (1938 р.) пленумі ЦК КП(б)У було призначено виконувачем обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У після відкликання до Москви С.Косіора, відзначав у своїх мемуарах: “На Україні була знищена тоді уся верхівка керівних працівників у декілька поверхів. Декілька разів змінювалися кадри і знову піддавалися арештам і знищенню”⁸⁵⁰.

Новий перший секретар (офіційно на цю посаду Хрущова було обрано на організаційному пленумі ЦК після XIV з'їзду КП(б)У у червні 1938 р.), який заслужив довіру Сталіна, працюючи в Москві, привіз більше десяти співробітників з Москви і протягом 1938 р. активно гуртував свою “команду” в Україні з тих керівників, які приїхали з ним у республіку (М.Бурмистенко, Д.Коротченко), а також діячів, яких він особисто висунув на найвищі керівні посади (Л.Корнієць, З.Сердюк, О.Кириченко).

Таким чином, сталінському керівництву СРСР вдалося у ході масових репресій повністю підкорити керівництво України, знищивши значну більшість партійно-радянської номенклатури республіки, ліквідувавши можливість відродження самостійності (навіть обмеженої рамками тоталітарної держави) республіки, уникнути небезпеки утворення в Україні будь-якої організованої опозиції репресивній диктатурі. Тобто, завдання, які були поставлені у ході репресій проти політико-адміністративної еліти республіки, були повністю реалізовані. В цілому ж в боротьбі за владу Сталін винищив мільйон членів власної партії.

XVIII з'їзд ВКП(б) (березень 1939 р.) зафіксував істотне зміцнення становища Сталіна в партії і державі. Старі партійні кадри були винищені майже повністю: з 1966 делегатів попереднього з'їзду на цьому були присутні тільки 35. Трагічна статистика 1930-х дала привід видатному українцеві Олександрові Довженку зробити такий щоденниковий запис, датований 5 липня 1953 р.: “Чому з керівної посади у нас лише дві стежки: з кабінету в могилу чи в “места не столь отдалённые”.

⁸⁵⁰ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1990. – № 5. – С.49.

Ніхто, ні одна душа, потрудившись і передавши кормило молодшому і дужчому, не порадувалась покою після великого труда? Який закон керує нами – передовим суспільством? І чи немає тут чогось жahlливого і глибоко трагедійного? Якоїсь провини і тяжкої помилки?”⁸⁵¹.

Щоб відповісти на ці питання і зрозуміти процеси, що відбувалися у 1930-ті рр. в СРСР в цілому і в Україні, зокрема, варто відтінити дві важливі закономірності, що сприяли, на нашу думку, масовому знищенню керівних кадрів. Перша і головна базується на тих незаперечних фактах, які переконливо доводять, що високопоставлені жертви сталінських репресій зробили свій вагомий внесок у створення і зміцнення тоталітарного режиму в СРСР. Цей доконаний факт перекреслює головну тезу офіційної радянської історіографії, згідно з якою “жертви сталінізму” поставали лише як незламні більшовики, полум’яні революціонери, борці за світле майбутнє народу, за що вони ніби й загинули у 30-х рр. ХХ ст. Тобто, нині, коли стала відома уся палітра злочинів тоталітарного комуністичного режиму, колишні герої постають зовсім в іншому світлі і, будучи жертвами свавілля Сталіна та його найближчого оточення, водночас є катами людей, які стояли на нижчих сходинках суспільної ієрархії, і є причетними до насильства щодо свого народу.

З іншого боку, для того щоб дати спокійну і зважену суто наукову оцінку всім цим явищам треба розуміти, що тоталітарний режим, який панував у Радянському Союзі, постійно розколював суспільство, нацьковував людей один на одного, щоб тримати всіх під контролем і впливати на всіх. Для нацьковування годилося класове походження, національна приналежність, віровизнання, вік, тобто справді все, що відрізняло одну людину від іншої. Не варто шукати у цьому якісь теоретичні побудови і доктринальні особливості, оскільки цей режим був надто прагматичний і наділяв тавром “ворог народу” підлітків і глибоких старців, людей іншого класового походження і колег по політбюро Центрального комітету.

Виходячи з цього, висловимо припущення, що в 1930-ті роки нічого з того, що виходило б за межі практики тоталітаризму не трапилося, просто Сталін ініціював позачергову ротацію номенклатурної верхівки для зміцнення своєї диктатури. Як відомо, у тоталітарній державі зміна керівної верхівки відбувається всупереч традиційним канонам,

⁸⁵¹ Довженко О.П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник. – К.: Рад. письменник, 1990. – С.377.

оскільки у її основу покладено не природній принцип зміни поколінь, а примусову ротацію кадрів шляхом чисток і репресій. Тобто в СРСР, сталінська номенклатура, яка свого часу була висунута на керівні посади “ленінською гвардією” не лише відсторонила останню від влади, але й сприяла її фізичному знищенню. Не минула ця доля і так звану першу хвилю сталінських висунувців, значна частина яких була також репресована. Біля владного керма залишилися лише ті, які на думку А.Авторханова “не мали ніякого минулого або мали “темне минуле”, але які готові були піти на все, щоб від них не вимагала партія, тобто Сталін”⁸⁵².

Л.Троцький, характеризуючи керівну верхівку СРСР кінця 1930-х рр. зауважив, що після того як сталінські висунувці заступили місце професійних революціонерів, у складі номенклатури переважали три категорії: ті, що перебували під час жовтневого перевороту “по інший бік барикади (взяти для прикладу хоча б тільки радянських послів: Трояновський, Майський, Потьомкін, Суриц, Хінчук та інші) або, в кращому випадку, – в стороні від боротьби”; ті з більшовиків, що не грали “у більшості своїй скільки-небудь значної ролі” і, нарешті, ті з молодих бюрократів, які “підібрані і виховані старшими, нерідко з середовища власних нащадків”. Усі вони, на думку Троцького, були нездатні звершити революцію, але найкраще пристосувалися експлуатувати її результати⁸⁵³. Про ту когорту номенклатурників, яких привів до влади Сталін та про механізм цього перевороту А.Авторханов написав: “Знищивши “лівих” руками “правих”, “правих” – руками тих, хто покаявся, а тих, хто покаявся – заговором люмпен-пролетаріату від Єжова до Маленкова, Сталін перевершив Леніна” за допомогою партії в партії. Ця “внутріпартійна партія” вербувалася з професійних політичних ділків, які мали володіти усіма людськими якостями, окрім одного: морального гальма”⁸⁵⁴.

В цілому ж, відповідаючи на питання про причини фізичної розправи Сталіна зі своїми вчорашніми підручними зауважимо, що для компартійної бюрократії, виплеканої генсеком, яка дедалі повніше утверджувала своє неподільне панування над суспільством, застосування

⁸⁵² Авторханов А. Технология власти // Вопросы истории. – 1992. – № 2-3. – С.117-119.

⁸⁵³ Троцкий Л. Что такое С.С.С.Р. и куда он идет? – Париж: Слово, 1988. – С.110.

⁸⁵⁴ Авторханов А. Технология власти // Вопросы истории. – 1992. – № 2-3. – С.131.

політичних репресій проти опонентів у кінцевому підсумку мало сенс. Для їх здійснення Сталін та його оточення нічого нового не винайшли: вони лише вміло скористалися двома речами: репресивним досвідом Великої французької революції, що вилився в якобінський терор, а також “законною” ідеологічною зброєю, якою стала ініційована Леніним постанова X з’їзду РКП(б) “Про єдність партії”, згідно з якою було заборонено опозиційну, тобто фракційну діяльність в партії. За допомогою цієї “зброї” Сталін придушив спочатку опозицію в партії, а потім репресував так звану “ленінську гвардію”, діючи в обох випадках згідно з доктриною засновника більшовизму. Фізичне знищення “професійних революціонерів” стало логічним наслідком встановлення в СРСР тоталітарної комуністичної диктатури, що трималася виключно на терорі. Розпочавши свою криваву “тріумфальну ходу” в жовтні 1917 р. з розправи над ворогами народу з панівних класів царської Росії, утвердження більшовицького тоталітарного режиму завершилось знищенням “ворогів народу” з номенклатурного середовища, звинувачених в терористичній діяльності проти партії і народу.

Трагічні події 1937–1938 рр. знаменували завершення останнього, третього етапу формування номенклатури в УСРР, що розпочався після “великого перелому” 1929 р., який засвідчив, що формування тоталітарних структур влади в основному завершилось, а надмогутній апарат, виплеканий “батьком” номенклатури Й.Сталіним, був цілком придатний до проведення нових “соціалістичних” експериментів.

Номенклатуру УРСР в цей період очолював Станіслав Косіор, що керував республіканською парторганізацією практично 10 років – з липня 1928 р. до січня 1938 р. Саме за його керівництва в Україні в 30-х роках ХХ ст. були проведені масові чистки КП(б)У від національно свідомих комуністів, репресії проти української інтелектуальної еліти і голодомор щодо селянства – цементуючого стрижня української нації.

Також у цей період Сталін вдався до політики масових репресій не лише стосовно тих соціальних груп, які не вписувались у сконструйовану більшовиками модель нового суспільства, але й щодо представників нової управлінської верхівки, що слугувала опорою режиму. Що спонукало Сталіна на такі дії? Ймовірніше за все, побоювання диктатором самої гіпотетичної можливості об’єднання номенклатури за ознакою спільності інтересів, що диктувало йому потребу в застосуванні репресивних заходів щодо неї. Зрештою, така поведінка Сталіна впливала з самої природи більшовицької влади, в основі якої було

закладено ідею так званої геноцидної держави, як системи, що завжди шукає нових ворогів і груп для знищення.

Оскільки усіх явних ворогів режиму, як поза партією, так і в самій партії було подолано, то номенклатурна каста, виплекана Сталіним, лишалась єдиною силою, що могла стати на заваді встановленню його одноосібної влади. Вочевидь Сталін передбачав, що зберегти всеохоплюючий контроль над усіма сферами життєдіяльності тоталітарного суспільства можна лише через постійний рух кадрів, так як в іншому разі існувала небезпека зміцнення структур навіть найслухняніших з оточення, які неминуче обмежуватимуть його владу і, навіть, загрожуватимуть їй. Тому він не лише тасував кадрову колоду шляхом створення нових структур, кадрових змін і оголошення нових кампаній, але й вдавався до більш радикального засобу оновлення керівної верхівки – здійснення репресій. Навіть його наближені знали, що завтра вони або отримають нову посаду, або будуть піддані репресіям, адже припинення такого страху неминуче привело би до стабілізації структур і їхніх керівників, котрі б незворотно усвідомили свої інституційні інтереси.

Здобувши абсолютну владу у партії та державі, Сталін отримав необмежені можливості у проведенні кампаній широкомасштабних чисток і репресій в країні, спрямувавши їх передовсім проти національних еліт, а потім і щодо виплеканої ним номенклатури. Так, упродовж 1930-х рр., відбулася заміна комуністичної номенклатури, поштовхом до чого стала різка зміна політичного курсу більшовицької партії.

Розпочинаючи репресії та чистки, Сталін розумів, що для остаточного підкорення республіканських філій ВКП(б), потрібно фізично знищити всі національні комуністичні кадри, що органічно виростили з національно-визвольного руху даного народу, незалежно від того чи належали ці кадри до “старої ленінської гвардії” (як скрипниківці в Україні), чи були вони вихідцями з різних течій націонал-комунізму (наприклад, боротьбисти й укапісти в Україні). Тому на початку 1930-х рр. було здійснено розгроми, чистки, фізичне майже стовідсоткове знищення урядів і Центральних комітетів компартій національних республік. Першою в цьому переліку стоїть Україна.

Пояснюється таке наджорстоке ставлення до України з боку московського партійного центру насамперед тим, що загроза для правителів СРСР йшла, в першу чергу з України, яка за своїми економічними і людськими ресурсами практично не поступалася іншим національним республікам загалом (за винятком Росії). Пам’ятали в Кремлі і

про те, що Радянській Росії довелося 1917–1920 рр. тричі завойовувати Україну. Тому навіть український субцентр власної влади становив для центру серйозну небезпеку.

Таким чином, аналіз діяльності компартійно-державної верхівки УСРР-УРСР у 1920–1930-ті роки засвідчує, що коли Кремль перебував у нестабільному стані “колективного керівництва”, тоді кожен з претендентів на роль вождя бажав заручитися вагомою підтримкою своєї української філії, і, відповідно, радянська Україна мала з цього певний зиск. А коли вождь у Москві визначався, на перший план висувалася потенційна загроза українського сепаратизму. У цьому випадку Україну очікували превентивні репресії. В епоху сталінської диктатури, що тривала чверть століття, український народ було піддано нечуваному терору з боку держави, що коштував йому мільйони втрачених людських життів. Як написав Дж.Мейс, “репресії попередніх кадрів КП(б)У і радянського апарату, починаючи з кінця 1932 р. аж до арешту майже всього ЦК в 1938 р., добивали навіть відносну політичну самодіяльність керівництва УРСР попереднього періоду. Це уможливило створення нових кадрів, позбавлених будь-яких стосунків з попередньою українською історією. Вони були цілковито продуктом сталінського конструювання, повністю сприймали цінності та безумство ортодоксальності”⁸⁵⁵. Знищення національної еліти та значної частини партійно-державної верхівки УРСР означало, що Україна, як республіка, була практично позбавлена національного змісту. Наслідки тих жадливих часів відчуваються в нашій державі й дотепер.

ВИСНОВКИ

Дослідження процесу виникнення, становлення і утвердження номенклатури УРСР у 1917–1938 рр. дозволило автору висловити низку ідей і положень, що є визначальними для розуміння специфіки функціонування більшовицького режиму в Україні.

По-перше, автор пропонує відмовитися від механічного перенесення на радянський ґрунт елітистської теорії західних соціологів, яка лише в загальних рисах пояснює процес формування більшовицької номенклатури в Україні у 1920–1930-ті роки. Головна особливість формування керівних кадрів в СРСР полягає в тому, що жовтневий більшовицький переворот 1917 р. припинив кадрову спадкоємність і виштовхнув до вершин влади людей з раніше безвладних соціальних верств. Почалася реалізація однієї з основоположних ідей марксизму щодо залучення трудящих до управління державою “диктатури пролетаріату”, які, на думку “класиків” будуть одночасно керуючими й керованими, а державне управління поступово перетвориться на самоврядування трудящих. Ні основоположники марксизму, ні лідери більшовиків не мали й уяви про те, як реалізувати декларовані принципи, а тому їх наміри створити державне народовладдя практично одразу ж привели до створення антидемократичного диктаторського режиму, опорою якого стала “робітничо-селянська” партійно-державна бюрократія на чолі з керівництвом РКП(б) – ВКП(б).

По-друге, реалізуючи обраний концептуальний підхід, в основі якого теза про другорядність української номенклатури у порівнянні з вищою ланкою керівництва СРСР, автор виходив з переконання в тому, що процес становлення партійно-радянської номенклатури в Україні тісно пов’язаний з практикою, яка мала місце в діяльності партії більшовиків, оскільки КП(б)У від часу її створення в липні 1918 р. була її невід’ємною частиною і “бойовим загоном”. Тому кадрова політика тут здійснювалася значною мірою під диктовку московського партійного центру. Пояснювалося це не лише централістським характером побудови більшовицької партії, а й своєрідністю процесу встановлення радянської влади в Україні, де більшовики упродовж тривалого часу не мали достатньої підтримки з боку місцевого населення. Зіткнувшись

⁸⁵⁵ Мейс Дж. Україна як постгеноцидна держава, або Як успадковані від СРСР структури блокують будь-які реальні реформи // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.– К., 2003. – Вип. 7. – С.213.

зі спротивом їхній владі в Україні, російські більшовики, реалізуючи свою кадрову політику в республіці, весь час мусили враховувати цей фактор, внаслідок чого в досліджуваний нами період партійно-радянське керівництво УРСР рекрутувалось переважно з так званих “інтернаціоналістів” — осіб, які не мали нічого спільного з українським національно-державним відродженням, національною ідеєю.

По-третє, попри те, що номенклатура УРСР створювалась під пильним наглядом центру, у нас є вагомі підстави акцентувати увагу не лише на особливостях її зародження та становлення, а й виділити окремі специфічні риси, такі як багатокорінність походження керівного прошарку УРСР, поділ його на угруповання (клани), що вели між собою запеклу боротьбу за вплив у керівних партійно-радянських структурах тощо.

Виходячи з вищезазначеного, автор дійшов наступних висновків.

Вивчення теоретичної спадщини творців та інтерпретаторів більшовицької політичної доктрини і аналіз організаційної роботи РСДРП (більшовиків) у період до жовтня 1917 р. переконливо засвідчують, що біля витоків формування комуністичної номенклатури стояв фундатор більшовицької партії В.Ленін. Саме він на початку ХХ ст. визначив організаційно-теоретичні засади створення партії “нового типу” та її керівного прошарку — професійних революціонерів, які після жовтневого перевороту 1917 р. очолили органи влади та управління держави “диктатури пролетаріату”. Відтак вчорашні революціонери склали ядро державної машини, головним завданням якої було проведення під керівництвом більшовицької партії так званих соціалістичних перетворень в підконтрольних їй регіонах колишньої Російської імперії, включаючи й українські землі.

В ході утвердження комуністичного режиму на теренах України російські більшовики “експортували” в республіку не лише владні структури, а й їх керівну верхівку, що підкреслює окупаційний характер більшовицької влади в Україні. Виходячи з того, що українська радянська державність була принесена в республіку на багнетах російської Червоної армії і цілковито копіювала більшовицьку систему влади, створену в радянській Росії, у нас є усі підстави стверджувати, що КП(б)У — українська філія РКП(б) — ВКП(б) — сформувала в республіці вищу ланку номенклатури на зразок тієї, що була створена московським більшовицьким партійним центром. Практика кадрової роботи в Україні упродовж усього досліджуваного періоду наочно

демонструє тотальну недовіру Кремля до українців в лавах КП(б)У, вбачаючи в них потенційних сепаратистів, або ж тих, що не відзначалися, на думку Й.Сталіна, “сталою принциповістю” і “енергійною працездатністю”. Тож коли йдеться про формування органів більшовицької влади в Україні, маємо чітко усвідомлювати, що їх утворення та функціонування цілковито контролювала Москва, відрядивши в Україну своїх висуванців Х.Раковського, М.Фрунзе, Ф.Дзержинського, В.Молотова та ін. Вони не лише взяли під свій контроль утворення представницьких, виконавчих, судово-каральних та силових структур, а й виробили основні заходи, спрямовані на утвердження в республіці диктатури більшовицької партії.

Позаяк правляча партія перебрала на себе функцію управління усіма сферами життєдіяльності суспільства, а для її виконання одних лише професійних революціонерів було замало, потрібна була численна армія чиновників. Її важливим ресурсом стала так звана стара бюрократія, яка вже в період “воєнного комунізму” перетворилась на потужний, розгалужений, самовідтворюваний суспільний прошарок. Зрощування бюрократії з частиною прошарку “професійних революціонерів” привело до утворення функціонально-корпоративних, відомчих та регіональних угруповань або кланів на чолі з впливовими компартійними діячами і “героями” громадянської війни. Саме вони в досліджуваний нами період визначали обличчя української влади і боролися між собою за сфери впливу. Таким чином, вже від початку української радянської державності вища ланка номенклатури республіки формувалася за клановим принципом.

Окрім “старого” чиновництва та “буржуазних фахівців”, що перейшли на службу до більшовицького режиму, заповнити управлінські вакансії в розгалуженому партійно-радянському апараті були покликані також вихідці з інших партій, робітники-висуванці та комсомольські активісти. Зокрема, в Україні, більшовики змушені були піти на співпрацю з так званими дрібнобуржуазними партіями, що стояли на платформі радянської влади, задля того, щоб надати їй національного забарвлення. Загалом же номенклатура УРСР поповнювалася з різних джерел: професійних революціонерів — вихідців з України; призначенців Москви; вихідців з інших партій; висуванців з різних соціальних верств населення, в тому числі зі стану колишньої буржуазії, а також за рахунок своєї дочірньої структури — ЛКСМУ.

Усю роботу з обліку, добору та розстановки керівних кадрів — номенклатури ЦК КП(б)У — здійснював обліково-розподільчий відділ

ЦК, створений в квітні 1919 р. Через облікрозподіл ЦК КП(б)У здійснювалися практично всі, за винятком тих, що входили до компетенції ЦК РКП(б), призначення на керівні посади в партійній, радянській, господарській, профспілковій, кооперативній та інших управлінських ланках. Він же виконував функцію управління долями усіх призначенців, оскільки усі основні кадри керівників партдержапарату перебували у його підпорядкуванні. Обліково-розподільчий відділ ЦК став могутнім центром контролю партії над представницькими та виконавчими органами влади, масовими та громадськими організаціями, що означало визнання і проголошення на початку 1920-х рр. влади партії в усіх сферах політики та системи управління.

В основу механізму формування кадрів керівників радянського суспільства було покладено номенклатурний принцип добору і розстановки кадрів, що базувався на праві партапарату на рекомендацію і остаточне затвердження працівника на керівну посаду. Завдяки цьому механізму у 1920-ті роки було створено цілком специфічну адміністрацію, яка з моменту свого виникнення об'єднувала господарські, судові, політичні, військові, ідеологічні і репресивні (каральні) функції. Зокрема, вищі партійні інстанції здійснювали керівні функції у політичній та ідеологічній сферах опосередковано або шляхом кадрових призначень на всі ключові посади у господарському, профспілковому та інших апаратах представників номенклатурної "касти".

В основу кадрової політики Комуністичної партії були покладені ленінські теоретичні настанови щодо кадрів держави "диктатури пролетаріату", з яких випливало, що пріоритет повинен віддаватися політичним, а не діловим якостям працівника. Найважливішими критеріями були визнані членство в партії, робітничо-селянське походження та активна участь у боротьбі за встановлення радянської влади. Ні морально-етичні якості претендента на входження до "еліти", ні його освітній, інтелектуальний та культурний рівень практичного значення не мали. Внаслідок цього формування владних структур відбувалось шляхом відчуження найбільш освіченої та культурної верстви населення і прилученням до керівництва державою найменш придатного до цього елементу – робітників та селян, котрі не мали ні спеціальних знань, ні професійних навичок для здійснення складних управлінських функцій. Навіть побіжний аналіз якісного складу правлячої верхівки УСРР 1920–1930-х років дає підстави зробити висновок, що комуністичний режим виплекав і утвердив образ "ідеального" керівника, де компетентність, демократизм, всебічна освіченість, чесність і принци-

повість не були серед головних чеснот. У фаворі тут були гарна анкета, пробивна сила та вміння проводити "генеральну лінію" партії. Тим самим, система сама тиражувала непрофесіоналів, тобто людей погано або зовсім не освічених, не знаючих справи, але таких, що засвоїли лозунги поточного моменту. Це були псевдофахівці, які нерідко досягали вершин керівництва та управління. Скрупульозне вивчення та аналіз архівних джерел дали можливість не тільки реконструювати кількісний та якісний склад номенклатури УСРР, але й сконструювати узагальнений образ високого українського посадовця 1920–1930-х років.

Завдяки номенклатурному принципу формування керівної партійно-державної верхівки була створена система влади, що набула обрисів піраміди. Структурно система складалася з чотирьох рівнів: харизматичний вождь, бюрократична верхівка або номенклатура, середні та низові прошарки бюрократичної ієрархії, трудящі. Стрижнем цієї піраміди стала номенклатура, яка виростила з ленінської організації професійних революціонерів, у 1930-ті роки перетворилася на привілейований прошарок радянського суспільства і надійну опору сталінського тоталітарного режиму. Особливістю піраміди влади в СРСР було те, що фактично ця піраміда була одна (уособлювала її Комуністична партія), а формально свої піраміди вибудовувалися в кожній республіці, крім Росії. В УСРР вже на початку 1920-х років склався своєрідний прошарок номенклатурних працівників, який являв собою міцний керівний організм і сконцентровував у своїх руках усю повноту влади в республіці у межах, дозволених Москвою.

З утвердженням більшовицької влади в Україні на її керівні кадри було поширено пільги й привілеї, що їх мала номенклатура ЦК РКП(б). Привілеї розподілялися згідно з місцем кожного в номенклатурі посад, тобто, ієрархічній структурі влади відповідала така ж система пільг і привілеїв. Оскільки природа цих привілеїв носила незаконний характер, ЦК РКП(б) і радянський уряд упродовж 1920-х років закріпили пільги, започатковані в роки громадянської війни, у законодавчому порядку. Характер привілеїв, серед яких домінували матеріальні блага, був зумовлений особливостями досліджуваного періоду, тому найціннішими з-поміж низки номенклатурних пільг вважалися доступ до спецпайків, спеціалень, спецікарень та санаторіїв, право на отримання партійного максимуму та матеріальної допомоги, користування найкращими квартирами та державними дачами, можливість поїхати у закордонне відрядження і т. ін. Тобто, разом із владою номенклатура дістала величезні привілеї.

Потрапити до “клану обраних”, як засвідчує персональний перелік українських посадовців, як, до речі, й вибути з його лав, було доволі складно. Керівники, які проявляли самостійність, непослух, йшли супроти прийнятих системою правил і норм, зазвичай випадали з номенклатурної касти під час проведення чисток партійних та радянських установ. Чистки, як відомо, відносяться до найсуттєвіших ознак тоталітарного режиму, без яких він не здатний ні функціонувати, ні існувати. Система чисток є приреченням цього режиму, а носії системи невеликими цієї закономірності. Саме в Україні чистки, що завжди були пов’язані з великими змінами у політиці партії набули небачених масштабів. Їх наслідки стали справжньою трагедією для українського народу. Пояснюється таке наджорстоке ставлення до України з боку московського партійного центру насамперед тим, що саме Україну, яка за своїми економічними і людськими ресурсами практично не поступалася іншим національним республікам разом взятим (за винятком Росії), кремлівські керманічі вважали потенційно слабкою ланкою СРСР. Тому найнищівніший удар вони спрямували проти українського народу та його керівної верхівки під приводом викорінення удаваного українського сепаратизму.

І це попри те, що аналіз діяльності української номенклатури в досліджуваній нами період засвідчує, що вона, зазвичай, не була самостійною у прийнятті найважливіших рішень, не могла (чи, бодай, не прагнула) протистояти диктату центру. Така позиція керівництва УРСР мала трагічні наслідки для усього українського народу. Яскравим підтвердженням цьому є поведінка української номенклатури під час голодомору 1932–1933 рр., що продемонструвала цілковиту лояльність керівництва КП(б)У усім заходам (в тому числі й спрямованим на свідоме винищення українського етносу), ініційованим більшовицькою партією в Україні. Відсутність у складі керівництва УСРР достатньої кількості національно-свідомих діячів призвела також до згорання на початку 1930-х років політики українізації. Понад те, архівні джерела дають змогу зробити висновок про наявність серйозного спротиву значної частини керівних кадрів УСРР реалізації цієї політики, зокрема заходам, спрямованим на проведення українізації партійно-радянського апарату. Це зайве переконує нас в тому, що найсильніший опір українізації чинило керівництво КП(б)У, в якій українці жодного разу в досліджуваній період не досягали хоча б кількісної переваги, і в якій генеральним (або першим) секретарем не був українець, а керівні українські кадри завжди дискримінувалися.

Підтвердженням такої дискримінації є неспростовні дані архівних джерел, які засвідчують, що на відміну від інших республік СРСР, де пік масових репресій припадає на 1937–1938 рр., в Україні терор проти національної еліти та вищої ланки номенклатури перманентно тривав від початку 1930-х років і мав своїм наслідком майже стовідсоткове її фізичне знищення.

Щодо масових репресій 1930-х років в номенклатурному середовищі в цілому, то їх наслідком, як відомо, стало фактично стовідсоткове фізичне знищення “професійних революціонерів”, вихідців з інших партій, в тому числі тих національно-свідомих українських комуністів, які походили з українських політичних партій, поглинутих більшовицьким режимом, і навіть значної частини першої хвилі сталінської номенклатури. Розправа Сталіна та силових органів над керівними кадрами продемонстрували відсутність власної позиції та корпоративної солідарності серед номенклатури. У зв’язку з цим видається необгрунтованим припущення окремих дослідників про наявність опору номенклатури встановленню сталінської диктатури.

Щодо причин фізичного знищення Сталіним виплеканої ним же номенклатури, то їх, на наш погляд, слід шукати не в особистісних рисах генсека, а в тому, що у будь-якій тоталітарній державі зміна керівної верхівки відбувається всупереч традиційним канонам, оскільки в її основу покладено не природний принцип зміни поколінь, а примусову ротацию кадрів шляхом чисток і репресій. Особливо яскраво ця закономірність проявилася в СРСР, де спочатку сталінська номенклатура, яка свого часу була висунута на керівні посади “ленінської гвардією”, не лише відсторонила останню від влади, а й сприяла її фізичному знищенню, згодом така доля спіткала й так звану першу хвилю сталінських висуванців.

Оцінюючи процес формування партійно-радянської номенклатури УСРР-УРСР у 1917–1938 рр. в цілому, слід зауважити, що в ньому, на нашу думку, можна виділити три етапи, кожному з яких притаманні свої специфічні риси і особливості. На першому етапі, що тривав у період від жовтневого перевороту в Росії 1917 р. до проголошення більшовицькою партією курсу на “коренізацію” апарату влади в національних республіках СРСР у 1923 р., характерною особливістю кадрової політики РКП(б) в Україні була опора на “професійних революціонерів” – вихідців з України, і партійних функціонерів, відряджених в республіку рішенням ЦК РКП(б). Особливо виразним акцент на таких

працівників був у період боротьби більшовиків за встановлення контролю над Україною у 1917–1920 рр.

Політика коренізації, що в Україні отримала назву “українізації”, започаткувала новий, другий етап формування партійно-радянської номенклатури в республіці, що тривав з 1923 р. до зміни політичного курсу в Москві 1929 р., тобто до сталінського “великого перелому”. Ця стадія, що співпадає з періодом тривалої і жорстокої боротьби за владу в Кремлі під час так званого “колективного керівництва”, характеризується лібералізацією політичного режиму в Україні. Москва могла собі дозволити такий крок, оскільки на цей час опанувала, за підтримки частини керівництва КП(б)У, практично усіма важелями впливу на ситуацію в республіці. Характерною рисою другого етапу формування номенклатури стало більш широке залучення до вищої ланки номенклатури в Україні представників корінної національності.

Суттю третього етапу формування вищої ланки номенклатури, що тривав від сталінського “великого перелому” 1929 р. до кінця 1930-х рр., стало відсторонення від влади, а згодом і фізичне знищення усіх колишніх опозиціонерів та національних комуністичних кадрів. На керівні посади в партійно-радянському апараті прийшла нова генерація номенклатури, що стала надійною опорою сталінського тоталітарного режиму.

Відтворення процесу формування партійно-радянської номенклатури УРСР у 20–30-ті роки ХХ століття дозволило нам сформулювати тезу про те, що перетворившись на панівну верству радянського суспільства, номенклатура відіграла надзвичайно негативну роль у його житті. Десятки мільйонів людських жертв, бідність населення, ліквідація свобод, позбавлення членів суспільства елементарних умов для нормального існування, утвердження тоталітарного режиму – ось неповний перелік її “заслуг”. Сталінське керівництво уявляло ідеальне суспільство злагодженим механізмом, на вершині якого перебуває абсолютно незалежний від нього керівний центр, а в основі – маси, які підкоряються останньому безумовно і свідомо. Для тих, хто погодився виконувати ці правила, всілякі блага обіцяні були вже за соціалізму. Тих же, хто виступав проти, чекав примус під загрозою суворих репресій. Комуністична номенклатура пройшла великий шлях до цього ідеалу, але так і не змогла назавжди нав’язати його суспільству.

Проте, продовження панування в незалежній Україні та на значній частині пострадянського простору колишньої номенклатури, що маніпулюючи суспільною свідомістю і прикриваючись демократичною

риторикою, зберегла свою владу, зумовлює необхідність подальшого дослідження проблеми. Поглибленого вивчення потребують, зокрема, проблеми взаємовідносин влади та суспільства у 1920–1930-ті роки в руслі соціальної історії, впливу риторики компартійного керівництва на поведінку мас тощо. Окремому аналізу слід піддати матеріальний стан та стиль життя номенклатури. Це дасть змогу виявити спонукальні мотиви, що змушували не лише простих людей, а й представників керівної верхівки суспільства терпіти політичне насилля і навіть славити “вождя народів”. Окремо зауважимо, що дослідження будь-яких проблем, пов’язаних з історією України 1920–1930-х рр., просто неможливе без звернення до діяльності очільників КП(б)У та УРСР, їх ролі в розвитку політичних, соціально-економічних, національних та інших процесів. Неупереджений аналіз наслідків діяльності більшовицької номенклатури має стати запорукою демократизації суспільства і допоможе якомога скоріше позбутися пут тоталітаризму.

Аналізуючи події недавнього минулого також зауважимо, що сучасній національно-свідомій українській еліті украї важливо не допустити повторення прикрих помилок і прорахунків, що їх припустилися лідери Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Ці прорахунки, як відомо, привели до утвердження на теренах України більшовицького тоталітарного режиму. Повчальні уроки історії 20–30-х рр. ХХ ст. мають стати діловим надбанням і критичною пересторогою для якомога ширшого кола державно-політичної і наукової громадськості.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абакумов С. 212
Авдієнко М.О. 75, 156
Аверін В.К. 92, 172, 176
Авторханов А.Г. 39, 40, 83, 89,
133, 267, 345
Акулов І.О. 226, 227, 307, 318
Алексеев М.В. 74, 174
Алексеев М.М. 166
Амосов І.К. 221
Андрєєв А.А. 218, 336
Антонов-Овсієнко В.О. 172, 245,
276
Аросєв О.Я. 138
Артамонов К.М. 204
Артем (Ф.А.Сергєєв) 98, 103, 120,
172, 180, 278
Архїрейський Д. 298
Ауссем В.Х. 185, 187, 190, 195-
198, 282, 285
Ашупп-Гльзен О.І. 213

Бабій Б.М. 35
Бабко Ю.В. 35, 159, 342
Бадан (Яворенко) О.І. 155, 156
Бадзьо Ю. 20, 38
Бажанов Б.О. 87
Бакинський С.С. 244
Бакунін М.О. 61
Балабанова А. 172
Балицький В.А. 76, 138, 143-145,
155, 157, 201, 203-205, 298, 308,
310, 335, 338
Бауман К. 273

Бачинський Ю. 41
Безчетвертний М. 172
Бердяев М.О. 17
Бик Й. 147
Білаш 156
Білокінь С.І. 42
Білокриницький С. 32, 231
Блакитний (Еллан) В.М. 65, 66,
148, 150, 253, 268, 270, 287-289
Богданов П. 85
Богомолів Д. 194
Богуславський М.С. 148
Боженко В. 290
Божко О.І. 65
Бондаренко М.І. 340
Борисенко А.М. 341
Бош Є.Б. 51, 276
Бриндак О.Б. 74
Брон С.Г. 76
Бубнов А.С. 68, 70, 172
Булат І.Л. 221, 225, 279, 280
Бурлакін Г. 100
Бурмистенко М.О. 343
Бурмістров А. 212
Бухарін М.І. 19, 31, 51, 153, 284,
301
Буценко П.І. 72, 172

Валентинов (Вольський) М.В. 39,
82, 255
Варейкіс Й.М. 274-276
Васильєв М. 211, 212
Васильєв В.Ю. 44, 334

Васильків 155
Вацетіс І.І. 249
Верстюк В.Ф. 42, 171
Верг Н. 22
Винниченко В.К. 41, 65, 81, 174
Виростков І.М. 227
Височиненко С.Д. 232
Владимиров (Шейнфінкель)
М.К. 257
Владимирський М.Ф. 295, 297,
298
Власенко С.Н. 274, 283, 291
Войцехівський Ю.О. 73
Волін М. 32, 64
Волковинський В.М. 43
Волкогонов Д.А. 20
Вольф М. 214
Ворошилов К.Є. 172, 173, 275
Восленський М.С. 18, 30, 42, 84
Врублівський М.Є. 72

Гамарник Я.Б. 79, 92, 172, 176,
274, 275
Ганжа О.І. 44
Геллер М. 46
Генак М. 225
Гітлер 328
Гімпельсон Ю.Г. 35, 46, 47
Голишев 203
Головенько В.А. 233
Головко В.А. 189
Головченко В.І. 63
Голубенко М.В. 144, 172, 275
Гольцман А.З. 219
Гопнер С.І. 172
Горбачов О.Г. 220, 226
Горлов В.М. 275
Греченко В. 22, 45
Григор'єв П.П. 341
Гриневиц Л.В. 180

Гринько Г.Ф. 71, 73, 74, 76, 150,
181, 182, 251, 263, 264, 275, 276,
280, 282, 285, 289, 290, 293-295,
297, 299
Грицай М. 156
Гришко В. 42
Грузман Ш.А. 65
Грушевський М.С. 244
Гулий К.М. 227
Гуревич М.Г. 76
Гуревич Д. 230, 232
Гусєв К.В. 236
Гусєв С. (Драбкін Я.) 143
Гучков О.І. 166

Дам'є В.В. 153
Дан (Гурвіч) Ф.І. 228
Даниленко В.М. 36, 43, 156, 157
Дашкевич Я.Р. 293
Дашковський І.К. 198, 278
Демченко М.Н. 274, 301, 312
Денікін А.І. 69
Джилас М. 17, 18, 30, 38
Дзержинський Ф.Е. 111, 138, 139,
148, 167, 199, 201-203, 268, 277,
351
Діброва П. 214
Діброва С.С. 36
Діманштейн С.М. 64
Доброхотов М.Ф. 221, 279
Довженко О.П. 343, 344
Дорошенко Д.І. 247
Дорошко М.С. 45, 63
Драгомирецький А.Г. 75
Дробіжев В.З. 35
Дробніс Я.Н. 92, 147, 148, 176,
204, 276
Дубовий І.Д. 341
Дудник Я.М. 214
Дутов О.І. 244

- Дукельський С.С. 32
- Ейхе Р.І. 337
- Ерстенюк М.В. 155
- Ерський М. 251
- Євдокимов Ю.Г. 201
- Єжов М.І. 336, 338, 340, 345
- Єрищан Х.А. 236
- Єрмошенко В.Й. 141, 221
- Єфіменко Г.Г. 44
- Жигалко П.В. 142, 198
- Забельський О. 214
- Заборенко В.І. 203
- Заковський Л. 203
- Закс Г.Д. 65
- Залуцький В. 149
- Западний С. 203
- Затонський В.П. 31, 51, 76, 79, 103, 172-174, 181, 214, 244, 251, 279, 290, 292, 295, 297, 311, 321, 339
- Земіт Ф.А. 172
- Зімін П. 100
- Зінов'єв (Апфельбаум) Г.О. 148, 174, 187, 261, 269, 270, 272, 275, 278, 281, 284, 285, 288, 327
- Золотарьов В.М. 42
- Зюка М.Й. 340, 341
- Іванов А.В. 172, 173, 230
- Іванов М. 219
- Івонін П.П. 203
- Ігнатов Є. 129
- Ірошніков М.П. 35
- Йоффе А.А. 148
- Каганович Л.М. 31, 45, 52, 54, 84, 85, 144, 153, 226, 227, 233, 281-285, 292-297, 301, 302, 305, 311, 324, 327-331, 334-337
- Каледін О.М. 244
- Калінін М.І. 258
- Калманович О.М. 306
- Калюжний Н.М. 73, 172, 192
- Каменев (Розенфельд) Л.Б. 148, 187, 200, 254, 261, 269, 270, 281, 284, 285
- Камінський А. 160
- Канарський С. 170, 194
- Карлсон К.М. 170, 201, 203, 314
- Карр Е. 39, 60, 184
- Картвелішвілі (Лаврентій) Л.Й. 79
- Касяненко Є.І. 72
- Касьянов Г.В. 36, 37, 43, 150
- Качинський В.М. 74, 174, 181, 214, 251
- Квірінг Е.Й. 31, 68, 79, 144, 172, 185, 230-232, 250, 255, 265, 271-274, 277, 278, 280, 281, 285, 291, 292, 326
- Кедер М. 221
- Кириченко О.І. 343
- Кін П.А. 172
- Кіркїж К.О. 226, 282, 286, 293
- Кіров (Костріков) С.М. 325, 336
- Клименко І.Є. 79, 92, 176, 208, 214, 226, 282, 293
- Ковалів Л.Б. 74, 182, 187
- Коваль К. 309
- Коен С. 39
- Козелев Б. 32, 215, 228
- Козюра Ф. 174
- Колесник В.Ф. 45
- Колесников Б.Л. 218, 221
- Коллюгора А. 174
- Кон Ф.Я. 93, 138, 185, 200
- Конт Ф. 197
- Конквест Р. 43, 312
- Коновалець Є. 156
- Коржихіна Т.П. 21, 23, 46, 85
- Корнієць Л.Р. 343
- Корнілов Л.Г. 244
- Корнюшин Ф.Д. 220, 221, 226, 282, 285, 294, 295
- Коротченко Д.С. 212, 343
- Косіор В.В. 148, 270
- Косіор С.В. 51, 108, 144, 148, 149, 158, 172, 173, 182, 251, 284, 301, 305, 311, 312, 314, 334, 335, 337, 339, 343, 346
- Костюк Г.О. 43
- Котовський Г.І. 341
- Коцюбинський Ю.М. 172, 173, 185, 195, 337, 341
- Кравченко Б. 334
- Красін Л.Б. 270
- Красницький І. 33
- Кремень В.Г. 23
- Кренцель 306
- Криворотченко М. 251
- Криворучко М.М. 341
- Крумін 279
- Крупська Н.К. 117
- Кудрявцев С.О. 335
- Кузнецов С.М. 92
- Кузьменко М.М. 156, 157
- Кузьмичов Б. 340
- Куйбишев В.В. 262, 336
- Кулик І.Ю. 32
- Кульчицький С.В. 21, 22, 36, 37, 43, 93, 94, 139, 149, 170, 184, 206, 217, 258, 292, 304, 332
- Курас І.Ф. 22
- Куртуа С. 22, 326
- Лазорський С.С. 73
- Ландер Я.С. 250
- Лапчинський Г.Ф. 51, 70, 93, 96, 173, 180, 250-252
- Ластовський О.К. 172
- Латонін О. 147
- Лаціс М.І. 200, 203
- Лебединець М.М. 73, 74, 194, 198
- Лебідь Д.З. 31, 79, 251, 255, 258, 268, 290, 291
- Левицький М.В. 195, 197
- Ленін (Ульянов) В.І. 32, 38-40, 51, 59-63, 67, 68, 71, 73, 78, 79, 82, 88, 100-102, 110, 111, 117, 132, 137, 139, 140, 143, 146, 151, 159, 160, 165-168, 170, 174, 177, 180, 181, 187, 200, 202, 210, 217, 231, 232, 246, 249, 251, 254, 256-259, 262, 263, 267-269, 276, 277, 285, 300, 304, 305, 345, 346, 350
- Леонов 231
- Лесечко М. 212
- Литвиненко М.І. 73
- Литвинов М.М. (Валлах М.) 197
- Лінде Е. 203
- Лісовик О.І. 73
- Лобанов М.О. 198, 221
- Логінов В.Ф. 273, 275, 278, 279
- Ломов (Оппоков) Г.І. 102
- Луговий М.С. 221
- Луначарський А.В. 148
- Любченко П.П. 73, 92, 145, 176, 214, 338-340
- Любченко М. 74
- Лях В. 185
- Львов Г.Є. 166
- Магідов Б.Й. 76, 106, 129, 130
- Мазепа І.П. 41
- Мазуренко Ю.А. 74, 75

Маймескулов Л.Н. 199, 200, 203
Майоров (Біберман) М.М. 273, 290
Майстренко І.І. 41, 42
Майський І.М. 345
Макар (Жвіф) О.М. 230
Макаренко В.П. 38
Макаров І.Г. 212
Маленков Г.М. 345
Маловажний П.Є. 274
Мануїльський Д.З. 93, 96, 174, 181, 182, 187, 188, 192, 193, 200, 251, 255, 261, 262, 264, 265, 270, 272, 282, 333
Манцев В.М. 137, 138, 201, 203, 204
Маркевич 306
Маркс К. 19, 165
Марочко В.І. 44
Марценюк Л.М. 193
Марченко Д. 230
Маслюк Ф.І. 297
Медведев О.В. 221, 278
Медведев Р.О. 87
Медведев Ю.Г. 72
Межлаук В.І. 172
Межуев 338
Мейс Дж. 348
Мельниченко В.Ю. 43, 187
Метьюз М. 39
Мещеряков В.М. 68, 172
Митрофанов О. 33
Михайличенко Г.П. 73
Михайлов В.І. 32, 65
Міхельс Р. 19
Міщенко А.Г. 35
Мовчан О.М. 44
Молотов (Скрябін) В.М. 45, 52, 55, 84, 85, 136, 257, 268, 274, 301, 302, 305, 306, 313, 324, 331, 334, 336, 338, 351
Моска Г. 19
Мусульбас І.А. 76, 225, 279, 342
Наддніпрянець В. 41
Некрич О.
Немченко Л.П. 219
Неронович Є.В. 72
Ніколаєв 297 297
Ніколаєв Г. 313
Ніколаєнко І.Д. 92, 144, 159, 277-279
Нуринов О. 214
Одинцов О.В. 214, 283, 311
Озерський Ю.І. 156
Омельченко Е.П. 73
Омельченко І. 214
Онищенко П. 203
Орджонікідзе Г.К. 180, 262, 337
Осінський М. (Оболенський В.В.) 269, 270
Осокіна О.О. 23, 46, 315, 318-320
Павлов Д. 231, 232, 274
Пайпс Р. 39, 166
Панне Ж. 22
Панчук М.І. 44
Паньків М.М. 73
Парето В. 19
Пастернак Є. 42
Пахомов М.І. 92
Першина Т.С. 21
Петерс Я.Х. 140
Петінський Я. 221
Петров В.І. 247
Петровічев М.О. 23
Петровський Г.І. 51, 108, 123, 148, 172-174, 181, 191, 231, 251,

256, 258, 260, 262, 295, 305, 311, 312, 315, 321, 337, 338, 340
Пілсудський Ю. 328
Погребінський М.Б. 173
Подвойський М.М. 172
Познанський Я.М. 221
Покко С.І. 136-138, 279
Полоз М.М. 156, 171, 173, 186, 194, 283, 289
Помаленький М.О. 73
Попов М.М. 32, 338
Попов П.П. 72, 250, 251
Попович М.В. 324
Порайко В.І. 92, 176, 301, 338
Поскрьобишев О.М. 132
Постишев П.П. 40, 108, 145, 154-159, 208, 283, 301, 308, 309, 327-329, 331, 333-335, 337-339, 342
Потапенко П.Р. 341
Потапов І.Д. 137, 203
Потарикіна Л.Л. 35
Потьомкін 345
Прилуцький В.І. 44, 230, 233
Примаков В.М. 172, 341
Пристайко В.І. 42
Прокоп М. 41
Пруссак Я. 92
Пятаков Г.Л. 43, 66, 68, 70, 180, 276, 277
Рабічев М.М. 225
Равич-Черкаський М.Ю. 32, 280
Радченко А.Ф. 220, 226, 227, 282, 286
Раковський (Станчев) Х.Г. 20, 31, 32, 43, 67, 68, 73, 74, 93, 94, 110, 128, 148, 180-182, 184-189, 191-193, 196, 197, 219, 251, 252, 256, 259, 261-266, 269-273, 275-277, 281, 285, 289, 290, 291, 326, 351
Реєнт О.П. 44
Рибалка І.К. 35
Риков О.І. 129, 256, 284, 301, 302
Річицький (Пісоцький) А.А. 75, 156, 174
Ровнер П.Л. 68
Розенберг А. 329
Рославець Н.О. 204
Рубач М.А. 290
Рудаков 138
Рудзутак Я.Е. 337
Рудий Ю.В. 76
Рухимович М.Л. 92, 172
Рютін М.М. 303
Саблін Ю.В. 340
Саммер І. 213
Самугін Ф.І. 296
Сапронов Т.В. 129, 147, 148, 276
Саранцев М.В. 18
Саркіс С.А. 306
Сахаров А.Д. 20, 38
Свердлов Я.М. 97
Семашко М.О. 119
Семко-Козачук С.М. 73
Сербіченко О.К. 92, 106, 321
Сердюк З. 343
Сирота М. 259
Сисоєв В. 22
Сіверс Р. 245
Сімонов 273, 274
Сіроткін В.Г. 21, 46, 112, 130
Скоропадський П.П. 156, 197, 247
Скорород О. 172
Скрипник М.О. 31, 40, 42, 43, 51, 64, 66, 74, 94, 106, 145, 155, 157, 173, 180, 192, 214, 249, 259, 263,

264, 273, 286, 288-291, 295, 298,
311, 321, 327, 335
Слинько П.Ф. 72, 172, 251
Сліпанський А. 156
Смирнов І.М. 270
Смирнов (Ласточкін) І.Ф. 172 172
Смирнов П. 314
Смолянський Л. 275
Соколовська С.І. 172
Сокольников (Бріліант) Г.Я. 130,
262
Солдатенко В.Ф. 43
Соловей Д. 41, 196
Солодуб П.К. 156
Сольц А. 80
Спирін О.А. 37
Сталін (Джугашвілі) Й.В. 20, 31,
34-37, 39, 40, 44, 47, 49, 51, 52,
55, 59, 67, 74, 80-84, 86-89, 93,
94, 102, 107, 108, 110, 112, 129,
132, 133, 134, 139, 140, 144-146,
148, 151-155, 157-160, 171, 187,
188, 192, 193, 210, 227, 230, 232,
233, 244, 260-266, 268-277, 279,
281, 282, 284-286, 290, 292-296,
300-308, 311, 314, 315, 324-331,
334-339, 341, 343-347, 351, 355
Стасова О.Д. 67
Стасюк 308
Стахів М. 41
Сташис В.В. 199, 200, 203
Стомоньяков І. 90
Стороженко В.С. 218
Субтельний О. 66
Суриц 345
Сухомлин К.В. 227, 333, 338
Сухоплов І. 33

Табачник Д.В. 23, 338, 342
Таран Ф.Т. 338

Тарногородський М.П. 173
Терлецький Є.П. 74, 75, 174, 182,
185
Тимофеева Г.Г. 72
Ткаченко В.М. 23
Томський (Єфремов) М.П. 284,
301
Тригуб П.М. 35
Трилеський О.Л. 73, 338
Троцький (Бронштейн) Л.Д. 20,
31, 32, 39, 51, 59, 61, 68, 80, 81,
84, 88, 110, 128, 140, 147, 148,
152, 154, 160, 174, 187, 188, 198,
210, 217, 261, 266-270, 273, 276-
281, 284, 285, 288, 326, 333, 345
Трояновський О.А. 345
Тун Я. 33
Туровський С. 340
Тушачевський М.М. 341

Уборевич І.П. 341
Угаров Ф.Я. 221, 225, 227

Фарбман (Рафаїл) Р.Б. 147, 251,
276
Феденко П. 41
Федотов К.Я. 77
Федько І.Ф. 341
Фельштинський Ю.Г. 31, 49, 59
Фігатнер Ю.Ю. 21, 23, 46, 85
Фіткаленко Т. 212
Фролов М.О. 18, 23, 45
Фрунзе М.В. 94, 106, 189, 191,
192, 248, 264, 275, 289, 290, 351

Харечко Т.І. 68, 276, 288
Хатаєвич М.М. 152, 274, 307, 308
Хвиля (Олінтер) А.А. 73, 283, 338
Хінчук Л.М. 345

Хлевнюк О.В. 22, 46, 47, 52, 324,
337
Хмелинський П. 87
Хмельницький О.І. 172, 173
Ховрін М. 245
Христовий 156
Хрушов М.С. 20, 52, 327, 336,
340, 343
Хургін М. 188

Цигикало Л. 174
Цінцадзе К. 262
Цюрупа О.Д. 256

Ченцов В.В. 42, 298, 307
Чернишов Ф. 212
Чернявський В.І. 312
Чернявський Г.І. 1891
Чичерін Г.В. 186, 197
Чубар В.Я. 51, 191, 193, 219, 221,
254, 291, 293-295, 305, 311, 321,
334, 335, 337
Чувирін М.Є. 227
Чуєв Ф. 52

Шапіро Л. 39, 40
Шаповал М.Ю. 31
Шаповал Ю.І. 22, 36, 42, 43, 46

Шахновський В. 218
Шахрай В.М. 180, 249
Шварц І.І. 199, 200, 203
Шевченко Н.А. 35
Шелехес І.С. 338
Шимановський Г.М. 203, 204
Шиндель Я. 190
Шкільник М. 64
Шліхтер О.Г. 172, 194, 195, 300,
301
Шлосберг Д. 33
Шляпніков А.Г. 166
Шмідт Д.А. 340
Штейнберг І.З. 32, 62
Шумський О.Я. 51, 73, 74, 144,
148-150, 155, 156, 170, 174, 185,
226, 282, 285, 289, 291, 293-297,
299, 327

Юркевич Л. (Рибалка Л.) 63

Яворський М.І. 32
Якір Й.Е. 79, 275, 338, 340, 341
Яковлев (Епштейн) Я.А. 65, 79,
147-149, 170, 247, 250, 288
Яковлев В.І. 187-190, 194
Яковлева Л.В. 65
Янсон Н.М. 221

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

Д69 **Дорошко М.С.** Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
ISBN 978-966-521-484-7

В монографії підсумовуються наукові пошуки автора в дослідженні проблеми формування та функціонування компартійно-радянської номенклатури УРСР у 1917–1938 рр. Подано авторську концепцію організаційно-теоретичних передумов, основних етапів, особливостей та закономірностей конструювання апарату більшовицької влади в республіці у період, що розглядається. Висунуто ряд теоретичних положень, полемічних стосовно окремих традиційних уявлень про діяльність партійно-радянського керівництва УРСР та її наслідки. Широке використання архівних та інших джерел дозволило по-новому оцінити “внесок” керівного прошарку Радянської України в утвердження тоталітарного ладу в СРСР у 20–30-ті рр. XX ст., довести його причетність до творення голодомору 1932–1933 рр., з’ясувати мотиви знищення функціонерів УРСР сталінським режимом під час масового терору 1937–1938 рр.

Книга буде цікавою для науковців, аспірантів, студентів та викладачів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться проблемами вітчизняної історії.

УДК [94:329](477)“1917/1938”
ББК 63.3(4Укр)

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ДОРОШКО Микола Савович

**НОМЕНКЛАТУРА:
КЕРІВНА ВЕРХІВКА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1917–1938 рр.)**

Монографія

Текст наведено в авторській редакції

Оригінал-макет *О.В. Гашенко*

Підписано до друку 14.04.2008. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 21,39.
Тираж 500 пр. Зам. №256.

Видавництво “Ніка-Центр”. 01135, Київ-135, а/с 192.
т./ф. (044) 484-34-23; e-mail: psyhea@i.com.ua
Свідцтво про внесення до Державного реєстру
суб’єктів видавничої справи ДК №1399 від 18.06.2003

Віддруковано у ТОВ «Політехніка». 69063, г.Запоріжжя, а/с 220